ՊԵՏԱԿԱՆ-ՀԱՄԱՐԻՅԻՆ
Ա. Ա.
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՄԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՅՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԵՒ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՄԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՅ ՊԼԵՒՍՏՆԵՐԻ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1892.

891.99.09
S-21

10 NOV 2011

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՄԹԵՆԵԱՅ

ՎԵՐՈՒՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒՍՆԵՐԻ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈԲԵՈՄ Վ. ՏԱՀՃԵԱՆ

002
Հ41

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1892.

ԱՁԴ

Առաջիկայ դրուելիքներս վերջն մըն է քննադատական ուսում ընտրելու համար այնպիսի դրքի մը նկատմամբ՝ որ հայ թարգմանական մատենագրութեան մէջ նշանաւոր դիրք մ՚ունի իրաւամբք։ Ջանացած ենք Ազէքսանդրի Վարուց այս հնաւանդ թարգմանութեան հայ մատենագրութեան մէջ ունեցած ազդեցութիւնը պարզել լուսին՝ որչափ կրցանք։ Ըսուա կէսն վրայ ի մանաւորի ընդարձակ խօսիլ հարկ եղաւ. այսինքն՝ Պալիսթենեսեայ եւ Խորենացւոյ ազբերին, հայ թարգմանութեանս մէջ ծանօթ ձեռագրաց վիճակին, թարգմանութեանս որակութեանն ու լեզուին, եւ մանաւանդ թարգմանութեանս եւ յոյն բնագրին հետ ունեցած համեմատութեան նկատմամբ, թէեւ այս վերջինն ի հարկէ չունի այն կատարելութիւնը, որ կրնար պահանջուիլ եթէ հայ թարգմանութեան նոր հրատարակութիւն մ՚ալ լոյս առնէր։

Գրութեանս մեծագոյն մասն (էջ 1—212) լոյս առած է նախ մասն մասն "Հանդէս Ամսօրեայ,, թերթին մէջ[1]։ Սակայն այժմու հրատարակութիւնս շատ ճոխացած է բնագրական յաւելուածներով՝ մանաւանդ վերջերը. (էջ 175—212։) Իսկ վերջին հատուածն (§ 7), որ համեմատութիւն է հայ թարգմանութեան եւ յոյն բնագրին, բոլորովին նոր է. (էջ 212—270։)

Թէ որչափ յաջողած է մեր այս ձեռնարկութիւնը՝ անկողմնակալ ընթերցողաց կը թողունք դատել, խնդրելով կանխաւ ներողութիւն տպագրական քանի մը վրիպակաց համար եւ յոյն կոչմանց մէջ, զորոնք նշանակել աւելորդ կը համարինք։ Մտադիր ալ կ՚ընենք որ յոյն բնագրին կոչմանց մէջ ի հարկէ ճշդիւ հետեւած ենք յոյն հրատարակութեան, անխտիր անփոփոխ պահելով յոյն բնագրին՝ հանդերձ նաեւ անոր ակնյայտնի լեզուի եւ ուղղագրութեան սխալներովին եւն։ Պարտք կը համարինք նոյնպէս յայտնել հոս կրկին անգամ ջերմ շնորհակալութիւն այն ամենուն՝ որ նպաստեցին մեզ կարեւոր տեղեկութիւններ տալով հայ ձեռագրաց վրայ։ Դժբախտաբար Էջմիածնի ձեռագրաց վրայ կարելի չեղաւ տեղեկութիւն մը տանալ, թէեւ չենք կարծեր որ նոյն Գրատան ձեռագիրք մանաւանդ ընտրութիւն մ՚ունենան քան ծանօթներըս, նկատելով անոնց գրութեան ժամանակը[2]։

---

[1] "Հանդէս Ամ.," 1891, թ. 1—12։ Համեմ. նաեւ "Հանդէս Ամ.," 1892, թ. 1, էջ 21 (Դիտողութիւն.) որ է մեր այս գրոց՝ էջ 181—183։

[2] Տես "Մայր Ցուցակ.," տպ. Տփ. 1863. թիւք 1708—1711։ Անշուշտ կան նոյն գրատունը նաեւ այլ օրինակք։

Այս տեղ՝ թէեւ ակամայ՝ պէտք ենք յիշել մեր այդ գրութեան վրայ եղած այն քննադատական ակնարկը, որ Մեծ. Հ. Բարսեղ Սարգսեան ըրած է մեր այս ուսումնասիրութեան վրայ[1]։ Այս տեղ կ'ըսուի (էջ 16—17.) "Տարիներ յառաջ լոյս տեսած Հ. Ար. Սիւքրեանի մէկ յօդուածն՝ Արշակայ 31 ամեայ պատերազմին եւ Խորնոյ Ձերոյն մասին դեռ նոր կարդալով, (կ'ըսէ ակնարկելով մեր այս գրութիւնը,) ձեռք կը զարնուի Սոյն-Կաթուղիկեանց Վարուց Պետքսանդրի անվերջենալի ուսումնասիրութեանն, եւ կը ձանձրանայ (!) իսկ թէ ձանձրանալն (այսինքն՝ մենք) է որ տաղէն անփառ (!) կը յայտնէ զՄ. Խորենացին իբրեւ թարգմանիչ եւ բանաքաղ այն պատմագրութեան, մինչդեռ Հ. Ներսէս Սրբեանն (նախ !) եւ Հ. Ար. Սիւքրեան արդէն ի վաղուց նոյն գիւտն ըրած են եւ հրապարակ հանած։" — Առ այս կ'ըսենք՝ նախ՝ թէ Հ. Ար. Սիւքրեանի յօդուածը չէր որ դրդեց զմեզ մեր այս ուսումնասիրութեան, այլ Կիլտէմեանի թերմանացւոյն յօդուածը. (տես վարը՝ էջ 9. 64 եւն։) Սակայն այս ամէն աւելորդ եւ աննպատակ խնդիր է։ Այսպիսի ուսումնասիրութեանց մէջ թէ ինչ դրդիչ է կամ ոչ՝ խնդրե դուրս է. ինչպէս ոչ ոք կրնայ խոտել քննադատին Պատմանպեղեայ քննութիւնը միայն այն պատճառաւ որ՝ քան հեղինակին վկայութեան՝ կուճչմիսի պրութիւնը կարդալէն դրդուած է (Պատմանդ. էջ ժԱ, 10 եւն,) որով "տարիներ" վերջը գրել ձեռնարկուած է իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը. (որ կրկին ծաւալն ունի քան այս մեր "անվերջենալի" ուսումնասիրութիւնը։)

Դարձեալ բոլորովին սխալ է թէ մենք լռելով մեզմէ յառաջ գրողներն եւ յայտնէ յանուանէ զՀ. Ար. Սիւքրեան եւ զքննադատն, մեզ սեպհականած ըլլանք խորենացւոյ բանաքաղութեան գիւտը։ Քննադատին աւելորդ եբեւեռած կ'երեւայ կարդալ (կամ գոնէ յիշել) մեր գրութեան 44—70 էջերը, ուր նշանակուած են բոլոր այն անձինքն՝ որ գրած են մեզմէ շատ յառաջ նոյն համեմատութիւնքն, այսպէս՝ Հայկազնեան Բառարանն (էջ 44 եւն.) Քննաւէրն (էջ 45. 48—56 եւն.) Հ. Ա. Վ. Սէ-րէան (էջ 57,) Հ. Բ-ր-ե-ղ Վ. Սրբ-եան (էջ 58—60,) Կիլտէմեանց (էջ 64 եւն), պատմարթիներ, Կաթուղիկեանց Հայ Հրատարակութեան յառաջաբանն եւն։ Կը հաստատենք որ քննադատին գրածն ոչ լոկ յիշած ենք, այլ մինչեւ անգամ քանի մ'բան մեզ անձինդ նախադասութեանց դէմ գրել ստիպուած ենք այն տեղ։ Եւ ասկայն կ'ըսուի թէ լռած ըլլանք մեր նախորդներն եւ մեզ խորած անունց կարծիքն։ Կարծենք այլ եւս աւելորդ է ուրիշ մեկնութիւն փնտռել։

Վերջապէս յայտնապէս խօսելով չենք կրնար համամիտ ըլլալ՝ թէ նախ "Հ. Ներսէս Սարգսեան եւ (ապա) Հ. Ար. Սիւքրեան . . . նոյն գիւտն ըրած ըլլան։" Սիւքրեանն է արդեամբք (1878ին) "որ առ ի գիտութեամբք յերեւան հանած է այս կտորներուն փոխառութիւնն եւ

---

[1] Տես "Բազմավէպ" 1891, Դեկտ. Յաւելուած "Երկու խօսք Ամսօրեայ Հանդիսի Թ-ին 8 մատենախօսականին առիթ։"

խասիս քննադատած.„ (տես վարը՝ էջ 58։) Իսկ քննադատն 1883ին (հինգ տարի եւրքը) ուրիշ բան ըրած չէ, բայց միայն յիշել այն գիւտն, եւ կանայ՝ որչափ հնար է՝ նուազեցընել անոր յարգը, „պոպոհոն„ եւ „աննշանակ բառից եւ ածոյ մէջ„ հրատարակելով այն համաձայնութեան շատ մասերը. (տես վարը՝ էջ 59։) — Այսու կը յուսանք այս խընդիրն ալ պարզուած կ'ըլլայ։

Կը յաւելու քննադատը. (էջ 17.) "Ս. Կեչառեցւոյ յիշատակարանին մէջ տեսնելով Զաքարիա պրօչեանի անունն եւս կամ իրմէ եւ կամ մի ուրիշ ձեռքէ (!) ներմուծուած, կ'ընդդիմանանէ (տես՝ էջ 126) Այրարատի հեղինակին թէ Զաքարիային է այն յիշատակարանն եւ ոչ Կեչառեցւոյն, եւ թէ սա էր աշակերտ վարդապետին Եսայեայ Նչեցւոյ (՞)՝ որուն համար գրելով իւր գործն ի Հռոմ՝ բերաւ իրրեւ պարգեւ։ Իսկ Կրաւֆորթեան ձեռագրի յիշատակարանին մէջ չի գտնելով բնաւ Զաքարիայի անունը Կեչառեցւոյն քով՝ զարմանք կը յայտնէ թէ ինչպէս հոն "Զաքարեան խմբին յաւուկ կտորը թէ ի Հռոմ գացած եւ գրած է այն գիրքը„ չի գտնուիր։ Եւ փոխանակ ուղղելու իւր սխալն (!) եւ Այրարատի հեղինակին իրաւունք տալու, վերահին (տես՝ էջ 88—91) ի համեմատութեան կը ղրկէ զընթերցողն, կարծես իւր հակասութիւնն աւելի եւս յայտնի ընելու համար։„ — Ո՛ւ այս կարծենք աւելորդ է կրկնել Զաքարեան յիշատակարանին արդեամբք գոյութիւնը, (որուն վրայ հմմտ. էջ 88—91 եւն) զոր ուրանալ անհնար է՝ քանի որ առջեւնիս ունինք։ Բայց ասով ըսուած չ'ըլլար թէ Կեչառեցի ալ չունի յիշատակարան, (ինչպէս կը մեկնէ քննադատը.) որ հիմն է Զաքարիայի յիշատակարանին, ինչպէս կրկնած ենք շատ անգամ. (տես էջ 91, 22 եւն։) Բայց Այրարատայ հեղինակն արդեամբք անճշդութեան մէջ է, երբ Զ+ոբիայէ յ=ե=ո=ց յէլոփոխրանը ապելով[1]՝ Կեչառեցւոյ կը համարի զայն այն ձեւով, ուստի եւ Հռոմ երթալն եւն Կեչառեցւոյն կը վերագրուի։ Այս տեղ չեաս առնելու ոչինչ չկայ։ Խոլորովին սխալ հասկըցած է նոյնպէս քննադատն՝ կարծելով թէ գԶաքարիա աշակերտ կը համարինք Եսայեայ Նչեցւոյ, մինչդեռ Զաքարիայի յիշած որեւիցէ "Եսային„ չենք համեմատած "Նչեցւոյն„ հետ. — "որովհետեւ այն աստեն Զաքարիա հասակակից կ'ըլլայ Խաչատրոյ (որոն ժամանակից է Նչեցի, ապրելով ԺԳ դարու վերջը,) որուն (Խաչատրոյ) շատ-շատ էդէն է„ Զաքարիա ըստ իւր իսկ խոստովանութեան. (տես՝ էջ 126։) Ըստ այսմ նոյն "Եսայի„ անձին "Նչեցի„ ըլլալը պոնէ իրաւամբ խնդրական համարած ենք եւ պէտք ենք համարիլ։

Իսկ Կրաւֆորդեան օրինակին մէջ զաքարեան խմբի յաւուկ կտորը (Հռոմ երթալն եւն) չգտնուիլն զարմանալի էր արդարեւ, եթէ բուն Զաքարիայի իսկական ձեռագիրն ըլլար, ինչպէս սխալմամբ կը կարծէինք. (էջ 158 եւն։) Սակայն այս սխալ տեսութիւնը պարզուեցաւ Մեծ. Պատ-

---

[1] "Այրարատ„ էջ 267—268։

մանեանի դիտողութեամբն. (էջ 181—183,) որով այն կատարին պակսիլն այլ եւս զարմանալի չ'երեւար։

Այսպէս կարծենք առանց հիման չէ որ չենք ընդունած Այրարատի մեծանուն հեղինակին կարծիքն։ Հոչակաւոր հեղինակին ճոխութիւնը յարգելով հանդերձ՝ կարելի չէր որ Այրարատայ հեղինակն ամէն խնդիր մանրամասն ուսումնասիրած ըլլար։ Եւ թէ արդեամբք Կալմէթենեայ պրոց մանաւոր ուշադրութիւն դարձուած չէ, յայտնի կը տեսնուի այս խօսքէն՝ թէ Խ. Կեչառուեցի "զՊատմութիւն (Աղեքսանդրի) ՀԷրխուԷթւոյն (*) կամ զԹարգմանեալսն ի քաջաց նախնեաց — խանգարեալ է.„ եթէ սխալ չենք հասկընար այս խօսքը։

Բաւ համարելով այսչափն՝ զոր ակամայ շեղիլ ու յիշել ստիպուած էինք, յոյս ունինք որ մեր այս "անվերջնական„ դրութիւնը կը փարատէ քննադատին կասկածը (էջ 16) թէ մեր "շատ բան պրելու այս անյապ տեղը՝ Հէ ժամանակ կու տայ դեռ աւելի հասուն կերպով ուսումնասիրելու„ եւն։ "Քիչ„ ժամանակի "անյապ տեղով„ պրուած եւ ոչ-հասուն պրութիւն մը չենք կարծեր որ այնպէս "անվերջնական„ ըլլայ եւ այնպէս մանրակրկիտ, ինչպէս (— գոնէ չենք կարծեր թէ անընդունելի երեւայ մեր այս խօսքը. —) չանացած ենք ընել մեր ուսումնասիրութիւնը։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

---

[1] "Սիոնական„ էջ 399, ծ. 1։ Տես վերը՝ էջ 23։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

1.

Ստոյն-կալիսթենեայ գիրքն ընդհանրապէս:

Ստոյն հին մատենագրութիւնն՝ յանձուկ միտս՝ թարգմանութեան մատենագրութիւն է, որ սակաւ ժամանակի մէջ այնչափ գործ յառաջ բերած է, եւ այնչափ բազմաթիւ գրոց մէջերք հայ լեզուաւ ամբարած, որ զարմանալի չէ թաղուած խորշերէն հետզհետէ նոր գրոց լոյս ելլելը: Սակայն այս թարգմանութեան ոգին իւր գործունէութեան շրջանը շատ որոշ գծերով սահմանած է. այն է՝ եկեղեցական-աստուածաբանական եւ միշտ քրիստոնէական. որով դասական մատենագրութեան կամ ընդհանրապէս հեթանոս մատենագրութեան հետքն անգամ չենք գտներ մեր հնագոյն թարգմանութեանց մէջ: Այս է պատճառն՝ որ քանի մը շատ դոյզնագիւտ բացառութիւնք այնչափ զարմանալի կ'երեւան, ինչպէս է այն մատեանն, որուն ուսումնասիրութեան կը ձեռնարկենք:

Ստոյն-Կալիսթենեայ գրոց հայ լեզուաւ, եւ այն՝ հինգերորդ դարէն գտնուած թարգմանութիւնն աւելի զարմանալի կ'երեւայ նաեւ հետեւեալ պատճառաւ: Հինգերորդ դարու կրտսերագոյն

թարգմանչաց անհպելի մնացած չեն հելլենասաական մատենագրութեան քանի մը նշխարք, բայց ասոնց թարգմանութիւնքն հազիւ քանի մը կտոր են. այս դրից մէջ միշտ զարմանք է որ նախամեծարութիւն տրուեր է այնպիսի գրքի մը՝ որ մակեդոնացի մեծ աշխարհակալին անձին ա-ա-ոպելոց հաւաքուածն կամ ճշդիւ՝ ըստ քմաց կարկատուածն է: Կ'աճի մեր զարմանքն երբ տեսնենք որ նոյն իսկ գրոցս հաւանական թարգմանիչն՝ այլեւայլ ակնարկութեանց մէջ կը ցուցընէ՝ թէ հաւատք չ'ուզեր ընծայել այս առասպելաց. եւ սակայն գտեր է արժանիք մ'այս գրոց վրայ ոչ միայն թարգմանելու, այլ եւ յաճախանկէ փոխառութիւն ընելու իւր այլեւայլ գրոց մէջ. մինչդեռ հնութեան մեծայարգ պատմական, ճարտասրախօսական եւ բանաստեղծական գլուխք-գործոց գժբախտութեամբ անծանօթ մնացած են կամ կարեւոր չեն երեւցած հայ հին գրագիտաց: Նուազ յարգ չէ վայելած այս մատեանն նաեւ յաջորդ դարերու մէջ, թէեւ շատ մը կերպարանափոխութիւն կրելով, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Նոյն իսկ թարգմանութեանս այս նորանշան հանգամանքը պէտք էր դրդել՝ որ նոյնը մանրամասն քննութեան ենթարկուի. վասն զի եթէ չըլլան նաեւ ուրիշ պատճառք՝ բաւ է միայն գիտնալ թէ ինչ ոճով կը յեղուր ի հայ գործոյս ճարտար թարգմանիչը՝ հելլենաց Յունաստանի գաղափարներով գրուած երկասիրութիւն մը. մանաւանդ որ այնպիսի ճարտար եւ կորովի գրչէ բղխած է թարգմանութիւնն, որուն լեզուն՝ թէպէտ օտարոտյած շատ տեղ հելլենաբանութեամբ՝ դեռ միշտ կը ցուցընէ հայ լեզուին կենդանութիւնն ու ոգին, զոր ղուր է փնտռել յաջորդ դարուց մէջ: Քննութեան դրդող կայ եւ այն պարագայն՝ որ գրոցս թարգմանիչն՝ որչափ կ'երեւայ՝ է նոյն ինքն Մովսէս Խորենացի: Այս մեծավաստակ հանճարոյն գրեթէ բոլոր գրութիւնքն եւ խմբագրութիւնքն բաւական

քննութեան եւ քննադատութեան յօտարաց եւ յազգայնոց. մինչ իւր թարգմանութեանց վրայ շատ դոյզն դիտողութիւնք միայն եղած են: Այս թարգմանութեանց մատրութիւն նուիրելը պէտք ենք գոնէ երախտապիտութեան պարտք համարիլ այս ե. դարու մեծավաստակ գրչին: Նաեւ հայ մատենագրութեան բաւական լուսաւորութիւն կը մատուցանէ այս խնդիրը. վասն զի Սոյն-կաթողիկեներուն գիրքը նոյն իսկ Խորենացւոյ պատմութեան աղբիւրներէն մին է, զոր ինքն իբրեւ գրութեան կամ դեղեցիկ գրելու օրինակ առած է եւ նմանած անոր ոճոյն: Բաց ասկէ՝ գիտնալու արժանի է թէ Աղեքսանդրի վրայ գրուած առասպելք, որ բովանդակ աշխարհք գրաւած են, որ հին եւնոր աշխարհի գրեթէ ամէն ազգաց ծանօթ են, եւ ունեցած են բազմաթիւ գրութիւններ արձակ եւ չափական, որոնց հիմն է նոյն իսկ այս Սոյն-կաթողիկեաց գործը, ինչ արձագանգ գտած են Հայոց մէջ:

Հայ բնագրին (texte) քննութիւնն Եւրոպացիներ գիտնոց համար ուրիշ կարեւոր կէտ մըն է:

Աղեքսանդրի վրայ անչափ են կուտուած վէպք եւ առասպելք, եւ շատ մեծ է Աղեքսանդրի քաջագործութեանց վիպական մատենագրութիւնը թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան ազգաց քով՝ սկսեալ նոյն իսկ Աշխարհակալին օրերէն մինչեւ մերձաւոր ժամանակներս. այնպէս որ այս վիպաց գրեթէ ամէն կերպարանափոխութիւնը կրնանք քննել այս կամ այն աղբիւրներուն մէջ, թէպէտ առանձնականի մը գրեթէ անհնար է այս բոլոր աղբիւրները, կերպարանափոխ գրութիւնքն, համառօտութիւնքն եւ այլն, որ շատ անգամ շատ անմատչելի լեզուներով գրուած են եւ ճիւղաւորած՝ ի մի հաւաքել եւ ի առ ի քննել: Նաեւ յոյն բնագիրն, որմէ բաւական ձեռագիրք կան ցայսօր պահուած, այսպիսի ձեռնմխութեանց, կերպարա-

նախխուքեանց եւ յաւելուածոց նշաւակ եղած է, այնպէս որ դժուարաւ կրնան գտնուիլ երկու օրինակք Կալիսթենեայ որ կէտ առ կէտ միաբանին։ Դժբախտաբար հնագոյն եւ բնիկ կերպարանքը ներկայացնող յունական լոկ մէ օրինակ կայ, եւ այն՝ դեռ ոչ բոլորովին զերծ ի ձեռնմխուքեանց եւ յաղաւաղմանց։ Եւ այսպէս ամէն մէկ կէտին հնագոյն ձեւը գտնելու համար ուրիշ համակարգ աղբիւրներու դիմելու է, որոնք են՝ ինչպէս առհասարակ ընդունուած է՝ լատիներէն հին թարգմանութիւն Վաղերեայ եւ հայ եւ ասորի թարգմանութիւնք. թէեւ ասոնցմէ դեռ եւս ոչ մին բոլորովին անխաւն նախնական պէֆոանդրեան աւանդութիւնը կը ներկայացնէ։ Ամէ յայտնի է արդէն հինգերորդ դարու մէջ թարգմանուած հայ բնագրին յարգը, որուն համար կը գրէ եւրոպական քննիչ մ'այսպէս[1]. "Ստոյն-Կալիսթենեայ բովանդակութեան եւ ձեւոյն նախնաբար ինչ ըլլալն այն ատեն միայն կրնանք մերձաւորապէս գիտնալ, երբ քննադատօրէն համեմատուին եւ ի մի ձուլուին երեք (աւելի ճշդիւ՝ չորս) համադաս աղբիւրները, որ են յունական A բնագիրը, լատինականն Վաղերեայ եւ հայ թարգմանութիւնը. (պէտք ենք յաւելուլ եւ ասորին.) բայց մանաւանդ թերի պիտի մնայ միշտ այս, քանի որ հայ թարգմանութիւնը չէ առնուած յօգնութիւն։ Բաղձալի է որ Նայման կամ Փեդերսան[2] կամ այլ հայերէնագէտ մը հայ բնագիրը բառական թարգմանութեամբ մատչելի ընէ արեւմտեան քննչաց, գործածելով կ. Միւլլէրի Կալիսթենեայ հրատարակութիւնն եւ միշտ մտադիր ըլլալով յունական A բնագրին. կամ գոնեայ այնպէս ընդարձակ ծայրաքաղ մ'ընէ նոյն թարգմանութեան, որ

---

[1] J. Zacher, Pseudocallisthenes, էջ 104։ Այս գրոց վրայ քիչ մ'ետքը։

[2] Հեղինակը կը գրէր 1867ին, եւ իրեն օգնական եղած են այս մասին նոյն գիտնականք։

դանեայ ի հարկին ամբողջական թարգմանութեան պակասորդը լեցընէ: Ի հարկէ շատ բաղձալի էր որ հայ գործոյն վրայ եղած կարեւոր քննական դիտողութիւնք ալ աւելցուէին, զոր միայն հայ լեզուի եւ մատենագրութեան հմուտ մը կրնայ ընել:„

Այս թերին ըսե՞ս մասին լրացընել է մեր ջանքն, որով կը ձեռնարկենք ուսումնասիրութեանս. առ այս թելադիր եղան վանացս մատենադարանին երեք ձեռագիրքն, որոնք թէեւ ա՛լ՚ա՛ղ՚ կրնան կարծենք ինչ ինչ լոյս սփռել: Բայց նաեւ այս պարագայն կը ստիպէ զմեզ խոստովանելու՝ թէ գործոյս մէջ կան շատ թերի մասեր. ասոնց լրացումն կը սպասենք անոնցմէ, որոնք հայ ձեռագրաց հարուստ հաւաքածոյից մերձ են կամ դիւրութիւն ունին օգտուելու: Գո՛հ ենք եթէ մերովանն աջակցած ըլլանք խնդրոյս հետազօտութեան:

Հայ թարգմանութեան վրայ շատ սակաւ եւ համառօտ են ցայժմ եղած գրութիւնք, որոնցմէ ինձ ծանօթ են լոկ հետեւեալները: Առաջին գրութիւնն այն գոյն ծանօթութիւնն է՝ զոր կայէր տուած է, եւ զոր ամբողջապէս կրկին հրատարակեց կարոլոս Միւլլէր[1]: Թէպէտ համառօտ՝ բայց կ՚արժէ այդ ծանօթութիւնը դնել հոս ամբողջ, որ կը ցուցընէ թէ ի՛նչ գաղափար ունէր Կ. Փեթերման հայ բնագրին վրայ: "Ձեմ ուզեր հոս լռել զայն՝ որ երբ Փէթրինոպ Ռան+էի նամակներէն իմացայ թէ այժմ իսկ ի Վենետիկ լոյս տեսած է Մեծին Աղեքսանդրի վարուց հայերէն թարգմանութիւնը, զոր ինքը (Ռանքէ) տեսած էր Կ. Փեթերմաննի քով, որ հմուտն է եւ տեղեակ այն մատենագրութեան, նամակաւ դիմեցի առ Փեթերման, խնդրելով որ եթէ իմ գործոյս նկատմամբ կայ բան հայ գրոց մէջ, ինձի հաղորդել հաճի: Ինքն ամենայն մարդասիրու-

---

[1] Geier, Script. Alexandr. p. 230: Հմմտ. C. Müllerի քէչ մ՚եաքը յիշելի դիրքը. (Ներած. էջ 10, ծան. 1:)

թեամբ պատասխանեց. Հայ կենսագրութիւնն, ինչպէս լաւ գուշակած էիք, Սոսթ-Կոլոմբեանն է, բայց աւելի հնագոյն ձեռով կամ հնոյն աւելի մերձաւոր, առանց այն բազմաթիւ շատ անգամ հակասական յետնագոյն յաւելուածոց, թէպէտ նաեւ ասոր՝ ինչպէս բոլոր միւս բնագրաց մէջ՝ շատ կան հրաշալի դէպքեր: Այս կենսագրութիւնն, ինչպէս հրատարակիչք բացայայտ կը ծանուցանեն Յառաջաբանութեան մէջ, թարգմանուած է արդէն Ե. դարուն Յ. Ք. — եւ Մխիթարեանք այս նիւթոյս մէջ պէտք են իրրեւ աւտակ դատաւոր ճանչցուիլ (գիրքը լոյս տեսած է ի Վենետիկ 1842), — եւ նաեւ կ'ենթադրեն թէ հռչակաւոր հայ պատմագիրը՝ Մ. Խորենացի է թարգմանիչը, որ ըստ իրենց կարծեաց թարգմանած ըլլալու է եւ Եւսեբեայ քրոնիկոնը[1]: — Էջ 73 (ամբողջն է 198 էջ) կայ այսպիսի վերջաբան մը. Կատարեցան ծնունդք եւ գործք Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ գրեալ յիմաստնոյն յԱրիստոթելէ եւն: [Յայտ է ուրեմն, կը յաւելու կայեր, որ գրոց բաժանումն նոյն է A բնագրին եւ Վաղերեայ հետ:] — Էջ 186 կը փակի բուն կենսագրութիւնը. կը յաջորդեն "Ներքողեան+(!)[2] Աղեքսանդրի մահուան ի Խալտիոյ կէլոուէեցւոյ (?), որ են ողբք Ոլոմպիադայ, Հռոքսիանեայ, զօրավարաց եւ զօրաց, եւ յորդորակ Աղեքսանդրի առ իւր բարեկամս: Զասունք լաւ եւս կրնայինք մեկնել իրրեւ Բանք ի մահն Աղեքսանդրի:" Յայս վայր կայեր ըստ թղթոյն փեթերմանեան:

Հայերէնագէտ մը, որոյ անունն անծանօթ մնայած է, քիչ մ'ետքը հրատարակեց համառօտ հատուած մը հայ թարգմանութեան վրայ ի Հալէ

---

[1] Այսօր խնդիրը չի կրնար ըլլալ այս երկրորդ կարծեաց սխալ ըլլալուն:

[2] Գերմանացի գիտնականը հայ բնագրին "բարեացուելիքնք" բառը Lobreden թարգմանած է վրիպմամբ, որով զարմանաց առիթ տուած է հեղինակին:

լոյս տեսնող Ընդհանուր Մատենագրական ընդարձակ մէջ[1]։ Առ յայնմդեց աւելի երկար նշանաւոր հատուած մը հայերէնագէտ Կ. Փ. Նայմանէն՝ պատրաստեալ գիտութեանց ճեմարանին անդամոց հրատարակած գիպնական Յայտարարութեան տարեգրոց մէջ[2]։ Այս հատուածն (ըստ Zacherի, էջ 85) որչափ ճոխ է նիւթովք, նոյնչափ անծանօթ մնացած։ Այս երկու հատուածք ալ ինծի անմատչելի մնացին, բայց ասոնց բովանդակութիւնը ծանօթ է յիշեալ Zacher գիտնականին գրքէն, որուն վերնագիրն է. "Սոս-կալիսթենես. Հետազօտութեան փնտռտուքեան ե պարմուքեան հնագոյն յիշատակարանաց վերաց Աղեքսանդրի." որ ի հալլէ 1867ին լոյս տեսաւ[3]։ Այս գրոց մէջ առանձին գլուխ մը նուիրուած է հայ թարգմանութեան. (էջ 85—101։) Հեղինակը չէ հմուտ հայերէնի. եւ որովհետեւ ցաւով կը տեսնէր որ Մխիթարեանք հայ բնագրին կցած չեն եւրոպական լեզուաւ թարգմանութիւն մը, ստիպուած էր իւր գրոց մէջ ամփոփել յիշեալ երկու հատուածոց բովանդակութիւնը. բայց նաեւ ունէր իւր առջեւ "ինչ ինչ շատ յարգի գրաւոր տեղեկութիւններ, զոր Փրոֆ. Փեթերման Միւլլերի Սոյն-կալիսթենեայ հրատարակութենէն տարբիներ յառաջ„ տուած էր իրեն։ Իւր գրոց մէջ բաւական կտորներ համեմատելով բնագրին՝ այս հետեւութեան հասած է[4]. "Հայ թարգմանութիւնը, որչափ համեմատութեան առնուած տակաւաթիւ կտորներէն կ'երեւայ, շատ

---

[1] Hallische Allgemeine Literatur-Zeitung, 1845 Juni, Nr. 129, S. 1027—1029.

[2] Gelehrte Anzeigen, herausg. von Mitgliedern der k. bayer. Akademie der Wissenschaften. München, 1844. December, Nr. 250—252. Sp. 961—965; 969—974; 977—983.

[3] Julius Zacher, Pseudocallisthenes. Forschungen zur Kritik und Geschichte der ältesten Aufzeichnung der Alexandersage. Halle, 1867, 193 pp. 8⁰.

[4] Zacher, S. 101.

հաւատարմութեամբ կը թարգմանէ յոյն նախատիպ բնագիր մը՝ որ ապահովութեամբ Կալիսթենեայ հնագոյն աղեքսանդրեան բնագրախմբին կը վերաբերի: Բնականապէս նաեւ հոս գործոյն նախնական կերպարանքը չէ պահուած բոլորովին անեղծ, բայց հինն ու բնիկը շատ տեղ եւ կարեւոր տեղերն աւելի կատարեալ եւ լաւ պահուած են քան յունական A ձեռագիրը կամ նաեւ Յուղեայ Վաղերեայ լատիներէն թարգմանութիւնը. եւ միւս կողմանէ կը հաստատէ յուրախութիւն մեր՝ Վաղերեայ պահած նախնական բնագրին այն մասերը, որոնք բոլոր յոյն ձեռագրաց մէջ անհետ կորսուած են„:

Նոյն կարծիքն ունէր ուրիշ գերմանացի պիտանական մը Ռէօմհէլտ, որ բարեբախտութեամբ հմուտ էր նաեւ հայ եւ ասորի լեզուաց, եւ կը խոստանար ընդարձակ գործք մը հրատարակել Կալիսթենեայ քննութեան: Բայց դժբախտաբար չկրցաւ կատարել իւր այս խոստումը, եւ միայն իրմէ լոկ փոքր գրութիւն մը, թէեւ այն եւս միշտ յարգի է եւ հիմնական, որ հրատարակուեցաւ Հերսֆէլտի արքունի կրթարանին տարեկան տեղեկագրոց մէջ այսու անուամբ. "Ո–սո–ճոսէֆո–ՐԻ–Ն+ ՀՆոպտոպո–ՐԵան Եպոփո–ՐԵան վԻպոց Աղե+սանդրի[1]„: Այս յիսուն էջ գրութեան մէջ շատ մանր քննութեանց ենթարկեց հեղինակը Կալիսթենեայ բաւական մաս մը. հայ եւ ասորի բառերն լատինատառ գրութեամբ կը դներ առ ի հգոյէ նոյն տառերու ի Հերսֆէլտ:

Մինչեւ 1886 ծանօթ չէ ինծի ուրիշ գրութիւն մը հայ թարգմանութեան վրայ: Նոյն տարին Առալիոս Պաւմկարթնէր Խորենացւոյ տրուած պէտքէց Գրքին վրայ գրած Համառօտ Տաուսածին մէջ հոշափեց քանի մը կտորներ, զորոնք Խորենացի

---

[1] Jahresbericht über das königliche Gymnasium zu Hersfeld **1873**, von Dr. Georg Friedrich Eysell. — S. **3—52**: Römheld, Beiträge zur Geschichte und Kritik der Alexandersage.

ի կալիսթենեայ առեալ մուծեր է իւր գրոց մէջ։ Այս հատուածը լոյս տեսաւ Գերմանական Արեւելագիտաց Ընկերութեան ուսումնասիրութիւն մէջ[1]. որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց Բազմավէպ[2], բայց մի մասը միայն. մնացեալն (որուն մէջ էր այս խնդրոյս վերաբերեալ կտորը,) թողուեցաւ ի բաց։ Այս թարգմանութիւնն ընդհանրապէս ճիշ էր եւ տեղ տեղ անյաջող։ Նոյն տարի՝ բայց քանի մ'ամիս յառաջ միեւնոյն գերմաներէն թերթին մէջ ուրիշ կարեւոր հատուած մը գետեղեց Յ. Գիլտէմայսթեր[3] "դրդեալ արտաքուստ„, ինչպէս կը գրէ։ Այս հատուածին մէջ հրապարակ հանեց Խորենացւոյ պատմութեան (գ, իզ, իը) բանաքաղութիւնն ի հայ կալիսթենեայ, եւ ասոր կցեց համառօտիւ այլեւայլ դիտողութիւններ։ Այս հատուածն առիթ կ'ունենանք յետոյ տեսնելու։

Վերջապէս եւրոպական հռչակաւոր ասորագէտ եւ արաբագէտ գիտնականը Թ. Նէօլտէքէ այս օրերս հրատարակեց Վիեննայի Գիտութեանց ճեմարանին Յիշատակագրոց Փիլիսոփայական-Պատմական բաժնին մէջ ընդարձակ գրութիւն մը "Ո-ռոշտուքրութիւն պատմութեան վիպոյ Աղեքսանդրի[4]„։ Հեղինակն այս գրութեան մէջ ի մասնաւորի ասորական թարգմանութիւնը կ'առնու ի քննութիւն, եւ անոր ազդեցութիւնն արաբական մատենագրութեան վրայ։ Շատ տեղ համեմատու-

---

[1] Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XL Band, 1886, Heft III, S. 457—515: Adolf Baumgartner, Über das Buch "die Chrie„, (*մանաւանդ էջ* 504—506։)

[2] Բազմավէպ 1887, Դ. էջ 306—314; 1888, Ա. էջ 20—30; Գ. էջ 203—211; Դ. 329—338։

[3] J. Gildemeister, Pseudocallisthenes bei Moses von Khoren, *ի թերթին* ZDMG, 1886, Heft I, S. 88—91.

[4] Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch - historische Classe, XXXVIII. Wien, 1890.—V. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans von Prof. Dr. Th. Nöldeke. 56 pp. 4°.

թեան կը բերէ եւ ցնայն, բայց հայերէնագէտ չըլլալով՝ օգտուած է լոկ Zacher եւ Römheld գիտնականաց գործերէն. կը յաւելու "բայց իմ բարեկամն Փրոֆ. Հիւպշման, շատ կտորներու վրայ տեղեկութիւն տուաւ„:

Յայս վայր եւրոպացի գիտնոց գրութիւնքն յիշեցինք: Հայ լեզուաւ առաջին անգամ գրեց այս խնդրոյս վրայ Հ. Ռափայէլ Թրեանց[1] ի Յառաջաբանի հրատարակութեան հայ բնագրին, որուն վերնագիրն է. "պատմութիւն մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ[2]„: Այս հրատարակութիւնը՝ թէեւ համեմատութեամբ իւր նմաններուն՝ աւելի լաւագոյն է, բայց միշտ անբաւական, մանաւանդ որ տարբերութիւնք ձեռագրաց (թուով իբր տասն) խմբովին նշանակուած են, եւ ոչ իւրաքանչիւր ձեռագրին ուրոյն ուրոյն: — Վերջապէս քանի մը տարի յառաջ փորձեց Քննաւէրը[3] "Մովսէս Խորենացի եւ թարգմանութիւնք իւր„ խորագրով ցուցընել "ոչ իբր կարծիս, այլ իբր հաւաստիս„ թէ կալիսթենէս Խորենացւոյ թարգմանութիւն է, յենլով այն կէտին՝ թէ Խորենացի իբրեւ իւր գործը՝ չէ խղճած պատմութեան մէջ գործածել շատ տեղ այս թարգմանութիւնը: Քննաւէրն ի մէջ կը բերէ 26 այսպիսի համեմատութիւնք, որոնց ոմանք՝ իրմէ անկախ՝ դիտած են եւ այլք (այսպէս պաւմկարթնէր, եւն), ինչպէս պիտի տեսնենք: Այս հատածն է հայ լեզուաւ մի միայն գրուած հիմնական քննութիւնը. դոյզն ինչ է զոր կը գտնենք գրուած ի "Մատենադարանի հայկական թարգմանութեանց 'նախնեաց[4]„, ուր շիւ-

---

[1] Հմմտ. Քննաւէր, բ. էջ 31:

[2] Պատմութիւն Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ. ի Վենետիկ, 1842, 12 եւ 204 էջ 8°: Հրատարակութիւնը լաւ սակաւաթիւ օրինակ ունի:

[3] Նոյնյ բ., Քննաւէր, Պրակ բ: Սանքհոլմ, 1887, էջ 29—45:

[4] Հ. Գաբրիէլ Զարբ. Մատենադարան հայկական

թուԹիւնք եւ վրիպակք անպակաս են։ Կը բաղձայինք հոս գոնէ աւելի ընդարձակ ծանօԹուԹիւն գտնել հայ ձեռագրաց, բայց կը գտնենք լոկ այս դիտողուԹիւնը. "Ի մեր մատենադարանի պահուած գրչագրաց նկարագիրը որուած է արդէն յընդարձակ եւ ի հմուտ յառաջաբանի տպագրին"։

Հայ ԹարգմանուԹեան յոյն բնագիրը ծանօԹ էր Եւրոպա, բայց ամբողջական հրատարակուԹիւն մը կը պակսէր[1] մինչեւ 1846, երբ առաջին անգամ գեղեցիկ հրատարակուԹիւն մ'ըրաւ Կարոլոս Միւլլէր[2] Առիանոս պատմագրուԹեան եւ այլ հին մատենագրաց հատակոտորաց հետ՝ "Սուտ-Կալիսթենէս" անուամբ, եւ որուն կցեց "ՈւղեգրուԹիւն Աղեքսանդրի" (Itinerarium Alexandri) անանուն գրուԹիւնը։ Բազմահմուտ հրատարակիչն երեք ձեռագրաց ճշդիւտ բաղդատուԹեամբ ի լոյս հանեց գործքը, դնելով նաեւ Յուղեայ Վաղերեայ լատիներէնը, եւ ի սկզբան ընդարձակ համալից ներածուԹիւն մը։ Լայտէնի գրատան յոյն օրինակը յետոյ բատ ընդօրինակուԹեան Zacherի լոյս հանեց Մեվզել "Տարեգիրք դասական բանասիրուԹեան" պարբերականին մէջ[3]։ Վաղերեայ լատիներէնը հրատարակած էր նաեւ Ծիրանաւորն Մայի (ի Միլան) 1817ին, եւ ապա կրկնագիր Դուբինեան ձեռագրին մասերը 1842ին[4]։ Յուղեայ Վաղերեայ ժամանակէն

ԹարգմանուԹեանց Նախնեաց։ Վենետիկ, 1889. էջ 704—714. "Վարք Աղեքսանդրի"։

[1] Բայց հատակոտորք հրատարակեալ էին։ Համմ. Jules Berger de Xivrey, Notices et Extraits des Manuscrits. Paris, 1838, Tome XIII, Par. II, p. 162—306 եւն։

[2] Carolus Müller, Arriani anabasis et indica, reliqua Arriani, et Scriptorum de rebus Alexandri Magni fragmenta. — Pseudocallisthenis historia fabulosa, Itinerarium Alexandri. Parisiis, 1846. 4º. XXXII, 327. VI, 162 եւ բուն կալիսթենեայ մասը՝ XXXII, 180 pp.

[3] Meusel, Jahrb. für class. Philologie, Supplementband, V. 701 ff.

[4] Angelo Mai, Julii Valerii res gestae Alexan-

դարեր եռքն ուրիշ անկախ թարգմանութիւն կամ լաւ եւս կերպարանափոխ խմբագրութիւն մ'ըրաւ Ա–ՓԵՐԵՑ ԼԵ–ՈՆ (Archipresbyter Leo) ի դարուն մէջ: Բազմաթիւ են նման այլ գործեր թէ արեւմտեան թէ արեւելեան ազգաց քով[1]: Վերջապէս նաեւ ասորի բնագիրն ամբողջապէս ի լոյս հանեց անգղիացի գիտնական մը հանդերձ անգղիական թարգմանութեամբ, ներածութեամբ, ծանօթութեամբք եւ կարեւոր յաւելուածներով[2]: Արեւելեան ազգաց քով Աղեքսանդրի վրայ եղած վիպաց քննութիւն գրեցին նաեւ Շփիկէլ, Սէնթ-Քրուա, Շդէռն եւ այլք[3], ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրու վարուց վիպաց քննութեան զբաղեցան Ֆաւվը, Լըդրան, Կրէսաէ, Ֆրոշէօր, Ռոտէ, Պուրիան եւ այլք բազումք[4], զորոնք յիշել մեր նպատակէն դուրս է:

---

dri. Mediolani, 1817. — Classicorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum Tomus VII, Romae, 1835, pp. 1—246. եւ իր հրատարակած Spicilegium Romanum, Tom. VIII, Romae, 1842, pp. 513—522.

[1] Հմմտ. բաց ի Zacherի, Römheldի, Nöldekeի եւ այլոց գրութիւններէն հետեւեալը. Paul Mayer, Alexandre le Grand dans la Littérature française du Moyen âge. Paris, 1886, Tom. II.

[2] Ernest A. Wallis Budge, The history of Alexander the great, being the syriac version of Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts, with an english translation and notes. Cambridge, 1889.

[3] Spiegel, Die Alexandersage bei den Orientalen, Leipzig, 1851. — Sainte-Croix, Examen critique des anciens Historiens d'Alexandre le Grand. Paris, 1804. — Dimetrius P. de Gobdelas, Histoire d'Alexandre le Grand etc. — M. E. Stern, Zur Alexander-Sage, Wien, 1861, եւն եւն:

[4] Guillaume Favre, Recherches sur les histoires fabuleuses d'Alexandre le Grand, 1829—1830, եւ նաեւ յետոյ ի Genève, 1856. — Letronne, ի թերթին Journal des Savants, 1818. — Th. Grässe, Lehrbuch einer allgemeinen Literärgeschichte, Leipzig 1842, II Band, III Abtheilung. — Florian Frocheur, Histoire romanesque d'Alexandre etc. Gand. 1847. IV Livraison, p. 393—436. — Erwin Rohde, Der griechische Roman etc. — Bouriant, ի թերթին Journal Asiatique, 1887, I, եւն եւն:

Բայց ի հարկէ նախ քան մեր քննութիւնը սկսիլն, կարեւոր է ի լուսաւորութիւն ընդերոյս համառօտիւք տեսնել թէ ով է հեղինակն, երբ գրած եւ ինչ է այս գիրքն։

Ա. Ով ոմն է այս վէպին բուն հեղինակը, յայտնի չէ։ Շատ սակաւ եւ յետնագոյն աղբիւրներ միայն "Կալիսթենէս" անուամբ կը յիշեն, ինչպէս կը գտնենք B ձեռագրին մէջ այս վերնագիրը. "Καλλισθένης ἱστοριογράφος κτλ." բայց B գրուած է յամի 1469 Յ. Ք, մինչ ոչ A հնագոյն օրինակն, ոչ հայն եւ ոչ այլք գիտեն նոյն անունը։ Ըստ Միւլլերի (ներած. ԻԶ) այս անուամբ կը յիշուի նաեւ Ցեցէսի (Tzetzes) պատմութեան մէջ երեք անգամ[1], բայց ընդհակառակն ուրիշ տեղ մ'ալ Սեռոստրեայ պատմութեան վկայ կը կոչէ զԿալիսթենէս (Tzetzes, III. 100), որ չի գտնուիր Աղեքսանդրի վարուց մէջ. տեղ տեղ ալ առանց անուն յիշելու կը գործածէ նոյն պատմագիրը մեր այս գիրքը։ (Համմ. Tzetzes, XI, 97. կալիսթ. I, 13, բստ Հայոյն ԻԸ։) Միով բանիւ՝ ամէն գիտնականք կը միաբանին յայնմ՝ որ Կալիսթենէս Ողնիոցի այն գործքը՝ որ կը յիշուի շատ տեղ՝[2] չէ այս մատեանս. բայց վասն դիւրութեան սովորաբար "Սուտ-Կալիսթենէս" (Pseudo-Callisthenes) անուամբ կը կոչեն քննիչք։

Հայ բնագրին մէջ զարմանալի եղանակաւ կը գրուի. (էջ 73.) "Կատարեցան ծնունդք եւ գործք Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ գրեալ յհռոմայեցի Ամոսպնոյն Արիստոտէլէ։" Բայց ի հարկէ չենք կրնար ընդու-

---

[1] Tzetzes Hist. I, **323**; III, **550**, III, **885**. Համմ. Müller, XXVI.

[2] Callisthenes Olynthius ծնած կը համարուի իբր **368—365** Ն. Ք. աշակերտ Արիստոտէլի եւ ազգական. որմէ կը յիշուին այլեւայլ գրութիւնք. Հելլենոյն, Աղեքսանդրի վարք եւն։ Առնցմէ հատակոտորք հասած են մեր ձեռքը։ Կալիսթենեայ հատակոտորքն եւ իւր վրայ ծանօթ տեղեկութիւնքը տես ի Müller, Fragmenta, pp. **1—32**.

նիլ որ նոյն գրչէն ըլլայ այս առասպելայ գիրքը: Միւլլէր կը յիշէ որ առ Եւստաթեայ (ad Dionys. Per. 440) կը յիշուի Ἀριστοτέλης ἐν πέμπτῳ Περὶ Ἀλεξάνδρου. բայց այս վերնագիր կոչումն է փոխառնակ Ἀρριανός գրելու, որուն գրութիւնը կը յիշուի հոս: Եւ արդէն Եւստաթիոս կը յիշէ յաւելլով "որպէս ասեն" (ὡς φασιν). Եւ թէ անշուշտ Արիստոտէլի անուամբ ծանօթ առասպելական պատմութիւնն էր պատճառ այս շփոթութեան: Տեղ տեղ Եռվէպոյ կը տրուի այս գրութիւնը, զոր կը մեկնեն քննիչք այնու՝ որ Կալիսթենեայ այս գիրքը սովորաբար ձեռագրաց մէջ Եսովպայ առակներէն անմիջապէս ետքը կ'օրինակուի, որով առաջնոյն անունը կը կցորդի նաեւ սորա: Պտղոմեայ Լագիդացւոյ կ'ընծայուի (Առիան, Արշաւ. Աղեքս, Ե, 26 եւն) պատմութիւն մ'Աղեքսանդրի, որմէ հատուածք կան[1]: "Ամենէն աւելի Պտղոմեայ անունը յարմար էր, կ'ըսե Միւլլէր, եթէ գրութեան նկատրագիրն ի նկատ առնուինք՝ ասոր ճակատը դնելու. որ եւ արդեամբք եղած կ'երեւայ, թէեւ յայտնի բառերով չենք գտներ: Վասն զի A ձեռագրին սկզբան նախընթաց թուղթը պատռուած է այժմ. կ'երեւայ թէ Պտղոմեայ արքայի պատկերը կար վրան, որուն համար գրուած է նախընթաց էջի վրայ քանի մը տող ոտանաւոր (օտար ձեռքէ) այսպէս. Οὗτος βασιλεὺς ὁ Πτολεμαῖος, ξένε, χτλ. Անշուշտ անոր համար գրուած են ասոնք՝ վասն զի Պտղմէոս հեղինակ կը դրուէր Աղեքսանդրի "սոսպելիան եւ է եօթն մատեան յօրինուած պատմութեան[2]:" Ինչպէս որոշ չի գիտցուիր գրոցս հեղինակը, նոյնպէս գրութիւնն ալ անվթար չէ պահուած:

Նախ Միւլլէր (Ներած. ժթ եւն) եւ ապա ամէն այլ քննիչք կը դիտեն՝ որ Աղեքսանդրի քա-

---

[1] Հմմտ. Müller, Fragmenta, pp. 86—93.
[2] Müller, Ներածութիւն. Իէ:

ղաքին հետ շատ մեծ կապ ունի վէպը. ուստի աղեքսանդրիացի էր այն գրոց հեղինակը։ Ասոր գլխաւոր կէտն այն է՝ որ կը ջանացուի ցուցընել՝ թէ Աղեքսանդր է որդի վերջին թագաւորին Եգիպտոսի Նեկտանեբայ. (Հայ. Ա—ԼԳ. ՂԶ.) Աղեքսանդր կը զոհէ Ամմոնայ "հայրենի աստուածոյն.„(ՀԸ.) եգիպտական Սարապիս դիք զԱղեքսանդր իւր պաշտպանութեան կ'առնու եւ Աղեքսանդրի կը հրամայէ կանգնել Աղեքսանդրիա քաղաքը, (ՂԱ—ՂԴ.) եւն։ Աղեքսանդրիա քաղաքը մատնացոյց կ'ընէ եւ այն յիշուածը՝ թէ "առիւծ„ էր բիբղոս-կնքոցին դրօշմ (ԹԶ, ԷՀ 10, 5), զոր համեմատենք Ստեփանոսի Բիւզանդացւոյ խօսքին հետ, որ կը վկայէ թէ ասոր համար Աղեքսանդրիա Λεοντόπολις (= առիւծաքաղաք) կը կոչուէր.[1] Թող որ բաւական յայտնի ալ կը խոստովանի հեղինակն իւր հայրենիքը զԱղեքսանդրիա, այնպէս մանրամասն ստորագրելով իւր քաղաքն, իւրաքանչիւր մասին հին եւ նոր անուններըը, նշանաւոր շէնքերն յիշելով եւն, (ՀԸ—ՁԹ.) եւ յաւելլով թէ Աղեքսանդր եկաւ "յայս յատակ եւ տեսանէր վայր մեծ. (ՀԹ. 37, 9.) թէ "շէրիմ պրոտեայ առ մեղ է...։ Ի վերայ լերին միոյ բարձու եկեալ բերին զնա, այդ որ այժմ կոչի Դիւցազգի գերեզմանն.„ (ՁԴ, 39, 26.) թէ "արարեալ դէմ յանդիման դիւցազինն տաճարի բագին մեծ, ըստ ցոյց եւս առեն բագին Աղեքսանդրի, (ՁԹ, 42, 3)։ Ամսոյ անուանք իսկ եգիպտական են. այսպէս "Ի փո-բի քան եւ հինգ.„ (ՁԷ. 41, 17.) "Ի պա-ֆո-ֆիէ որ օր չորս էր.„ (ՄՁՁ. 186, 16.) թէեւ աղաւաղեալ ձեւով, եւն եւն։ Ասկէ դրդեալ ամենք քննիչք կ'ուզեն ընդունիլ՝ որ գրոցս գոնէ ինչ ինչ

---

[1] Ըստ Müllerի (Ներած. Ի) Ստեփանոս այս տեղեկութիւնն առած է ի Ցաւոմիէ Արգիւացւոյ, որմէ Հնացած Հատակոտորոց մէջ կը գտնենք սոյնը։ (Հմմտ. Müller, Fragmenta, p. 160, 2.) Ի Ստեփանոսէ Բիւզանդացւոյ առած է Եւստաթէոս ad Dion. v. 254. Հմմտ. Nöldeke, 3.

մասերն ոչ լոկ աղեքսանդրեան՝ այլ նաեւ քննի եփեսոսեան ծագում ունենան. իսկ այլք այս պետքը չեն առներ: (Համմ. Nöldeke, 10:)

Բ. Յոհ երբ գրուած է այս գիրքն՝ որոշ ըսել չեն կրնար քննիչք. բայց նորագոյնք կ'ընդունին՝ թէ գոնէ Դ. դարուն Ց. Ք. վերջերէն ետքը գրուած չի կրնար ըլլալ: Ա. այս կը բերեն վկայութիւն ի միջ այլոց եւզայն՝ որ գրուցս միջդեռ կանգուն կը յիշուի Սարապեայ տաճարն յԱղեքսանդրիա, զոր 387ին Ց. Ք. քանդել տուաւ Թէոդոս. կը յիշուի նոյնպէս Աղեքսանդրի տապանը կանգուն. (ՄՁԴ.) սակայն Ոսկեբերան (ի ճառին ԻԶ. Մեկնութեան Երկրորդ Թղթոյն Կորնթացւոց՝) արդէն ի բաց բարձեալ կը յիշէ նոյնը, եւ թէ ալ անոր տարեկան տօնն իւր ժամանակն արդէն մոռցուած էր[1]: Հինգերորդ դարու Հայերէն թարգմանութիւնն անգամ նախնական ձեւը չէ ունեցած իւր առջեւն. ուրեմն շատ կանուխ էր այն նախնական բնագրին գրութեան ժամանակը: Նոյնը կը տեսնուի նաեւ անկէ՝ որ Itinerarium Alexandri գրութիւնը կը քաղէ շատ աեղ Սոյն-կալիսթենեայ լատինական թարգմանութենէն.[2] եւ որովհետեւ այս Ուղեւորութիւնն իբր 340—345 տարեայ միջ գրուած է, ապա վաղերեայ թարգմանութիւնն այս ժամանակէն յառաջ է: Նաեւ վաղերեայ բնագիրը նախնական կերպարանքը չէ պահած, որով աւելի կանուխ իբր

---

[1] Հրտր. B. de Montfaucon, Paris, 1732, Tom. X, II ad Corinth. XXVI, 5. Հայ թարգմանութեան դժբախտաբար նշխար մը միայն կայ այս ճառէն. (Ոսկեբերանի Մեկն. ի պաւղ. վենետ. 1862, Հտր. Բ. էջ 430—431:)

[2] Համմ. Zacher, S. 48—84, որ կը ցուցընէ թէ նախ քան 340 տարին եղած է վաղերեայ գրութիւնը: Իսկ Միւլլեր (ներ. ԻԶ) Դ. դարու կէսերը կը դնէ, մինչ ոմանք ի հնոց՝ չափէն աւելի նոր ժամանակի գործ կը համարէին: Այսպէս վաղերեայ գրութիւնն ապահովութեամբ Հայ թարգմանութենէն յառաջ է ժամանակաւ: Իսկ թէ ինչ անձ էր այս Ցուդիոս վաղերիոս՝ որոշ չէ. ոմանք կեղծ անուն կը կարծեն:

200ին կը դնեն Սոյն-Կալիսթենեայ յօրինուածն, այլ քիչ մ'աւելի ուշ։ Աւելի կանուխ դնել անհնար է. վասն զի այս գրոց մէջ այնպիսի աղբերք գործածուած են, որոնց ժամանակը գիտենք։ Այսպէս ի մէջ այլոց յանուանէ կը յիշէ գՊտղոմեոս (Հայն եւ Վաղերիոս միայն. Հայ՝ Ութ, 15, 23։) Այս անուամբ յիշուածն (ըստ Zacherի, 91) է Favorinus Arelatensis հեղինակն Տրայանոսի եւ Ադրիանոսի ժամանակակից։

Գ. Այս խօսքերէն ինքնին կը հետեւի որ Սոյն-Կալիսթենեայ գիրքը չէ հաւաքուած ժողովրդական զրոյցներէ, այլ մեծաւ մասամբ գրոճական վէպ է, այսինքն՝ գրքերէ եւ գրաւոր աղբիւրներէ քաղեալ, որոնց մէջ տեղ տեղ շփոթութիւնք ալ մեծ դեր խաղացեր են։ Գրոցս այս նկարագիրն ի մասնաւորի քննութեան առաւ Նէօլտէքէ[1], որ շատ հետաքրքրական տեղեր լուսաբանեց, եւ ցուցուց թէ ո՛ր աւանդութիւնն ո՛ւր արդէն կայ գրուած։ Յիշենք օրինակ մը։ Աղեքսանդրի դայեակն է "Լանիկէ... քոյր Մելանոսի." (Ութ, 15, 15։) Լանիկէն է արդարեւ պատմականն Λανίκη (Առիան. Պ. 9, 3 եւն.) որուն Μελανώπη ἀδελφή (ἡ Μέλανος A կամ Μέλαντος BCL ἀδελφή) բլլալն անկէ ծագած է՝ որ Լանիկէ քոյր էր Մելաս (= սեաւ) կոչուած Կղեոտոսի (Κλεῖτος ὁ μέλας ըստ Պղուտարքոսի. Աղեքս. 16 եւն։) "Այսպիսի դիպաց մէջ ղէօ-չէ վրայ խօսք իսկ չ'բլլար," կը յաւելու Նէօլտէքէ։ Գրաւոր աղբերէ են նամակները, որոնցմէ ոմանք շատ մեծ հնութիւն ունին, եւ կը ցուցընեն՝ որ Աղեքսանդրի վրայ խօսող նամակաց ճոխ մատենագրութիւն մը կար. ոմանք առ Արիստոտելի իսկ կը յիշուին[2]։ Եւս առաւել բանաստեղծական կտորները, քերթուածք, (ինչպէս ՃԻթ, 66. եւն եւն) գրաւոր

[1] Nöldeke, S. 2—11.
[2] Zacher, S. 92, 93.

աղբիւրներէ մուծուած են: Ի հարկէ նաեւ ժողովրդական զոյգներ ալ կան մէջը, ինչպէս նաեւ Եսովպայ առակք,[1] եւն. զորոնք քննել մեր նպատակէն դուրս է:

Զարմանալի եղանակաւ՝ գրոցս ասորի թարգմանութիւնը հայոյն հետ կապ չունի, եւ շատ վերջ է ժամանակաւ: Նէօլտէքէ[2] կը ցուցընէ՝ որ յոյն օրինակէ չէ բղխած ասորին, այլ պահլաւ-բնագրէ մը. եւ պահլաւի տառերու անորոշութիւնն պատճառուած է շատ մը սխալմանց, մանաւանդ յատուկ անուանք անճանաչելի եղած են ասորւոյն քով: Ըստ Նէօլտէքէի՝ այս պահլաւ բնագիրն է դարէն ուշ չի կրնար դրուիլ, որով գոնեայ Ը դարուն թարգմանուած է ասորին: Զարմանալի է տեսնել այն ասորի թարգմանութեան մէջ՝ օրինակի աղաւաւ քաւ քեբէօէս անուան տեղ Խոսրով, Մարքիանոսի տեղ Մերվ, պաբիւ-էս անուան փոխանակ Աբգարոս դնել եւն եւն, զորոնք կը թուէ Նէօլտէքէ:

Ինչպէս ըսինք՝ ասորին աղեքսանդրեան բնագրաձեռագրի մը պէտքն զգալի է: Աղեքսանդրեան նկարագիրն շատ քիչ կը կրեն այլ ձեռագիրք, որոնց մէջ եգիպտական աւանդութիւնը մեծաւ մասամբ զեղչուած է, շատ մը դէպք՝ որ յոյն ընթերցողաց անախորժ էին՝ փոփոխուած, միով բանիւ՝ յունացեալ են. այսպէս կը գտնենք ի B. եւ ասոր նման են շատ օրինակք: Այս տեսակը հիմն է գրոցս գրեթէ բոլոր արեւմտեան խմբագրութեանց: B է փարիզի գրատան թիւ 1685, թղթեայ, 1469ին գրուած:

[1] Nöldeke, S. 10.
[2] Nöldeke, S. 11—24.

Ա յն օրինակաց, որոնք շատ աւելի կերպարանափոխ եղած են, ներկայացուցիչն է C (թիւ 113 Supplément ի Փարիզ, թղթեայ, 1567ին գրուած:) Ա յս երեք տեսակ ձեռագիրներն հիմն առած է Միլլէր իւր հրատարակութեան:

Յոյն ձեռագրաց պէսպիսութիւնքն յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու, երբ զբաղինք հայ թարգմանութեան համեմատութեամբ: Բայց նախ քան այս մասին սկսիլն՝ պէտք ենք քննել հայ բնագրին նախնական ձեւն, թարգմանութեան ժամանակն եւ անձն, հայ օրինակին կերպարանափոխութիւնն ի ձեռն կեչառուեցւոյ եւ այլոց. նաեւ հայ թարգմանութեան ոճն ու կերպն, լեզուն եւն:

Դիւրութեան համար մեր գրութեան մէջ կը գործածենք այս համառօտութիւնները:

A. B. C = Փարիզի թիւ 1711, 1685 եւ 113 Suppl. ձեռագիրք՝ ըստ հրատարակութեան Միլլէրի: Ա յս ձեռագրաց ներկայացուցած բնագրին տեսակն՝ ուր պէտք է՝ α β γ կը նշանակենք:

Ա. Բ. Գ. = Ձեռագիրք հայ բնագրին մեր Մատենադարանին՝ թիւ 90 Գ. 68 եւ 57 Ա: Առաջինն է գրեալ ի Կ. Պոլիս, թղթեայ, նօտրգիր եւ լի նկարներով. եւ գրուած յամի ՌՃԽԳ (=1694:) Ա յս առաջին օրինակէն զատ՝ որ կեչառուեցւոյ խմբագրուած օրինակին խմբէն է, միւս երկուքն համառօտ ձեւով են. առնցմէ երկրորդն բուն համառօտութիւն է հայ բնագրին, մինչ երրորդն արդէն աղաւաղման ծագն հասած է:

L = Ձեռագիր Լայտէնի, (որչափ ծանօթ է Zacherի, Nöldekeի եւ Müllerի գործքերէն:)

Հ = Հայ բնագիր, տպ. Վենետ. 1842:

V = Լատիներէն թարգմանութիւն Վաղեբեայ (ըստ հրատարակութեան Միլլէրի:)

Ասո. = Ասորական բնագիր. (որչափ ծանօթ է Նէօլտէքէի գրուածքէն:) Ուրիշ քանի մ'այլ համառօտութիւնք ինքնին կը հասկցուին:

2.

Հայ Թարգմանութեան նախնական օրինակը նախ քան ՃԹ դար:

Նախ պատճառ չէ որ հոս կը սահպուինք գրոց հայ Թարգմանութեան արդի օրինակաց հարազատութեան վրայ խնդիր յարուցանել, եւ հետազօտել Թէ այնպէս ելած է արդեօք Թարգմանչին գրչէն Թարգմանութեանս օրինակը, ինչպէս կը ներկայացընեն մեզ արդի հայ օրինակք: Այսպիսի քննութիւն մ'ԵԹէ որեւէ հին գրոց համար ընելու պէտք կայ, եւս առաւել պէտք կայ այսպիսի անպատմական եւ առասպելայօդ գրոց համար, ինչպիսի է Սոյն-կալիսԹենեայ մատեանը:

Սովորաբար մեր մէջ շատ քիչ կը հետազօտուի՝ Թէ արդեօք այս կամ այն խնդրական կտորը հարազա՞տ է Թէ ոչ, բնիկ գրոց մա՞ն է Թէ յետագայ յաւելուած. նաեւ չի քննուիր շատ անգամ՝ Թէ գոնեայ ձեռագրաց մէջ միակերպ ասանդուած է այն Թէ ոչ: Ասոր կը նպաստէ այն պարագայն, որ ամէն քննչի մատչելի չեն միշտ նոյն խնդրոյ վերաբերութիւն ունեցող ձեռագիրք. եւ հայ մատենագրութեանց հրատարակութեանց մեծագոյն մասին մէջ ձեռագրի տարբերութեանց հիմնական եւ քննադատական բաղդատութիւնք ի զուր կը խընդրուին: Ասով նաեւ քննիչը կը սահպուի իւր դիտողութիւնքն հիմնել՝ կամաւ Թէ ակամայ՝ միայն այս կամ այն հրատարակութեան վրայ, որուն ճշդութեան շատ դիպաց մէջ երաշխաւոր չի կրնար ըլլալ: Սակայն հայ մատենագրութեան հետամուխն շատ իսկ ծանօթ է՝ որ մեր մանաւանդ պատմական գրքերը կերպարանափոխ եղած են, եւ այն՝ այնչափ որ ինչ ինչ գրոց կարծես նոր խմբագրութիւնք եղած ըլլային. ինչպէս կը գտնենք արդեամբք նա-

եւ այնպիսի նոր խմբագրութիւններ: Այս կերպարանափոխութեանց աւելի ենթակայ են այնպիսի գրութիւնք, որոնք շատ սովորական էին եւ գրեթէ իբր դասագիրք կը գործածուէին. բայց ոչինչ նուազ նաեւ անոնք, որոնք կարծես անտէր ինչք կը նկատուին. այսպէս են մանաւանդ ճառընտիրք, յայտմաւուրք, հաւաքածոյք մանր եւ անգոյն գրութեանց, ոսկեփորիկք, բժշկարանք, եւ նոյնչափ առակք եւ առասպելք: Նկատմամբ Կալիսթենեայ գրոց հայ բնագրին՝ կասկածելու աւելի պատճառունինք. վասն զի գրոց ներքին պատմական արժէքը չէր բռնադատեր հայ գրիչը որ ազատութեամբ չվարուի, մինչ միւս կողմանէ գրոցս նկարագիրն անգամ խորթ կ'երեւար անշուշտ մեր մեծաւ մասամբ վանական դրչաց. եւ գիտենք որ "անվայելուչ" եւ "շաղփաղփ" երեւցած է արդեամբք՝ իբրեւ "հեթանոսական գրեաւք:" Բայց այսպիսի ցուցմանց պէտք չկայ. սոյն գրոց բնագրին հարազատութիւնն անհրաժեշտ է քննել, վասն զի ատոյգ գիտենք որ նոր խմբագրութեան մը կրած է. եւ այն՝ իբր ԺԳ դարու վերջերը:

Հայ Կալիսթենեայ ձեռագրաց վերջը գրեթէ միշտ կայ յիշատակարան, յորում խաչատուր ումն կեչառուեցի կը յիշեցընէ՝ թէ շատ տարօրինակ երեւցած է իրեն այս գիրքն, եւ պէտք զգացեր է նոր խմբագրութեան: Այս յիշատակարանն ամբողջ յետոյ կը տեսնենք, երբ սկսինք հետազօտել թէ ինչ նկարագիր ունէր այս խմբագրութիւնը. առայժմ բաւ է գիտնալ որ կեչառուեցի կը յիշեցընէ իւր աշխատանքն "ի յարմարումն սակաւ բանից եւ ի գրչութիւն գրոցս." թէ "հեթանոսական գրեաւքն անմիաբան են եւ անվայելուչ." եւ թէ իւր օրինակը "թէպէտ էր յընտիր եւ ի հին օրինակէ, այլ անյարմար եւ շաղփաղփ." ապա կը յաւելու թէ "ջրեալ է- էրէալ էրաղջրէն (արգեօք էրնաղջրէն?) արարի անխոտորնակ ճանա-

պարհ[1]։ „ Այս ըստ ինքեան մեծին տողերը շատ աւելի կը կնճռին այլեւայլութեամբ ընթերցուածոց ուրիշ ձեռագրաց, որով ոչ դոյզն խնդիր կը յառնէ հաս թէ ինչ մտօք առնելու ենք այս խօսքերը։ Հայ բնագրին հրատարակիչն այսպէս կը լուծէ խնդիրը.[2] "Սակայն խնդիր այն է թէ զինչ ըմբռնէին իմեն եւ ելեալ փոփոխութիւնքն. բառից կազմութիւն խանգարեալ արդեօք, եթէ ի հատածային զեղչեալ եւ ի նորոյ այլ յաւելեալ։ Յաղագս շարագրածոյ բառիցն չմարթի ոք հաւաստեաւ ասել ձայր ի ձայր խանգարեալ զմատեանն, որ լինի է հնոց բայաստրութեամբ. եւ որ եւան է, պատահիկ մի զոր ի սմանէ յառաջ բերէ ի պատմութեան իւրում Թովմա արծրունի, նման է շարագրածոյ բառիցն այժմու Աղեքսանդրի քերեալ օրինակացն. եւ Արծրունին երէց է ժամանակաւ իբր երկերիւր ամօք քան զԿեչառուեցին։ „ Այս մեկնութիւնը շատ դիպող է, եւ իբրեւ ատոյգ իակ կրնանք ընդունիլ յընդհանուրն։ Հրատարակիչն այս մեկնութեամբ ծագած միւս դժուարութիւնը՝ թէ ինչ ուրեմն կը նշանակէ այն "քերել„ բառը, կը ջանայ մեկնել այսպէս. "Այլ զի սա զտեալ ասէ զմատեանն եւ քերեալ, հարկ է ասել ապա թէ գուցէ ի տեղիս տեղիս արարեալ նորա փոփոխումն ման-ա, եւ այն պատահիկ բան բախտի անարատ իցէ մնացեալ„։ Այս մեկնութեան առաջին մասն ուղղութեամբ գտած է. միայն երկրորդ մասն ոչ լիովին ընդունելի է. վասն զի ոչ լոկ այս պատահիկն, այլ շատ եւ մեծամեծ պատահիկներ կը գտնենք անարատ մնացած։

Այս մեկնութիւնը լաւատես կ'երեւայ այլոց, որոնք աւելի մեծ սխալանք կը գտնեն կեչառուեցւոյ վարմանց մէջ։ Ասոնց նպաստաւոր կ'երեւայ ձեռագիր մը՝ որ Սոյ յերուսաղէմ կը կոչուի, եւ որուն մէջ շատ տարբեր է այս յիշատակարանին խօսքը. վասն

[1] Համմ. տպ. Վենետ. էջ 195, ծն. 1 բ.։
[2] Անդ, ծոջբ. էջ 8—9։

զի կը կարդանք ի մէջ այլոց. "զի հեթինոսական գրեալքն անմիաբան են եւ անվայելուչ... զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու... «ըբ»գրեալ է գրոց հնոցն" եւն: Հ. Ղ. Ալիշան՝ որ այս ձեռագրին յիշատակարանն[1] ընտրեր է դնելու իւր "Այրարատին" մէջ, կը գտնէ որ Խաչատուր Կեչառուեցի "զՊատմութիւն (Աղեքսանդրի)՝ զերկասիրեալն (?) կամ զԹարգմանեալ ի քաջաց նախնեաց՝ ըստ իւրոյ խելամտութեան յօդ»գրեալ կամ խառնգրեալ է": Ուրիշ գրոց մէջ ալ այն խօսքը կը հասկընայ այսպէս. "Խաչատուր Կեչառուեցի վերոյիշեալ Պատմութեանն Աղեքսանդրի, ոմանկաբար, քերող եւ քերթող[2]:"

Այս երկու կարծիքն ալ յեցեալ են, ինչպէս կ'երեւայ գոնէ առաջին ընթերցմամբ, ձեռագրոց ընթերցուածոց այլեւայլութեան վրայ. խնդիր կը մնայ ուրեմն թէ ո՞րն է ընդունելի: Առաջինը շատ աւելի հիմնական է յընդհանուրն խօսելով. բայց թէ առաջնոյն եւ թէ վերջնոյն մէջ նախ պէտք է բոլորովին ապահով ըլլալ յիշատակարանիս խօսքերուն իմաստին. եւ այս կարծեննք կրնայ ուրիշ մեկնութիւն ալ առնուլ: Մենք նախ քան յայտնելը մեր կարծիքն խնդրոյս դրական մասին վրայ, այսինքն՝ թէ ինչ է արդեամբք այս նոր խմբագրութիւնը, պէտք ենք հետազօտել ժխտական կողմն, այսինքն՝ թէ ինչ չէ փոփոխուած գոնէ մերձաւորական ապահովութեամբ:

Խնդրոյս լուծման համար պէտք է ի հարկէ համեմատել հայ բնագիրն այն քանի մը հատակոտոր նշխարաց հետ, որոնք բարեբախտութեամբ պահուած են ուրիշ գրոց մէջ, եւ որք կեչառուեցիէն դարեր յառաջ ըլլալով անոր խմբագրութենէն չէին կրնար ազդուիլ: Բախտն այն է՝ որ այս հատակոտորքն միեւնոյն Ե. դար իսկ կ'ելլեն, ո-

---

[1] Այրարատ, էջ 267—268:
[2] Սիսուան, էջ 399, ծն. 1:

րով թարգմանութեան ժամանակակից փորձաքար կ'ունենանք ձեռքերնիս՝ հետազօտելու անոր հաւատարմութիւնը: Դոյզն բաւական մ'ալ չէ այն պարագային, որ ամէնէն շատ այսպիսի հատակոտորք կուտան մեզի նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ գործքերը, զոր կրնանք ըսել հասարակաց կարծիքը թարգմանիչ կ'ուզէ ճանչնալ գրոցս: Ասով կրնանք իմանալ թէ նոյն իսկ հաւանական թարգմանիչն ինչպէս կ'ուզէր որ պահուէր իւր թարգմանութեան բնագիրը:

Հայ մատենագրաց շատերուն ծանօթ է այս գիրքն, ինչպէս կը տեսնենք այլեւայլ ակնարկութիւններէն: Բայց մեր խնդրոյն համար աւանդ նշանակութիւն չունին. վասն զի մեզ բուն պէտք են հատակոտորները: Երբ Մխիթար իւր դատաստանագրոց մէջ կը գրէ. "մարդակեր՝ որպէս ղ-ո-ւ-խ-ֆ-լ-ե ձին Աղեքսանդրի.[1]" այս թէպէտ կը ցուցընէ որ ծանօթ է հեղինակին մեր այս թարգմանութիւնը, վասն զի "զուարակագլուխ" ուրոյն եւ սեպհական թարգմանութիւն մըն է գրոցս, մինչ սովորաբար ՑՓՀՓ-ե կը թարգմանուի հոս եւ այլոց քով յոյն Βουκέφαλος բառը: Բայց այս վկայութենէն լոկ այս բառին անարատ պահուիլը կրնանք հետեւցընել, եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց աստի այսպիսի մանր վկայութիւնք ուրիշ աղբիւրէ ալ կրնան ըլլալ. վասն զի այլ խնդիր է թէ այս կամ այն առասպելը ծանօթ է մատենագրի մը, եւ այլ՝ թէ այն այս ծանօթութիւնը հայ թարգմանութեան միջնորդութեամբ է. եւ սակայն այս միայն մեզ համար նշանակութիւն ունի հոս: Երբ օրինակի աղագաւ Ցովհան կաթուղիկոս կը յիշէ թէ "հրամանաւ Աղեքսանդրի ար-ա-յ նե-ւ-ո-ն-ք-ա-յ[2]" թարգմանուած

---

[1] Մխիթար Գօշ, Դատաստանագիրք, հրատ. Վ. Բասմաճեանց. Վաղարշապատ, 1880, Մասն Բ, էջ 418, ճԹ:

[2] Ցովհաննու կաթուղիկոսի դրասխանակերտեցւոյ պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին: Մոսկուա, 1853, էջ, 11, 4:

է կատինայ համարուած մատեանը, զոր կը գտնենք կրկնեալ եւ այլուր, այս պարագային միայն առանձինն չի կրնար ցուցընել թէ ի հարկէ գնայ թարգմանութիւնը գործածած է այս խօսքին մէջ Ցովհան Կաթուղիկոս: Վասն զի ճշդիւ այս տեղ բոլորովին ուրիշ աւանդութիւն մը կը ներկայացնէ հեղինակը, այսինքն կը պատմէ՝ թէ Ամասիա քաղաքը շինուած ըլլայ "յԱմասեայ եղբօրորդւոյ Նեբտանիբայ հրամանաւ Աղեքսանդրի՝ որդւոյ Նեբտանիբայ[1]." իսկ այս բոլորովին ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրէ: Նոյնը պէտք ենք ըսել ուրիշ նման ակնարկութեանց համար ալ, որ ատ անդ կը գտնուին՝ թէեւ ցանցառ՝ հայ մատեանից մէջ. ասոնցմէ նշանաւորները յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու:

Ցանցառ չեն նաեւ այնպիսի կոչմունք, որոց նախնական աղբիւրն թէեւ Ստոյն-Կալիսթենեայ գիրքն է, բայց միայն անուղղակի. վասն զի ուրիշ գրոց միջնորդութեամբ ծանօթանացած են ասոնք: Զոր օրինակ Ներսէսի Շնորհալւոյ "Վիպասանութիւն" գրոց մէջ կը կարդանք Վարագետայ վրայ այս տողերը[2].

"Որ ընդ Եփրատ անդրաքայլեալ,
Եւ զաւազակսըն ատտակեալ:
Նոր Ալէքս-ա աստ երեւեալ,
Ընդ Սկոմանդրա փեթըն վըճռել:"

Այս տողերը տեսնողը կրնար թերեւս կարծել, որ Շնորհալի առջեւն ունէր Աղեքսանդրի վարուց այս խօսքը[3]. "Եւ տեսեալ զՍկոմանդրա փեթ, ընդ որ վճռոց Ալէքս-ա": կարծեցաց իբրեւ ցուցումն կրնար առնուիլ եւ այն՝ որ երկու տեղն ալ "վճռել" անսովոր խնդրառութեամբ ("ընդ փեթ") կ'երեւայ: Սակայն այս երկու նախադասութեանց մէջ կամուրջ

---

[1] Անդ. էջ 19, 3—5:

[2] Ներսէսի Շնորհալւոյ Ճարտրութիւն հռոմեական վիպասանութեան, տպ. Վենետ. 1830:

[3] պտմ. Աղեքս. ՃԻԲ, էջ 60, 25:

ձգողն է Խորենացւոյ ի Կալխեդոնեայ փոխ առած մէկ խօսքը[1], որ նոյն անձին վրայ կը գրէ. "Անդ էր տեսանել Նոր զոմն Աքիլլեւս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով:" Հոս "Նոր Աքիլլե-" խօսքը մեր այս դիտողութիւնը կը հաստատէ ամենայն ապահովութեամբ: Նման դէպքեր կարելի է ուրիշներուն քով ալ գտնել:

Յամենայն դէպս ցաւալի է որ Հեթմոյ Թագաւորաց պատմչի ընտիր գործքին հին հայ բնագիրը մը դեռ չելաւ ի լոյս անծանօթ խորշէ: Այս գրոց մէջ, զոր Հեթում տուն տուած կ'ըսուի Նիկողայոս Սալկոնի անուն մէկուն եւ որ գրած կը պատմուի նախ գաղղիերէն եւ ապա փոխած ի լատիներէն յամին 1307[2], կը գտնենք յիշատակութիւններ որոնք անեղկբայ կը ցուցընեն թէ ունէր ծանօթութիւն հեղինակն՝ Աղեքսանդրի վարուց պատմութեան: Գրոցս Զ գլուխը Հնդկաց Թագաւորութեան վրայ կը խօսի, յորում կը գրուի թէ "ի հիւսիսոյ կողմանէ է երկայն եւ մեծ անապատ Հնդկաց, ուր օձս բազում եւ ազգի ազգի կենդանիս եգիտ, ասէն, Աղեքսանդր[3] ինքնակալ:" Այս կտորը կ'ակնարկէ անշուշտ Ստոյն-Կալխեդոնեայ Հնդկաց աշխարհի նոյն իրաց ընդարձակ ատորագրութիւնը, զոր զետեղած է ի նամակին Աղեքսանդրի առ Արիստոտէլ՝ Մերկիմաստասիրաց վիճաբանութեանն եառքը[4]: Հայ բնագրին քննութեան համար ի հարկէ արժէք չունի այս, եւս առաւել յաջորդ նկարագրութիւնը Հնդկաստանի եւ իւր բերքերու, որոնք ուրիշ աղբիւրէ են անշուշտ: Իսկ Երկաթի դրան աւանդութիւնը, զոր կը պատմէ նաեւ Հեթում[5], յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու: Չի կրնար հաստա-

---

[1] Խոր. Պատմ. Գ. գլ. խ:

[2] Համմա. Հեթում պատմիչ Թաթարաց. Թրգմ. ի լատին. Հ. Մ. Ալեքեան, Վենետ. 1842, էջ 4 (Յիշատակարան:)

[3] Հեթում Պատմ. Գլ. Զ. էջ 10—11:

[4] Պատմ. Աղեքս. ՄԻԴ, էջ 138—143 եւն:

[5] Հեթում, Գլ. Թ, էջ 13—14:

տուեալ եամբ ըսուիլ նոյնպէս՝ թէ հայ թարգմանու-
թեան ակնարկուելիւն մ՚ըլլայ Հոմերի գաւառին
ատրագրութիւնը[1]. "Ընդ այսպատ նորա երեքօրեայ.
եւ որչափ տարածի գաւառն այն, տեղին այն այն-
չափ մատակարապատ է եւ խաւարչուտ այնպիսի
նեմսութեամբ, զի ոչ ոք է՝ որ կարիցէ նշմա-
րել ինչ անդ. եւ ոչ ոք է՝ որ համարձակեսցի
մտանել յայն երկիր. զի ոչ գտանէ շաւիղ գնալոյ
ընդ այն: Բնակիչք կողմանցն այնոցիկ ասեն, թէ
բազում անգամ լուեալ իցէ նոցա զձայն գո-
ման մարդկան, զհօսել հաւու հաւախօսի, զհնչե-
ջիւն երիվարաց յանտառի, եւ զհոսհոջիւն գետոյ
իրիք՝ որ անտի ելանէ:" Այս ամէնը կը յիշեցընեն
նաեւ յանկամն Ստոյն-Կալիսթենեայ "Երջանկաց"
կոչուած տեղեաց վրայ գրածները՝ Աղեքսանդրի
առ մայրն եւ առ Արիստոտէլ գրած նամակին մէջ[2],
որուն մէջ կը պատմէ թէ ինկան այնպիսի տեղեր,
ուր "գարեգակն ոչ եւս տեսանէաք," մանաւանդ
թէ քիչ մ՚ետքը հասան տեղ մ՚ուր "արեգակն ոչ
ծագէ." եւ պատահեցան "հաւք երկու" մարդկա-
դէմ, որոնք "հելլենական խօսիւք" յորդորեցին
զԱղեքսանդր յետս դառնալ: Աներեւոյթ մարդկան
գոչման ձայնը կը յիշեցընէ Կալիսթենեայ ճշդիւ
նման պատմութիւնը, որուն անմիջապէս կից է յի-
շատակութիւն այն գետին, որուն ձկները ոչ թէ
հրով, այլ "ցուրտ ջրով աղբերացով" կ՚եփուէին,
եւ որուն մէջ կային հսկ ժայթքող թռչուններ:
Բայց այս ամենամեծ միաբանութիւնը կ՚իյնայ երկ-
բայութեան ներքեւ, երբ մտածենք որ առասպելաց
եւ զրուցաց շտեմարան են Կովկաս եւ իւր շրջակայք
ի հնութեան, եւ այս համբաւն բոլորովին ուրիշ
աղբիւր կրնայ ունենալ: Այս երկբայութիւնը կը
հաստատուի անով, որ ինչպէս ըսինք՝ հայ բնագիր

---

[1] Հեթում, Գլ. ժ, էջ 15, 13—28 եւն:
[2] Պոմ. Ընդեր. ԱՐԹ, մանաւանդ էջ 126—128:

չունինք Հեթումայ գործքէն, եւ չենք կրնար ըսել թէ Կալիսթենեայ գիրքը նաեւ յայտնապէս յիշած տեղն ալ այնպէս կէտ առ կէտ տուն տուած է Հեթումայ, ինչպէս այժմ մեր առջեւ կը դնէ այս գիրքը: Այս խորհրդածութիւնը կը զօրէ նաեւ հոն, ուր յայտնապէս կ'ըսուի՝. "Աշխարհն այն, յորում կանխաւ բնակէին Թաղթարք, է յայնկոյս մեծի լերինն Բելփենայ, որ յիշի ի պատմութիւն Ալէքսանդրի:" Հոս "պատմութիւն Ալէքսանդրի" անուամբ այնպիսի աւանդութիւն մը կը բերուի յառաջ, որուն հայ Կալիսթենեայ մէջ հետքն անգամ չկայ. եւ արդէն ակնյայտնի հիմնովին այլ աւանդութիւն է եւ ուրիշ աշխարհագրական տեսութիւն:

Քիչ մ'աւելի մանրամասն է այս կողմանէ Գրիգոր Մագիստրոսի գործքերը խուզարկելը: Այս անձին արդիւնքը պէտք է անմոռաց պահուի հայ մատենագրութեան մէջ, ոչ թէ իւր անիմանալի լեզուաւ գրած ոտանաւորայ համար, այլ հայ մատենագրութեան մէջ իւր իրաւամբ աննման նամակներուն պատճառաւ: Աննման կ'ըսենք անոր համար, որ չկայ մեր մէջ ուրիշ հին գրող, որմէ մնացած ըլլան այնչափ նամակներ մեծաւ մասամբ ղուտ Տոպենագրական նկարագրաւ եւ լի անգին տեղեկութեամբք այլեւայլ թարգմանութեանց. որոնց շատք անհետ կորսուած են այժմ կամ դեռ անյայտ մնացած: Բայց դժբախտ ենք նաեւ հոս՝ որ այս գեղեցիկ նամակաց լեզուն այնչափ խրթնաբան է. ուրուն նպաստամատոյց կ'ըլլան գլխաւորաբար տգիտագոյն անձերէ գրուած ձեռագիրք. այնպէս որ լաւագոյն օրինակք, եթէ կան, շատ աւելի պարզ եւ դիւրիմաց պիտի ներկայացընեն մեզ զաւոնք: Այս պատճառաւ է անշուշտ, որ ցարդ անտիպ մնացած են մեծաւ մասամբ այս գրութիւնները:

---

[1] Հեթում, Գլ. ԺԶ. էջ 31:

Առջեւս ունեցած օրինակն է բոլորովին նոր՝ բայց անյայտ ժամանակի գրչութիւն եւ տգէտ գրչի արդիւնք, եւ ընդօրինակութիւն ուրիշ ձեռագրէ մը. (Մեր Մատենադարանի թիւ՝ 50։)

Մագիստրոս ինք զինք շատ հմուտ կը ցուցընէ հին հեթանոսական մատենագրութեան. բայց ի հարկէ ոչ ամէն իւր կռմունքն ուղղակի յոյն բնագրէ են, այլ տեղ տեղ միջնորդութեամբ հայ թարգմանութեանց։ Հինգերորդ նամակին մէջ, (որ "Առ Աբրեհիմ ամիրայ Վան հաւատոց Գրիգորայ որդւոյ Վասակայ ասացեալ" վերնագիրը կը կրէ[1],) կը յիշէ ի մէջայլոց. "Իսկ Հովմերոս յԵլլադա եւ յԵգիպտոս պատուեալ՝ յԱթոմպոյ ինոքիոնիւն, ասէ, զՈլոմպոս պատմեալ...։ Եւ Արիստոտէլէս ստագիրացին ճշմարտախոհ քան զայլսն եղեալ ծանեաւ սուղ իմն... եւ որ ի սմանէ Աղեքսանդրոս որդի Նեքտանեբեայ։" Այս ինոքիոնիւնը կը կրկնէ եւ այլուր, (նամակ Ի. "Առ Գագիկ որդի Աբասայ, Յաղագս Գիտնական կրօնաւորին Հնծայեցւոյ.") եւ կը գրէ թէ "գքեզ մակաւռեացէ զօրէն Արիստոտէլի որ առ Աղէքսանդրոս.., թողում զՀոմերոսին որ... առ Աբամազդ, որ զՈլոմպիոս գրէ շրջել ի խիզախել դիւցազանն եւ յինոքիել յօնէց[2]։" Ի մատնաւորի Հովմերայ այս խօսքը կարծենք միջնորդութեամբ Ստոյն-Կալիսթենեայ հայ թարգմանութեան մուտ գտած է Մագիստրոսի գրոց մէջ։ Ճարտար հայ թարգմանն այս տողերը թարգմաներ[3] է այսպէս.

"Եւ կապուտակային յօնօքն ինոքիէից Զրուանեանն.
Եւ սքանչելի աստուածային վարսքն շարժեցան
յանմահ գլխոյ թագաւորին.
Եւ մեծապէս շրջել պատմէցոս Ողիմպոս։"

---

[1] Հմ. 50, էջ 45—46։
[2] Անդ. էջ 127։
[3] Պատմ. Աղեքս. Գ.Դ. էջ 45, 28—32։

Նոյնը կ'ակնարկէ Մագիստրոս եւ այլուր[1], (Նամակ ԻԹ. "Պատասխանի" թղթոյն Աբրեհիմի ամիրայի զոր խնդրեաց մի վան իմաստասիրութեան եւ մի վան հաւատոյ:)

Այս կտորէն աւելի յարգ ունի մեզ համար Մագիստրոսի ուրիշ մէկ ակնակութիւնը, զոր կը գտնենք ԻԷ. Նամակին մէջ, որուն վերնագիրն է. "Պատասխանի Սարգսի վարդապետին եւ ողբս" եւն[2]: Հոս կը գտնենք այս խօսքը. "Յորժամ Աղեքսանդրոս զմահացուցիչն կամէր արտաքսել դարձուցանելով՝ կրկին թոյն թաթախեալ ի ժահր սպանութենէն եղեւ փութացուցիչ:" Ըստ Ստոյն-կալիսթենեայ[3] երբ զգաց Աղեքսանդրոս իւր թունաւորութիւը "դարձուցեալ կամեցաւ զկարի շատ գինին՝ խնդրեաց թեւ, քանզի սովոր էր այսպէս առնել. եւ Յուդաս շաղախեալ դեղովն մատոյց նմա" երկրորդ անգամ դեղախառն բաժակը: Հոս կարեւորն այն է որ այս դէպքն եւ այս մասերը չկան BCL բնագրաց՝ նաեւ ոչ արդի A բնագրին մէջ, յորում անընթեռնելի են այս կտորները: Բայց միտքն է եւ Ասորին յայտնի թէ Աղեքսանդր ուղեց ֆէդրով (ըստ Հայ. "թեւ") յետս դարձընել գինին, եւն: Ունի այս կտորը նաեւ Ասադերէցն Լեւոն[4]:

Սուտն-կալիսթենէս ընդարձակ պատմած է Նեկտանեբոսի "խոյեղջիւր" Ամմն ձեւանալն եւ այլ անոր յարակից պարագայքն[5]: Զայս կը յիշեցընէ Մագիստրոս՝ երբ ուրիշ թղթի մը մէջ (Նամակ ԼԹ. "Առ Հայր Անանիա") կը գրէ[6]. "այլ եւ զԱմմնի(յոր. ջՏՆոոՆ) յօրան եղջերօփն առնի (= անդրի?) պատկանեալ[7] (= պատկերեալ?) պաշտէին,

---

[1] Ձեռ. 50, էջ 177:
[2] Անդ, էջ 154:
[3] Պատմ. Աղեքս. ՄԿԶ, էջ 174, 26—28:
[4] Համմա. Nöldeke, էջ 23, 10—15:
[5] Պատմ. Աղեքս. Ա—ԻԷ եւն:
[6] Ձեռ. 50, էջ 209:
[7] Ձեռագրին մէջ աղաւաղ է այս մասը՝ այսպէս. "առն

որովք Նեկատանեբոան կիւսոյ պատրանս պատշաճէր մոլութեան եւ զուարակեղջերօքն կիսագնդակ յարմարեալ ըստ լուսնական հմայահաւանութեան վարկանէին։„

Մթին բայց ամենակարեւորն է այս կոչմանց՝ Մագիստրոսի ուրիշ մէկ խօսքը, (եթէ սխալ չենք հասկցած խօսքին իմաստը,) յորում կ'երեւայ թէ իմացած է սոյն հեղինակը Խորենացւոյ ի կաւխոթենեայ ըրած մէկ բանաքաղութիւնը։ Ի նամակին Խե. („Առ Գրիգ. եպիսկոպոսն Մոկաց վասն շինութեան դղեկի կանգնելոյ մահարձան.„) կը յիշեցնէ թէ "ոչ միայն արիական առաքինութիւնս իմանամք սակս Ա.քիւլեայ, այլեւ ջնո-ղի-ա-քաղաքայ. վասն որոյ պոլոպոմոլպ անուանել հաւանեցաւ. իսկ մերն Մովսէս զԱրտաշէսին եւ զՏիգրանայն[1]։„ Այս խօսքին մթարութիւնը կը պարզուի կարծենք այսպէս։ Ըստ Կալիսթենեայ[2] Աղեքսանդրոս ի Հերակլեայ պատգամ ընդունելէն եւքը կը կտրծանէ զթեբէս, որունք պատգամին դիմեցին եւ առին պատասխան թէ "Հերմէս եւ Աղկիդէ եւ պոլոպոմոլպն Պոլիտեւկէս[3]„ այն քաղաքը պիտի կանգնեն։ Այս կտորէն է անշուշտ Մագիստրոսի այն տեղ անդէպ "պոլոպոմոլպ„ բառը. վասն զի Ա.քիլէս, կ'ըսէ, քաղաքաց շինո-ղեանց համար պոլոպոմոլպ կը կոչուէր։

Սակայն այս չէ միայն հոս խնդիրը։ Թեբայ առման այս նկարագիրը[4] բառ առ բառ օրինակած է Խորենացի՝ Տիգրանակերտի առման յարմարելով, լոկ անուանց փոփոխութեամբ[5]։ Այս նկարագրութեան այն խօսքը թէ "որ յԱմփիոնայ եւ ի

խոպականեալ.„ քիչ մը վերջն ալ է "զուարակ եղջերօքն կիսագնեալ. հարմարեալ„ եւն։ "Առնէ„ Թեբեւս = ἀνδριάς.

[1] Ձե-. 50, էջ 221—222։
[2] Պամ. Ազեքս. ճԻԲ—ճԼԲ, էջ 63—72։
[3] Անդ, ճԼԳ, էջ 72, 10, եւ ճԼԴ, էջ 73, 21։
[4] Անդ, ճԻԶ, էջ 64—65 եւն։
[5] Խոր. Գ. դԼ. իբ։

Զեթոսէ եղբարցն ի քնարէ յարմարեալ . . . . քաբինք» առ Խորենացւոյն եղած է՝ "որ ի հայկազնոյն Տէրբանոյ . . . յարմարեալ որմունք։» Զայս տեսեր է, եւ զայս կ'ակնարկէ Մագիստրոս՝ գրելով. "Մերն Մովսես զԱրտաշէսին եւ զՏէրբանոյն.» ուր մեր խնդրոյն հետ կարծենք կապ չունի Արտաշիսի յիշուիլը։

Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ երկու տեղ գլխաւորաբար իւր պատմութեան մէջ կը հիւսէ Ադէքսանդրի վարուց կտորներէն։ Խոսրովայ վրայ խօսելով կը յաւելու դիտողութիւն մը՝ թէ "էր մարմնով փոքր՝ այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Ադէքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի[1]։» Թէպէտ նաեւ Սուտ-Կալիսթենէս կը պատմէ սոյն հանդամանքը, եւ այն երկու տեղ ուր վերջին յիշատակութեան մէջ յայտնապէս "Ադէքսանդրոս երիս կանգունս» կը գրէ[2]. սակայն ի հարկէ Ասողիկ հոս կապ չունի Սոսյն-Կալիսթենեայ հետ. ինքն բովանդակ այս կտորն եւ յաջորդ մասերը քաղած է բառ առ բառ ի Խորենացւոյ[3], ուստի անուղղակի է ծանօթացած այս կտորը Ստեփանոսի։ Այս ուրեմն չի կրնար ցուցընել թէ Ասողկայ ծանօթ է հայ թարգմանութիւնը Կալիսթենեայ. մանաւանդ թէ ուրիշ խորհրդածութեանց առիթ կու տայ Ասողկան ուրիշ մէկ յիշատակութիւնը[4], զոր յետոյ կը տեսնենք։

Այս ամէնը՝ խստիւ խօսելով՝ շատ լուսաւորութիւն չտուաւ մեր խնդրոյն բուն ծանրակէտին, այսինքն հայ թարգմանութեան բնագրին անարատ պահուելուն։ Ա՛ւ այս մեծ արժէք ունի թուվմայի Արծրունւոյ իւր պատմութեան մէջ ըրած ակնար-

---

[1] Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական։ Ս. Պետր. 1885 Գիրք Բ. գլ. ա. էջ 67։

[2] Պտմ. Աղեքս. ՃՀԹ, էջ 100, 15—17 եւ ՄԻԹ, էջ 135, 476։

[3] Խոր. Գ. գլ. ը։

[4] Ասողիկ. Պտմ. Գիրք Գ. գլ. ժզ. էջ 194։

կութիւնները եւ կոչմունքը։ Թովմայի Արծրունւոյ (ինչպէս եւայլոց) վատ սովորութիւն է շատ տեղ անկապ նիւթեր, սուրբ Գրոց տեղեաց մեկնութիւններ հիւսել իւր պատմութեան մէջ։ Յիշեալ "Ճախրիք" կոչուածներուն պատմածները "անծանօթ երկրին" վրայ, միտքը կ'ինայ թէ զայն կասելն է դրախտն համարիլ, եւ անմիջապէս իբրեւ ի լուսաւորութիւն իւր կարծեաց կը յաւելու դրել[1]. "Զոր եւ Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ ի դէպ ելանէ ասել Ողիմպիոնոյ վիպագրութիւն. թերեւս ի մասն ինչ արտաքոյ սահմանաց դրախտին հասանել. եւ անծանօթ զաւմանալի ծառոյն դէպք՝ ի միում աւուր ունել ամմունս փոյթ ընդ փոյթ. եւ դարձեալ սուգականութիւնս յանկարծօրէնս լինել, որոց եւ շիթք ցօղոյն ունէր զանհամեմատ անուշահոտութիւն։ Եւ ոչ արմատոյն միայն օտար եւ անխմանալի սարսափոյն տիպք, այլ եւ աներեւոյթ պահպանողական եւ անհպելի զգուշաւորութիւն։" Այս ակնարկութիւնը մեր առջեւ կը դնէ Կալիսթենեսեայ յօրինած այն նամակը, (զոր Արծրունի "վիպագրութիւն" կը կոչէ,) զոր գրած է "Ողիմպիադայ քաղցուսայնոյ մօր"[2], ուր ի մասնաւորի այս յիշեալ կտորն է[3]. "Եւ էր ի գետ անդ ծառ սքանչելիք. միանգամայն ընդ արեգական ծագիլն եւ ծառքն աճէին մինչեւ ի վեց ժամն. եւ ի վեց ժամէ աւուրն ի վայր նուազէր, մինչ զի բնաւ ինչ ոչ երեւիլ ի նոցանէ. եւ արտօսր ունէին իբրեւ զպարսիկ ատաքտիկէ[4], եւ հոտ կարի յոյժ անուշ եւ պիտանացու։" Նաեւ Արծրունւոյ "սարսափ" բառը կը գտնենք առ

---

[1] Թովմայի Արծրունւոյ պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, հրտ. Ք. Պ. ի Ս. Պետերբուրգ, 1887. Գիրք Ա. Գլ. գ, էջ 29, 4 եւն։

[2] Պատ. Աղեքս. ՄԹ, էջ 122, 15—128, 28։

[3] Անդ, ՄԹ. էջ 126, 2—7։

[4] AVC չունի այս խօսքն, այլ լոկ B այսպէս. δάκρυα δὲ εἶχον ὥσπερ συκῆς σταχτὴν (արտօսր ունէին իբրեւ Ըդենոյ սփոփիչ։) Բայց հոս յոյն բնագիրն աղաւաղ կ'երեւայ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։

հայ կալիսթենեայ[1], թէպէտ նաեւ այլուր կը գործածուի։

Արծրունի զայս գրելէն վերջը խորհրդաւոր խօսք մը կը յաւելու[2] գրելով թէ "ոյք ի մերձենալն անգամ տանջեալ լինէին յաներեւոյթ զօրութենէն, ըր ե- ա-ն-մ ասել է պէ-ց։" Այս վերջին խօսքն ըստ ինքեան կապ մը չունի շատ. բայց կը մեկնուի այնու որ ինքն այս տողը գրելու առեն կարդացեր է Ստոյն-Կալիսթենեայ կարծիքը՝ թէ "յանկարծօրէն յիմոյ մանկանցն անտի տանջեալք լինէին յաներեւոյթ պէ-ց"[3] իբր շարունակութիւն վերը յիշուած խօսքին։ Այս կարծիքն է զոր չէ ուզած ընդունիլ Արծրունին։

Ճշդիւ հոս՝ ալ բառ առ բառ կոչումն ընել կը սկսի մեր պատմիչը՝ "ասէ" մը յաւելլով՝ այսպէս. "եւ զտանջողացն, ասէ, ճաղփիւն լսէաք" եւն։ Թէ արդեամբք բառական է կոչումն՝ կը ցուցընէ պարզ համեմատութիւնն Ստոյն-Կալիսթենեայ հայ թարգմանութեան հետ, զոր կը դնենք հոս դէմ առ դէմ, տարբեր ընթերցուածքն նշտրաձիր նշանակելով։

ՍՈՒՏ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ (էջ 126, 9—16։)	ԱՐԾՐՈՒՆԻ (էջ 29, 14—19։)
"Զտանջողաց ճղփիւն լսէաք, եւ զհարուածան եկեալ ի վրայ թիկանցն տեսանէաք. բայց պոնչողն ոչ երեւէր. այլ ձայն իմն գայր ոչ սէր. Մի ժողովել մի հատանել (°). եթէ ոչ՝ եղիցի անձն այն մեռեալ, եւ ժանդախտիւ սատակեսցէ զումարտակդ։ Ո՞ հրամայէ պոչ ոչ հոգանէ ե՞ ոչ ձողիւ։"	"Եւ զտանջողացն, ասէ, զճողփիւն լսէաք, եւ զհարուածան եկեալս ի վերայ թիկանցն տեսանէաք, բայց զպոնչողն ոչ պեռանէաք։ Այլ ձայն իմն գայր՝ մի ժողովել եւ մի հատանել, թէ ոչ՝ եղիցի անձն այն մեռեալ, եւ ժանտ ախտիւ սատակեսցի զումարտակդ։ Ո՞ ահաբեկ երկե՞ւ է քոյ ոյժ յայնմանէ։"

[1] Պատմ. Աղեքս. Մահթ. էջ 134, 18։
[2] Արծր. անդ, էջ 29, 12—14։
[3] Պատմ. Աղեքս. Մթ. էջ 126, 9—10։

Այս կտորը կը ցուցընէ թէ ինչպէս պահուած է հայ բնագիրը. քանի մը մանր տարբերութիւնք հոս չեն կրնար նկատուիլ։ Առաջինը գլխաւոր տարբերութեանց "բայց տանջողքն ոչ երեւէին„ աւելի լաւ կ'երեւայ քան Արծրունւոյնը, որ աղաւաղեալ կրնայ ըլլալ։ Ծանրակշիռն այն է որ երկուքն ալ "եթէ ոչ եղիցի անձն այն մեռեալ եւն„ կը կարդան, մինչ յոյնն է εἰ δὲ μὴ παύσησθε, γενήσεται ἄφωνον τὸ στρατόπεδον. (եթէ ոչ դադարիցէք, անձայն եղիցի բանակդ։) Տարբերութիւն լոկ վերջին խօսքին մէջ կայ, ուր հայ թարգմանութիւնն բան յոյն բնագրին է, (որ է Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος φοβηθεὶς ἐκέλευσεν μήτε ἐκκόπτειν μήτε συλλέγειν τινὰ ἐξ αὐτῶν.) Հոս Արծրունին աղաւաղ գրչութիւն մ'ունի իւր առջեւ, բայց "ահաբեկ երկիւղիւ„ գրածն ուղիղ է (= φοβηθεὶς), զոր Հ կորուսած է։

Արծրունի ապա համառօտիւ կը յիշէ յաջորդ մասերը՝ գրելով.[1] "Նաեւ զայլ հիւսականն որ բան այսոցիկ ուսցիս ի նորից (նորին°) գրոց։ „ Այս խօսքով կ'ամփոփէ Ստոյն-Կալիսթենեայ ամբողջ մէկ էջին[2] բովանդակութիւնը, ուր այլեւայլ հրէշներու սարսափելի պատմութիւն կ'ըլլայ։ Սակայն անմիջապէս կը սկսի դարձեալ՝ օրինակել "եւ յետ սակաւու միոյ ասէր„ նախադասութեամբ կապելով այս յաջորդ կոչումն իւր խօսքին հետ։ Բարեբախտաբար այս տեղ Արծրունւոյ ի կոչումն առած կտորը բաւական ընդարձակ է.

ՍՈՒՏ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ (էջ 127, 14—128, 18։)	ԱՐԾՐՈՒՆԻ (էջ 29, 21—30, 14։)
"Եւ բազում անգամ առ-	"Բազում անգամ առ-
ղէին զիս բարեկամքն դառ-	ղէին զիս բարեկամքն դառ-
նալ, եւ ես ոչ կամեցայ,	նալ, եւ ես ոչ կամեցայ,

[1] Արծր. անդ, էջ 29, 19—20։
[2] Պամ. Աղեքս. Մթ. էջ 126, 16—127, 14։

քանզի կամէի տեսանել զկատարած երկրին։ Ապա անդուստ խաղացեալ ընդ անապատ ճանապարհ գնացեալ ի Ծովակողմն կոյս, եւ ոչ եւս այնուհետեւ ինչ տեսանէաք ոչ հաւ եւ ոչ գազան, բայց դոյն զերկինս եւ զերկիր. եւ զարեգակն[1] ոչ տեսանէաք, այլ ընդ աղօտ[2] աւուրս ժ։ Եւ եկեալ ի տեղի մի Ծովային, եւ զվրանան եւ զՔաղաց քառասն ի նէրէոյ եդեալ մնանէաք ի նաւսն. եւ նաւէաք ի կղզի մի Ծովուն, որ ոչ էր հեռի յերկրէն, յորմէ լսէաք խօսս մարդկան հելլենական, եւ որք խօսէին՝ ոչ տեսանէաք։ Եւ զինուորքն ի ցամաքն ի ցամաքն տուեալ զանձինս՝ լոյս անցուցանել ի նաւէն ի կղզին[3]. եւ խեցգետին մի եւ լեալ կորզեաց ձգեաց ի ջուրն զինուորս ԾԴ. եւ անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք[4]։ Եւ եկաք ի փեղէս յերկնս աստղս՝ ուր արեգակն ոչ ծագէ. եւ կամեցեալ իմ պատմել եւ յեռնուլել եմ տեսանել ի ձեռն ծառայից ուր երջանկացն վայր էին[5], կալեսթենէս իմ բարեկամն խրատ

քանզի կամէի տեսանել զկատարած երկրի. եւ անդուստ խաղացեալք ընդ անապատ ճանապարհ գնացաք ի Ծովակողմն կոյս, եւ ոչ եւս այնուհետեւ ինչ ոչ տեսանէաք, ոչ հաւ եւ ոչ գազան, բայց զերկինն եւ զերկիր։ Եւ զարեգակն ևս ոչ տեսանէաք, այլ ընդ աղօտ օդ յաւուրս ժ, եւ եկեալ ի տեղի մի Ծովային, եւ զվրանան եւ զՔաղաց զոմանէն ի նէրէոյ եդեալ՝ մնացեալ ի նաւսն, եւ նաւէաք ի կղզի մի Ծովուն, որ ոչ էր հեռի յերկրէ, յորմէ լսէաք խօսս մարդկան հելլենական, եւ որք խօսէինն ոչ տեսանէաք։ Եւ զինուորք ի ցամաքս ցամաք տուեալ զանձինս՝ ի լոյսս անցանել ի նաւէն ի կղզին. եւ խեցգետին մի եւ, կորզեալ ձգեաց ի ջուրն զինուորս ԾԴ։ Եւ անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք, եւ եկաք յերկնս աստղս ի փեղէն, ուր արեգակն ոչ ծագէ. եւ կամեցեալ իմ պատմել եւ յեռնուլել տեսանել ի ձեռն ծառայից, ուր էր երջանկացն վայր՝ կաղղիսթենէս իմ բարեկամ խրատ եւս ինձ մնանել հանդերձ

---

[1] "Զարեգակն" = C; B "զերկինս"; AV բովանդակ հատուածը չունին։

[2] Գրիչը "աղօտ" բառին վերջաւորութենէն չփոթելով դուրս ձգած է հոս "օդ" բառը, զոր ունին Արծրունի եւ յոյնը։

[3] BC կը յաւելուն "ի պատմել գնա" զոր չունի Հ եւ Արծրունին։

[4] Հոս C իւր առվորութեան համեմատ մեծ հատած մ'ունի յաւելեալ, զոր չունի B Հ եւ Արծրունի։

[5] "Ուր... էին" խօսքը լոկ C ունի, չիք ի B.

ետ ինձ մտանել հանդերձ
բարեկամօք իս եւ մանկամբք
ճ եւ զինուորօք ՌՄ [1]: Եւ
արտաքոյ յետ ճանապար-
հին իմացաք էշ մատակ [2]
որ ունի յաւանակ, զորոյ
կապեցաք անդրէն զյաւա-
նակն ի բանակին: Եւ ի
մտանելն մերում լարօք հըն-
գետասան [3], հաւք երկու [4]
պատահեցին մեզ, որ ունէին
մարդկեղէն երեսս, եւ մեծ
էին քան զհաւս որ առ մեզ
լինին [5], եւ հելլենական խօ-
սիւք ի բարձանց աղաղա-
կէին. "Ձի զվայր կոխես
ղոպռոյ գառն գէռա-
նելով [6]. ընդ կրունկն գար-
ձիր, թշուառական. քանզի
զերջանիկ կամարացն կղզիս [7]
կոխել ոչ կարես. զի յեր-
կինս ելանել բռնանաս,
ըր ոչ է էիլ հնար [8]: Եւ

բարեկամօք իս եւ մանկամբք
ճ եւ զինուորօք ՌՄ դո-
նովք: Եւ արտաքոյ յետ ճա-
նապարհին իմացաք էշ մա-
տակ, որ ունի յաւանակ.
զորոյ կապեցաք անդէն
զյաւանակն ի բանակին. Եւ
ի մտանելն մերում լարօք
հնգետասան՝ հաւք երկու
պատահեցին մեզ, որ ու-
նէին մարդկեղէն երեսս, եւ
մեծ էին քան զհաւսն որ
առ մեզ լինին, եւ հելլե-
նական խօսիւք ի բարձանց
աղաղակէին. "զի զվայր
կոխես ղոպռոյ գառն
գէռանել. Անդրադարձ. ընդ
կրունկն գարձիր, թշուա-
ռական, քանզի զերջանիկ
կամարացն [9] կղզիս կոխել
ոչ կարես. զի յերկինս ե-
լանել բռնանաս:" Եւ էր-
բէ լոոյ գոզդոջուճն [10]
եւ աարսաֆուճն զիս կա-
լեալ յահէ յերկիւղէն է-

---

[1] Ասկէ եաքը C եւ L դարձեալ յաւելուած ընդար-
ձակ, զոր չունին Հ եւ Արծրունի: B յաւելուածին վերջէն
մաս մ'ունի:

[2] "Էշ մատակ, որ ունի յոռոճ" եւ յայլորդ
խօսքին մէջ "յոռոճ" անմիաբան յունին հետ. վասն զի
BC կ'ըսեն (Ἐπίλεξον οὖν) ἵππους θηλείας ἐχούσας
πώλους (...յիւ մոփս, որ ունէին մրուս:)

[3] BC "երեսուն":

[4] "Երկու" = B; C "երեք" ոչ ուղղութեամբ:

[5] "Եւ մեծ..." այս նմանութիւնը չունին BC.

[6] "Ձի..." = B; C ունի "Երկիրն՝ զոր կոխես, Ա-
ղէքսանդրէ, Աստուծոյ միայնոյ է:"

[7] "Զերջանիկ կամարաց կղզիս" չէ համեմատ BC
բնագրաց, որ μακάρων χώραν (երջանկաց վայր) կ'ըսեն:

[8] Ամբողջ խօսքը չէ համեմատ BC բնագրաց, որ կ'ը-
սեն լոկ. "Դարձիր արդ, ով մարդ, եւ կոխեա զերկիր որ
տուեալն է քեզ." որուն կը յաւելուն BC. "եւ մի աչխատ
առներ զքեզ" (լոկ B ասոր վրայ. "եւ զորս ընդ քեզ"):

[9] Տպ. 1852 եւ 1887. "կամարարացն:"

[10] Ցոյլ օրին. չէ "եւ իրրեւ լուայ զայս:"

աստուածայնոյ ձայնին որ յերկո՜ց հաւուցն ասացեալ եղեւ։„

տուածայնոյ ո՛ն ձայնին որ ի հաւուցն[1] ասացեալ եղեւ։

Այս ընդարձակ հատածին համեմատութիւնը կը հաստատէ լիովին այն կարծիքը՝ թէ Ստոյն-կաւիմենեայ հոյ բնագիրը չէ ապականած ծայրէ ի ծայր։ Այս երկու բնագրաց տարբերութիւնք դոյզն են, այնպէս որ չէինք իսկ ապասեր այսչափ համաձայնութիւն գտնել. վասն զի պէտք ենք մտածել որ միեւնոյն բնագրին այլեւայլ օրինակք շատ անգամ տանուպատիկ աւելի տարբերութիւն կ'ունենան. եւ կը համոզուինք ասոր՝ եթէ հարեւանցի իսկ գնենք յոյն օրինակաց տարբերութիւնը՝ նոյն իսկ այս հատածին մէջ, զոր եւ համառօտիւ նշանակեցինք։ Աւելի տարբերութեանց կը ապասէինք նաեւ այնու՝ որ հոս աղաւաղութեան աղբիւրը կըբկին է, վասն զի մէկ կողմանէ հայ թարգմանութիւնը փոփոխութիւն կրնար կրել ընդօրինակութեամբ, միւս կողմանէ ալ Արծրունին։ Այսպէս ալ կը մեկնուին այն քանի մը մանր տարբերութիւնք։ Հայ թարգմանութեան մէջ "լոյս անցուցանել ի նաւէն„ անիմաստ խօսքը գրչի սխալ է միայն՝ փոխանակ "ի լոյս անցանել„ գրելու, ինչպէս է եւ յոյնը (B C) χολύμβῳ διῆλθον. Նոյնպէս "ի մահու վտանգ տուեալ„ աւելի լաւ է (առ Արծրունեայ) քան "ի մահ վտանգի„ հայ բնագրինը. սակայն եթէ ցուցուի այս վերջնոյն աղաւաղումն չըլլալը՝ կարեւոր կրնայ ըլլալ, եւ կ'ունենանք "մահ-վտանգէ„ բաղադրեալ բառը։ Լաւ է դարձեալ քիչ մ'ետքը "զի... կոխեաս զաստուածոյ զտուն տեսանել, Աղեքսանդրէ„ խօսքը, մինչդեռ հայ բնագիրք աղաւաղ են ("զաստուածոյ զտուն տեսանելով„). հոս յոյնը շատ աւելի համեմատ է Արծրունեայն։ Իսկ թարգմանութեան "տեսանել, ո՛վ

[1] Տպ. "ի հաւուն.„ գրչի սխալ։

Աղեքսանդրէ „ նախնական բնագրէն։ Վերջապէս ուրախալի է նաեւ այն՝ որ այս նամակն ընտրեր է Արծրունին օրինակելու, զոր չունին A հնագոյնը եւ Վաղերիոս, այլ լոկ BCL, եւ ասոնք ալ շատ ու շատ յաւելուածներով եւ տարբեր պարագաներով լի։

Շատ զարմանալի է որ Արծրունի, որն որ իբրեւ պատմագիր կարեւնալու եր Աղեքսանդրի վարուց բովանդակութեան վրայ դատաստան ընել, այնպէս դիւրահաւան եղած է անհեթեթ առասպելայ անգամ։ Զայս կը տեսնենք յայտնապէս հոն՝ երբ վերն ի համեմատութիւն առնուած վերջին կտորը կը սկսի մեկնել։ Ըստ իւր կարծեաց այն մարդկադեմ հաւերը հրեշտակ ըլլալու են։ Ահա իւր խօսքը.[1] “Եւ պիպոլափոյնս է առ այս՝ հրեշտակս զայնս ասել. քանզի բանականն յերիս այսոսիկ տեսանի, ի հրեշտակս, ի մարդիկ եւ ի դեւս, այլ ոչ ի հաւս կամ ի յայլ կենդանիս։ „ Երբ այս ըստ իւր կարծեաց “դիպոլագոյն „ մեկնութեամբ լուսաբանած էր հաւերու խօսիլը, խնդիր կը մնար թէ ինչ տեղ էր այն, ուր այսպիսի զարմանալիքները եղան։ Զայս ալ կ'ուզէ մեկնել գրելով[2]. “Իսկ սահմանք վայրին ահաւոր եւ զգալիք միանգամայն եւ արտաքոյ զգալեաց. ի խնամատ եւ ի զգուշացուցիչ աներեւութականացն պահպանեալ ըստ օրինակի ցանկոյ ամրագունի, որ ունիցի արմատս ինչ ինքնաբոյս եւ սակաւախնամս, որ արտաքոյ պարսպեալ բուրաստանին արքունի կացցէ։ Այսպիսիք իմն ինչ ընտրեալ համարեցան այնոքիկ վայրք. այլոց ոչ պէտ էր։ „ Արծրունւոյն երկրորդ հրատարակիչն այս խօսքը կարծեր է նոյնպէս մատն Աղեքսանդրի վարուց, ուստի եւ չակերտով որոշած է յաջորդնեբէն։ Բայց նախ այսպիսի խօսք չկայ Ստոյն-կալիսթենեայ մէջ, եւ երկրորդ՝ բոլոր խօսքն Արծրունւոյն է, որ Աղեքսանդրի տեսած տեղը կը նմանցընէ

---

[1] Արծր. պատմ. էջ 30, 14—17։
[2] Անդ, էջ 30, 17—23։

դրախտին, եւ կը լմնցընէ իւր խօսքը յայտարարելով որ այս է իւր կարծիքը, իսկ այլք ինչ կ'ուզեն թող կարծեն. բայատրութիւն մը՝ զոր սերտած կ'երեւայ Խորենացւոյ գրոց մէջ ընթեռնլով:

Պէտք էինք ենթադրել որ շատ մը նման մեծ փոխառութիւնք ալ պիտի գտնէինք Արծրունւոյ քով. սակայն միայն քանի մ'ակնարկութիւնք կը գտնենք աստ անդ: Առնց կարդէն է այն զոր կ'ընթեռնուն.[1] "Նաեւ ոչ աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, քանզի նա խաբկանօք առն մոգի եւ կախարդի սասց լինել որդի Ամոնիայ եւ Արամազդայ, այլ ոչ ուրացաւ մահկանացու գոլ:" Այս ամէնն ալ կը գտնենք առ Կալիսթենեայ այլեւայլ տեղեր ցրուած[2]: Կարծենք թէ այս գրքէն է ուրիշ ծանօթութիւն մ'ալ, որ պետեղուած է թագաւորաց շարքի մը մէջ այսպէս.[3] "Զոմսարէս ամն է. առ սովաւ Դիոնեսեայ զօրաժողովն ի վերայ Հնդկաց:" կը գտնենք այս յիշատակութիւնն Աղեքսանդրի վարուց Պաւրոսի նամակին մէջ,[4] որ կը գրէ առ Աղեքսանդր թէ "եկեալ այսր (այսինքն ի Հնդիկս) Դիոնեսիոսն զոր ասես աստուած, ի բայ հալածեցի." թէեւ կ'ընդունինք որ Արծրունին ուրիշ աղբիւրէ ալ կրնայ առած ըլլալ: Կ'երեւայ թէ շատ հաւնած է Արծրունին Աղեքսանդրիա քաղաքին շինութեան նկարագրութիւնն առ Սոյն-Կալիսթենեայ,[5] վասն զի զայն իբրեւ օրինակ հրաշակերտ շինութեան կը ներկայացընէ, երբ գովելով Աղթամարայ շինութիւնը՝ կը յաւելու թէ "բարձրագոյն հրաշակերտեայ քան զԱղեքսանդրին ի Մակեդոնիէն (՞) քաղաքի (՞)"[6]: Այս նախադասութեան անորոշութիւնը գոնէ պէտք է կասկա-

---

[1] Արծր. պատմ. Ա. գլ. բ, էջ 21:
[2] Հմմտ. մանաւանդ՝ ՄՋ, էջ 121, 20—24 եւն:
[3] Արծր. պատմ. Ա. գլ. դ, էջ 34, 12:
[4] պատմ. Աղեքս. ՄԻԲ, էջ 130, 25:
[5] պատմ. Աղեքս. ՀԸ—ՁԸ, էջ 36—41:
[6] Արծրունի, պատմ. Դ. գլ. է, էջ 294, 12—13:

ծուիլ. իսկ հմուտ հրատարակիչն ասոր պատճառաւ կը սկսի վարանիլ "Մակեդոնին քաղաք„ մը մեկնել չկարենալով[1]:

Վերջապէս մեզի կարեւոր կ'երեւայ այն՝ զոր կը պատմէ Արծրունի Աստղ անձին վրայ,[2] "որ գնեաւ Դարեհի ելեալ ի պատերազմ ընդդէմ զօրագլխացն Աղեքսանդրի՝ հերակղեայ նահատակութեամբն դիւցազնաբար ի դիմի հարեալ՝ ի բաց նահանջէ զուժեղագոյնս զօրագլխացն Աղեքսանդրի հարուստ ժամ մի,„ եւ ի վախուստ կը դարձընէ, "մինչ հանդիպ երեսանալ Աղեքսանդրու ի յանդուզն դիմացուածին, եւ հայեցեալ ի դէմս Աղեսանդրու իբր յաստուածոյ դիւցազանց՝ զերեսս ի վայր արկեալ զերկիր նշմարէր„: Անմիջապէս, կը յաւելու թէ ձիէն իջաւ "ի վայր արկեալ գինքն առաջի Աղեքսանդրի„, եւ ողջոյն տալով բաւ. "Քաջ քաջայ պատահեալ՝ անմեղադրելիք կան ձեզ զյաւակնութեամբքն (°), զի մի վատութիւն քան զքաջութիւն ճոխասցի, որ կանանցաբարոյիցն քաջ յարմարի, թէպէտ եւ յարիւն եւ յապաժոյժ զգօրն կենացն առնուցուն (°):„ Աստղի պատմութիւնը կը շարունակուի բաւական: Այստեղ մեր դարձը չէ քննել թէ ինչ աղբիւրէ է այս միջնադէպն. այլ մտադիր կ'ընենք որ շատ պարագայք մեր այս գրքէն են: Գիտենք այսպէս որ ըստ Ստյն-Կալհենեայ,[3] երբ Աղեքսանդր իւրովի դեսպան գնաց առ Դարեհ՝ տեղւոյն պահապանապետքն "իբրեւ տեսին զնա յայնպիսի ձեւի, կարծեցին աստուած գոլ զնա՝„ եւ այլ նման մանր պարագայք:

Հոս կնքելով մեր համեմատութիւնն հայ թարգմանութեան եւ անոր ԾԳ դարէն կանխագոյն այլեւայլ մատենագրաց քով պահուած հատակո-

---

[1] Արծր. պատ. ցանկ, էջ 336:
[2] Արծր. պատ. Ա. գլ. գ, էջ 41—43:
[3] պատ. Աղեքս. ՃՀԸ, էջ 98, 17—19:

տորներուն, կրնանք ապահովութեամբ հետեւցընել՝ թէ հայ թարգմանութիւնը չէ կրած այնչափ եւ այնպիսի հիմնական փոփոխութիւն, որ չկարենանք իբրեւ անարատ նկատել յընդհանուրն՝ ընդունելով որ մանրամասնութեանց մէջ այս կամ այն բառն ու նախադասութիւնը կրնայ այլայլած ըլլալ. եւ կան իսկ այսպիսիք։ Սակայն այս հետեւութիւնն աւելի ապահովութեամբ ընդունելու համար՝ պէտք է նաեւ տեսնել թէ ինչ կերպարանօք կը ներկայացընեն մեզ նոյն բնագիրն այնպիսի հատուածները, որոնք թարգմանութեան ժամանակակից գրոց մէջ պահուած են, այսինքն Ե դարէն։

3.

Հայ թարգմանութեան ամենահին օրինակը չէ դարոն, եւ իւր թարգմանիչը։

Տեսանք ցայս վայր որ կալիսթենեայ հայերէն թարգմանութիւնը բաւական յարգ եւ գործածութիւն գտած է Հայոց քով նաեւ նախ քան կեչառուեցւոյ խմբագրութիւնը։ Ամենէն աւելի գործածած գտանք Արծրունւոյ մատենին մէջ, որով կրցանք փորձաքար մը գտնել հայ բնագրին անաբատութեան։ Ի հարկէ մեր յիշածներէն դուրս՝ պիտի ըլլան ուրիշ գրոց մէջ ալ ակնարկութիւններ, որոնք գոնէ գրոցս ծանօթ ըլլալը կը ցուցընեն։ Այսպէս կրնանք քիչ շատ վստահութեամբ բսել՝ որ Սեբէոս կարդացեր է մեր այս հայ թարգմանութիւնը. վասն զի հայ թարգմանչին յաւելած կտորներէն մին առած է իւր պատմութեան մէջ։ Աղեքսանդր, կ'ըսէ Կալիսթենէս[1], անցնելով Արաբայ աշխարհը՝ մտաւ ի Հայս, եւ եկաւ յԱրածանի։ Հոս անմիջապէս կը յաւելու հայ թարգմանիչը թէ այս Արածանի "հասի ի Ծովէ-էջ լերանցն Ան-

---

[1] պտմ. Աղեքս. ՃԾԸ, էջ 89, 30—32։ (Յոյնը՝ II, 9։)

գըաց գտաւ-ին յակունքն Եփրատայ հանդէպ լերինն Այրարատայ։ „ Տեղւոյս այսպիսի ճշգրիտ ստորագրութիւն մը չենք գտներ հնոց քով[1]. բայց քիչ մ'ետքն արդէն Սեբէոս[2] Խոսրովայ պատերազմաց յիշատակութեան մէջ գիտէ որ Յոյնք "նստան ի Ծոպկոպոնն՝ մերձ ի գիւղն՝ որ կոչի Անգղն, ընդ որ անցանէ գետն Ուրծանէ։ „ Այս կտորը նախ եւրոպացի գիտնական մը կալիսթենեայ Հայ թարգմանութենէն առնուած գտաւ[3]: Միայն պէտք է միտ դնել որ հայն Անգղ կ'անուանէ նաեւ գաւառն, իսկ Սեբէոս՝ գիւղը լոկ, (կը յիշէ անգամ մ'ալ Անկղ անունը[4],) եւ որուն հետ միաբան է Եղիշէ[5] ("գիւղաքաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Անգղ։ „) եւ աւելի եւս՝ Ղազար Փարպեցի[6], որ կը գրէ թէ "գայինն հասանէին ի գաւառն որ կոչի Ծոպկոպոն, մերձ ի քէրդն ամուր՝ զոր Անգղն անուանեն „: Նոյնպէս շատնման են Սեբէոսի հրովարտակի մը մէջ Խոսրովայ բերան գրած խօսքերը Դարեհի առաջին նամակին առ Ալեքսանդր, այնպէս որ կարծես Սեբէոս այս վերջնոյն համեմատ գունաւորած է առաջինը[7]:

Սակայն այսպիսի ակնարկութեանց պէտք չունինք հոս, ուր աւելի վեր ելլելով ե դարու մէջ գրուցս գտած ընդունելութիւնը պիտի քննենք. վասն զի ոչ լոկ ակնարկութիւններ՝ այլ ամբողջ հատածներ պիտի գտնենք առատութեամբ գործածուած բառ առ բառ կամ նմանողութեամբ: Հոս հարկաւ մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ ամէնէն աւելի Մովսէս Խորենացի իւր պատմագրութեամբը:

---

[1] Համմ. նաեւ Հ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 512, 518:
[2] Սեբէոս, ի Հերակլ. հրտ. Ք. Պ. ի Պետրբ. 1879, Գ. գԼ. իբ, էջ 74:
[3] A. Baumgartner, վերը յիշեալ հատածին մէջ (ZDMG, 1886, III Heft, S. 504):
[4] Սեբէոս, Գ. գԼ. բ:
[5] Եղիշէ, պտմ. Գ. տպ. Վենետ. 1859, էջ 44, 13, 14:
[6] Ղ. Փարպեցի, պտմ. ԼՈ. տպ. Վենետ. 1873, էջ 174, 10—13:
[7] Սեբէոս, Գ. գԼ. իզ: Համմ. պտմ. Ալեքս. ճԳ:

հետազօտութեանցս այս մասն աւելի հետաքրքրական է այնու՝ որ երեք նպատակի միահաղոյն կը հասնինք: Նախ այն՝ որ Խորենացւոյ պատմութեան աղբիւրներէն մին աւելի լաւ կը ճանչնանք: Երկրորդ՝ որ երկու բնագրաց հարազատութիւնը քննելու առիթ կ'ունենանք. վասն զի եթէ Խորենացւոյ կոչումներէն կ'իմանանք հայ թարգմանութեան օրինակին ինչպէս պահուած ըլլալը, նոյն կերպով հայ թարգմանութենէն ալ կը տեսնենք թէ Խորենացւոյ այլեւայլ օրինակաց մէջ ո՛րն աւելի նման է թարգմանութեանս, ուստի եւ ո՛րը չէ փոփոխուած: Վերջապէս երրորդ այն՝ որ այս համեմատութիւնք պիտի առաջնորդեն հետեւցընելու թէ ինքը Խորենացի եղած ըլլայ հաւանական թարգմանիչը գրոցս, ինչպէս կը կարծուի սովորաբար:

Արդէն 1836ին բաւական ծանօթ էր Նոր Հայկազնեան Բառագրոյ բազմարդիւն հաւաքչայ՝ թէ Խորենացի կը գործածէ զՀայ Կալիսթենէս. եւ ի սկզբան նոյն Բառագրոյ[1] յայտնապէս գրուած է այս ծանօթութիւնը. "Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ առասպելախառն, հին թարգմանութեամբ ի յունէ. որոյ եւ հայերէն հատուածք կան ի գիրս Խորենացւոյն, Փարպեցւոյն, եւ մանաւանդ Ուռհայեցւոյն:" Յընթացս նոյն բառագրոց բաւական թուով նմանութիւններ յիշուած են Խորենացւոյ եւ Կալիսթենեայ. (Տմմա. Աթերայ, Հանդոյց, Յուշկապարիկ եւն բառերը:) Գերմանացի գիտնականն պատմպարթնէր յիշեալ տեղն այս կտորներէն ի մանաւորի երկուքն ընդարձակօրէն պարզեց, որպէս զի ցուցընէ թէ արդէն 1837ին տեսած էին Բառագրոցս հեղինակքն այս փոխառութիւնները, եւ այս՝ ընդդէմ Վիլատմայսթէր գերմանացւոյն՝ որչափ կ'երեւայ, որ նոյն թերթին

---

[1] Նախադր. էջ 18. "պատ. Աղեքս."

մէջ գրած էր՝[1] թէ Մխիթարեանք առանց ուրիշ որեւիցէ պատճառի՝ լոկ գրոց լեզուէն դատելով և "կո՛" զ դարու մէջ թարգմանուած կը դնէին այս մատեանը: Վերջապէս բառագրոց յիշածնե-րէն առնուած են քննասէրն[2] քանի մը համեմա-տութիւնք, որոնց վրայ կ'արժէ աւելի մանրամասն խօսիլ:

Խորենացի իւր Պատմութեան երկրորդ գրոց մէջ Տրդատայ Բագրատունւոյ եւ Նապենիկ Հարճին դէպքերը, Բակրոյ Սիւնեաց իշխանին այս առթիւ "ծաղկակալ սկսեղբն իբրեւ զինու" գործելը կը յիշէ, եւ կը յաւելու[3] այսպիսի խորհրդածութիւն մը. "Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ոդիսեւս՝ զՊե-նելոպայ զսեղեխն սատակելով, կամ զԱպի-թեայն եւ զյուշկապարիսին կռիւն ի վերայ Պե-րիթեայ Հարսանեացն:" Սակայն այս նմանու-թիւնը քաղած է Խորենացի բառ առ բառ Կալիս-թենէսէն՝ որ կը պատմէ թէ Փիլիպպոս "զԿղէով-պատրէ զդուստրն Ատտանայ Հարսանեաց"[4] կին առաւ մերժելով զՈլոմպիադա. ինչպէսից ժամանակ Լիւսիաս "երկապաշտեայ Հացկատակ ծաղրածու" անձը[5] անճահ խօսք մ'ըսելով՝ բարկացաւ Ակե-քսանդր եւ սպաննեց զանիկայ, որով իւր եւ հօրը

---

[1] J. Gildemeister, վերը յիշեալ հատածին մէջ. (ZDMG. 1886, Heft I, S. 90.)

[2] քննասէր, բ, էջ 36—45, թիւ 3, 5, (6 եւ 23,) 24, 25:

[3] Խոր. Բ. գլ. կդ, տպ. 1812, էջ 142, 7—10:

[4] Պամ. Ակեքս. ԾԶ, էջ 27, 18: Հոս Հ նշանաւոր է՝ այնու որ յոյնն աղաւաղ է: Ա կ'ըսէ... τὸν δὲ Φίλιππον γαμοῦντα τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Κλεοπάτραν, (...զդուստր Նոր- զԿղէովպատրա:) Ամենայն իրաւամբք կ'առաջարկէ Միւլլեր αὐτοῦ ("Նորա") բառը սրբագրել Ἀττάλου ("Ատտաղայ"), զոր եւ ունի V այսպէս. Philippum tunc in Cleopatrae nuptias demutantem Attali alicujusdas non ignobilis filiae; BC բոլորովին այլազգ են՝ τὴν ἀδελφὴν Λυσίου ("զդուստր Լիւսեայ") կարդալով:

[5] Ճոխ է Հ. ուր յոյնը լոկ γελωτοποιὸς (ծաղրածու) կ'ըսէ:

մէջ կուիւ ծագեցաւ։ Կալիսթենէս անմիջապէս կը յաւելու ասոր վրայ.։ "Եւ էր դէմ յանդիման տեսանել զԱպիթեայցին եւ զՅուշկապարկացին կուիւս, եւ ի վերայ պերիթեայ Հարսանեացն զեղեալս. քանզի ոմանք ի նոցանէ ընդ գահոյանովն մտանէին." եւն եւն։ Այս վերջին մասերը չէ առած Խորենացի։

Հոս կարեւորն այն է՝ որ Կալիսթենեայ այս խօսքը լոկ հայ թարգմանութեան մէջ այսպէս է. եւ որչափ կ'երեւայ՝ թարգմանիչը հոս ճոխ եւ յաւելուածոյ թարգմանութիւն մ'ըրեր է։ Վասն զի նախ A չունի այս ամբողջ խօսքը. իսկ BC այսպէս լոկ. Ἵνα δὲ ἰδεῖν Κενταύρων ἱστορίαν. (եւ էր տեսանել զՅուշկապարկացն պատմութիւն։) Քիչ մ'աւելի նման է V այնու՝ որ Ոդիսեւսի եւ Լապիթեայց ալ յիշատակութիւնն ունի գրելով. Prorsus ut nihilum de Centaurorum Lapitharumque convivio demutaret: aut quod illi rei sit proximum, procos diceres cum ultore Ulixe decernere. կարծենք այս կտորը կրնայ, առանձինն իսկ, ցուցընել՝ թէ Խորենացի գոնէ տեսած է հայ թարգմանութիւնը։

Աւելի մեծ բանաքաղութիւն ըրած է Խորենացի Գ գրոց ԿԲ գլուխը, ուր կը պատմէ իւր ճամբորդութիւնն Եգիպտոս։ Գովելով Եգիպտոսի երկիրը՝ կը գրէ ի մէջ այլոց թէ "անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսիւ" է, բայց տարութիւն մը՝ զոր ի Կալիսթենեայ առած է, որ Եգիպտոս պատող ջրերը "պարիսպս անձեռագործս" կը կոչէ[2]։ Ապա կը նկարագրէ Խորենացի Աղեքսանդրիա քաղաքն, անոր սղոխքն ու առողջ օդը, եւն։ Ասոնք անձին փորձով ալ գիտէր Խորենացի. բայց նաեւ հոս չէ ուզած մէկդի թողուլ Կալիսթենեայ գիրքը, որուն Աղեքսանդրիա քաղաքին վրայ գրածները կ'երեւայ թէ շատ հաւներ է։ Վասն զի անմիջապէս կը յարէ

---

[1] Պամ. Աղեքս. Ծթ. էջ 28, 18—20։
[2] Անդ, Գէ, էջ 47, 7 եւն։

համեմատութիւն մը կալիսթենեայ յիշածներուն եւ իւր ժամանակ քաղաքին կրած փոփոխութեանց: Այս կտորը կարեւոր է, վասն զի մեր առջեւ կը դնէ թէ ինչպէս կը նմանի Մովսէս իւր առջեւ եղած բնագրին: Դնենք այս համեմատութիւնը հոս՝ խորենացւոյ փոխ առածները (ոչ միշտ բառ առ բառ) նօտրագիր նշանակելով:

ԽՈՐԵՆԱՑԻ	ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ
(Գ. գլ. կբ. էջ 261, 29—262, 14:)	(Էջ 41, 32 եւն. 41, 9 եւն. 41, 16—21. 42, 5 եւն:)
Ա՛րա առաջին այժմ ոչ անցեալ նոփ պղտիներս հընթացիկ ընդոստ ալիւրս պոպելով, այլ Ա՛արկոս աւետարանական քարոզութեամբն. եւ ոչ վնասակին պէսպէսիկ բերմանէ, այլ սրբոցն վայելչանան վկայարանք: Եւ ոչ է հոառ եւ է հինգն Տ՛էր առնէ պարտաճանք, զբնառնոյ բնոյն պոպելով գրուագս, եւ պատմն պոնել ըրգուածոց, եւ ամենայն առնել բանիւ. այլ ի մետասաներորդի նո-	(Էջ 41, 32—42, 1.) "Որոյ առաջի անցեալ նախ յոխեիեան պղուտոնիոս ինձն ընտրելով հինգակատար պատմութեամբք զանազան աշխարհս պատել:" Այս խոսքին մէջ "յոխեիեան" չէ համեմատ ABC բնագրաց եւ խորենացւոյ. բայց լաւ է "ինձն ընտրելով," զոր դուրսթողած է երկրորդ անգամ թարգմանիչը. յոյնն է՝ ἧς δαίμων προκάθηται Πλουτώνειος ἀνάσσων, (... պղուտոնիոս էչէրով:) խորենացի չունի այս բառն. ուստի երկրորդ տեղը (էջ 41—42) կարդացեր է:
	(Էջ 41, 9.) Եւ զոհք մատչին նմա (այսինքն վիշապին) իբրեւ վիշապին:[2]"
	(Էջ 41, 16—21.) "Ուստի մինչեւ ցայժմ այս օրինք պահին առ Աղեքսանդրացիս է Տ՛էր ոտն է հինգ, զբնառնոքոյն գրուագս ամենայն պոպել,[3] եւ զոհս մատուցանել աստուածա-	

[1] Նշանաւոր է այս տեղը, որ բառ առ բառ նոյն է խորենացւոյ հետ. բայց ձիշդ նոյն խօսքը հանդիպած է քիչ մը յառաջ ալ, (Հէ, էջ 36, 18 եւն.) եւ ուր քիչ մ'այլազգ թարգմանուած է. "Որոյ առաջի անցեալ նախ յոխեիեան պղուտոնիոս ինձն ընտրելով հինգակատար պատմութեամբք զանազան աշխարհս պատել:" Այս խոսքին մէջ "յոխեիեան" չէ համեմատ ABC բնագրաց եւ խորենացւոյ. բայց լաւ է "ինձն ընտրելով," զոր դուրսթողած է երկրորդ անգամ թարգմանիչը. յոյնն է՝ ἧς δαίμων προκάθηται Πλουτώνειος ἀνάσσων, (... պղուտոնիոս էչէրով:) խորենացի չունի այս բառն. ուստի երկրորդ տեղը (էջ 41—42) կարդացեր է:

[2] Լոկ A ունի նման խօսք մը: Խորենացւոյ "գիւցազնակաց գերեզման" յաւելուածը թերեւս կալիսթենեայ (էջ 39, 28) "գիւցազգի գերեզման" խօսքէն ըլլայ:

[3] "Զբեռնաբարձս եւն" BC չունին, այլ լոկ A ձշդիւ = Հ. իսկ V համառօտիւ միայն:

զինն, ե- պ-ղ-ծ ի-ել ղ-ր-պ-ղ-ն[1]՝ որ խնամ տանին տանն, ե- բ-ղ-ե-ծ ա-ն-ել ա-ր-ե-պ-ղ-ն[2]„:

(Ի՛ղ 41, 24.) "Խնդրեր եւ զԱ-բ-պ-ե-ն տաճարն ըստ հրամանի պ-պ-ե-ն-յն... զինեա քաղաք նշանաւոր Պրոդիատայ կղզ-յ...:„

(Ի՛ղ 42, 5. "Բազմապատիկ զոհս մատուցանել (Աբրահամ) եւն:„

բին Տ-ր-ի՝ Յայտնութեան Տեառն կատարի ոճն...: Եւ ոչ ըմբռնել ըստ բ-ր-ն Ա-բ-պ-յ, այլ զԲրիատոսի զարիւնն մատուցանել պատարագ. եւ ոչ խնդրել հրամն պ-պ-ե-ն-յ է Ա-ն-բ-ր-ե-պ-ե-ն Պ-ր-պ-ե-պ-յ[3], այլ ուսանել զբ-ր-թ-ի-ն պէսպէս իմաստից ի նոր Պզատոնէն.„ եւն:

Ընդերկայն է որ այս կտորը՝ թէեւ կը ցուցընէ Խորենացւոյ իւր աղբեր նմանելու կերպը, բայց բնագրոյ քննութեան համար մատամբ միայն նշանակութիւն ունի. վասն զի փոխառութենանց մէկ մասը ըստ բառ առ բառ է: Սակայն գոնէ այս մասերը ճշդիւ միաբան են հայ թարգմանութեան՝ շատ չնչին տարբերութեամբք. եւ որ նշանաւորն է՝ հայ թարգմանութեան այս կտորներուս մէջ դործածած սեպհական ձեւերն ու բառերը ճշդիւ կ'երաշխաւորէ Խորենացի:

Քննաբէրը[4] Խորենացւոյն[5] "հեծեալ ի նոր ձիս՝ հանդոյց ի հանդո-ջ փախչել„ խօսքը փոխառեալ կը դնէ Կալիսթենեայ այս խօսքէն[6]. "Զի

---

[1] *A. Θυσιάζεσθαι [δὲ] τοῖς ἀγαθοῖς δαίμοσι τοῖς προνοουμένοις τῶν οἰκιῶν,* (զՀել դից բարեաց եւ խնամարկուաց տանց:„) Յոյնը չ'որոշեր թէ ո՛րն է բնիկը՝ "պաշտօն գ-ն-ել„ (Խոր.) թէ "պաշտօն ի-ել:„ (Կալ.) իսկ "լ-բ-ու-ց„ է ըստ յունին՝ "դից„:

[2] *A. Καὶ διασώσεις* (սխալ է ձեռագիրը. M կ'առաջարկէ διαδόσεις, զոր կը հաստատէ Հ) *τῶν ἀθηρῶν ποιεῖσθαι.* "Ա-թ-ր„ բնիկ յոյն բառն է, զոր V կը պարզաբանէ Polentam ex tritico դրելով:

[3] Ըստ Կալիսթենեայ "Պրոդիատա„ կղզին էր, որուն վրայ զԱղեքսանդրիա շինելու պատգամ արուեցաւ Ա-ղ-ք-ա-ն-դ-ի-ա, իսկ պատգամաւորն էր Ա-մ-ն:

[4] Քննաբէր, էջ 37, Թիւ 3, առեալ ի Հայկազն. Բառապրոց: (Հմմտ. "Հանդոյց:„)

[5] Խոր. Բ. գլ. խզ:

[6] Պատմ. Ա-ղ-ք-ս. ՃԺԹ. էջ 58, 29:

կալեալ բազում եւ նոր՝ հանէից յ հանէիցէ փախչէր[1]„: Բայց եթէ լաւ քննեսցուք՝ կը տեսնենք որ կղզիացեալ չէ այս նախադասութիւնն երկու գրոց մէջ ալ: Կասկածելի է նոյն տեղը կը պատմէ Դարեհի մեծ պարտութիւնը. նոյնը կրկնած է Խորենացի Երուանդայ վրայ յարմարելով, հարկաւ փոխելով եւ յաւելլով այնպիսի մասեր ալ՝ որ անհրաժեշտ էին պատմութեան համար: Այս նշանաւոր տեղն է այսպէս.

ԽՈՐԵՆԱՑԻ

(Բ. գլ խզ, էջ 123, 9—20:)

"Իսկ Երուանդ ձիոյն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ, ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հէնէալ է նոր յիւ հանէից յ հանէիցէ էնէլ:... Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի հովիտն Երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիւցազանց զէնէին: Իսկ Արտաշէս հասեալ Երուանդայ շրջապատեալ առագաստան ի կաշոյ... էջ եւ ի խորանս նորա բնակեցաւ ցոյն էնէր. ո եւն:

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

(ՃԻԺ, էջ 58, 27—59, 2:)

"Իսկ Աղեքսանդրոս ...: իբր ասպարէզս վաթսուն հալածեալ եհաս: Բայց զնոյն ինքն զԴարեհ գիշերն ապրեցոյց. եւ առ այսոքիւք ձի կալեալ բազում եւ նոր՝ հանգոց ի հանգոցէ փախչէր: Եւ մակեդոնացիքն հասեալ ի կողմն Պարսից բանակէին. եւ մէջիշերը եղեալ՝ ի վերայ դիականց օթագանէին[2]: Եւ Աղեքսանդր հասեալ ի վրանն Դարեհի էջ եւ ինամ մնեալ բնակեաց ո:

Այս նման տեղերէն ոմանք յայտնապէս նշանակած էին Հայկազնեան Բառագրոց հաւաքիչք, այլ առանց մանրամասնութեան. բայց միշտ նշանակելով որ Խորենացին նոյն խօսքը կամ բառը փոխ առած է: Սակայն կան ուրիշ կտորներ ալ, զորոնք բատ դիպուածոյ տեսած ենք նոյն բառագրոց մէջ, եւ որոնց համար մանաւանդ մտադրութիւն չեն բրած նոյն հաւաքիչք: Այսպէս Խորենացւոյն Տրդատայ համար ըսելը թէ "յերիվար կամակար աշտանա-

---

[1] Գոյն է լոկ ἐκ διαδοχῆς (յաջորդաբար:)
[2] "Եւ մակեդոնացիք ...„ խօսքը լոկ AV ունին:

կեալ[1]„ նմանութիւն է Աղեքսանդրի վարուց "դիմէր ընդ զօրս եւ խոհուր ի ձի պատնէին[2]„ ասութեան: Խորենացւոյ բառը՝ թէ Ապահունեաց իշխանք "կնոխոդող գքարշող պռնէին[3]„ կը համապատասխանէ Աղեքսանդրի վարուց բառին՝ թէ "զամենեսեան անդ բազմեալս կիսախողխող արար[4]„:

Թողլով նմանները՝ յիշենք քանի մ'ուրիշ կտորներ, որոնց Աղեքսանդրի վարուց հետ ինչ կապ ունենալը խնդրական է: Նոյն բառագրոց մէջ "բոժ„ բառին "ճակատագիր„ նշանակելուն օրինակ կը բերուի այս խօսքը· "Ոչ ումեք մահկանացուացս յաղթել ճակատագրի . . . որպէս բաժանեցին . . . ոչ կարացի զերծանել ի բոժէն: Ոսկիփորիկ:„ Թէ այս խօսքն Աղեքսանդրի վարուցն է՝ երկբայութեան տակ չի կրնար ձգուիլ[5]. բայց թէ ինչ կ'իմացուի հոս "Ոսկիփորիկ„ կոչմամբ, արդեօք որեւիցէ Ոսկիփորիկ գրոց մէջ կալիսթենեայ հատած մըն է օրինակուած, թէ անոր հետեւողութեամբ յօրինուած ուրիշ գրութիւն մըն է. այս եւ ասոր կից խնդիրք կը մնան անլոյծ: Նոյնպէս "պռոպոզ„ բառին օրինակ կը բերէ Հայկազնեան Բառագիրքն այս խօսքը· "Բանք պռոպոզ գքաջ իմաստունն ոչ երկեցուցանեն: Պէտ:„ Չի կրնար տարակուսուիլ որ հոս ի վկայութիւն բերուած խօսքը կապ ունի անհրաժեշտ Ստոյն-կալլիսթենեայ այն խօսքին, զոր Աղեքսանդրի բերան կը դնէ առ Պաւրոս ուղղուած նամակին

---

[1] Խոր. Բ. գլ. հթ, էջ 159, 3:
[2] Պտմ. Աղեքս. ԼԲ. էջ 16, 25:
[3] Խոր. Գ. գլ. լբ, էջ 220, 7:
[4] Պտմ. Աղեքս. ԾԸ, էջ 28, 16: Համմ. քննութ., էջ 41, թիւ 15:
[5] Պտմ. Աղեքս. ԼԳ. էջ 17, 19—24: Նեկտանեբոս կ'ըսէ. "Մեռանիմ, ով Աղեքսանդրե, զի սասիկ վէր առի յանկանելս. այլ ոչ ինչ եւս ոչ ոմեք մահկանացուացս յաղթել ճակատագրէ: Եւ մանուկն ասէ: Ընդէր: Եւ նա ասէ. Որպէս բոժոնէնն գիտացի զանձն իմ. զի գրեալ էր ինձ յիմոյ որգւոյ սասակուճն կրել, ես ոչ կարացի զերծանել ի բոժէն, այլ ի քէն սասակեցայ:„

ՄԷՋ ԹԷ "ՈՉ ԶԻՍ ԵՐԿԵՑՈՒՑԱՆԵՆ ՊՈՌՈՏՈՂ ԲԱՆՔԴ։[1]" ԲԱՅՑ ԱՍՈՐ ՀԱՄԱՐ ԱԼ ՉԵՆՔ ԳԻՏԵՐ՝ ԹԷ Ի՞ՆՉ ԴՐՈՒԹԻՒՆ Է ԱՅՆ, ՈՐՄԷ ՔԱՂԱԾ ԵՆ ԲԱՌԱԳՐՈՑ ՀԵՂԻՆԱԿՔ ՅԻՇԵԱԼ ԽՕՍՔԸ՝ ՂՈՐ ԱՆՈՐՈՇ ԵՂԱՆԱԿԱԻ "ՊԻՓԱ-." (= "ՊԻՏԱՒՈՒԹԻՒՆՔ" ԿԱՄ ՈՍԿԻՓՈՐԻԿՔ) ԿԸ ՆՇԱՆԱԿԵՆ։

ՅԻՇԵՆՔ ՎԵՐՋԱՊԷՍ ԵՐՐՈՐԴ ԽՕՍՔ Մ'ԱԼ։ ՀՆՈՑ ՔՈՎ ՀԱՄԲԱՒԱՒՈՐ ԳԱՂԱՆ ՄԸ ԿԸ ՅԻՇԷ ՍՈՒԱ-ԿԱԼԻՄԹԵՆԷԱ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐՈՒ ԱՌ ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ ԳՐԱԾ ԹՂԹԻՆ ՄԷՋ։[2] ԱՅԱ ԳԱՂԱՆԻՆ ԱՆՈՒՆՆ ԷՐ *Ὀδοντοτύραννος*, ՂՈՐ ՄԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ ՅԱՏՈՒԿ ՈՒ ԱԵՊՀԱԿԱՆ ԲԱՌՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆԱԾ Է "ՓԻՂ, ՈՐՈՅ ԱՆՈՒՆ ԷՐ ԲՈՆՔԱՆԻ։" ԱՐԴ ԱՅՍ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԸ ՀՈՍ ԼՈԿ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ԿԸ ԳՏՆԵՆՔ. ԵՒ ԴԱՐՁԵԱԼ A ԲՆԱԳԻՐԸ ՉՈՒՆԻ ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՅԼ ԼՈԿ V (ՈՐ ՆՈՅՆՊԷՍ Odontotyrannus ԿԸ ԿՈՉԷ)։ ՈՒԱՏԻ ՄԵԾ ԵՂԱԻ ՄԵՐ ԶԱՐՄԱՆՔՆ՝ ԵՐԲ ՆՈՅՆ ԲԱՌԱԳՐՈՑ ՄԷՋ ԱՅՍ ԲԱՌԻՆ ԴԻՄԱՑ ՏԵՍԱՆՔ ԱՅՍՊԻՍԻ ԿՈՉՈՒՄ ՄԸ. "ԱՅՐՆ ՅԱՆԿԱԼԷ՝ ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՂ ԳԱՂԱՆԱՑ ԲՈՆՔԱՆԷՑ։ ԹԷՈՓԻԼ. ՊՏ." (ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ԹԷՈՓԻԼՈՍԻ ՃԱՌ Ի ՊԱՀՍ։) ՊԻԺԱՆԱՏԱԲԱՐ ՉՈՒՆԵՆԱԼՈՎ ԱՅԺՄ ԱՌՁԵՌՆ ԱՅՍ ՃԱՌԸ՝ ՉԵՆՔ ԿՐՆԱՐ ԱՅՍ ԿԷՏՆ ԱՒԵԼԻ ՄԱՆՐԱԽՈՅԶ ՔՆՆԵԼ, ՈՐ ԱՆՇՈՒՇԱ ԲԱՒԱԿԱՆ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԱՐ ՄԵԶ ԻՄԱՆԱԼՈՒ ԱՅՍ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔԵՐՈՒՆ ԻՐԱՐՈՒ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿԱՊԸ։ ԲԱՅՑ ԿԱՐԾԵՆՔ ԹԷ ԿՐՆԱՆՔ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՄԲ ԸՍԵԼ՝ ՈՐ ԳՈՆԷ ԱՅՍ ՃԱՌԻՑ ՀԱՅ ՕՐԻՆԱԿԸ՝ ՂՐԵ ԴԱՐՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿՐ ՀԱՄԱՐԻՆ ՈՄԱՆՔ[3], ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԱՂԵՐԱ ՈՒՆԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ ՎԱՐՈՒՑ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՏԱՐԻ ՅԱՌԱՋ ՔՆՆԱԴԷՆ ԿԱՐԵՈՐ ՀԱՏՈՒԱԾ Մ'ԻՆՉ ԼՈՅՍ ՀԱՆԵՑ ԽՈՐԵՆԱՑՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՅ, ՈՐՈՆՑ ՄԷՋ ԴՐՈՒԱԾ ԵՆ, ԻՆՉՊԷՍ ՈՒ-

---

[1] ՊԱՄ. ԱՂԷՔՍ. ՄԾԴ, ԷՋ 132, 15։
[2] ՊԱՄ. ԱՂԷՔՍ. ՄԻԴ, ԷՋ 142, 20։
[3] Հ. Գ. Զ., Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց Նախնեաց, Վենետ. 1889, էջ 474, 2։

րիշ առթիւ ալ յիշեցինք, քանի՛ւվեց Համեմատութիւնք Խորենացւոյ եւ Կալիսթենեայ: Այս Համեմատութեանց իբր եօթն Հատն արդէն ցոյս վայր յիշեցինք. երեք գլխաւոր կտորներն[1] ալ՝ որ Ծուրայ եւ Թերայ քաղաքի առման մասերն են՝ յետոյ պիտի տեսնենք ընդարձակապոյնս. իսկ միւսելոց մեծ մասն աւելի լեզուաբննական նկարագիր ունին, այսինքն այնպիսի տեղեր՝ ուր միայն սեպհական բառը կամ նաեւ ասութիւնը կրկնուած կը գտնուի միւսին մէջ, եւ այլ նման դէպքեր, զորոնք յընթացս գրութեանս կը յիշենք: Բայց հոս պէտք չենք զանց առնել քանի մը Հատը:

Խորենացւոյ քով Աբգարու բազմաթիւ թղթեր կան, որոնց ծագումը բաւական անորոշ է: Ուրիշ առթիւ խօսած ենք այս նիւթոյս վրայ[2], եւ տեսանք որ այս նամակաց ամենց հիմն է Ղազարեանայի գիրքն, իսկ այլոց՝ անծանօթ աղբիւր մը: Տեսանք նաեւ որ այն նամակաց մէջ՝ որոնք իբր թէ առաջին դարուն գրուած են՝ կան փոխառութիւններ Տերտուղիանոս գրքերէն, եւ այն՝ Եւսեբեայ միջնորդութեամբ: Այժմ կրնանք յաւելուլ նաեւ՝ թէ ինքն Խորենացի՝ գոնե ինչ ինչ տեղ՝ մանր փոփոխութիւնք ըրած կ'երեւայ: Ասոր յայտնի ապացոյց է այն՝ որ Աբգարու առ Տիբերիոս գրած թղթին վերջը կ'աւարտէ Խորենացի այս ոճով[3]. "Ողջ լինել ինձ ըղձամ:" Բայց այս նախադասութիւնը ճարտարութեամբ գողցուած է Աղեքսանդրի Վարուց մէջէն, ուր Ջեւքսիս իւր առ Փիլիպպոս եւ Ողմպիադա գրած նամակը կը վերջացնէ նոյնպէս ճրշդիւ. "Ողջ լինել յինձ ըղձամ:"[4] Միայն միտ դնելու

---

[1] Քննութ. թիւ 11, 12, 13:

[2] Հմմտ. P. J. Dashian, Zur Abgar-Sage. Wien, 1890, S. 28—31. Հմմտ. Համառօտ Հաւուած մ'ալ ի Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, թիւ 4, էջ 64:

[3] Խոր. Բ. գլ. ԼԱ, էջ 110, 2:

[4] Պատմ. Աղեքս. ԼԹ, էջ 20, 5: Հմմտ. Քննութ. թիւ 2:

ենք որ այս նամակները չունին ABC, այլ լոկ V. բայց նաեւ V հոս այս նախադասութիւնը չունի, թէպէտ բան իր սովորութեան համաձայն կը թարգմանէ։

*Աղեքսանդրի զուարակագլուխ ձին էր "արագութեամբ առաւել քան զՊեգասիոս եւ զԱրիովնայն[1]։" Այս բացատրութիւնը կը գործածէ Խորենացի Տիրանայ օրերով գտնուած երկու ձիերը նկարագրելու, զորոնք "ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս" կը կարծէին. եւ կը գրէ այսպէս[2]. "Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթեւ առաւել քան զՊիդասոս երագութեամբ անբաւ[3]։" — Այս կտորը առիթ կու տայ յիշելու նման քանի մը դէպքեր։ Վարդապետայ համար կ'ըսուի թէ "նախ ի պիտաս զբռնամարտիկան յաղթելով[4]" նշանաւոր եղաւ. ասոր ալբիւրն է թերեւս Վարուց Աղեքսանդրի Խթ հատուածը[5], յորում Աղեքսանդր հրաման կը խնդրէ ի պիտաս նաւելու, եւ երբ հայրը կը դնէ անոր առջեւ որ "ոչ կռիւ եւ ոչ բռնամարտիկ հանդէս" գիտէ, կ'առաջարկէ կառավարել, այսինքն՝ կառաշաւով մրցիլ։ Խորենացի նոյն գլխուն մէջ[6] կը համեմատէ զՎարդապետ Ա.քիլլեւսի որ Սկամանդրոս գետն ոտքամբ անցաւ, զոր յիշեցինք վերն ուրիշ առթիւ[7]։ Նոյնպիսի նմանութիւն մը յառաջ կը բերէ Արշակայ վրայ գրելով[11] թէ կը պարծէր որ "քաջ եւ արի երեւեալ քան զԱ.քիլլեւս." եւ կը յաւելու թէ "իսկ արդեամբք Թերիատեայ նմանեալ կաղի եւ

---

[1] Պատմ. Աղեքս. ԼԱ. էջ 16. 9։ A չունի զայս. B լոկ "գեղեցկութեամբ առաւել քան զՊեգասիոս." իսկ V նոյն է հայոյն հետ. բայց "քան զԱրիոփնայն" մասը չունին ABCV, ուստի եւ ոչ մին։

[2] Խոր. Բ. գլ. կը. էջ 140, 5։

[3] Հմմտ. ՔՆՆաւէր. թիւ 4։

[4] Խոր. Գ. գլ. խ. էջ 229, 36։

[5] Պատմ. Աղեքս. էջ 23—24։

[6] Խոր. Գ. գլ. խ. էջ 230, 21։

[7] Տես վերը՝ էջ 25—26։

[8] Խոր. Գ. գլ. ժԹ. էջ 204—205, 1։

որագլխոյ։„ Կրնար դուք կարծուիլ որ նաեւ այս նմանութիւնը Կալիսթենէսէն է, որ Ալէքսանդրոս անցնիլը յիշելէն անմիջապէս ետքը կը յաւելու՝ թէ Աղեքսանդր երանի տուաւ Ալէքսանդրին, որուն չնչին գործն այնպէս վեհացուցած էր Հոմերոս։ Այն ատեն քերթող մը խոստացաւ որ Հոմերոսէն աւելի լաւ երգէ Աղեքսանդրի գործքերը. որուն պատասխանեց Աղեքսանդր. “Ցանկալի է ինձ լինել թերեւս ի պատմութեան Հոմերոսի քան Ալէքսանդրոս ի ձերումդ„[1]։ Սակայն Խորենացւոյ գրած “կաղ„ եւ “որագլուխ„ ածականներն ուրիշ աղբիւր կը ցուցընեն։ Յիշեցինք ուրիշ առթիս[2] որ Խորենացի Խոսրովայ անարիւթիւնը պատմած ժամանակ Աղեքսանդրի հասակին հետ կը համեմատէ զանի, գրելով. “թէպէտ էր մարմնով փոքր, այլ ոչ որքան մակեդոնացին Աղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, եւ ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս։„[3] Նաեւ այս վերջին նախադասութեան նման կը գտնենք Կալիսթենեայ քով “ոչ գիտացեալ զհոգւոյն աշխոյժութիւն„ խօսքը[4]։

Նմանաձեւ նախադասութեանց իբրեւ օրինակ կրնայ յիշուիլ Խորենացւոյ յառաջ բերած՝ Շապհոյ առ Տիրան գրած թղթին[5] այս խօսքը. “Զի խորհել մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի։„ Աւոր զուգակից է Փարեհի բռած թէ “Եկայք խորհեսցուք զօգուտն հասարակաց[6]։„ — Բայց աւելի կարեւոր է Կալիսթենեայ “ի մօտոյ ոչ-ինչ ունելով զբարկութիւն„ խօսքը, որ Խորենացւոյ տպագիր օրինակաց մէջ եղած է[8] „ “Ի չ-ինչ ունէր

---

[1] Պամ. Աղեքս. ճԻԲ, էջ 61, 5։
[2] Տես վերը՝ էջ 32։
[3] Համմո. նաեւ ՔՆՆ-ԵՐ, թիւ 8։
[4] Պամ. Աղեքս. ԾԱ, էջ 25, 20։
[5] Խոր. Գ. գլ. ԺԷ, էջ 203, 7։
[6] Պամ. Աղեքս. ճԾ, էջ 86, 8։ ՔՆՆ-ԵՐ, թիւ 9։
[7] Պամ. Աղեքս. ՄԿԲ, էջ 173. 13։
[8] Խոր. Գ. գլ. իա, էջ 207, 3։

զբարկութիւն. „ այլ ոչ ուղղութեամբ, վասն զի հոս կարինեանցի օրինակն աւելի ուղղութեամբ "ա-յե-ն„ կը գրէ[1]: — Մեսրոպայ վրայ խօսած ատեն կ'ըսէ. "Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն[2].„ այնպէս՝ ինչպէս որ Կալիսթենէս[3] Նեկտանեբայ վրայ կը պատմէ. "Ուսեալ թէ ի վերջ հասեալ է Եգիպտացւոց թագաւորութիւն,„ հետն ոսկի եւ արծաթ առնելով՝ փախաւ: — Պարսիկք Աղեքսանդրէն Դարեհի հօրեղբայրը նախարար կը խնդրեն ըսելով. "Աղեքսանդրոս զիս-նդ[4]„ եւն: Նոյն ոճով կը սկսի Սահակայ թուղթն առ Անաստոլիոս[5]. ("Աղեքսանդրոս զիս-նդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ,„ եւն:) — Վերջապէս Կալիսթենէս Աղեքսանդրի զօրաժողովը կը պատմէ գրելով՝ թէ "եկեալք հասանէին ամենքին ի Մակեդոնիա ինքնակամ կամօք իբրեւ յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք[6]:„ Նոյն բառերով կը ստորագրէ նաեւ Խորենացի Անաստոլիոսի զօր գումարելը. "Քանզի, կ'ըսէ, իշխանք եւ գլխաւորք . . . ի մի վայր եկեալ հասանէին . . . իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ[7]:„

Այս ամէնը գլխաւորաբար երկու բան ցուցուց: Նախ՝ Խորենացի շատ յաճախ գործածած է Կալիսթենեայ գիրքն իբր օրինակ դեղեցիկ գրութեան. եւ երկրորդ՝ Խորենացւոյ կարդացած հայ օրինակը՝ (քանի մը չնչին տարբերութիւնք ի բաց առնելով, որ գրչաց արդիւնք են անշուշտ,) ճշդիւ նոյն է մեր արդի բնագրին հետ՝ յընդհանուրն խօսելով, առանց այս կամ այն մանրամասնութեան իջնալու: Ա-

---

[1] Համմ. քննութ. թիւ 10:
[2] Խոր. Գ. գլ. խէ, էջ 237, 16.
[3] Պատմ. Աղեքս. Դ, էջ 3, 21: քննութ. թիւ 17:
[4] Պատմ. Աղեքս. ՄԳ, էջ 119, 10:
[5] Խոր. Գ. գլ. ձէ, էջ 253, 14: քննութ. թիւ 21:
[6] Պատմ. Աղեքս. ՀԱ, էջ 33, 10—13:
[7] Խոր. Գ. գլ. ձբ, էջ 255. 17—21: քննութ. թիւ 22:

ւելորդ է ըսել թէ նաեւ ասով չէ սպառած Խորենացւոյ գրոց մէջ գտնուած փոխառութեանց կոյտը, եւ թէ շատ նման կտորներ կան պատմութեանն եւ այլ գրոց մէջ, եւ ոչ ալ ամէն մանր նմանողութիւնք հաւեմատութեան առնելու պէտք կայ։ Կը շատանանք ասկէ եզքը միայն մեծ կտորի մը քննութեամբ, որ է կալւսթենեայ՝ Ծուրայ եւ Թեբայ քաղաքի առումն, իսկ Խորենացւոյ՝ Տիգրանակերտի կործանումը։

Ի վաղուց դիտուած է Խորենացւոյ պատմութեան գ գրոց ԻԶ եւ ԻԸ գլխոց նմանութիւնը՝ կալւսթենեայ ՂԹ, Ճ, ՃԻԶ եւ ՃԻԸ հատուածներուն հետ։ Այս նմանութիւնը չէր կրնար ուշադրութենէ պրծիլ. վասն զի Խորենացւոյ այս կտորներն իւր գրոց ամէնէն գեղեցիկ կտորներէն են, եւ Շապհոյ գործոց գլխաւոր մասերէն մին։ Եւ ասկայն պատմութեան այսպիսի էական մասանց մէջ Խորենացի բաւ առ բաւ օրինակած է ոտանաւոր դրքի մը նկարագրութիւնները՝ փոխելով միայն այն կէտերը, որ էապէս կարեւոր էին պատմութեան համար։ Այս պատճառաւ Աղեքսանդրի վարուց հայ թարգմանութեան վրայ գրուղ գրեթէ ամէն քննիչք այս կտորներուս համեմատութիւն ամէնէն աւելի ծանրակշիռ համարած են։ Շատ անգամ յիշեցինք Պիլտեմայեթի այս կտորիս վրայ գրած հատածը։ Սակայն այն գիտնականը միայն մի մասը՝ Տիգրանակերտի առումը՝ գլխաւորաբար համեմատեր է։ Քննութեան համեմատութեանց երեքը (թիւ 11, 12, 13) այս մասերն են, թէեւ վերջին կարեւորագոյն կտորին միայն տեղը նշանակուած է։ Վերջապէս, ինչպէս վերը յիշեցինք[1], կարծենք՝ թէ արդէն Մագիստրոս գիտած կ'երեւայ Խորենացւոյն յիշեալ մասանց փոխառութիւն ըլլալը։

Երկու կարեւոր հատուած ի լոյս հանած է

---

[1] Տես վերը՝ էջ 31—32։

այս մասին՝ Բ–ը–վէպ։ Այս հատուածները դուրս մնացած են գրոցս հայ թարգմանութեան վրայ հրատարակուած դրութենց ցանկէն՝ զոր վերը դրինք[1]. ուստի պարտք կը համարինք հոս յիշել ասոնց գլխաւոր կէտերը։

Առաջինն Հ. Արսէն Վ. Սուքրեանի գրչէն հմտալից եւ անաչառ համառօտ հատուած մըն է[2], որ կը խօսի Արշակայ օրով մղուած երեսնամեայ պատերազմին վրայ ըստ Բուզանդայ։ Բուզանդ գիտէ՝ որ Մերուժան առաւ զՏիգրանակերտ, աւերեց զայն եւ ուրիշ բերդեր, եւ մինչեւ հնոյ ոսկորները հանեց շիրիմներէն յԱնի[3]։ Բուզանդայ այս մանրամասն պատմութեան բոլորովին անմիաբան է Խորենացի, որ "զայն կ'այլակերպէ... կը ձեւացընէ՝ որ Շապուհ նախ նամակ մը յուղարկած ըլլայ ի Տիգրանակերտ։" Նամակը յիշելէն ետքը՝ կը յաւելու հատուածագիրն այս նշանաւոր տողերը. "գեղեցիկ նամակ մը կ'երեւայ այդ՝ արտաքին տեսլեամբ... բայց ոչ է ի դիւանայ արքունի. եւ Շապուհ եւ ոչ իսկ յերազեր է թերեւս այդպիսի նամակ գրել առ Հայս։ Իսկ այդ նամակը բանաքաղութիւն մ'է զոր գործած է մերս Խորնոյ ծերոնին ամենեւին անվաւերական եւ շինծու գրքէ մը։ Երանի՛ թէ Եղոդոտոսէ մը կամ Տիտոս Լիվիոսէ կամ Տակիտոսէ մը քաղած ըլլար. իսկ զայդ ի խերշեւտանայ ժողված է։" Այս խորհրդածութենէ ետքը կը հարցընէ հատուածագիրը՝ թէ "ինչո՞ւ արդեօք նոյն գիրքն անձամբ թարգմաներ է (Խորենացի) յետոյ կամ յառաջ քան զիւր պատմագրութիւն։" Եւ այս պատասխանը կը գտնէ՝ թէ Խորենացի "կը սիրէ Աղեքսանդրի աչխար հակալութիւնն եւ շատ տեղ կը յիշէ։"

---

[1] Տես վերը՝ էջ 10—11։

[2] Բ–ը–վէպ, 1878, Ա. էջ 7—14, մանաւանդ էջ 8—10։

[3] Բուզանդ, Դ. գլ. իդ։

Շարունակելով իւր խորհրդածութիւնքը՝ մտադիր կ'ընէ նոյն գրիչը. "Եթէ այսչափով գոհ ըլլար մեր Խորենացի՝ թերեւս անմեղադրելի ըլլար. բայց նոյն օրինակութիւնն շարունակելով պատմական ճշդութենէ դուրս կ'ելլէ:„ Կը յիշեցընէ նոյն նկարագրութեան օտար ըլլալն "ի Բուզանդայ պարզութենէ. բայց, (կը յաւելու), ոչ ինքն հեղինակն է որ կը խօսի, այլ իւր անվաւերական աղբիւրն: Պատերազմին կերպն ու գործիները անդամ յունական են:„ Ի վերջոյ կը կնքէ իւր խորհրդածութիւնքն այս խօսքով. "Քննադատք որչափ հաւատք կ'ընծայեն այդ գրոց (Կալիսթենեայ), նոյնչափ եւ ոչ աւելի թերեւս՝ Տիգրանակերտի նկարագրութեան:„ Այս տեղ կը դրուի ապա Տիգրանակերտի առման եւ Թերբայ քաղաքին կործանման նկարագրութիւնքը դէմ առ դէմ: Միայն թէ՝ որովհետեւ Խորենացի թերբայ նկարագրութեան խօսքերուն կարգը տեղ տեղ այլափոխած է, մինչ դեռ հեղինակը դրած է այն կարգաւ՝ որով տպուած է Կալիսթենեայ հայ թարգմանութիւնը, համեմատութեան ինչ ինչ մասերը մէջ ին կը ձնան ընթերցողին: Սակայն այսպէս կամ այնպէս՝ Հ. Արսէն Վ. Սուքրեան առաջինն է, որ սուր դիտողութեամբը յերեւան հանած է այս կտորներուն փոխառութիւնն եւ խաթիւ քննադատած:

Եթէ յիշեալ հատուածագրին ինչ ինչ խօսքերը քիչ մը խստաբան երեւան, ասոր փոխարէն աւելի ջատագովական նկարագիր ունի երկրորդ հատուածը, զոր Բ–ղ–ֆ–ղ հինգ տարի ետքը հրատարակեց[1]: Հատուածիս հեղինակը՝ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան՝ Մարաբասեան եւ Խորենացւոյ քննութեան պարապելով՝ չէր կրնար զանց առնել այս կարեւոր կէտը, որուն "եթէ արտաքին երեւութին միայն նայելու ըլլանք, Խորենացւոյ վրայ ունե-

---

[1] Բ–ղ–ֆ–ղ. 1883, բ. էջ 118—119:

ցած վատահութիւնիս կը նուազեցնէ,„ կը խոստովանի հեղինակը: Գրչիս գլխաւոր նպատակն այն է՝ որ ցուցընէ թէ Խորենացի փոխ առնելով նոյն կտորները Սուտ-Կալիսթենեայ գրքէն, պատմական ճշդութիւնը չէ տուժած. վասն զի կարեւոր փոփոխութիւններն ըրած է նաեւ փոխառեալ խօսքերուն մէջ. իսկ իւր ըրած փոփոխութիւնքն միաբան են պատմութեան եւ ի մասնաւորի Ամմիանուս հետ: Այս հետեւութեան ուղիղ ըլլալը ակնյայտնի է: Սակայն կարծես այս հետեւութիւնն աւելի ամրապնդելու դիտմամբ՝ կը գտնենք նաեւ այնպիսի խօսքեր, զոր ուղղութեամբ ըսել դժուար էր: Այսպէս կը գրուի թէ "Խորենացւոյ բերած նամակին եւ Տիգրանակերտի առման նկարագրութեան համաձայնութիւնն ընդ թղթին եւ նկարագրութեան Կալիսթենեայ՝ պարզ է եւ միայն աննշան բառից եւ ոճոյ մէջն է:„ Մանաւանդ թէ՝ վասն զի Խորենացւոյ փոփոխածները միաբան են Ամմիանուս պատմածին՝ կը հետեւցուի. "Կը համարձակինք ըսել՝ թէ Բուզանդէն եւ Կալիսթենէսէն աւելի՝ Ամմիանոսէն օգտուած ըլլայ:„ Իբրեւ ցուցում կը բերուի նաեւ այս. "Իմացընէ եթէ Խորենացին այն նամակը եւ Տիգրանակերտի առումը Կալիսթենէսէն օրինակեց, ինչ պատճառաւ անոր անունը չյիշեց, զոր պէտք էր յիշել՝ յարգի եւ հաւատարիմ ցուցընելու համար իւր հաւատիքը:„ Որմէ բնականապէս կը հետեւի՝ թէ որովհետեւ Կալիսթենէսի անունն անգամ չկայ Խորենացւոյ մէջ՝ ուստի եւ ոչ գործածած պէտք է ըլլալ զայն: Վերջին մեկնութիւն մ'ալ այն է՝ որ "նմանաձայն նկարագրութիւնք յաճախ են. վասն զի նմանատիպ արկածք եւ պատահարք՝ քիչ շատ նմանօրինակ դրուագներ կ'ունենան:„ Օրինակ կը բերուի թէ Եղիշէի եւ Բուզանդայ նկարագրութեանց շատը նման է Մակաբայեցւոյ գրոց նկարագրութեանց: Իբրեւ այն թէ Բուզանդ եւ Մանաւ-

անդ եղիշէ գործածած չեն Մակաբայեցւոց գիրքը, եւ չենն ճանաչած անոր շատ նկարագրութեանց։

Այս եւ այսպիսի կարծեաց դէմ պէտք չկայ նոր ցուցումներ յառաջ բերելու։ Ցայս վայր յառաջ բերուածները բաւական են ցուցընելու՝ որ Խորենացի շատ անգամ գործածած է զԿալիսթենէս՝ առանց յիշելու նոյն գիրքը։ Սակայն նաեւ յաջորդ համեմատութիւնք կը համոզեն՝ թէ պէտք չկայ ճշմարտութիւն մը հաստատելու համար ուրիշ մը ժխտել։ Թէ Խորենացի կարեւոր փոփոխութիւններ ըրած է, կը տեսնուի համեմատութեանցս մէջ. բայց այս փոփոխութեանց համար ըսել՝ թէ եւ ոչ գործածած է նոյն գիրքն, այս անտեղի է։

Աղեքսանդր, կ'ըսէ Կալիսթենէս[1], Տիւրոս պաշարեց. իսկ Տիւրացիք դռները փակեցին։ Աղեքսանդր յարձակում ըրաւ, բայց յաղթուելով ի գալ դարձաւ, եւ անկէ նամակ գրեց Տիւրացւոց։ Ըստ Խորենացւոյ՝ Շապուհ կը յարձակի Տիգրանակերտի վրայ, բայց կը պարտուի եւ կը դառնայ ի Մծբին, եւ անկէ կ'առաքէ նամակ մ'առ Տիգրանակերտացիս։ Նամակները բառ առ բառ նոյն են. իսկ այս պատրաստական մասերը քիչ շատ տարբերութիւն ունին պարագայից այլեւայլութեամբը։ Սակայն նաեւ հոս կը տեսնուի Խորենացւոյ նմանած ըլլալը։ Ահա այս նախաբանական կտորին համեմատութիւնը։

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ	ԽՈՐԵՆԱՑԻ
(Գ. էջ 47, 33—48, 14։) "Եւ անդուստ զօրաժողով արարեալ հզօր[2] ֆոյ	(Գ. գլ. իգ. էջ 212, 1—15։) "Իսկ Շապուհ ֆոյ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր

[1] Պամ. Աղեքս. Գ եւ ճ, էջ 47, 33—48, 30։

[2] Այս խօսքը չէ միարան ABC բնագրաց, որ ունին. Στρατολογήσας δισχιλίους ἄνδρας καταφράκτους. (զօրաժողով արարեալ արս Բ՝Ռ սպառազէնս։) Ընդհակառակ հայ բնագրին "հզ—ր„ ընթերցուածը գրչաց սխալ է փոխանակ "հ—զ—ր„ գրելու. ասոր ապացոյց է V, որ կ'ընթեռնու Unde m i l l e etiam cum cataphractis viros accipit.

հոռոմէ ի Տիւրոս: Կո՛ն ընդդէմ նո- Տիւրացիքն ոչ տուեալ անցանել ընդ քաղաքն իւրեանց: . . Ասա- տի ընդդէմ կայիր ոչ տալ մտանել Աղեքսանդրի: Եւ կան ընդդէմ նորա Ծուրա- յիքն շուրջ փակեալ զպա- րսպաւ զբոլոր քաղաքն: Ե- հղէր [illegible]ոյ եղէլոյ[1], զի- ղո՞ւ ոպոնին ի Մակեդո- նացւոցն. ե՛ ի պարսի- ցի՛ն մոռնէ զջն Աղեքսան- դրու, ե՛ պոռնոյ թագա- ւորն անդրէն ի գազա. ե՛ հանդիպոպ առեալ ե՛ արձա- կել գիւր զօրսն յելե- պո՛ւինէն[2], ինդրել առնուլ զԾուր եւ աւար հարկա- նել: Եւ տեսանէ յերազի զոմն որ ասէր ցնա. Մի լինիր հրեշտակ քեզէն ի Ծուր:„ քաղաք. ի՛ն ընդդէմ նո- ար քաղաքին հանդերձ դումարտակ գնդաւ[3]. քան- զի Անտիոք նահապետ Սի- նեաց . . . հրամայեաց աղ- խել ընդդէմ Ճապհոյ: (Եւ ոչ միայն զմուտն արգել, այլ եւ ոչ հրեշտակս ա- ւաքեաց առ նա, եւ ոչ պնորայն ընկալաւ[4]:) Ի- հղէր [illegible]ոյ եղէլոյ, զի- ղո՞ւ ի պարսից ոպոնին. եւ ի պարսի՛ն մոռնէլ գնդին Ճապհոյ, պոռնոյ անդրէն ի Մծբին. ե՛ հան- դիպոպ առեալ ե՛ արձա- կել յելեպո՛ւինէն, ինդրել առնուլ զՏիգրանակերտ. եւ ոչ Թողացուցին յա- ւաջախաղաց գունդք եւ լրտեսք . . . իբրու Թէ Ցու- նացն խանգարեցի գործ:„

Արդէն այս կտորը լուսաբանեց ինդրոյն ինչ ըլլալը: Սակայն աւելի բացայայտ են յաջորդ մա- սերը: Խորենացի յիշեալ խօսքէն ետքը նամակին սկսելէն յառաջ այսպիսի նախադասութիւն մ'ու- նի. "Եւ Ճապհոյ յառաջ անցեալ, զրէ առ նոսա թուղթ օրինակ զայս:„ Իսկ կալիսթենէս Աղե- քսանդրի առ Ծուրացիս գրած նամակէն յառաջ կը զրէ այլապէս. "Եւ առաքեաց դեսպանս անդր հան- դերձ թղթովք, որ ունէր օրինակ այսպիսի բա- նիւք:„ Այս մուտքէն ետքը կու գան նամակները:

---

[1] Ցունաբանութիւն է բառ առ բառ: Ցոյնն է. χρεταίας μάχης γενομένης.

[2] Այս ընթերցուածը սեպհական է հայոյն: Ցոյնը համառօտ է այսպէս. Καὶ ἀναχτησάμενος ἑαυτὸν (BC; A αὐτὴν,) այսինքն "եւ կազդուրեալ զանձն:„

[3] Տպագիրն է "գումարտ գնդաւ.„ եւ նշանակուած որ "մի օր. ֆ՚ոմոբ. երկու օր. ֆ՚ոմոբոյ:„

[4] Խորենացւոյ այս կտորը կալիսթենեայ ուրիշ մէկ տեղէն է. (Պտմ. Աղեքս. ՃԻԶ. էջ 64, 4—5:)

ԿԱԼԻՈՒԹԵՆԷՍ

(Ճ. էջ 48, 16—30։)

"Թագաւոր Աղեքսանդրոս Մակեդոնացւոց որդի Ամմոնայ մեծ ինքն՝ թագաւոր Եւրոպայ, Ասիայ եւ Լիբիայ[2], Ծուրացւոց որ՛ւ ու է՝ ասէ։

"Եւ ոմիք որոնք յԱսորւոց յազգն կոյս հանդերձ խոստովանութեամբ է՝ ողջոյնն ողջունեմ[3] ի մէնջ զհանն ողջունել։ Եւ էրէ դու՝ Ծուրացիք դ՛ քալ ոմանչ է՛, ու քաղաքավարութեամբ[4] ասի՛, այլ ի մոնչ ողջունեցէք, ընդդեմ կացէք ինձ, ի յերջ ոտնին է՝ այլ զդոյն առնել։ Այլ ի դարձին մերում բարկութեամբ այնպէս վանեցի

ԽՈՐԵՆԱՑԻ

(Գ. գլ. իզ. էջ 212, 19 — 30։) "Մակեդոնացոց քալ Շապուհ արքայից արքայ Տիգրանակերտեաց՝ որ՛ւ ու է՝ անուանելոց ի միջ Արեաց եւ Անարեաց։

"Եւ ի՝ոմէ ի ձէնջ ի՝ոէ՝ալ յամենայն յառաջիկայ քաղաքս խոստովանութեամբ է՝ալ օրէն ոգոստութեամբ ընդունել, եւ էրէ դու՝ Տիգրանակերտեայք որ ողջոյնն է՛, ու շահատակութեամբ ասի՛, այլ ի մոնչ ողջունեցէք, ընդդեմ կացէք ինձ, ի յերջ ողջոյնն է՝ այլ զդոյն առնել։ Այլ

---

[1] Այս նորանշան ոճը ճշդիւ համեմատ է A բնագրին. Καὶ αὐτὸς δὲ (C ἐγὼ δὲ; B ἐγώ) βασιλεὺς μέγιστος.

[2] Այսպէս նաեւ AV; BC "Եգիպտոսի եւ Լիբիայ։,,

[3] Ցոյնն է μετὰ εὐνομίας (բարեբարութեամբ). V կ'ըսէ. cum clementia pariter ac justitia.

[4] Այս կտորներն աղաւաղ կ'երեւան, թէեւ զարմանալի եղանակաւ միաբան են A բնագրին նոյնպէս ողջողջ ընթերցուածոյն։ A է՝ Εἰ δὲ ὑμεῖς, Τύριοι (M կ'առաջարկէ πρῶτοι) τυγχάνοντες οὐ τῇ πολιτείᾳ ἀλλ' ἐγὼ ἀλλὰ (ἄλλα τῷ?) τῇ εἰσόδῳ τῆς ὁδοιπορίας ἀντιτάσσεσθαί μοι.— Այս ողջողջ կտորին տեղ M ունի. "Իսկ եթէ դուք Ծուրացիք առաջին եղէք ընդդեմ կալ մոի մերում՝ մտեալ մեր ի ներքս, ուսցին ի ձէնջ„ եւն։ Ճշդիւ այս վերջնոյն համեմատ է եւ V. At enim vos primi omnium extitistis qui mihi insolentius obviaretis etc.

[5] Այս վերջին խօսքը ձեռագրաց աղաւաղութեամբ այլայլած է. ABC կ'ըսեն. Δι' ὑμῶν μαθήσονται καὶ οἱ λοιποὶ, πόσον σθενοῦσι Μακεδόνες πρὸς τὴν ὑμῶν ἀπόνοιαν. (ի ձէնջ ուսցին եւ այլք, թէ որչափ ինչ կարեն Մակեդոնացիք առ ձեր անմտութիւնդ։) Նմանապէս նաեւ V: Igitur per vos ceteris etiam magisterium procurabitur, quid virium sit in Macedonum dexteris ac fortitudine. Խորենացի վերջաւորութիւնն այլազգ գրած է։

ձեզ կրեալ ընդվզեալ ամբարտաւանութեանդ[1]։„

ցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոցն։„

Դժբախտաբար նամակիս վերջերը շատ աղաւաղ կ'երեւայ հայ թարգմանութիւնը. նաեւ յոյն բնագիրք այլայլեալ են, որոնց տարբեր ընթերցուածն նոքքեւ նշանակեցինք։ Իսկ Խորենացի վերջերը կամաւ այլափոխած կ'երեւայ. վասն զի իւր ընթերցուածն եւ ոչ բնագրաց միոյն հետ միաբան է եւ վերջաւորութիւն չունի[2]։ Ասոր նշան է "Ի դարձին մերում„ խօսքը, որ Ագաթոյ աւելի յարմար է, բայց ոչ այնչափ եւ Ագեքսանդրի։

Այս նամակին եւ Տիգրանակերտի առման նկարագրութեան մէջ Խորենացի մուծած է ուրիշ գլուխ մը[3], որ Արշակաւանի դէպքը կը պատմէ։ Իսկ Կալիսթենէս շատ աւելի երկար կը դնէ Թեբայ քաղաքին առումը, որմէ յառաջ կը պատմէ Ագեքսանդրի երազ տեսանելն, որ նշան էր Ծուրայ առման, Ծուրայ կործանումը, Դարեհի ապառնալիք նամակ գրելն առ Ագեքսանդր, Ագեքսանդրի պատասխանն ու թղթաբերաց դէպքը, Դարեհի իւր նախարարաց եւ անոնց գրած այլեւայլ նամակները, Դարեհի առաջին մեծ պարտութիւն, Ագեքսանդրի ապա ի Յոյնս արշաւելն յԱքայիա, Իլիոն, Աբդերա եւն գալն, եւ վերջապէս Ակրագանթացւոց Ապոլոնի մեհենին մէջ գործած միջադէպը[4]։ Ասկէ երկար հազիւ Թեբայ հետ կռուիլը կը պատմէ։

Նախ քան վերջին կարեւոր կտորին՝ այսինքն Թեբայ առման համեմատութիւնը դնելը, պէտք ենք

---

[1] Երէքայէլի օրինակ. "Ուսցին եւ այլ քաղաք զմարկեդոնացւոց քաջութիւն. զոր առնեն առ ձեր ամբարտաւանութիւն։„

[2] Կալիսթենէսի քով նամակը կը վերջանայ այսպէս. "Բայց է ձեր եւ տուեալն յաստուածոյ հրաման անսխալ, քանզի անցից ընդ քաղաքս ձեր. ողջ լերուք բարի խորհրդով, եթէ ոչ՝ ապականեցարուք թշուառանօք։„

[3] Խոր. Գ. իէ։

[4] Պատմ. Ագեքս. ճԱ—ճԻԵ։

տեանել Կիլեմայոթէրի այս Համեմատութենէ յառաջ գրած սա խօսքերը[1]. "Միւլլեր Ստրիւպինկ (Müller Strübing) յուզուց մօտ ատեններս[2] որ Թուկիդիդէս պղատէայի պաշարման շատ ճոխ նկարագրութեան մէջ նաեւ էական պարագաներ եւ բացատրութիւններ փոխ առած է Հերոդոտոսէն կամ անոր նմանած, թէեւ նոյները վերջնոյս քով բոլորովին ուրիշ դրից մէջ են: Այս պարագայն կը յիշեցընէ Խորենացւոյ նման՝ բայց աւելի համառձակ ընթացքը: Ջապհոյ Բ. 359 ին Տիգրանակերտի պաշարման մանրամասնութիւնքը, որ կը գտնուին Ամմիանոս քով, անծանօթ էին իրեն: Այս պակասը ծածկելու եւ իր հռետորաձեր բարուց միտելովին՝ Սուս-Կալիսթենէսէն գլուխ մ'ամբողջ (I. 46. Հայը՝ ՃԻԶ, ՃԻԷ.) իր պատմութեան մէջ (Գ. գԼ. իգ. իը.) առած է, միայն պատմական դրից կարեւոր փոփոխութիւններն եւ զեղծումներն ընելով: Այս ամէնն, որոնց վրայ ոչ ոք խօսած է յարդ՝ որչափ գիտեմ, կը պարզեմ հոս:„ Գերմանացի գիտնականին մէկ երկու ոչ շատ ճիշդ տեսութիւններն աւելորդ է հոս ուղղելու ջանալ. վասն զի ցայս վայր ըսուածը բաւական է խնդիրը լուսաւորելու:

ԽՈՐԵՆԱՑԻ

(Գ. գԼ. իը. էջ 214, 10—215, 15:)

"Իսկ Ջապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ պղխէյն ընդդիմանալ: (Խոր. Գ. իզ. "Ե- ոչ հրէշտակ... [Աստիծոյ]— նա, Ե- ոչ ընդրոյն ընկալա:) Ե- Ե- լեալ պարսկն աղաղակէին.

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

(ՃԻԶ եւ ՃԻԷ. էջ 64, 1—65, 9:)

"Ազեքսանդրոս առեալ զզօրսն եւ ճանապարհաւանցեալ գնաց ի Թեբայիս..: Եւ Թեբայեցիքն պղխէյն զդրունսն Ե- ոչ հրէշտակ անգա՞ ստուգէյն ա- նա. (Ե- ոչ ընդրոյն ընկալա[3]) այլ

---

[1] ZDMG. 1886, I. S. 88.

[2] Ի թերթին Fleckeisen's Jahrbücher für Philolog. CXXXI. 1885, S. 312f. 316. 321. 324. 389. 348.

[3] Այս խօսքը դուրս ինկած է գրչագրաց անմտաբերութեամբն անշուշտ: Ցայտնի նշան է այն՝ որ Խորենացի ունի զայն, ինչպես նաեւ A բնագիրը, թէեւ BC չունին:

դէմ յանդիման ճակատեալք զինեցան ընդդէմ Աղեքսանդրի: Եւ եկեալ է ի վերոյ պատգին զինուորք հինգհարիւր[1] ձայնեցին առ Աղեքսանդր եւ ասեն, եթէ կամ պատերազմ տուր կամ ի բաց գնա: Եւ Աղեքսանդրոս ծիծաղեալ այսպէս ասաց. Ով ⁘ի թերայեցիք....[2] որք զ⁘ի զանձինս մերս ի վտանգ ընդ պատգամս եւ յօդական յայն մուտս[3]: Քանզի ⁘ի մերոյ է յաղթ եւ յոյժ եւ յոյժ փոքր ի մեծաց փոխ եւ հանդերձեալ ի մէնջ Ճապուհ, զի մի չարիս յերկրորդումն ընդ քեզ առաւել եւս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխանեաց. Ով ⁘ի ի Հայոց, որք զանձինս մերս ընդ Տիգրանակերտի պատուհանս եւ սպառնալեաց: Զի ⁘ի մերոյ է յոյժ փոքր ի յաղթ

Զայս ասացեալ հրամայեաց հազար[1] հեծելոց լսել ընդառաջ արտաքոյ պատերազմին եւ նեղել զհրեայսն պատրաստել ի վերայ պարսպացն[2]: (Յայս վայր, էջ 64, 1—25:)

(Էջ 64, 31—34:) Եւ ցնծալխոյան[3] ձեռնբռնութեամբ յեղեալ զպատերազմ քաղաքին: Եւ է այս փորձ[4] ռեխնայից առաջարկեալ զինուորաց իւրեանց մղել ի վերայ պարսպին, եւ ի հեռուստ արձակեալ լինի առ պարիսպն եւ դիւրաւ յանդուգն յարձակմամբ գնալ ի վերայ հոգեւորս եւ գոյրմբեալ սրտառնութ ի բաց փութալ ընկենուլ[5]: (Էջ 64, 25—30:) Եւ այլ հազար[6] զօրականաց հրամանեաւ կոչեալ եւ երկայնալ առաջի պարսկական զօրուն եւ զարմացուցանել հրամայեաց ընդառնուլ ետ նետից խոցոտել զնոսին զվերայ պատերին:

Եւ Յունացն մատուցեալ ձեռնբռնութեամբ յեղեալ զպատերազմ ի պարիսպն զինչեղ հզայն: Եւ է այս փորձ ռեխնայից առաջարկեալ զինուորաց երեց սրոնց մղելով փորել[7]: Եւ (հրամանեաւ) ի ներքուստ կոչնովք է առնուլ զօտ երկբերանով[8] եւ կտցաւորս ցցովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նեղեցեալք սրբել զպարիսպն, որպէս հայկազնոյն Տիգրանայ հոգեւոր է յորմրբել սրմռնուն, փութալ ընկենուլն: Եւ հուր ի դրունսն

---

[1] Յոյնն է "չորեքհազար:"

[2] Յոյնն է. τοὺς ἐφεστῶτας [cod. ἑστῶτας.] խորհեցի լաւ եւս "զնէ վերայ պարսպին," այսինքն "գառ ի վերայ պարսպաց կացեալս" եւն:

[3] Տպագրին մէջ "կոչեցեալ խոյս" է: "Խոյ" չունի խորենացի, այլ "Էշ": Յոյնը համեմատ է հայոյն. (τοὺς καλουμένους κριοὺς.)

[4] Տպագիրն է. "եւ է այս փորձ ի մեքենայէ." պըրչաց սխալ:

[5] Յոյնն է. "եւ է գործին կազմեալ յերկաթոյ եւ ի փայտից անուաւոր (ἔστι [A ἔτι վրիպմամբ] τε τὰ ὄργανα διά τε σιδήρου καὶ ξύλων κατασκευασμένα διὰ τροχῶν.) "Երից" չիք յունին մէջ, նոյնպէս եւ "յանդուգն յարձակմամբ:"

[6] Յոյն. "երկուց հազարաց:"

[7] Այս տեղ վերջակէտ եւ յաջորդ նախադասութեան մէջ "հրամանեաւ" բառերը դնելն անհրաժեշտ է: Տպագիրն է (պրչաց վրէպդրչութեան պատճառաւ.) "գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով ատրեալ, եւ ի ներքուստ կացնովք եւ սակրօք... փորել զհիմունսն:" Որմէ կրնար այս անհեթեթ հետեւութիւնը հանուիլ՝ իբր թէ խոյ մեքենային տակն են եղեր կացիններն եւ սակուրք:

[8] Անհնար է որոշել թէ որն էր նախնականը, "երիբերօ" (խոր.) թէ "երկայրի:" Յոյնը πέλυξι διστόμοις է, որ երկու կերպով ալ կրնար թարգմանուիլ:

ՀԸօ+ եւ երկայնահատ ՀՐՅօ+ եւ երկայնագոյն նգօք[1] ֆ-. րել ՀՏՒՀ-ՈՒ-: Ե- Ը-յն ու յԱմփիոնեայ եւ ի Զեթո-աէ եղբարցն[2] ի քնարէ յարմարեալ պատկանեցան քաբինքն, Նֆոխորխոր[3] ա-ՈՒՆէ-Ը-վ ի վայր արկանել . . .[4]: (Էջ 65, 5—9:) Ա-ՏՆայն ո-րբ+ հո-ր, սուր[5] եւ +ո-րին+ է- Ուէ+ է- ֆէֆ+ յէէ-ել ւինէին ի քաղաքն..[6]: է- յ-ՏՆ-այն կողմանան վաուեալ, է- +-րին+ է- Ուէ+ է- ֆէֆ+ յ-ՐՅ-ՒՒ-ել ւինէին, եւ խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն եւ յԵ-ն պարսկական -Ը վ-ո-ՒՒէր ՂԷ-Ը՞-Ո-ՂԷ-ՈՂ էրՒոլն ա-բ-ՈՀ ա-բԷ-յ-ՈՒէԸ, մինչեւ ապաժոյժ ապանեցն յցեալ ի հիմունան ծաւալէր[7]: Ա-Ը յ-ուՈՒա-

---

[1] Հ բաւական ճոխ: Ցոյնն է. Ἐκέλευσεν ἀξίνῃσι (cod. ἐν ἀξίνεσι) καὶ πέλυξι διστόμοις (Խոր. "երկբերան„, իսկ կալ. "երկասրի„) καὶ μακροτάτοις ὄνυξί τε [Խոր. "կ-յ-ՈՒ-ր մրճովք·„ Կիլտէմայոթէր BC բնագրաց -ταμιος գրածը՝ կ'ուզե ուղղել μακροτόμος, միաբան է ասոր Հ. որ "երկայնահատ„ կ'լսե.] [καὶ] σιδηρίοις μοχλοῖς ὀρύσσειν ետլ.

[2] "Զեթոս„ անունը Հ եւ Լեւոն Ա-ապերէց միայն ունին:

[3] Ցոյնը. τοὺς .. λίθους ... διαμοχλεύοντας καταρίπτειν. Հոս կը յաւելու յոյնը. Πῦρ δὲ ταῖς πύλῃσι προσφέρεσθαι. (Հուր արկեալ ի դրունս:) Ասոր համեմատող նախադասութիւնը Խորենացւոյ քանի մ'օրինակաց մէջ քիչ մ'եռքը կու գայ: Հ չունի զայս, բայց Խորենացւոյ ինչ ինչ օրինակք ունին:

[4] Հոս Հ. կ'լսե. "Եւ ինքն այլ եւս հազար պարսաւորօք սպանանելով ի բաց ըրել ընկենուլ զթեբաս շուրջ գայր:„ Ցոյնը քիչ մ'այլազգ ունի այս խօսքը: "Ամենայն ուրեք„ տպագրին մէջ սխալմամբ այս նախադասութեան վերջը կցուած է:

[5] "Սուր„ չիք ի յոյն:

[6] Հոս յոյնն ընդարձակ կաոր մ'աւելի ունի, որուն սկիզբն է. "իսկ Թեբացիք ի պարսպաց անկանէին վերաւորեալք„ եւն եւն: Հայ թարգմանութեան արդի օրինակք չունին զայս. բայց կար նախնաբար: Ասոր նշանն է այն՝ որ քանի մ'ուրիշ օրինակք ունին սոյն խօսքը Բ-Ո-Ո-Ի-Ն Ա-յԼ-Ֆ-ԲԷ-Ո-Լ: Անկէ է դարձեալ Խորենացւոյ գրածը. "Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն:„ Ուսում Խորենացի լաւագոյն օրինակ մ'ունէր առջեւ, կամ ձիշդ եւս՝ Խորենացի չէր զանց ըրած թարգմանել նաեւ այս կաորը:

[7] Այս խօսքը, զոր Խորենացի ունի, կար նախնաբար հայ թարգմանութեան մէջ անշուշտ. իսկ արդի օրինակաց մէջ դուրս ընկած է: Խորենացի երկու բան ("նախակերտ„ եւ "կադմեայ„) չէ օրինակած, վասն զի յոյնն է: Πολλῷ δὲ λύθρῳ ἀνθρωπίνῳ κατεβρόχη τὰ προτοπαγῆ

Բայց ձեռն կարկառ Մակեդոնական ի վերոյիշեալ թեսալոնիկեցոյն՝ ընդ որոյ եւ Ապհոյ զմնացեալն ի կոտորածէն գերեալ, չուէ ի Պարսս.„ եւն:

Այս կտորն ամէնէն նշանաւորն է, որմէ կը տեսնուի թէ Խորենացւոյ բռնած ընթացքը, եւ թէ երկու բնագրաց յարաբերութիւնքը: Պէտք չենք տեսներ հոս պարզելու այն դիտողութիւնքը, որ ի հարկէ կը ծնանին, եթէ ի տարբեր դրուած ծանօթութեանց միտ դրուի: Ալան զի եթէ մէկ կողմանէ կը հաստատուի այն կարծիքը՝ թէ հայ օրինակը ծայրէ ծայր ԺԳ դարուն ապականեալ ըսել անհնար է. միւս կողմանէ կը հաստատուի նաեւ այն՝ որ շատ ու շատ տեղ աղաւաղմունք կրած է հայ օրինակը գլխաւորաբար գրչաց ձեռքէն: Ոյն իսկ այս հատուածիս մէջ տեսանք կտորներ, ուրոնք դուրս ինկած են բոլորովին կամ ընդարձակ հատուածէն հազիւ նշխարք մ'ազատած: Նմանապէս մանրամասնութեանց մէջ տեղ տեղ Խորենացի շատ աւելի լաւ օրինակ մը կը ցուցընէ: Ասոր հակառակ քանի մը տեղ ալ Խորենացւոյ արդի օրինակը աղաւաղ եւ կրճատ կը տեսնենք: Այս վերջին կէտին շատ մտադիր չեղանք ծանօթութեանց մէջ՝ մեր տեսակէտէն դուրս համարելով:

Բնագրաբննական այս խորհրդածութեանց առթիւ չենք կրնար չդնել հոս յիշեալ Կիլտեմայստեր գերմանացի գիտնականին այս նկատմամբ ըրած

Καδμεῖα θεμέλια. (բազում մարդկան արիւն թանայր գնաւոխակերա հիմունս կադմեայ.„)

[1] "Բայց ձեռն կարկառ Մակեդոնական„ բառերը յունին մէջ ուրիշ նախադասութեան մը մասն են, այսպէս. Καὶ πυρὶ κατεφλέγετο πᾶσα Θηβαίων πόλις χειρὶ Μακεδονικῇ, (ամենայն քաղաքն Թեբայեցւոց հրով ծախեցաւ Մակեդոնական ձեռամբ.) յաջորդ մասն է. οὐκ ἔμεινε τὸν πολυσφαγῆ σίδηρον αἱματόεσσα.

քանի մը դիտողութիւնք։ "Այն մանր կտորները, կ'ըսէ նոյն գիտնականը,[1] զոր աւելի ունի Խորենացի, եւ որոնք կը գտուին յոյն բնագրին մէջ, պէտք է ըսել որ ապահովապէս կային նախնաբար հայ թարգմանութեան մէջ, եւ ապա նոր ձեռագրաց մէջ՝ որոնցմէ եղած է տպագրութիւնը, դուրս ինկած են յետոյ. այսպիսի երեւոյթ մը կը տեսնուի յաճախ նաեւ գրոցս յոյն օրինակաց վրայ։ Ուստի Խորենացի այսպիսի մանր կտորներուն մէջ աւելի հին եւ հարազատագոյն օրինակ մը կը ներկայացնէ։ Այս մանր հատուածը կը հաստատէ ընդհանրապէս որ հայ թարգմանութեան հիմն է α բնագրախումբը, բայց տեղ տեղ β խմբէն ալ կտորներ ունի։ Իսկ Խորենացւոյ պատմագրութեան նկատմամբ կը գտնենք՝ որ Մխիթարեանց հրատարակած բնագիրը շատ աւելի նման է Կալխեթենեայ հայ թարգմանութեան հետ. մինչդեռ Վենետեան բնագիրն աւելի այլայլեալ կ'երեւայ քան այժմ։ Սակայն այս վերջնոյս քով կայ այն խօսքը, զոր գտանք նախնական բնագրին մէջ, եւ որ Մխիթարեանց բնագրին մէջ իբրեւ ընթերցուածոց տարբերութիւն նշանակուած է։ Զարմանք է որ նաեւ հայ թարգմանութիւնը չունի այս խօսքը[2]։"

Նոյն գիտնականը խնդիր կը յուզէ դարձեալ՝ թէ Խորենացի՞ արդեօք գործածած է հայ թարգմանութիւնը թէ հայ թարգմանիչը Խորենացւոյ գիրքը։ Արդ որովհետեւ անհնար է ընդունիլ՝ որ թարգմանիչը կարենար մտադիր ըլլալ՝ թէ Խորենացւոյ գրոց մէջ ինչ ոճերով եւ դարձուածով թարգմանուած են Ասոյն-Կալխեթենեայ այլեւայլ կտորները, որպէս զի ինքն ալ անոնց բառ առ բառ հետեւիլ կարենար իւր թարգմանութեան մէջ, կը հետեւի, կ'ըսէ, որ Խորենացի օրինակեր է հայ թարգմանութենէն։ Այս նկատմամբ աւելորդ է

---

[1] ZDMG. 1886, I. 90—91.

[2] Հմմտ. վերը՝ էջ 67. ծանօթ. 3։

խօսիլ. ցայս վայր տեսածնիս բաւական է ցուցընելու ամենայն ապահովութեամբ Խորենացւոյ օրինակած ըլլալը, սա տարբերութեամբ՝ որ Խորենացին օրինակած է ի–ր թարգմանութենէն։

Ի սկզբանէ ի վեր Խորենայի կարծուած է թարգմանիչ Կալիսթենեայ։ Այս կարծիքն ի սկզբան տարակուսանօք, ապա հետզհետէ աւելի հաստատութեամբ կ'աւանդուի դրեթէ ամէն անգամ, երբ գրոց թարգմանութեան վրայ խնդիր կ'ըլլայ։ Հայկազնեան բառագրոց հաւաքիչք, ինչպէս վերը տեսանք, դեռ եւս չեն փորձեր հայ թարգմանութեան թարգմանիչ հռչակել զԽորենայի։ Սակայն արդէն գրոց հրատարակիչը Հ. Ոսկեայէլ Վ. Թրեանց կը գրէ[1]. "Վասն ժամանակի հայ թարգմանութեան մատենիս թէպէտ եւ չիք պատմական յիշատակ, բայց այլ հաւաստիք ոչ թեթեւ, որպէս ինձ թուի։ Զի եւ այլեւայլ հատուածք բանի եւ ոճք բառից եւ իմաստից յԱղեքսանդրի պատմութենէս ցրիւ տեսեալ ի պատմութեան Խորենացւոյն՝ աներկբայ երեւի առ երանելի թարգմանչօք եղեալ թարգմանութիւն մատենիս. զոր թէ ոչ առ ստէպ ընթերցանութեան մատենիս վարեալ իցէ զայնսակ ի գրութիւնս իւր քերթողահայրն, ապա ինձ ինքն իցէ եւ ընդճանիլն, թէ չսխալեմ՝ որպէս եւ սովորեալ է այլ գրաւոր ընդն ոճ բանի վարել յայլեւայլ մատեանս ուր դէպք տայցեն։ Եւ դարձեալ նմին Խորենացւոյ ախորժակացն եւ սաստիկ մատենայած հրմտութեան կարի պատկանաւոր՝ պատմականային հայեցի թարգմանութիւնք։" Նմանապէս դատեցին նաեւ ուրիշները՝ մերթ կարծեօք խօսելով, ինչպէս Հ. Ղ. Վ. Ալիշան[2], եւ մերթ հաստատութեամբ, ինչպէս վերը յիշեալ հատուածոյն մէջ Հ. Ա. Սուքրեան։ Մանաւոր հատուածով ջանայ ապա

---

[1] Պտմ. Աղեքս. Յառջ. էջ 7—8։
[2] Բ–ղմ–վէպ, 1847, էջ 153։

քննութէր[1] ցուցընելու "ոչ իբր կարծիս, այլ իբր հաւաստիս," թէ խորենացւոյ այլեւայլ թարգմանութեանց մէջ գլխաւորքն են՝ Սուտ-կալիսթենէս, Փիլոն, Նազիանզացւոյ եւ Նիւսացւոյ ճառք: Գլխաւոր կռուանն այն է՝ որ "Մեր բազմերախտ պատմահայրն նկատելով զիւր գամենայն թարգմանութիւնս իբր սեպհական ստացուածս, ոչ ինչ խղճած է յեռուլ ի նոցանէ պատառիկս բազումս ի պատմութեան իւրում, ի ներբողինին Հռիփսիմեանց ... եւ մինչեւ անգամ յԱշխարհագրութեանն," Առանց որ եւ իցէ ծանրակշռութեան չենայս յարմարութեանցուցմունք: Հինգերորդդարու մեզի ծանօթ անձանց մէջ չենք գիտեր ուրիշ մ'որ ախորժակ ունենար Սուտ-կալիսթենեայ նկարագրութիւնք մը թարգմանելու, ինչպէս գինքը կը գտնենք մի միակ՝ առաւել սիրող յունական արտաքին գրոց, հաեւտորաց եւ պատմաբանից: Անշուշտ խորենացւոյ այս ճաշակն եւ ուղղութիւնը քիչ պատրուակ եւ գէնք չեղաւ գինքն հալածողաց ձեռքը, որոնք ըստ վկայութեան Ղազարու[2] "զոգիտահալած զգրեանն նորա՝ առ անգիտութեան փոխադնէին," Հրատարակիչք այս բառը կը մեկնեն՝ թէ հաւանականագոյնս լատիներէն Fatalicus (ճակատագրական) կամ Fatuelis (պատգամական) բառէն է: Զինչ եւ իցէ՝ խորենացւոյ գրոց եւ ոչ մին կրնար այս անուամբ կոչուիլ, բայց եթէ Սուտ-կալիսթենէս, որուն ծայրէ ի ծայր գուտ հեթանոսական, արտաքին եւ տեղ տեղ նաեւ անվայելուչ նկարագիրը մեծ գէնք կրնար ըլլալ իւր հալածիչ աբեղայից: Կարծենք այս խորհրդածութիւնը բաւական զօրաւոր է վերը յիշուած ուրիշ խորհրդածութեանց հետ: Նաեւ լեզուի կողմանէ՝ խորենացւոյ պատմութիւնը,

---

[1] քննութէր, Բ. էջ 29—63, մանաւանդ 31—34:

[2] Ղազար Փարպ. Թուղթ, տպ. Վենետ. 1873. էջ 607—608.

Սուտ-կալիսթենէս, (որուն լեզուին վրայ յետոյ կը խօսինք,) Փիլոնի ճառք եւ այլք՝ որ Խորենացւոյ կ'ընծայուին, աներկբայ սերտ կապ կը ցուցընեն շատ մը նման ոճերով եւ սեպհական եւ յատուկ բացատրութեանց եւ ասութեանց մէջ միօրինակութիւն ցուցընելով: Պատահական չի կրնար ըլլալ ի վերջոյ եւ այն՝ թէ ինչու Խորենացի միայն եւ միայն այս բառերէն ա-ա-պ-ու-ր-ե-մ փոխ առած է իր Պատմութեան մէջ, (Համմա. քննաւէր.) մինչ ուրիշ թարգմանութիւններէն դոյգն կամ ոչինչ, այնպէս որ կարելի է ըսել թէ իբր գիւր ստացուած՝ այնպէս գործածած է այս քանի մը գիրքը, եւ ի մասնաւորի զկալիսթենէս: Հուսկ յետոյ ճշդիւ Գ դրոց մէջ՝ ուր ամէնէն աւելի մեծամեծ կտորներ կը հիւսէ իր գրոց մէջ Խորենացի, կը գրէ նոյն ծերուկի պատմիչը. (Գ. գլ. կե.) "Զի եւ ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարտ է ընդ-ա-ր-ե-մ-ն-ե-ա-ն-ց:" Այս խօսքով կարծես թէ մատնանիշ կ'ընէ իբրեւ իւր իսկ աշխատասիրութիւն՝ այն գրքերը, որոնցմէ քիչ մը յառաջ քաղուածքներ կ'ընէ: Այս ամենայն կշռելով՝ չի կրնար ուրացուիլ որ հ-ա-ն-ա-կ-ա-ն թարգմանիչ կարելի է կարծել զԽորենացի կալիսթենեայ գրոց, թէեւ արտաքին դրական ցուցում չունենանք:

Թէ երբ թարգմանած է Խորենացի այս գիրքը՝ որոշ չենք գիտեր: Ընդհանրապէս կ'ըսուի թէ "կամ յետոյ կամ յառաջ քան զիւր պատմութիւն[1]." յայլոց՝ թէ աւելի այն ատեն՝ երբ Աթէնք էր[2]. վերջապէս ոմանց ալ կ'երեւայ թէ պատմագրութեան գրուելուն հետ ի միասին եղած է թարգմանութիւն ինչ ինչ գրոց[3], ուստի թե-

---

[1] Բ-ը-վ-ե-ց, 1878, Ա. էջ 9, ա, 33:

[2] Բ-ը-վ-ե-ց, 1883, էջ 119, բ, 23. (բայց ոչ շատ որոշ է հեղինակին խօսքը:)

[3] Քննաւէր, Բ. էջ 33: Սակայն կ'երեւայ թէ հեղինակը զկալիսթենէս պատմութենէ յառաջ թարգմանուած

բեւս եւ Կալխեդոնեայ: Զի կրնար ուրացուիլ որ Կալխեդոնեայ լեզուէն դատելով՝ աւելի լաւ է թե- բեւս ըսել՝ որ երիտասարդութեան ժամանակ Յա- թէնա կամ Յաղեքսանդրիա թարգմանած էր: Սա- կայն կարելի է նաեւ որ վերջէն եւ այն՝ պատմու- թեան հետ ի միասին, երբ "անպարապ ի թարգ- մանութեանց" կ'աշխատէր գրել իւր պատմու- թիւնը, թարգմանած ըլլայ:

Թերեւս այս կարծեայ նպաստէ սա դիտո- ղութիւնը: Խորենացի աւելի քան քսան անգամ գործածած է Կալխեդոնեայ գիրքը. սակայն միշտ ատիճանաւորութիւն մը կը գտնենք: Նախ՝ —— ջին գրոց մէջ եւ ոչ անգամ մը գործածած է. հա- պիւ Հինգ անգամ Բ. գրոց եւ մնացեալը (աւելի քան ԺԵ անգամ) Գ. գրոց մէջ, ինչպէս ի տուրեւ դրուած ցանկէն կը տեսնուի[1]: Մտադրութեան արժանի է

կ'ենթադրէ այնու՝ որ Խորենացւոյ "անպարապ եմ ի թարգ- մանութեանց" խօսքը Փիլոնի եւ Նազիանզացւոյ ճառից համար կ'առնու. իսկ այլոց համար կ'ըսէ թէ "ի թարգ- մանութեանց ատոի զոմանս անշուշտ յառաջ քան զՊատ- մութիւն իւր աւարտած է Խորենացի:"

[1] Որպէս զի պայծառ դաղափար ունեցուի այս ըսա- ծիզ մտադրութեան արժանի պարագային, հոս կը դնենք սախատակ մը այս փոխ առեալ տեղերուն:

Խ-ընդհ-ոյ-ոյ, Ն. Գէդ. փոխ առեալ կատր չէ-ոյ:
Խ-ընդհ-ոյ. Բ. Գէդ. Գլ. ԼԳ = Կալխեդ. Լթ. (էջ 20):
" " " ԽԶ = " ճԺԶ. (էջ 58):
" " " ԿԲ = " ԼՆ. (էջ 16):
" " " ԿԳ = " Ծթ. (էջ 28):
" " " ՀԹ = " ԼԲ. (էջ 16):
Խ-ընդհ-ոյ. Գ. Գէդ. Գլ. Ը = " ԾՆ. ճՀԹ եւ ՄԺԹ (էջ 25, 134):
" " " ԺԷ = " ճԾ. (էջ 86):
" " " ԺԹ = " ճԻԲ. (էջ 61):
" " " ԻՆ = " ՄԿԲ. (էջ 173):
" " " ԻԶ = " Ղթ. եւ ճ. (էջ 47—48):
" " " ԻԸ = " ճԻԶ. եւ ճԻԷ. (էջ 64—65):
" " " ԼԲ = " ԾԸ. (էջ 28):
" " " Խ = " Խթ եւ ճԻԲ. (էջ 23 եւ 60):
" " " ԽԷ = " Գ. (էջ 3):

եւ այն՝ որ Բ. գրոց մէջ առաջին անգամ յիշած առեն չէ գործածած խօսք կամ բառ օրինակելով, այլ պատմական ակնարկութիւն մ՚ընելով միայն այսպէս[1]. "Նէոպտոլեմոս այս վերջին թագաւոր է Եգիպտացւոց ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին[2]:" Աւդ մտադրութիւն կը գրգռէ այն պարագան՝ որ Բ. գրոց մէջ եղած բոլոր փոխառութիւնք կալիսթենեայ գրոց առաջին մասերէն են. այսինքն ԼԱ (էջ 16.) ԼԲ (էջ 16.) ԼԹ (էջ 20.) ԾԹ (էջ 28) եւ ամէնէն վերջը ՃԻԶ (էջ 58.) հատուածներէն առնուած են: Իսկ Գ. գրոց մէջ կալիսթենեայ ամէն մասէն անխտիր առնուած կտորներ կը գտնենք. այսպէս մէկ կողմանէ Դ (էջ 3), միւս կողմանէ ՄԿԲ (էջ 173): Այս ամէնը դիւրաւ կը մեկնուի այսպէս: Այն՝ որ Խորենացի առաջին գրոց մէջ ամենեւին չէ փորձած կալիսթենէս, նշան է՝ թէ այն միջոցին դեռ չէր թարգմանած այն գիրքը: Երբ Բ գրոց ԺԳ գլուխը կը գրէր՝ սկսած էր անշուշտ թարգմանութիւնը: Գոնեայ իբրեւ պատմական աղբիւր սկսած էր գործածել, վասն զի իբրեւ այսպիսի կը յիշէ, ինչպէս վերը դրինք, թէ "զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին," — Անցողակի յիշենք որ խօսելու այս կերպը կը ցուցընէ միանգամայն՝ որ շատ յարգ չէր դներ Խորենացի կալիսթենեայ այս խօսքին[3]. եւ անշուշտ աւելի իբրեւ հաւատարական գործ մը թարգմանելու ձեռնարկած էր, քան իբրեւ պատմական գիրք: Խորենացւոյ պատմութեան մէջ ըրած այլեւայլ ակնարկութիւնք կը ստիպեն զմեզ հաստատելու՝ որ չէր կրնար Խորենացի գրոցս շատ մը կտոր-

---

Խոր. Գ. Գէր. ԳԼ. ԾԷ = կալիսթ. ՄԳ. (էջ 119):
" " " ԾԼ = " ՀԱ. (էջ 33):
" " " ԿԲ = " ՂԷ. էջ 47):

[1] Խոր. Բ. գլ. ԺԳ. էջ 86, 1—3:
[2] Համմա. պտմ. Աղեքս. Ա—ԼԳ:
[3] Այսպէս դատեց կանխաւ նաեւ Zacher, Pseudo-Call. S. 87.

ներուն հաւատք ընծայել: Զայս ստուգութեան կը հասցընէ Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան վերջը գրած մէկ խօսքը, զոր քիչ մ'ետքը կը տեսնենք: Սակայն ի հարկէ շատ մասերն ալ պատմական կը համարէր անշուշտ, ինչպէս նոյն կարծիքն ունեցած կ'երեւայ նաեւ Փարպեցի: Բայց այս խնդիրն այժմ մեր նպատակէն դուրս կը մնայ: —

Անշուշտ Խորենացի իւր պատմութեան երկրորդ գրոց կէսերը հասած ժամանակ՝ բաւական յառաջացած էր Կալխմեններուն թարգմանութիւնը. գոնէ ապահովապէս մինչեւ ՃԹԶ (էջ 58) հատուածը: Երկրորդ գրոց այս մասէն մինչեւ երրորդ գրոց սկիզբն անցած կ'երեւայ բաւական ժամանակ. վասն զի գ գրոց սկիզբն արդէն ամբողջ Կալխմեններէն թարգմանուած կը գտնենք: Նոյն գրոց արդէն սկիզբն (Ը գլխոյ մէջ) Աղեքսանդրի Վարուց վերջերէն (ՄԹԹ.) եւ քիչ մ'ետքը (խոր. գլ. իա) գրեթէ կատարուածէն (ՄԿԲ.) հատուածներ առած է Խորենացի:

Այս տեսութիւնն եթէ ստուգուի՝ քիչ շատ ապահովութեամբ կրնանք գտնել նաեւ թարգմանութեան տարին: Խորենացի ըստ ոմանց գրեց իւր պատմութիւնը 480—483 տարեայ մէջ[1]. այս կարծեաց համեմատ Կալխմեններէն իբր 482 ին պէտք է թարգմանուած համարիլ: Այլք աւելի ուշ կը դնեն պատմութեան յօրինումն, այսինքն 486—490 տարեայ մէջ, Փարպեցւոյ պատմութեան գրութիւնը 485—486 դնելով եւ իւր թուղթը "յեւս հինգերորդ դարուն կամ ի մուտս վեցերորդին[2]:„ Ըստ այսմ կարծեաց իբր 487—488 տարին պէտք է կարծել թարգմանութեան ժամանակը: Բայց որովհետեւ ստոյգ է՝ որ Ղազարայ թղթէն շատ յառաջ էր թարգմանութիւնս, իսկ այս թուղթն ոմանք

---

[1] Համմ. Հանդէս Ամսօրեայ, Ա. 1887, թիւ 1. էջ 11.
[2] Քննութիւն, Բ. էջ 7—28, ի մասնաւորի 9, 11 եւ 15.

488—90 կը դնեն գրուած[1], ըստ այսմ երրորդ կարծեաց 487 քիչ մ'ուշ կ'ըլլայ: Զինչեւիցէ՝ քիչ շատ ապահովութեամբ կրնանք ըսել՝ որ Քննաւէրի 486—490 տարիները քիչ մ'ուշ են կալիսթենեայ թարգմանութեան համար: Վասն զի եթէ Ղազարայ թուղթը կանուխ քան զպատմութիւն գրուած ընդունինք, եւ Գր. Խալաթեանցի հետ 488—491 տարիները դնենք գրուած, Խորենացի գոնէ այս վերջին կէտէն շատ յառաջ մեռած էր (ըստ վկայութեան նոյն թղթոյ)[2]: Թէ Խորենացւոյ նպովքները Մանդակունւոյն յաջորդին համար են միայն, ուստի թէ Խորենացի չէ տեսած Սամուէլ Ուրծկեցւոյն կաթուղիկոսութիւնը, ինչպէս վերիպմամբ կը կարծէ Քննաւէր (էջ 28), յայտնի է նորագիւտ նամակէ մը, որմէ գիտենք՝ թէ 508ին Բաբգէն էր կաթուղիկոս, եւ որուն ժողովակից կը գտնենք "Թաթուլ Արշարունեաց եպիսկոպոս," որ երբեմն յաջորդ էր Խորենացւոյ յեպիսկոպոսութեան[3]: Նաեւ այս՝ կարծենք՝ 490 էն յառաջ դնել կը յորդորէ Խորենացւոյ մահը: Սակայն եթէ որեւիցէ դիպաց մէջ ստիպուինք իսկ ընդունիլ Քննաւէրի այն կարծիքը՝ թէ Փարպեցի գրած է իւր պատմութիւնը նախ քան զԹուղթն, եւ այն՝ 485—486 տարիները, նաեւ այս կը հաստատէ վերը գրուած 482 տարւոյն

---

[1] Գր. Խալաթեանց, Ղազար Փարպեցի եւ Գործք նորին, Մոսկուա, 1883, էջ 47:

[2] Ղազար. Փարպ. տպ. Վենետ. 1873, էջ 607—608:

[3] Տեղւոյս չէ այս կարեւոր կէտերը լուսաբանել, որուն վերայ մանրամասն խօսած է Հ. Ց. Գաթրճեան իւր մէկ ան. երէց հայ եկեղեցական պատմութեան քննական գործքին մէջ: Թէ Թաթուլ երրորդ յաջորդն էր՝ գիտենք այժմ կամսարականաց տան եպիսկոպոսաց ցանկէն. (Զեռ մեր Մատ. Թիւ 44, Թղ. 192a, — եւ բ:) Հոս կայ սա կարեւոր դիտողութիւնը. "Ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրեւանդ եւ Արշարունիք միոյ եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին՝ մինչեւ ցվախճան քերթողահօրն երանելւոյն Մովսէս եպիսկոպոսի: Ապա զատուցեալ Արշարունեաց եւ տան կամսարականաց նախ եկաց եպիսկոպոս կնդակ՝ ամս. խզ. բ. Ցովհան՝ ամս. ժա. գ. Թաթուլ՝ ամս. թ.," եւն: Ի հարկէ ցուցակիս ժամանակագրութիւնը քննելու է կանխաւ:

մերձաւոր թիւ մը: Ւսան զի Ղազար արդէն ընդ-
հանուր տեսած է անշուշտ գԿալիսթենէս:

Փարպեցի ոչ միայն Խորենացւոյ մատեանը, զոր "Փաթաղիկէս„ կը կոչէին այլ, չի կրնար պարտաւել, այլ եւ "լուսաւորիչ եւ տգիտահալած„ կոչելով կը գովէ[1]; թէ այս "Փաթաղիկէս„ գրոց մէջ էր նաեւ Կալիսթենէս, կրնանք նաեւ անկէ հետեւցընել՝ որ Փարպեցի տեսած եւ գործածած կ'երեւայ զայս՝ "տգիտահալած„ մատեաններէն մին: Արդէն իւր պատմութեան մէջ յիշած այն խօսքը՝ թէ Վահանայ քաջագործութեանց մէկը քաջ մշակայ գերանդեաւ խոտ հնձելուն կը նմանի[2], Կալիսթենեայ մէկ խօսքին[3] շատ նման կը հնչէ: Բայց աւելի որոշ կը խօսի ուրիշ տեղ մը, ուր Վախթանգայ համար կ'ըսէ՝ թէ "իջեալ ի տեղիս ինչ դաշտացն՝ տայր երեւեցուցանել լոյս կրակայ բազմայ եւ կոճեղս ծառոց զինեալս այրանմանս, ըստ խաբէութեան մակեդոնացւոյ Աղեքսանդրի[4]:„ Այս ակնարկած տեղն է Կալիսթենեայ ճՀԳ հատածը[5]:

Այսպէս կամ այնպէս 486 թիւը կարծենք պէտք ենք իբրեւ վերջին կէտ նկատել հայ թարգմանութեանս: Որեւիցէ դիպաց մէջ ուղիղ չեն Կիլտէմայսթերի այս խօսքերը[6]. "Ապա եթէ Խորենացի փոխ առած է Կալիսթենեայ հայ թարգմանութենէն, վերջնոյս ժամանակին որոշ գիտցած կ'ըլլանք, (այսինքն՝ ինչպէս եւ յայսօր կը կարծուէր՝ եւ դարուն առաջին կիսուն,) աւելի քան Մխիթարեան Հայոց կարծիքն՝ որ առանց ուրիշ յուցմանց՝ գրոցս լեզուէն միայն դատելով եւ ի՞մ Զ

---

[1] Փարպեցի, անդ. էջ 607:
[2] Փարպեցի, պատմութիւն, ԶԸ. էջ 485:
[3] Պատ. Աղեքս. ճԶԸ. էջ 105. 10 եւն. "Եւ գերանդիքն յընթանալ կառացն հնձէին զբազմահոծ պարսիկան որպէս յարտորայս զհասկս մշակքն հնձիցեն:„
[4] Ղազար Փարպ. Պատմ. տպ. 1873, էջ 404—405:
[5] Պատմ. Աղեքս. էջ 96, 9—26:
[6] ZDMG. 1886, I. S. 90.

դարու կը կարծէին։ Ի հարկէ այս ցուցումն նշանակութիւն չ'ունենար, եթէ ատոյգ ըլլայ Կուդշմիտի այն կարծիքը (հմմտ. Encyclop. Brit. XVI. 862.) թէ Մովսէսի անուամբ լոյս տեսած պատմութիւնը 634—42ին գրուած է։„ Այս երեք նախադասութեանց ալ ինչ ատիճանի յարգ ունենալը՝ քանՁանօթ է, նաեւ վերջնոյն, (— ուրիշ խնդիր է Խորենացւոյ մատենին շատ մասանց յետամուտ օտար ըլլալը. —) ուստի աւելորդ է կրկնել հոս՝ ինչ որ ցայս վայր ըսինք այս նկատմամբ։

Ձենք ուզեր լռել ի վերջոյ ուրիշ կարծիք մ'ալ, զոր յերեւան հանեց Պաուլկարթներ[1]։ Այս գիտնականը մտադիր ընել տալով՝ որ, ինչպէս տեսանք, Խորենացւոյ փոխ առեալ ինչ ինչ կտորները հայ թարգմանութեան այնպիսի մասերն են, որ բնագրին մէջ մասամբ միայն կան կամ լի են ընդմիջմանէն կտրմանէ եղած յաւելուածներով[2], կը յաւելու սա խորհրդածութիւնը. "Որովհետեւ Խորենացի (այսինքն՝ փոխ առեալ տեղերը) չէ թէ յոյն բնագրին, այլ հայ թարգմանութեան միաբան է, կը հետեւի որ կամ Խորենացիէն յառաջ էր այս թարգմանութիւնը եւ կամ նոյն իսկ վերջնոյս ձեռօք թարգմանուած։ Վերջին ենթադրութիւնը պէտք է ընդունիլ, որովհետեւ շատ անհաւատալի բան կ'ըլլար եթէ Խորենացի իւր փոխ առեալ ակաւաթիւ կտորներուն մէջ բոլորովին պատահական եղանակաւ թարգմանչէն աւելցուած այս տեղերն առնուր իւր գրոց մէջ. թէեւ բոլորովին անկարելի չէր եւ այս, ինչպէս Սեբէոս անգամ մ'այսպիսի կռչում ըրած է[3]։ Իսկ եթէ ինքն էր թարգմանիչ եւ նոյն յաւելուածոյ կտորները մուծանողը Ստոյն-Կալիս-

---

[1] ZDMG. 1886, III. S. 505—506.

[2] Հոս ի լուսաւորութիւն գիտնականիս այս խօսքերուն՝ պէտք է կարդալ վերը՝ (էջ 45—46) Յուշկապարկաց վրայ եղած հատուածը։

[3] Հմմտ. վերը՝ էջ 42—43։

թենեայ թարգմանութեան մէջ, կրնանք ուրեմն ըսել՝ որ անշուշտ կը պարծէր իւր Յունկապարկայ պատմութեան յաւելուածոյ մասերը մուծանելուն վրայ. վասն զի յունական դիցաբանութեան՝ թէեւ դոյզն՝ տեղեկութեան նշան մըն էր, եւ անշուշտ Հայոց քով այսպիսի տեղեկութիւնք բաւական յանդգնաւ էին: Ուստի եւ ճիշդ այս կտորն անգամ մ՚ալ պատմութեան մէջ առնուլ ուզած է: Այսպէս նաեւ ճենաստանի ստորագրութիւնը, զոր անգամ մ՚արդէն իւր Աշխարհագրութեան մէջ՝ դրած էր, եւ որուն վրայ կը պարծէր անշուշտ՝ թերեւս վասն զի Պապպոսէն անկախ գրած էր այն կտորը, կրկին անգամ դրած է իւր Պատմութեան մէջն ալ[2], թէեւ նոյն կտորը հոն բոլորովին անկապ եւ բնազբօսիկ եղանակաւ կցուած է: Այսպիսի պարագայից մէջ՝ Կալիսթենեայ մէջ յաւելեալ Անգղ գաւառին յիշատակութեան նման խօսք մը Աշխարհագրութեան մէջ չգտնուիլը կը ցուցընէ՝ որ Սուտ-Կալիսթենեայ թարգմանութիւնը մէկ կողմանէ Աշխարհագրութեան եւ միւս կողմանէ Պատմութեան մէջ եղած միջոցին կատարուած է:„

Գիտնականիս այս հատուածին առաջին մասն այն կ՚ուզէ ցուցընել՝ որ Խորենացի ինքն է թարգմանիչ Կալիսթենեայ. իսկ վերջնական հատեւութիւն այն է՝ թէ այս թարգմանութիւնն եղած է Աշխարհագրութեան գրուելէն ետքը եւ Պատմութենէն յառաջ: Թէ ինչ էր մեր կարծիքը՝ վերը դրինք: Բայց չենք ուզեր լռել հոս եւ այն պարագայն՝ որ նաեւ Աշխարհագրութենէ յ—ջ կատարուած պէտք է ըլլալ այս թարգմանութիւնը.

---

[2] Խոր. տպ. Վենետ. 1843, էջ 616, ուր կը յիշուին մանաւանդ "հրէշ եւ մուկ եւ սիրամարգ շատ եւ քրքում անբաւ, ապրիշում շատ եւ ագնիւ„ եւն եւն:

[3] Խոր. Բ. գլ. ձա. էջ 163, 5–15, ուր ի մանաւորի կ՚ըսուի նոյն երկրին համար՝ թէ ըլլայ "քրքմաւէտ եւ սիրամարգաշատ եւ բազմամեծաքաշ, ամբաւութիւն հրէշից„ եւն:

վան դի Խորենացի նաեւ հոն ըստ բաւականին կը յիշեցընէ տեղ տեղ այս գիրքը։

Աշխարհագրութեան վերջին կտորին մէջ "Սինէացւոց" երկրին վրայ խօսելով կ'ըսէ՝ թէ մինչեւ "անծանօթ երկիրն" կը տարածուի այս աշխարհն, ուր եօթն ազգք կան եւ շատ գետեր ու լեռներ։ Ապա կը փակէ գիրքը սա դիտողութեամբ.[1] "Բայց անտի յանձանօթ երկիրն որ ինչ պատմի՝ անհաւատալի է. զազանք անծանօթք մարդակերպք կիսանձնեայք երկդիմիք վեցձեռնիք փոկոտունք վիշապատունք կիսահաւք կիսանդամք անգլուխք։" Խնդիր չկայ՝ որ այս տեղ Խորենացի կ'ակնարկէ կալխեթեներ ԱԹ. ՄԻԴ եւ ՄԾԸ հատուածները, ուր կալխեթենէս ՂԱՂԷքսանդրոս կը շրջեցընէ պնեելու "անծանօթ երկրին" սահմանները, եւ անհեթեթ առասպել ու երեւակայութեան ցնորք չի մնար՝ որ չկուտէ այս կտորներուն մէջ։

Խորենացւոյ այս անկնարկութեան մէջ գործածած բառերէն ոմանք (այսպէս "վեցձեռնիք, փոկոտունք, անգլուխք") կալխեթենէսի մէջ գործածուած բնիկ բառերն են։ Մնացեալք ակնարկութիւն են կալխեթենեայ առասպելոյ. բայց կան՝ որ դժուար է որոշել թէ ինչ բան կ'ակնարկեն Ղեքսանդրի վարուց առասպելոյ անել բառին մէջ։ Այսպէս են ի մասնաւորի "երկդիմի" եւ "կիսահաւ" բառերը։

Հոս "վեցձեռնիք" ասութիւնն մեզ առիթ կու տայ դիտողութեան մը։ Այս բառը հանդիպած է նախ ՄԻԴ հատածին մէջ[2]. բայց փոխանակ "վեցձեռնիք" բառին արդի օրինակաց մէջ "ՀԷՑՕՓՆԵՕՑ" է՝ անմիաբան բնագրին (ἄνδρες ὀὲ ἐξάχειρες.) իսկ երկրորդ անգամ հանդիպած

---

[1] Խոր. Աշխ. Անիա. Խդ. տպ. Վենետ. 1843, էջ 616, 19—25։ Այս ի վկայութիւն կոչուած խօսքէն եւրը կը դրուի այսպիսի վերջաբան մը." Ահա կատարեցան ամենայն սիեզերք եւ պատմութիւնք խօսից։"

[2] Պատ. Ղեքս. ՄԻԴ. էջ 142, 9։

տեղն[1] արդի հայ օրինակաց մէջ պակաս է այս բառն, ինչպէս նաեւ իւր կից ուրիշ բառերը: Ւման զի մինչդեռ արդի օրինակք կ'բսեն. "Անգլուխ մարդիկ, որք գաչան ունէին ի լանջան եւ զբերանն, ծակասոյգք . . . ," յոյն ամէն բնագիրք (ABC) կը կարդան այսպէս. "Եւ գայլ մարդիկ վեցձեռանիս (ἑξάχειρας) եւ գլադէմս (ταυροπροσώπους) եւ տրոգլոտիւդս (τρογλοδύτας, թերեւս = հ "ծակասոյգք") եւ փսկոտուներս (ἰμαντόποδας), վայրենիս (ἀγρίους ἀνθρώπους), գայլս թաւս իբրեւ գայծս եւ առիւծադէմս (λεοντοπροσώπους) եւ գազանս բազմազոյնս:" — Ուրեմն հոս խորհնացուցն "վեցձեռանիք" բառը ցուցուց հայ բնագրին անթիւ աղաւաղութեանց եւ կրճատու թերի մասանց մին ալ:

Ընդհակառակն խորհնացուցն "անգլուխ" բսելը մեծ վկայութիւն է հայ բնագրին: Այս բառը նախ կը գտնենք ՄԹ հատուածին մէջ այսպէս[2]. "Ուր էին անգլուխ մարդիկ. գլուխ ոչ ունէին բնաւ:" Հոս յոյն երկու բնագիրքն ալ BC (AV չունին այս կտորները,) ἄνθρωποι κυνοκέφαλοι ("շնագլուխ մարդիկ") կ'բսեն: Երկրորդ անգամն ալ[3] "շնագլուխս եւ անգլուխ մարդիկ" խօսքին տեղ AB κυνοκεφάλους ἀνθρώπους միայն ունին: Միայն C (որ քիչ անգամ միաբան է հայոյն,) ἀκεφάλους (անգլուխ) ունի, նոյնպէս եւ V որ homines absque capitibus corporatos կ'բսէ: Խորհնացուցն վկայութեամբ աներկբայ ապահովութիւն կ'առնու "անգլուխ" բառը:

Որովհետեւ հոս խօսք եղաւ հայ օրինակին թերութեանց վրայ, չենք կրնար չյիշել նաեւ զոյն՝ որ նման խորհրդածութեանց առիթ կու տայ Ղազարայ Փարպեցւոյ այն խօսքը՝ զոր վերը դրինք: Աղեքսանդր, կ'ըսէ Փարպեցի, պարսիկները պա-

---

[1] Պամ. Աղեքս. ՄԾԸ. էջ 168, 5—9:
[2] Պամ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 127, 7, 8:
[3] Պամ. Աղեքս. ՄԾԸ, էջ 168, 5:

տրելու համար ծառայ կոճղներ "զինեալ այրանման„ եւ "լայն երեսք„ երեւցընել տուաւ։ Կալխաթենեայ ասոր համապատասխանող կտորին մէջ կը պատմուի՝ որ Աղեքսանդր ծառայ ոսաեր կապեց արօտական հօտին, որոնց շարժելովն՝ փուշին երկինքը կը մխոտէր եւ պարսիկք խաբուելով մեծ բանակ մը կարծեցին։ Սակայն լուսով ալ պատրելու փորձ մը չի պատմուիր հոս, այլ յետոյ ուրիշ տեղ։ Այսպէս են նաեւ A եւ V. Բայց ճշդիւ հոս BC կը կցեն նաեւ զայն՝ թէ Աղեքսանդր իրիկունն ալ եղջերայ վրայ ջահ կապել տուաւ եւ վառել, որով պարհուրեցան պարսիկք։ Նաեւ հայ օրինակաց երկրորդ խումբ մը (համառօտք) հոս տեղ ունի այս միջադէպը՝ գրելով՝. "Աղեքսանդրոս ըմբռնեալ այծս բազում եւ ջահ վառեալ յեղջերան ի գիշերի ցոյց առնէր։„ Արդ կրնայ խորհուիլ՝ որ Փարպեցւոյն լոյս երեւեցուցանելը նոյնպէս այս պէղն ակնարկէ։ Այն ատեն յայտնի է՝ որ հայ ընդարձակ օրինակք հոս թերի են։ Սակայն պէտք է խոստովանիլ՝ որ կարելի է թէ երկրորդ տեղ մ'ակնարկէ Փարպեցի, ուր նաեւ Հ ունի այն դէպքը[2]։ — Այժմ դառնանք մեր բուն խնդրին։

Թէ Աշխարհագրութեան մէջ գործածած է Խորենացի իւր թարգմանած Կալխաթենէսը՝ յայտնի է ուրիշ տեղէ մ'ալ։ Հնդկաց վրայ գրածներուն մէջ կայ սա խօսքը[3]. "Ոմանք ի նոցանէ մարդակերք են, եւ այլք վայրենակերք. ոմանք ագեւորք են, եւ այլք կարճահասակք, տափաքիթք, լայնեբեսք, սպիտակք. եւ ոմանք ձրկնոտոտք (երկու օր. "ձրկնոտոտ„) որք գործս անխրատս ոչ գործեն, եւ զմարմինս կենդանեայ ոչ ուտեն։„ Այս տեղ ակնարկուած են Կալխաթենեայ ՄԻՍ — ՄԻԳ հա-

---

[1] Պատ. Աղեքս. ՃՀԳ. էջ 96, ՅՆ. 1։
[2] Պատ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 122, 27—123, 4։
[3] Խոր. Աշխ. Անթա, ԽԱ. էջ 615, 4—9։

տուածներըլ[1], ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի արշաւելն Յերքսիդարկաս եւ "Մերկնմոպոտէք (γυμνοσοφισταὶ) Բրահմանաց„ հետ խօսակցիլն եւն: Այս Մերկնմոպոկ կամ Մերկնմոպոտէք բառն Խորենացի նախ գործածած է, որչափ գիտենք, եւ անշուշտ ինքը կերտած է նոյնն բուն յոյն բնագրին: Ճիշդ նոյն բառն կը գործածէ նաեւ Փիլոն Վրբ Հրահմանաց գրոց թարգմանութեան մէջ. "Հնդկաց մերկիմաստակացն՝ վասն ծերութեան խարոյկ կուտեալ՝ զինքեանս այրել:„ (Համմա. Հայկազնեան բառ.:)

Ի վերջոյ կը յիշենք օրինակ մ՚ալ՝ որ անշուշտ կը ցուցընէ միանգամայն՝ թէ Աշխարհագրութեան հեղինակն եւ կալիսթենեայ թարգմանիչը ոչ ե՛ն նոյն անձն է: Յոյնը (BC) պատմելէն ետքը անգլուխ մարդկան եւ այլ նմանեաց դէպքերը եւ անոնց ծովէն ձուկ բռնել ծախելն Աղեքսանդրի գօրաց՝ կը յաւելու սա խօսքը[2]. (B միայն, C չունի.) Ἄλλοι δὲ ἐκ τῆς γῆς ὄ δ ν α ἔχοντες ἀνὰ λίτρας εἴκοσι πέντε τὸν σταθμόν, այսինքն "Ուրիշ (քաղէին) յերկրէ ճշաուն՝ որ ունէր լտեր քսան եւ հինգ:„ Այս ὄδνον լատիներէն նոյնպէս Hydnum կը կոչուի, եւ գաղղիերէն՝ hydne, որուն ուրիշ մէկ տեսակը urchin, rignache (Hydnum repandum), եւ երկրորդ տեսակ մը՝ érinace (Hydnum erinaceum) եւ գերմաներէն Stachelpilz, (ասկէ առեալ է "փշաուն:„) Արդ այս բառն բոլորովին նոր բառով մը թարգմաներ է կալիսթենեայ հայ թարգմանիչն այսինքն "գետնէ.„ բառ մ՚որ առաջին անգամ հոս կը գործածուի: Բայց ոչ միայն իրեն յատուկ է այս թարգմանութիւնն, այլ եւ յոյնէն ծագած մ՚ալ՝ ինչպէս տեսանք՝ թէ այս "գետնին„ իւր հայրենի երկրին մէջ կը գտնուի: Այս նշանակալից խօսքն է[3]. "Եւ յերկիր (յերկրէ) գետնէ՝ ուր ոչ ջուր լինի,

---

[1] Պամ. Աղեքս. էջ 135, 1—138, 3:
[2] Ցոյնը II. 37:
[3] Պամ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 127, 10, 11:

որ ունէր լաւերս քան եւ հինգ, քաղեցին եւ ե-
տուն մեզ։» Թէ ինչ տեղ կը հասկընայ հեղինակ-
թարգմանիչը «ա- ձեր» առումեամբ, կ'իմացընէ
յետոյ, այսինքն՝ իւր Աշխարհագրութեան մէջ
գրելով[1] «Ան-ձէ+... լինի ի նմա մուրա եւ ֆէրէէ[2]
եւ նուռն, եւ ամուր տեղիք։»

Վերջապէս այս ամէն խնդրոյ ոչ դոյզն կուռան
կ'ըլլար եւ այն՝ եթէ ցուցուէր հաւասարեալ թէ
Եղիշէ գործածած է Սուտ-Կալիսթենէս։ Նկարա-
գրութեանց մէջ նմանութիւնք կան ատ անդ, նա-
եւ մանր նոյնաբանութիւնք (այսպէս «մեղէն
բլուր[3]» «համհարզ» եւն։) Բայց այսպիսիք նշանա-
կութիւն չունին. վասն զի ցանցառ չեն այնպիսի
դէպքեր, յորում ոչ նոյն՝ բայց նման բացատրու-
թիւններ կամ ասութեան եղանակներ կը գտնենք
նաեւ իրարմէ անկախ հեղինակաց քով։ Այսպիսի
մանր նմանութեանց աղբիւրը շատ անգամ նման
տեսութիւնք եւ կարծիք եւ երբեմն արտաքին պա-
րագայից նոյնութիւնն է, որ շատ կրնայ պատահիլ
մանաւանդ նկարագրութեանց մէջ։ Զուննելով
հաստատուն կուռան՝ Եղիշէի քանի մը նոյնաբանու-
թիւնքն զանց ըրինք յիշել հոս. իսկ կարեւոր եւ
մեծ կտորներ եւ փոխառութիւն չեղաւ հնար գտնել։

Կարծենք թէ թարգմանութեանս հայ մատե-
նագրութեան մէջ ըրած ազդեցութիւնն ըստ բաւ-
ականին տեսանք ցայս վայր. իսկ ծգ դարէն ետքը
կրած փոփոխութիւնքն եւ ըրած ազդեցութիւնը
պիտի ջանանք այսուհետեւ պարզել, եւ այնու-
հետեւ անցնիլ թարգմանութեանս ներքին ար-
ժէքը քննելու։

---

[1] Խոր. Աշխ. Ասիա, Ի։ էջ 609, 12։

[2] Հայկազնեան բառգրոց մէջ խորենացւոյ այս բառը կը մեկնուի միայն. «պտուղ ինչ, եւ ծառն,» «գէ-
րէէ» ուղղագրութիւն մ'ալ կը յիշուի նոյն տեղը։

[3] Եղիշէ, պատ. Ե. էջ 84, 17. եւ պատ. Աղեքս. Մծբ. էջ 134, 14։

4.

Յ. Կեչառունեցւոյ եւ այլոց խմբագրութիւնք եւ յաւելմունք:

Երանի անգամ կրկնութեցաւ՝ որ Խաչատուր Կեչառունեցի խմբագրութիւն մ՚ըրած է հայ բնագրին, եւ թէ ըստ իւր իսկ վկայութեան՝ աշխատած է "է յօրինուածն" դրոցս, եւ "սրբոտերեալ է էրոց հնոց" եւ "տերեալ տերողջըեն" (1) ըրած է "անխոտորնակ ճանապարհ՝": Միւս կողմանէ ցուցուցինք ընդարձակագոյնս՝ թէ անկարելի է հայ թարգմանութիւնն այս խմբագրութեամբ ծայրէ ծայր աղաւաղեալ ընդունիլ, եւ թէ ամբողջն յնդհանուրն առեալ՝ հինդերորդ դարու նկարագիրն պահած է՝ դոյզն մանրամասնութեանց աղաւաղմունքն չհաշուելով: Ուստի կը յառնէ այստեղ խնդիր՝ թէ ինչ ըրած է ուրեմն Կեչառունեցի, եւ ինչպէս հասկնալու է իւր խմբագրութիւնը:

Առ համար անհրաժեշտ պէտք է նախ նոյն իսկ Խաչատրոյ Կեչառունեցւոյ այս նկատմամբ գրածները ամբողջովին տեսնել, եւ ապա սկսիլ մեկնել իւր խօսքը: Երկու գլխաւոր յիշատակարան կը գտնենք Կալիսթենեայ հայ ձեռագրաց մէջ՝ Խաչատրոյ գրչէն. — բայց շատ քիչ ձեռագիրք ունին երկուքն ալ ի միասին, իսկ մեծ մասն եւ ոչ մին ունի: Այս երկու յիշատակարաններէն առաջինն՝ որ կը սկսի "Փառք եւ գոհութիւն" բառերով՝ ուղղակի կապ չունի մեր խնդրոյն հետ, վասն զի ընդհանուր իմաստով գրութիւն մըն է. բուն խնդրականն է երկրորդն՝ որ "Եւ արդ" բառերով կը սկսի: Սակայն նաեւ առաջինը պէտք ենք տեսնել:

Կալիսթենեայ հայ բնագրին ինձի ծանօթ 21 ձեռագրաց չորսին վրայ՝ որ կը գտնուին Էջմի-

---

[1] Համմ. վերը՝ էջ 22—23:

ածնի մատենադարանը՝ տեղեկութիւն կարելի չեղաւ առնուլ: Մնացեալոց վրայ քիչ շատ տեղեկութիւն ունիմ, որոնց 10 հատն է ի Վենետիկ[1], 3 հատը մեր մատենադարանն, եւ երեքն ի Կ. Պոլիս,[2] ինչպէս նաեւ 1 հատին վրայ, որ կը գտնուէր ի Միւնխէն: Արդ այս 15 ձեռագրաց 7 հատն կեղծառուեցեալ յիշատակարանաց եւ ոչ մին ունի. այսպէս են Վենետկոյ՝ թիւ 592, 1538, 893, 1601, 1390 (մասամբ), մեր Մատենադարանին՝ թիւ 68, եւ Իսկիւտարի Ս. Խաչ թանգարանի՝ թիւ 310 ձեռագիրք: Երկու յիշատակարանքն ի միասին ունի միայն Վենետկոյ թիւ 424 ձեռագիրն. մնացեալոց կէսն մին, կէսն ալ՝ միւսն ունին:

Առաջին յիշատակարանն ունին միայն Վենետկոյ՝ թիւ 424, 1107 եւ 1489 ձեռագիրք: Ասոնց առաջինն Աղեքսանդրի վարուց լմնալուն հետ[3] կը կցէ այս յիշատակարանն, ուստի իբր բուն յիշատակարան. միւս երկուքն ի վերջ Բարառնուէթեանց, նոյն իսկ "Բարեաց գործոց" բառերով սկսող օտար կտորէն[4] եւքը: — Հոս կը դնենք այս յիշատակարանն ըստ թ. 424 ձեռագրին՝ միւս երկուքին հանեմատութեամբ:

"Փառք եւ գոհութիւն քեզ անպարտ[5] եւ անպատում արարիչ եւ հրաշագործ[6] Աստուած, որ արժանի արարեր զիարմատար (եւ) զյոգնամեղ[7] եւ զապիկար եւ զվատթար անձն եղկելոյս

---

[1] Պէտք ենք կանխել ըսել՝ որ Վենետկոյ ձեռագրաց վրայ այս եւ յընթացս գրութեան յիշուած տեղեկութիւնքն հաղորդած է ինձ Ցարգոյապ. Հ. Ցովհաննէս Վ. Թորոսեան, որուն հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնել պարտք կը համարիմ:

[2] Շնորհակալութեամբ պէտք եմ յիշել՝ որ Կ. Պոլսոյ այս երկու ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն յղած է ինքնակամ՝ Մեծապ. Կ. Ց. Պասմաճեան:

[3] Պատ. Աղեք. Մ.Ձ.Ձ. էջ 186:

[4] Պատ. Աղեքս. էջ 196—198:

[5] Ըստ թ. 1107 եւ 1489: թ. 424 "անպար:,,

[6] Ըստ թ. 1107: թ. 424 "հրագործ.,, 1489 "հրաշագործող:,,

[7] թ. 424 "զոպնամեղ:,,

Խ֊չ֊ե֊ր կէչ֊էեյ֊[1], հասանել մեղսաներկ մատամբ[2] եւ տկար մարմնով ի գիծ վերջին արքայական գրոցս աշխարհակալին Աղեքսանդրու։ Ա֊ռ այս[3] զինչ ունիմ հատուցանել[4] (զ)տրիտուրն քան թէ քոյին լուսեղինաց եւ բոցեղէն բերանով աւրհնել զքեզ հայր Աստուած, եւ զԲան քո էակից Որդին[5] հանգերձ Հոգւովդ փառակցաւ. Նաեւ աւժանդակ առեալ զընթացս աւդակառոյց լուսաւորացդ, որ անբերան շարժմամբ զաւրհնաւաք[6] բարերանութիւն մատուցանեն։ Իսկ ստորայնոց աղգ կենդանեաց բերան առեալ զմարդն քոյին պատկեր՝ երկրպագեն վայելչաբար. յայտ արարեալ թէ չիք այլ Աստուած բայց ի քէն. ընդ որս[7] եւ զսուրբս յաւիտենից ընդ իս առեալ՝ զմարգարէից եւ զառաքելոց, զՀայրապետաց եւ զվարդապետաց եւ զնուիրական արեամբ պսակելոցն[8] զպարս եւ զդասս՝ աւրհնեմ զամենասուրբ ընտրութիւնդ եւ զմի աստուածութիւնդ. այժմ եւ միշտ„ եւն։

Այս յիշատակարաններէն կարեւորն է երկրորդը՝ ինդրոյս համար անհրաժեշտ կտորը։ Այս յիշատակարանն ունին Վենետիկ՝ թիւ 424, 1259 եւ 1390 (պակասաւոր,) Մեր Մատ. թիւ 57 Ա ու 90 Դ. (Թերի.) եւ անթուական օրինակն Կ. Յ. Պատմաճեանի։ Այս ամէն ձեռագրաց մէջ ալ մի եւնոյն դիրքը կը գրաւէ յիշատակարանս, այսինքն Բարառնութեանց վերջը գրած "Ապէնիադն Աստուած„ հատուածէն ետքը։ Այս վերջին յիմարական կտորին մէջ Խաչատուր կը նմանցընէ Աղեքսանդրու գործքերը Քրիստոսի գործոց, եւ կը չանայ ներկայ-

---

[1] Ըստ թ. 1107 եւ 1489։ թ. 424 կ'ըսէ. "զվաթսար անձն եղկելոյս ընէրոէ ոորիոոփէ„ որ անշուշտ գրիչն էր։ "Եղկելոյ„ ունի միայն թ. 424։

[2] թ. 1107 "միշտ անեղկ մատամբ„։ թ. 1489 ըսկ "մատամբ։„

[3] թ. 1107 "զայս։„ թ. 1489 "զյոյս։„

[4] Ըստ թ. 1107 եւ 1489։ թ. 424 "ասել։„

[5] "Որդին„ ունին միայն թ. 1107 եւ 1489։

[6] թ. 1107 "զաշխնաւաք։„

[7] թ. 1107 եւ 1489 "ըստ որ։„

[8] թ. 1107 "եւ զվկա արեամբ վկայելոց.„ 1489 "զվկայ արեամբ պսակելոցն„։

այընել զայն իբր "տիպ եւ գաղափար„ Քրիստոսի. եւ ի վերջոյ կը կոչէ իւր Յիշատակարանն, յորում ներուժն կը խնդրէ այս հաւատաւոր թեան համար: Կալիսթենեայ հայ օրինակին տպագրութեան մէջ՝ ինչպէս "Ապենիային„ հատածն, նոյնպէս Յիշատակարանն թերի դրոշմուած է ի ծանօթութեան[1]: Ասոր համար պէտք ենք հոս տեսնել բովանդակը, մանաւանդ որ դրոշմուած Յիշատակարանը Կեղտոնեան կոչուած խմբէն առնուած է. բայց կայ ուրիշ խմբագրութիւն մ'ալ զոր Զուտոբեան կրնանք կոչել: Այս վերջին խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ մեր Մատեն. թիւ 57 Ա, եւ այն ձեռագիրն՝ որմէ քաղած է Այտոփայ հեղինակն[2], որ անշուշտ Սոյ Յետոփէը կոչուածն է[3]. գոնէ Վենետկոյ միւս ինն ձեռագիրք չունին այս յիշատակարանը: Կեղտոնեան խմբէն են յայսմ՝ Վենետկոյ թիւ 424, 1259, 1390, մեր Մատ. 90 Դ, եւ օրինակն Կ. Յ. Պատմաճեանի: Հոս կը դնենք դէմ առ դէմ երկու խմբագրութիւնքն: (Կեղտոնեան խմբին հիմն առած ենք Վենետկոյ 424, իսկ Զուտոբեան խմբին՝ մեր Մատ. 57 Ա ձեռագիրները:)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՈՅ ԿԵՉԱՌՈՒԵՑԻՈՅ

ԸՍՏ ՉԵՌԱԳՐ. ՎԵՆԵՏ. թ. 424:	ԸՍՏ ՉԵՌԱԳՐ. ՎԻԵՆՆԱՑ ԹԱՆԳ թ. 57 Ա:
"Եւ արդ զայս այսպէս համեմատեալ՝ մի ստգտա-նիմք[4] յոմանց, զի զպատ-	"Եւ արդ զայս այսպէս համեմատեալ՝ մի՛ ստգտա-նիմք յոմանց, զի զպատ-

---

[1] Պատմ. Ղեկբս. էջ 195, ծն. 1:

[2] Հ. Գ. Վ. Ալիշան, Այտոփոփ, էջ 267—268:

[3] Համմ. վերը Ղեկբս. Ցուցբ. էջ 11: Դժբախտաբար Հ. Յ. Վ. Թորոսեան չկրցաւ այս ձեռագրին վրայ տեղեկութիւն տալ իրմէ անկախ պատճառաւ: Որչափ կ'երեւայ այս Սոյ ձեռագիրն այն է՝ որուն 1842ի տպագրուած օրինակին հետ ունեցած տարբերութիւնքը ժողոված է ինձ անծանօթ գիտնական մը, եւ այսպէս կազմուած է մեր Մատ. թ. 57 Ա ձեռագիրը:

[4] Թ. 1259 եւ մեր՝ 90 Դ "մտաբս գտանիմք„. 1390 "մի սուտ գտանիցիմք„: Պատմաճեան օրինակն ունի. "մի ըստ

ճառն վերագոյն ճառեցաք.[1] այլ ընթեռնլով զաս յիշման[2] արժանի լիցի ի ձէնջ խոլտուր կէլտուէցի.[3] զի յորմտուն ոսկս բանիցս է ի գրչութիւն գրոցս[4] հաւատով աշխատեցայ. նաեւ զի հեթանոսական[5] գրեալքն[6] անմիաբան են[7] եւ անվայելուչ. ի վերոյ շաղկապեալ բանիւք[8] որակացեալ, եւ ներքոյ լի անոտի կարծեօք[9] եւ խաբէութեամբ, որպէս եւ առ գրասիրսն

ճառն վերագոյն ճառեցաք. այլ ընթեռնլով զաս յիշման արժանի լիցի ի ձէնջ խոլտուր կէլտուէցի, ընդ նմին է՝ Զոհտրիս եպիսկոպոս գիտուն է նկտրոզ, զի է յորմտուն ոսկս բանիցս է ի գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատեցայ. նա զի հեթանոսական[10] գրեալքն անմիաբան են եւ անվայելուչ՝ ի վերոյ շաղկապ(է՞լ) բանիւք[11] որակացեալ եւ ի ներքոյ լի անոտի

գունին ոմանց՝ թէ այլ է. զի զպատճառն վերագոյն ճառեցաք։»

[1] Հոս կը լմննայ թ. 1390 ձեռագրին յիշատակարանը։

[2] Ըստ 90 Դ։ թ. 1259 «յընթեռնլով ... յիշման ...։» թ. 424 «յէլմոք արժանի լիցի» եւն։ Պատմաճառեան օր. «այլ ընթերցելովն ձեր զաս յիշման արժանի լիցի ի ձէնջ. գնատուր կեչատեցի. վարդապետի յարմարեալ է զայս սակաւ բանս եւ գրչութիւն գրոցն հաւատով աշխատեցայ.» ուստի անկապ եւ աղաւաղած։

[3] թ. 424 «կեչատուեցի.» թ. 1259 եւ 90 Դ «կեչատեցի.» վերջին = ոսառն՝ անշուշտ ուղղագոյնս։

[4] Միայն թ. 424 եւ օր. Պատմ. ունին «եւ ի գրչութիւն գրոցս.» զոր չունին 1259 եւ 90 Դ։ Հմմտ. Զոհտրէն խոսմբը։

[5] Պատմաճառեան օր. «նա եւ զհեթանոսական գրեալսն»։

[6] թ. 424 «գրեալսն։» թ. 1259 եւ 90 Դ «նա եւ զհեթանոսական գրեալքն։»

[7] «են» չունի Պատմաճառեան օր.։

[8] թ. 424 «շաղկապ բայիւք.» 1259 «շաղկապաբայիւք.» 90 Դ «շաղկապաբանիւք։» Հմմտ. նոյնպէս Զաքարեան խոսմբն։ Այս կտորն լաւ եւս ունի Պատմաճառեան օր. «ի վերոյ շղկապեալ բանիւք որակացեալ.» (= բանիւք որակացեալ։) Վերջին բառիս տեղ՝ ամէնքն «որակացեալ» ունին։

[9] «կարծեօք» ըստ 1259 եւ 90 Դ։ թ 424 եւ Պատմաճառեան օր. «կարծիւք։»

[10] Հոս կը սկսի Այրարատոյ կոչումն, էջ 267։

[11] Այրարատ «բանիւք.» թ. 57Ա «բայիւք։»

կարծիւք եւ խաբէութեամբ որպէս առ Գրասխրաւն պաղոմէոսիւ անպատուեցաւ։ Իսկ զայս պատմութիւնս աշխարհականին Աղեքսանդրու ընդ գրեցեալ է-
րովեայ[7] ի ձեռ տա-
ղէն Հռոմ ու պոպն
Գռանկաց, ի յոլով նոփել
պերսուէ ի պատղուէ ու-
ռուելցն, սրբոփրեալ է
գրոց՝ հնոցն[8], ուս ու-
է պարբերեցի ուսով է-
պնուրինակով է ուռնա-
ուրվ՝ ի տաու Փրկչէն, է-
բերեալ ի Հայս պարգե-
ձեզ վարդապետին է- զվարդապետին երայեցւոյ[9], է- պարոն Եղբարցն երոց է- հարցն Պատղոմէոսի անդին[10],

պաղոմէի անպատուեցաւ։ Իսկ զայս պատմութիւնս աշխարհականին Աղեքսանդրի. զի գրեցեալ է-
րովեայ[2] սակս աւգտի ինձ եւ այլ համբակաց, որք կամին աւգտիլ յԱղեքսանդրէ[3]։ Զի թէպէտ եր է հին է- յընդրէր ուրիւնէ, այլ անյարմար է- լոգիոգէ. վասն որոյ պէտ է- էրեւէրուրեն (= էրիուղուրեն?) արարի անխոտորնակ ճանապարհ. զոր[4] ի յընթերուլն իմացին[5] պուէտէ- իսոք եւ քարտուղարք էիղէցւոյ[6]. եւ ապա գիտացեն զիմ աշխատանս, զոր ի սմա լիապէս վաստակեցի։

զի եւ սակս աւգտի ինձ եւ այլ համբակաց, որք կամին աւկտիլ յԱղեքսանդրէ. զի թէպէտ էր յընտիր եւ ի

---

[1] Ա յսպէս 424։ Թ 1259 "պաղոմոսիւ.,, 90 Դ "պաղոմէոսիւ.,, օր. պատմաձեան "եւ առ կրասոսան (°) պաղոմէոսիւ պոփէյոս։,, Հոս կը սպառի մեր Մատ. Թիւ 90 Դ յաջորդ 244դ թուղթը պակսելով։

[2] Օր. պատմ. "ձեռամբ իմով։,, Թ 1259 կը յաւելու. "որբոփրեալ է հնոցն։,, Հմմտ. Զոփոբէոն խումբը։

[3] Օր. պատմ. "վասն օգտի ինձ, եւ այլ համբակաց. ով որք կամին զայն իւրեամբ գիտեն.,, աղաւաղած ատաիկ։ Հոս կը սպառի այս ձեռագրին յիշատակարանն. միայն գրիչը կը կցէ անմիջապէս՝ թէ "զի իմ օրինակ՝ որ գրեցի նայ այսչափ էր. մի մեղադրէք եւ զիս զանարժանս առանց պարսաւանաց թողէք,,։ Ուրեմն նաեւ պաղպիար-օրինակը թերի էր։

[4] Թ. 1259 "զի։,,

[5] Թ. 424 "իմացանին։,,

[6] Թ. 1259 չունի "եկեղեցւոյ.,, եւ ոչ Զաքարեան խումբը։

[7] Յաջորդն "ի մեծ քաղաքն,, եւն եւն Զոփոբէոն խմբիա յատուկն է։

[8] Զարմանք է որ այս խօսքն "սրբագրեալ ի հնոցն,, ունի եւ Թ. 1259։

[9] Ա յբուրոփոյ հեղինակը (էջ 268) կ'իմանայ զԵսայի նկատի, անշուշտ ոչ ուղղութեամբ, ինչպէս կը տեսնենք։

[10] Հոս կը սպառի Զոփոբէոն յաւելուածն, եւ հոս նաեւ Ա յբուրոփոյ մէջ եղած կոչումն, թէեւ ձեռագիրն ու-

հին աւրինակէ, այլ անյարմար եւ շաղփաղփ. վասն որոյ պիտոյ է՝ էրէօլ էրդըրբէն, արարի անսուտաւրինակ ճանապարհ. վի ի յընթեռնուլն իմացին պուետիկոսքն, քարտուղարք, եւ ապա իմացին զիմ աշխատանս ի սմայ, զոր լիապէս վաստակեցի։„

Այս յիշատակարանս կարեւոր է ոչ միայն մատենագրական տեսակիտէ, այլ նաեւ պատմութեան կողմանէ, գլխաւորաբար Զոփոբեան խումբն "Պռօշեանց„ գերդաստանին յիշատակութեամբ։ Բայց այս խնդիրը մեզի հետ կապ չունի առ այժմ։

Նախ քան մեր բուն խնդրին իջնելն աւելորդ չէ միտ դնել, որ նոյն իսկ Կէլատուեան խմբին ձեռագրաց մէջ մանր խմբակներ կը տեսնուին։ Եթէ ծանօթութեանց մէջ դրուած օրինակաց տարբերութիւնքը քննենք՝ կը տեսնենք որ թիւ 90 դ եւ 1259 սերտ կապ կը ցուցընեն իրարու, եւ գրեթէ ամէն տեղ նոյն են իրարու՝ պակաս մասանց եւ սխալներու մէջ անգամ։ Թ. 1390 Հաշուոյ մէջ չի կրնար առնուիլ. իսկ Պատմաճեան օրինակն աւելի թ. 424ին ցեղակից կ'երեւայ, բայց շատ աղաւաղութիւն կրած ըլլալով՝ շատ տեղ եւ ոչ միոյն հետ նոյնութիւն կը պահէ։ — Իսկ Զոփոբեան խումբն ուրիշ բան չէ բայց Կէլատուեանն՝ կարեւոր յաւելուածովք, որոնք անհրաժեշտ էին նոր գրչին իւր գրութեան հանգամանքը նկարագրելու համար։ Այս յաւելուածոյ մասերը չհաշուելով՝ մնացեալն աւելի թ. 1259 եւ 90 դ ձեռագրաց միաբան է, թէեւ անգամ մ'ալ, եւ այն՝ կարեւոր տեղ մը ("ի գրչութիւն գրոցս„ խօսքին մէջ,) կը համաձայնի թ. 424ին. իսկ տեղ տեղ անկախ ընթերցուած ալ ունի. ուստի աւելի ուրոյն դիրք մը կը բռնէ։ Վերջապէս Այրարատոյ գործածած օրինակն ապահով եւ ոչ կէտ մը կը շեղի 57 Ա ձեռագրէն, եւ ընդհանրապէս նոյն ձեռագրէն են երկուքը։ — Առ այժմ

Դէր նաեւ յաջորդ մասը, ինչպէս որ քիչ մ'ետքը կը յիշուի "զի, յընթեռնուլ . . .„ նախադասութիւնը։

այսչափը բաւական համարելով ձեռագրացս նկատմամբ՝ անցնինք մեր բուն խնդրին:

Խաչատուր Կեչառուեցի, ինչպէս վերը յիշեցինք[1], գրեթէ միշտ դարավաճած է իբրեւ խանգարիչ եւ այլայլող կալիմաենեայ հին հայ բնագրին. եւ ասոր վկայ կը բերուին երկ խօսքերն այս յիշատակարանէս: Այսպէս գլխաւորաբար "ի յօրինուածն սակաւ բանիցս", եւ այն՝ թէ իւր օրինակին "անյարմար եւ շաղփաղփ" ըլլալով "զտեալ եւ քերեալ քերողաւրէն (՞)" "անխոտորնակ ճանապարհ" ըրեր է, ուստի եւ "լիովին" աշխատած է գործոյս վրայ: Եթէ ճիշդ այսպէս ըլլար նաեւ յիրականութեան՝ անդրդուելի պիտի մնար թէ ինչպէս ուրեմն այնչափ մանր ու մեծ կտորներ, զորոնք դարերով յառաջ մատենագրաց քով գտանք, չեն ցուցներ այսպիսի կերպարանափոխութիւն մը. եւ թէ ինչպէս կրնար ԺԴ դարու սկիզբը գրող անձն եւ ոչ կէտի մը մէջ իւր ժամանակի լեզուն ու բառերն գործածելով ինք զինք մատնել: Սակայն բախտաւոր ենք այնու՝ որ կրնանք ըսել վստահութեամբ թէ այսպիսի խորհրդածութեանց պէտք չկայ: Կեչառուեցի չէ ունեցած դիտաւորութիւն նոր խմբագրելու այն գիրքն. եւ ոչ իւր խօսքերէն կրնանք այսպիսի բան հետեւցընել:

Եւ արդեամբք՝ եթէ իւր այս խօսքէն՝ "Զի ի յաջմաքո-ն սակաւ բանիցս եւ ի գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատեցայ՝" հետեւցընենք թէ ուրեմն կերպարանափոխ ըրեր է հինը, շատ յախուռն գաատած կ'ըլլանք: Այս խօսքն "Ապէնիայն" կատրին համար է, յորում անհանճար նմանութիւններ գրելով Աղեքսանդրու եւ Փրկչին գործոց մէջ, ապա կը խնդրէ "զի մի ստգտանեմք յոմանց ..... այլ յիշման արժանի լիցի ի ձէնջ խաչատուր Կեչառուեցիս, զի ի յարմարումն առաքեցոյս ... աշ-

---

[1] Համմ. վերը՝ էջ 22 եւն.:

խաւեցայ.„ ուր “սակս բան„ ըստ ի հարկէ չէր կրնար կալնաթենեայ գրոց նոր խմբագրութիւնն, եւ անդրմբռնելի կը մնար այն յաւելեալ կտորները՝ թէ “եւ ի գրչէ-ն գրոցս հաւատով աշխատեցայ,„ եւ “զոր գրեցի իմով ձեռամբ.„ որով կը խոստովանի պարզապէս օրինակած ըլլալն։ Իսկ յաջորդ “նա եւ զի հեթանոսական գրեալ„ եւն խօսքը չի նշանակեր ամենեւին՝ որ իբրեւ “հեթանոսական„ եւ „անվայելուչ՝„ փոփոխած ըլլայ այն գիրքը. այլ ընդհակառակն ներողութիւն կը խնդրէ ընթերցողէն՝ յիշեցընելով որ աշխատած է “ի գրչութիւն գրոցս„ եւ այն՝ հեթանոսական ոգւով՝ ուստի իրեն անհաճոյ բան օրինակելով՝ միայն այլեւայլ օգտի պատճառաւ (“սակս աւգտի ինձ„ եւն[1]։) Այլապէ չի կրնար մեկնուիլ. ապա թէ ոչ ինչպէս պահեր է Կեչառուեցի Վարուց Ալեքսանդրի Զ—Ժէ, Իզ եւն իրօք “անվայելուչ„ հատածները. եւ որ առաւելն է՝ այս ամէն կտորներուն վրայ ոտանաւոր իակ չօշմնեղ է ինքն Կեչառուեցի, որոնց առաջինը կը սկսի “Ծեր ալեաւք եւ շուն մտաւք„ բառերով։

Կը մնայ միայն վերջին խօսքը, ուր կը յիշեցընէ “զիմ աշխատանս, զոր լիապէս վաստակեցի.„ վասն զի թէպէտ իւր առջեւ ունեցած օրինակը “հին„ էր, այլ “անյարմար եւ շաղփաղփ„. ուստի “ջրեալ ե- +երբեալ +երոպե-բէն„ ըրեր է “անխոտորնակ ճանապարհ։„ Բայց այս խօսքէն գրոցս հին թարգմանութեան կերպարանափոխ ըլլալը կարելի չէ հետեւցընել։ Կեչառուեցի “հին„ օրինակ մ’ուներ առջեւ, որ բան այսմ կրնար ծ դարէ եւ աւելի կանուխ ժամանակէ ըլլալ, եւ որուն գրչութեան եւ ուղղագրութեան եղանակն “անյարմար եւ շաղփաղփ,„ այսինքն՝ անշուք կամ անարդ եւ երկարաբան ըլլալ. ուստի պէտք տեսեր է “ջրել եւ +երբել +երոպե-բէն„։ Առաջարկեցինք “+երոպե-բէն„ բառին

[1] Այս տեղւոյս բուն իմաստն յետոյ աւելի որոշ կ’իմանանք նոյն իսկ Կեչառուեցւոյ խօսքէն։

տեղ "Երկրորդ-բէն" կարդալ, որ պայծառ կը ցուցընէ Կեչառուեցւոյ գաղափարը: Բայց նաեւ առանց սորա՝ Երել եւ Երորդ-բէն, Երորդ-ութ-ն եւն բառերը կը գործածուին Երկիլ, Երկրորդ-բէն, Երկրորդ-ութ-ն նշանակութեամբ. ուստի իմաստը նոյն է. այսինքն՝ իր օրինակած գիրքն անշուք եւ երկրաբաբան գտնելով՝ ուզեր է աւելորդ կարծած կտորներըդուրս թողլով ("ջրելով") Երկրորդ-ութ-ն վերածել եւ ընել "անխոտորնակ ճանապարհ": Եւ այս գաղափարը ջրծածպբէբէ է. վասն զի ունինք Կեչառուեցւոյ վարուց Աղեքսանդրի Պոանուոր նմանողական պոպոռ-ութ-ն, ըստ որում ամէն հատուածի վերջը կցած է նոյն նիւթոյ վրայ քերթուած մը. (առանց վրայ քիչ մ'եաքը:) Ջայս յայտնի կ'ընէ նաեւ յաջորդ խօսքը, ուր մեկնելով իր "քերողաւբէն" յօրինած "անխոտորնակ ճանապարհը՝" կը յաւելու թէ "Ջի յընթերուածոյն իմաստին պոէթիկոս եւ քարտուղարք (այսինքն՝ գպրապետք) եկեղեցւոյ":

Ա՛յլ խնդիր է թէ ինչպէս ըրած է իր "քերողաւբէն" յօրինեալ գործն, որ աւելի ընտիր պիտի ըլլար "անյարմար եւ շաղփաղփ" հնէն, այսինքն՝ արձակ պատմութենէն կալնտենեայ. — եւ հոս պէտք ենք ըսել՝ որ շատ աննպատակ վկայութիւն կու տան այս քերթուածք Կեչառուեցւոյ հանճարոյն, լեզուին, ճաշակին ու հմտութեան. — բայց գոնէ ազատ պէտք ենք զինքն համարիլ այն ամբաստանութենէն՝ թէ կամաւ ազաւազած է հայ բնագիրն, որուն լեզուն ինքնին վկայ է բարձրաբարբառ՝ թէ այնպիսի անկաշ դարու լեզու չէ, այլ արդեամբք ե դարու վերջին կիսուն, երբ դեռ չէր ի սպառ կորուսած իւր առաջին կորովն: Կեչառուեցի կրնայ ակիզն եղած ըլլալ շատ մը մանր աղաւաղմանց Երբե- Երկ է- ընդօրինակողաց. բայց ի պաշտօնէ խանդարող համարելու կուտան չունինք, ուստի եւ զինքը ներքին յորջորջելն այնչափ միայն ընդունելի է՝ որչափ որ ատոնք ներքո-ութ-ն

մ՝ըրած կրնանք ընդունիլ՝ հիւսելով գրութեան մէջ իւր քերթուածներն, եւ նման կտորներ:

Պէտք ենք այժմ խուզարկել՝ թէ ինչ բան կրնայ Խաչատրոյ այս արտաքին խճճուածքն առիթ դիւնք ըլլալ ձեռագրոյ մէջ: Դժբախտաբար առ այս պիտի չկարենանք շատ տեղ որոշ տեղեկութիւն գտնել. բայց միայն իւր պատառոտ պատմութեան Աղեքսանդրու եւ Յառաջաբանութեան եւ վերջաբանին նկատմամբ կրնանք խօսիլ:

Մեր Մատենադարանին թիւ 90 Դ ձեռագիրն ունի իսկզբան ցանկ՝ մը բաժանմանց կամ հատուածոց վարուց Աղեքսանդրի, որուն վերնագիրն է կարմրաւ. "Այս է ցանկ Աղեքսանդրեի". նոյնպէս եւ վերջն՝ "կատարեցաւ ցանկ Աղեքսանդրեի:" Արդ խնդիր կրնանք ընել՝ թէ ինչ հնութիւն ունի այս ցուցակն. եւ կրնայ Խաչատրոյ ընծայուիլ: Կարծենք թէ ոչ: Այսպիսի ցանկ մը չունին մեր Մատենադարանին միւս երկու եւ վենետկոյ ինն ձեռագիրք. որ նշան է թէ յետոյ յօրինուեր է: Միայն թ. 1390 ունի նման գրութիւն մը. բայց թէ այս նոյն չէ առաջնոյն հետ՝ ստոյգ է. նոյն իսկ ցանկին բռնած տեղը նոյն չէ երկուքին մէջ: Վերջնոյս վրայ այսպէս կը գրէ Յարդ. Հ. Յհ. Վ. Թորոսեան. "Գրքին վերջը յաւելեալ կայ այբուբենական ցանկ մը նիւթոց կամ գլխոց:" թ. 90Դ ի ցուցակն ընդհակառակն բնագրին բաժանմանց կարգաւն է, եւ անշուշտ բաւական ուշ ժամանակի գործ, որ նաեւ Բարառնութիւնքն եւ Խաչատրոյ Յիշատակարանն եւ նաեւ Յառաջաբան մ՝իսկ բնագրին մաս կարծելով՝ ցուցակին մէջ առած է ի կարգին: Լեզուն խառն է ռամկականութեամբ, որուն իբր օրինակ յիշենք այս կտորները. "է. Աղեքսանդր... ի ձի հեծանէ." "դ. Նեղեցանէաս ի սենեակն գնալ առնել." "կ. Աղեքսանդր ընդ փոխառնոյ խօսիլն." "ծղ. Ար-

---

[1] թ. 90 Դ. թղ. 1a—4b:

ըլլել կանգակէ զԱղեքսանդրա։„ — Իսկ Սկենոբէ (Աղեքսանդրիա), Տօբոյէ-ի (Տիւրայիք) եւն յօրինողին հմտութեան աստիճանը կը ցուցընեն. բայց մանաւանդ սա խօսքը. “Տէ. Աղեքսանդրի անցանելն ընդ ո-ղղ-ֆէ-ռն.„ որ ծագած է նոյն կտորին մէջ յիշուած այս խօսքէս[1]. “Եկաք ի ֆէռ մի էբբէ-յ-ո-դէ-ջ-ո-է„ (վերջին երկու բառերն չկան ABCV բնագրաց մէջ։) — Միա դնել պէտք է՝ որ “Աղեքսանդրէ„ յորջորջմամբ սովոր էին համառօտութեան համար անուանել կալխեդոնեայ դիրքը։

Այս ցանկին մէջ յիշուած գլուխք կամ հատուածք թուով ճկէն են, որմէ դուրս հանելով Բարառնութեանց եւ նմանեայ գլուխները՝ բուն գրոց կը մնան ճկԱ՝ այսչափ մասանց բաժնուած ըլլալով 90 դ ձեռագիրը։ Թէպէտ գրեթէ ամէն ձեռագիրք ունին հատուածի բաժանումնք, ոմանք թուակարգութեամբ, իսկ այլք լոկ կարմրաւ սկսելով հատուածագլուխները, (— ինչպէս մեր Մատ. թիւ 68, եւ վենետ. 893, 1107 եւ 1489. եւ միայն թ. 1538 առանց այսպիսի բաժանմանց միապաղաղ գրութիւն մըն է. —) բայց այս հատուածներուն թիւը նոյն չէ ամէն ձեռագրաց մէջ. այնպէս որ տպագիրը կը հասնի մինչեւ ՈՀԶ հատուածոց։ Արդ կայ կարծիք թէ այսպիսի բաժանմանց սկզբնաւորութիւնը կեչառուեցւոյ գործ է։ Այսպէս կը գրէ Zacher (p. 86). “Գրոցս այժմու 286 հատուածի բաժնուիլը կ'երեւայ թէ գործք է Խաչատրոյ կեչառուեցւոյ, որ ԺԳ դարուն վերջերը կ'ապրէր եւ Այրարատոյ կեչառուս վանքէն առած է իւր յորջորջումն, եւ իբրեւ եկեղեցական քերթող նշանաւոր եղած։„ Ընդդիմութիւն չկայ այս բանիս. միայն թէ հատուածներուն թիւը չենք կրնար որոշել՝ թէ արդեօք 286 (ինչպէս ունի տպագրութիւնն,) եթէ այլազգ էր. վասն զի ձեռագիրք միութիւն չեն ցուցներ յայսմ։

---

[1] պամ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 125, 30։

վերջապէս անկարելի ալ չէ՝ որ ուրիշի մը գործք ըլլան, եւ թերեւս աւելի կանուխ ժամանակէ: Ցոյն բնագիրք ի հարկէ չունին այսպիսի բան. այլ ամբողջը բաժնուած է երէք գրոց, եւ ամէն գիրք՝ գլուխներու[1]: Սակայն կ'երեւայ թէ նախնական հայ բնագրին մէջ ալ կար յոյն բնագրին նման բաժանում մը՝ գոնէ տեղ տեղ:

Ըստ A բնագրի Ա գիրքը կը լմննայ[2] այսպիսի վերջաւորութեամբ Ἀλεξάνδρου πράξεων μέρος α'. (Մասն Ա. Գործոց Աղեքսանդրու:) Միւս ձեռագիրք (նա եւ ոչ V) չեն ցուցներ հոս վերջաւորութիւն մը, Բայց ճշդիւ հոս մեծ բաժանում կայ հայ բնագրին մէջ[3] եւ կը գտնենք այս վերջաբանը "Կատարեցան Ծնունդք եւ Գործք Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ՝ գրեալ յիմաստնոյն յԱրիստոտէլէ: — Արդ սկսանիմք եւ զգալն ի Պղատեայ քաղաք Աթենացւոց:„ Այս բաժանման եւ վերնագրութեան մեծ հնութիւնն ապահով է, եւ անշուշտ երկրորդ նախադասութիւնը („Արդ սկսանիմք„) վերջ-գլխոյ էր սկզբնաւորութեան երկրորդ գրոց կամ մեծ մասին պատմութեան: — Ընդհակառակն Աղեքսանդրու առ Հուդբսիանէ գրած թղթէն վերջը[4] կը լմննայ A բնագրին Բ. գիրքը սոյն վերջաբանով. Ἀλεξάνδρου πράξεων μέρος β'. (Մասն Բ. Գործոց Աղեքսանդրու:) ճշդիւ հոս կը լմննայ նաեւ V. եւ երկուքը

---

[1] Գիրք Ա. = պամ. Ա—ճԼԴ. (էջ 73, 23:) Գիրք Բ. = ճԼԸ—ՄԹ. (էջ 128, 28:) Գիրք Գ. = ՄԺ—ՄՀԶ. (էջ 186, 25:) Բայց ոչ ամէն (ABC) ձեռագիրք միակերպ ունին թէ գրոց եւ թէ գլխոց բաժանմունքն, այլ տարբերութիւնք կան շատ եւ մեծ: Ա. Գիրք ունի 57 գլուխ. Բ. Գիրքն ըստ AV 22, B 40 եւ C(L) 43 գլուխ. իսկ Գ. Գիրքն՝ 35: Սակայն ինչպէս Բ. Գրոց՝ նոյնպէս միւսներուն մէջ շատ գլուխ միայն այս կամ այն օրինակն ունի, մանաւանդ B եւ C շատ յաւելուածոյ գլուխներ կը ցուցընեն. նաեւ գլխոց տեղափոխութիւններ կը գտնուին:

[2] I, 57:

[3] Պամ. Աղեքս. ՄԼԴ. էջ 73, 25—28:

[4] II, 22. Հայը՝ ՄԸ. էջ 122, 14:

դուրս թողլով հայ բնագրին ՄԹ հատածը[1], կը սկսին ՄԺ հատածն իբրեւ գ. գլխ.: BC եւ L բնագիրք ունին ոչ միայն ՄԹ հատածն, այլ քաղ-ված յաւելուած գլուխներ. (որ են Մի հրատարակութեան II, 23—43 գլուխները:) Ուրեմն չունինք նշան մը հաստատելու՝ թէ նաեւ հոս հայ բնագիրն ունէր նոր մասի բաժանում, ինչպէս ունին A V բնագիրք:

Ինչպէս անցողակի յիշեցինք՝ հայ բնագրին մէջ տեղ տեղ կը գտնուին վերնագլխ. կամ խոր-ագլխ., որով հայ բնագիրը կերպով մ'այլեւայլ մեծ մասանց բաժնուած է: Այս խորագիրք կան գրեթէ բոլոր ձեռագրաց մէջ, բայց չեն կանոնաւոր, այլ աստ անդ միայն դրուած: Ասոնցմէ գոնէ ոմանք ստուգիւ կանուխ են կեչառուեցւոյ ժամանակէն եւ ասոր գործք չեն: Ի սկզբան պատմութեան կայ այսպիսի խորագիր մը[2]. "Կեանք վարուց քաջութեան եւ գործք արիականք նաեւ վախճան նշանոք„ այսինքն Աղեքսանդրու: Ասոր գոնէ "կեանք վարուց քաջութեան եւ գործք„ խօսքերը հին են անշուշտ. նման խորագիր ունին AL ձեռագիրք. Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος [L յաւելու καὶ πράξεις.] (Վարք Աղեքսանդրու Մակեդոնացւոյ [L] եւ գործք:): Անշուշտ հին է նաեւ հայ բնագրին բուն ճակատուն խորագիրը. "Պատմութիւն Մեծի Աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ:„ — Փիլիպպոսի եւ Ողոմպիադայ գաժտութեան պատմութենէն եառքը կը գտնենք հայ բնագրին մէջ ըստ ինքեան անդէպ խորագիր մը[3]. "Ասան հնազանդեցուցանելոյ զԱթոռնիկէ հօր իւրոյ„: Սակայն հին է անշուշտ եւ այս, եւ հոս կ'երեւայ թէ նախնաբար ալ բաժանում կար: Պատգրութեան արժանի է՝ որ մինչեւ հոս (I, 1—22) յոյն բնագրին

---

[1] Պտմ. Աղեքս. էջ 122, 15—128, 28:
[2] Պտմ. Աղեքս. Ա. էջ 1, 5, 6:
[3] Պտմ. Աղեքս. ԿԳ. էջ 30, 5:

ամէն ֆլո-խէն անգամ ուրոյն խորագիր ունէին, եւ հոս կը գտնէին. իսկ C ունի հայոյն նման վերնագրութիւն մը. "Ἐνθα Ἀλέξανδρος ἐν Μαθώνῃ παραγίνεται, καὶ ταύτην ὑποτάξας εἰς Σκύθας παραγίνεται. (Ասոնէն Աղեքսանդրոս եկն ի Մաթաւնէ, եւ զայն նուաճեալ ընթաւ ի Սկիւթս:) *Այս C բնագրին յատուկ խորագրոց վերջին մասն ("ընթաւ ի Սկիւթս") անշուշտ յետամուտ է, եւ միայն յարմար C բնագրին, որ երկար յաջողածոյ մաս մ'ունի Սկիւթական արշաւանաց Աղեքսանդրու. իսկ* ABV *չունին հոս խորագրի հետք:* — *Հին չէ անշուշտ Իամենեայ նուագին խորագիրը*[1], *ուր "բազում արտասուօք սկսանի ասել այսպիսի ինչ տաղս գործվելի եւ երգս աղետակոծս"*[2] *խօսքէն ետքը պէտք չկայ ամենեւին նոր "Նուագ Իամենեայ առաջի աշխարհակալին" խորագրոյն, զոր չունին նաեւ* ABCV *բնագիրք:* — *Հայ բնագրին միայն յատուկ է խորագիրս*[3]. "Յորժամ եկն Աղեքսանդրաւ Դարեհ իւրովի հրեշտակ," *զոր չունին* ABCV, *թէեւ հայոյն լեզուն հնութեան հետքը կը կրէ: Բայց որ զարմանալին է՝ այս խորագիրը կրող հատուածը հաղիւ 7 տող է, եւ յաջորդ ՃՀԶ հատուածին գլուխ կայ նոր վերնագիր*[4]. "Ոչան լայնանիստ եւ յոգնատարած գեաւղն Սարանկայ," *որ նոյնպէս* ABCV *բնագրաց մէջ չի գտնուիր. այսպէս նաեւ Դարեհի թաղելու պատմութեան մասն կը սկսի խորագրաւս*[5]. "Եթէ ուրանօր թաղեայ Աղեքսանդրոս զԴարեհ". ABCV *չունին նաեւ զայս:* — *Վերջին խորագիրն, որ միայն հայ բնագրին մէջ կայ՝ է հետեւեալը*[6].

---

[1] պատմ. Աղեքս. ՃԻԹ. էջ 66, 8: (I, 46.)

[2] Հ ճոխ է. յոյնը կ'ըսէ միայն. "Ἀρχεται λέγειν οὕτως. (սկսաւ ասել այսպէս:)

[3] պատմ. Աղեքս. ՃՀԵ. էջ 97, 24:

[4] պատմ. Աղեքս. ՃՀԶ. էջ 98, 1: (II, 14.)

[5] պատմ. Աղեքս. ՃՂԸ. էջ 113, 15: (II, 20.)

[6] պատմ. Աղեքս. ՄԲ. էջ 118, 5:

"Սպանումն Թեսոսի եւ Առիվարդայ:„ Այս տեղ՝ յոյն օրինակաց մէջ միապաղաղ կը շարունակուի խօսքն, ուսոի ՄՆ եւ ՄՐ հատուածք իրարու կից են:

Այս վերնագիրք հին են քան կեչառուեցեալ խմբագրութիւնը. վասն զի եթէ խաչատուր կամ այլ ոք նոր յօրինէր զասոնք՝ ի հարկէ կանոնաւոր եւ պատշաճ տեղեր կը դնէր, եւ ոչ թէ ասոնց պէս ըստ բախտի հոս հոն զետեղուած կրնային ըլլալ: Սակայն այնչափ միայն խորագիրք կը գտնուէին յառաջ թէ աւելի, կամ թէ արդեօք կանոնաւոր եղանակաւ խորագրօք զարդարուած էր հայ բնագիրն, որոնց մեծ մասն կորսուելով՝ մնացին իբրեւ նշխարք այս մի քանին: Այս հարցման պատասխան տալու չափ նիւթ չունինք առջեւնիս. միայն գիտենք որ Վենետկոյ թ. 1390 ձեռագիրն "այլեւայլ գլո-խ բաժնուած է եւ ի-ր-ա-ն-ի-ն վրայ դրուած են առանձինն վերնագիրք, որ կը պակսին ի տպագրին:„ Զուներնալով այս վերնագրերուն պատճէն մ'առ-ձեռս՝ չենք կրնար հնութեան չափը քննել. ուսոի եւ այս խնդիրը կը մնայ առկախ. միայն մտադիր կ'ընենք՝ որ վերջին ձեռագրիս գաղափարը շատ հին՝ բայց դժուարաւ նախնէլոուեան՝ ձեռագրէ մ'օրինակուած կ'երեւայ:

Եթէ ցայսվայր չկրցանք ամենայն ստուգութեամբ կնէլոուեան խմբագրութեան արգասիքն ուրոշել, գոնէ յաջորդք կը լրացընեն այս թերին, այսինքն՝ ապահովութեամբ խաչատրոյ յաւելուած են Վերջաբան եւ Յառաջաբան մը: — Գրեթէ ամէն ձեռագիրք ունին Բարառնութեանց անմիջապէս կից վերջաբանական հատուած մ'որ իր առաջին բառէն առեալ "Ապենիաղն„ կը կոչուի. միայն երկու ձեռագիրք Վենետկոյ՝ թիւ 893 եւ 1601 ի բաց թողուցած են այս կտորն, որուն խորագիրն է[2].

---

[1] II, 21:

[2] Ըստ 90 Դ. Թղ. 242a—244b:

"Եթէ ամենայն կեանք վարուց յաղթութեան եւ արիութեան, նաեւ[1] վախճանն նշանօք առ Տէրն մեր[2], զոր բերեմք[3] մարդարէութեամբ„: Բայց այս խորագիրն ունին միայն Վենետկոյ թիւ 1390, 592 եւ 1538 եւ մեր Մատ. թ. 57ա եւ 90գ: Աւելի որոշ է թ. 68ի դրածը.[4] "Եթէ որպէս առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս վերաբերի Աղեքսանդրոս:„ Երկու մաս ունի վերջաբանս. առաջնոյն մէջ Խաչատուր կը ջանայ համոզել որ ինչպէս Մովսէսի օձն, Յովսէփայ փորձուիլն եւ մինչեւ Դաւթի մեղանչելն եւ նոյն իսկ "պատկերն Աթենայ„ "ունի տեսութիւն մարդարէութեան՝„ այսինքն տիպ եւ նախօրինակ էին Քրիստոսի տնօրինականաց, "ապա ՚ի՞նչ ասես առաւել այրս այս սքանչելի Աղեքսանդրոս„: Այս մասը միայն տպուած է 1842ի Հրատարակութեան մէջ իբրեւ օրինակ "յուրտ եւ անհամ„ բանից ի ծանօթութեան[5]: Չէ տպուած (եւ ոչ երբեք ալ արժանի է) երկրորդը, որուն մէջ 18 համեմատութիւնք կան Աղեքսանդրու եւ Քրիստոսի գործոց, որոնց իբրեւ օրինակ յիշենք սա տողը. "Սա (Աղեքսանդրոս) յաղթեաց Դարեհի, եւ Տէրն մեր զօրութեան սատանայի,„ եւ այլ այսպիսի դանդաչանք: Դժբախտաբար միայն այս կտորն՝ որ իւր հեղինակին մտաց լաւ վկայական մը չէ, ապահովութեամբ խաչատրոյ է, որ ասոր կից յիշատակարանին մէջ ներումն կը խնդրէ որ "զայսպիսի հատճատել մի՛ ստգտանիմք... այլ յիշման

---

[1] թ. 57ա "եւ զկենացն վախճան.„ 1390 "նաեւս վախճանն.„ 592. որ սխալմամբ նոյն է 90 դի հետ՝ հոս "զվախճանն:„

[2] "Մեր„ չունի թ. 1390: Հոս կը լցնայ 57ա:

[3] թ. 1390 "որպէս բերի մարգարէութեամբ.„ 592 "որպէս բերիմ մարգարէութեամբ.„ թ. 1538 բովանդակն պղտոր՝ այսպէս. "եւ թէ ամենայն վարուց եւ յաղթութեան եւ արիութեան նա եւս առ Տէրն որպէս մարգարէութեամբ:„

[4] թիւ 68. թղ. 247b:

[5] պտմ. Աղեքս. էջ 195. ծն. 1:

արժանի լիցի ի ձէնջ Խաչատուր կեչառուեցիս. զի է յարմարոն ասէ- քանից հատոփով աշխատեցայ:„ Այս խօսքը կը ցուցընէ միանգամայն՝ թէ ինչու այսպիսի համեմատութիւն մը յօրինել պէտք տեսեր է Խաչատուր. այսինքն՝ որպէս զի "հեթանոսական„ "անվայելուչ„ գրուածն "որ ի ներքոյ լի է անոտի կարծեօք,„ գոնէ այսու "հաւատով„ քրիստոնէական կերպարանք մ'առնու:

Այս վերջին կտորին անհեթեթ կարծեաց արձագանգք է եւ ապահովութեամբ նոյն հեղինակին գործ՝ յոյժ քաջանալ գրութիւն մ'ամբողջ գործոյն, զոր միայն մեր Մատ. թիւ 90 դ ձեռագիրն ունի: Այս կտորն է[1] "նախադրութիւն շարագրութեանց գրոցս աշխարհակալին.„ որուն մէջ եղած այլեւայլ ակնարկութիւնք կը մեկնեն զայն՝ որ զինքը յորդորեց Վարուց Աղեքսանդրի գրչութեան եւ "Ապենիազն„ կտորին յօրինման: Նախ կ'ըսէ թէ "Աստուածազան խնդիր հարանց հոգեւորաց„ կը ստիպէ համառօտիւ "արտաճառել զաշխարհակալն իմաստուն. որ պէտ ե- գաղտաբար եղե- ճշմարիտ երկնաւոր թագաւորին.„ (հմմտ. "Ապենիազն„.) եւ թէ թէպետ եւ "պատմագրեցաւ ի ստապիրացոյն յԱրիստոտէլէ„ (այսինքն՝ Կալիսթենեայ գրոց մէջ,) "սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ տրամադրեցաւ.„ (այսինքն՝ Աղեքսանդրի Վարուց պատմութեան հեղինակը քրիստոսի տնօրինականաց չէ նմանցուցած իւր պատմածները.) ուստի մեծ հաճութեամբ կը յիշէ՝ որ ինքն ըրած է այս "նկարագրութիւնն պէնիազն Ասո-ծոյ:„ Այսուհետեւ տողելով այլ եւս քանի մը համեմատութիւններ՝ կը գրէ. "Իսկ ևս պէս գոյես (այսպիսի համեմատութիւններ) է կոպճան կտակիս սոյն սարասիս չինձ ոչ ոչ ճաւելոյ օգուտ ոմանց բանասիրաց„: Վերջապէս կը յիշեցընէ որ Աղեքսանդրի Վարուց այս գիրքը կրնայ

---

[1] Թ. 90 դ. Թղ. 5a—7b:

"յօդուտ եւ յօրինակ„ ըլլալ աւագաց, եւ սորվեցընել առաքինութիւն եւ արդար դատաստան, "որ է մասն քառից խոհեմութեանց՝ ըստ իմաստնոյն պղատոնի. որ գրեալ է ի Տիմէոս տրամաբանութեան:„ Ասկէ կ'իմանանք որ ծանօթ էր կեչառուեցւոյ վերջին գրոց հայ թարգմանութիւնը[1]:

Այս յառաջաբանը կարեւոր կտոր մըն է կաղմութեանեայ հայ թարգմանութեան մէջ, որ մեծ լոյս կը սփռէ կեչառուեցւոյ դիտաւորութեան վրայ. եւ որովհետեւ դ դոկ ձեռագրի մէջ գտանք զայս եւ ցայսօր անտիպ մնացած՝ պէտք կը տեսնենք դնել հոս այս կտորը՝ ըստ թ. 90 դ ձեռագրի (թղ. 5a.):

"Նախադրութիւն շարագրութեանց գրոց աշխարհակալին: — Աստուածազան խնդիր հարանց հոգեւորաց եւ համշիրակ համբակաց՝ եւ համակամ[2] եւ մշտաշարժ սիրով ստիպէ զմեզ ի[3] բարեհնչուն վիպասանութեն բանին արհեստից՝ արտաճառել սակաւ պարզութեայիւ զաշխարհակալ իմաստուն, որ էր ի փղիփոս եղեւ ճշմարիտ երկնաւոր թագաւորին՝ եւ կուսածին Աստուծոյն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Զի թէպէտ եւ տրամաբանեալ[4] պատմագրեցաւ ի ոփֆերոյն Արիստոթէլէ[5], սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ տրամադրեցաւ տարմալակ[6] մտաց նորա, որպէս ամենայն տեսանողացն (յայտնի է), ըստ ասացելոյ առաքելոյն՝ իմաստութեամբն Աստուծոյ ոչ ծանեաւ աշխարհ զԱստուած. զի կուրացան անմտութեամբ սրտից նոցա:

"Աստանօր նախաճառէմ զծննունդ նորա՝ որ եղեւ շարժմամբ եւ նշանօք բերելով (թղ. 5b) զնկարագրութիւն ոպէնիոնէն Ասթրոնոյն որ եղեւ ի Բեթղահէմ

---

[1] Գրիգորի Մագիստրոսի այս գրոց վրայ գրածը՝ տես ի "Հանդէս Ամս.„ 1890, թ. 7, էջ 159—160:

[2] Որ. "եւ հակամ:„

[3] Որ. չունի "է„:

[4] Որ. "տրամաբանել:„

[5] Համմ. պտմ. Աղեքս. ՃԼԴ. էջ 73, 25:

[6] Որ. "ոչ տրէադրեցաւ ի տարլմալակ մտաց նորա:„

աստեղն գուշակմամբ[1] եւ գալստեամբ Արարացւոց: Իսկ յաղթութեամբն խուժադուժ ազգաց՝ յայտ առնէ զյաղթութիւն Տեառն խաչիւ ի վերայ խաւարասէր իշխանին[2]: Նաեւ քակտումն Ծուրայ եւ Ծայդանայ՝[3] զաւերման դժոխոց բերէ զյիշատակ[4]: Իսկ զըմպանակն[5] մահաբեր արբեալ նմա՝ արտայայտէ զճաշակումն լեզուոյն եւ քացախոյն[6] վանն յաւաջաճաշակ պտղոյ նաւխաստեղծին: Իսկ փայլակն որ անկաւ ի ծով եւ աստղն զոր վերացոյց արծուին՝[7] ցուցանէ զաւանդումն հոգւոյ հզօրին՝ որ ի ծոց ծննդոյն նորա: Եւ զյանթին հրացեալ ի ջուր՝ ազդէր զնաեմանալ լուսաւորացն. իսկ շամանդաղն՝ զխաւարն աշխարհատարած որ ընդ բռամբ ածեալ չոշափէր իբրեւ զհանդերձ: Նմանապէս ամք կենաց նորա ԼԳ[8]. նոյնքանիւ չափեալ զժամանակ՝ եւ լանելոյ յաշխարհէ Աստուածն Բանի[9]: Իսկ լեռն գոցես է խոփոչն կտակիս՝ սովին սարասիւ[10] չէմք արտաճառեալ յօգուտ ոմանց բանասիրաց:

"Ոչ վերջանամք պատմել[11] պայմանիւ (թղ. 6a) զանսայթաք քաղաքավարութիւն կենաց նորա. յօգուտ եւ յօրինակ ամենայն թագաւորաց եւ իշխանաց, զսկիզբն արիական եւ քաջահմուտ արանց պատերազմողաց. դ. են արտադատմունք, գիտութիւն, արիութիւն, համբաւ եւ դատաստան: Այսպէս եւ ըստ այսմ օրինակի վայել է արքայից եւ զօրապետաց իմաստուն

---

[1] Հմմտ. "Ապենիազն" Ա եւ Զ:
[2] Հմմտ. "Ապենիազն" Ե եւ Ը:
[3] Օր. "Ծադանայ:"
[4] Այսպիսի նմանութիւն չունի "Ապենիազն:"
[5] Օր. "զըմպանեակն:"
[6] Հմմտ. "Ապենիազն" ԺԱ:
[7] Այս եւ յաջորդ կտորներուն համար՝ հմմտ. պտմ. Աղեքս. ՄՀԱ. էջ 183, 26—184, 9:
[8] Հմմտ. պտմ. Աղեքս. ՄՀԵ. էջ 186, 26 եւն:
[9] Այս կտորը դրինք ըստ կամ. օրինակն էր "նոյնքանիւ չափեալ զժամանակ ելել նորա աշխարհի Աստուածն բանի." աղաւաղ:
[10] Անշուշտ կ'ուզէ "այսպէս" կամ սոսր նմանի իմաստով բան մ'ըսել. յօրինակին էր "այն սարսափս":
[11] Օր. "պատմեալ:

եւ հանճարեղս լինել ...։[1] Իսկ արդար դատաստանաւ՝ որ է մասն քառից խոհեմութեանց ըստ իմաստնոյն Պղատոնի, որ գրեալ է ի Տիմէոս զրոյցանոցն որ իսկապէս ի սմա[2] տեսանի (թղ. 6b) լաւաբախտ յաջողութիւն առ ասացեալ իրացս յայտարարութիւնքն։»

Յաջորդ մասերը կարճ ես օրոշ են, այնչափ խրթին եւ աննման է լեզուն եւ անիմաստ շաղփաղփանք, որուն իբրեւ օրինակ յիշենք սկիզբն. "Արդ բարառնաբար ի նպատակ արտադիտեցուք. որոյ եւ է սա ի հելլենական դեղազարդեալ գաւառէ ներպայմանադրեալ ի տիպն Համասեռեան լիապատար մայրաքաղաքին մակեդոնական ճահեցմամբ ըղփաճեմ ընչից պարապատուեալս. եւ պարզատուեալ պատուարն գերերրակերտ հեղահուն կորովաթարթ քաջաղնապէս՝ անթարթահուռս պարփակեալ անբակ քառից յանդարելիս» եւն։ Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ թղ. 7b, 10 ուր կը սպառի՝ ճշդիւ խօսելով առանց տող մ'անգամ նախընթաց մասին լեզուն եւ նիւթն ունենալու։

Հոս պէտք ենք զբաղիլ ծանրակշիռ խնդրով մը՝ Բարառնաբեանց քննութեամբ։ Աղեքսանդրի Վարուց հրատարակիչը յաւելուած մը կցեր է[3] այս տիտղոսով. "Խաչատրոյ Կեչառեցւոյ Բարառնութիւնք ի Մահն Աղեքսանդրի։» Կանխենք ըսենք՝ որ այս վերնագիրն անշուշտ հրատարակիչն աւելցուցեր է, վասն զի՝ որչափ ծանօթ է ինձ՝ եւ ոչ յեղափէր մ'այսպիսի եղափէր կը կրէ. այլ դրեթէ ամէնքն վարուց Աղեքսանդրի պատմութեան վերջը կը կցեն եղբայն Բարառնութեան[4] խորագիրը՝ "Եթէ որպիսի ողբս վտանգալից եւ աղէտս աւաղական ասացեալ է բարառնաբար Աղեքսանդրոս ի հիւանդութեան

---

[1] Եւ այլ այսպիսի խրատականք, զորոնք դնել աւելորդ համարեցանք։

[2] Ըստ կամս դրինք այսպէս. օրինակն ունի. "ընդ իսկապէս է սա տեսանի լաւաբախտ յաջողութիւն» եւն։

[3] Պտմ. Աղեքս. էջ 189—195։

[4] Պտմ. Աղեքս. էջ 189—191։

իւրում ըմբռնեալ գեղով[1]։" Այս առաջին Բարառնութեան սկզբնաւորութիւնն է. "Աւաղ վշտահաս տուգանաց" եւն։ Ասկէ զատ կան երեք Բարառնութիւնք ալ. այսինքն՝ բ) "Եթէ զանձն իւր տառապեալ եւ զրկեալ ՚ուրպէս ողբացեալ Ողոմպիադա մայրն Աղեքսանդրու։ — Լայէք զիս[2]" եւն։ գ) "Եթէ զորպիսի՛ ողբս յօրինեաց դուստրն Դարեհի Հուդբսիանէ կին աշխարհակալին Աղեքսանդրու։ — Ջնջեցաւ կտակ կենաց հիքոյս[3]" եւն. եւ դ) "Եթէ նախարարքն եւ զօրքն Աղեքսանդրու զորպիսի՛ կսկիծ բարձեալ լան զմահագաւառն իւրեանց։ — Եկայք ի միասին[4]" եւն։ Այս չորսն ալ ունին գրեթէ ամէն "Ձեռագիրք միաբան. բայց համառօտք նաեւ զատունք շատ անգամ համառօտեալ ձեւով կը ներկայացընեն. այսպէս մեր Մատ. Թ. 68 ձեռագիրն[5]. այսպէս նաեւ Վենետկոյ՝ Թ. 1107 եւ 1489։ երկուքը միայն (առաջինն եւ երկրորդն) ունի Թ. 893, ուր "նաեւ եղած ողբերը կամ Բարառնութիւնքն համառօտած է գրիչը կամ ընդօրինակողն, եւ կրնայ ըսուիլ որ յինքենէ յերիւրեր եւ յարմարցուցեր է բովանդակ շարագրութիւնն։" Վերջապէս Թ. 1601 "չունի եւ ոչ զմին ի Բարառնութեանց, մանաւանդ որ պատմութեան մէկ մասն ալ կը պակսի։"

Ի սկզբանէ հետէ այս Բարառնութիւնք խաչատրոյ երկասիրութիւն համարուած են. բայց ոչ ոք քննած է՝ թէ ինչո՞ւ արդեօք այսպէս կը կարծուի։ Առաջին անգամ կայէր գերմանացին կասկած յայտնեց այս նկատմամբ՝ լոկ հարցական նշանմը դնելով կեչառուեցւոյ անուան քով։

---

[1] Ձեռագրաց մէջ ի հարկէ կան ընթերցուածոց տարբերութիւնք թէ այս եւ թէ յաջորդ խորագրաց, զորոնք նշանակելն աւելորդ համարեցանք։

[2] պատ. Աղեքս. էջ 191—192։

[3] պատ. Աղեքս. էջ 192—193։

[4] պատ. Աղեքս. էջ 193—195։

[5] Թ. 68. Թղ. 245b, բ — 248a, բ։

Այս Բարառնութիւնք խաչատրոյ համարելու մի միայն նշան կրնայ առնուիլ ասոնց վերջը գրեթէ ամէն ձեռագրաց մէջ գտնուող յիշատակարանը[1]. "Որք լսէք զաղիսղարմ Բարառնութիւնս՝ ղաբդմաղող աղբ[2] զխաչատուր կեչառուեցիս[3] յիշեցէք ի Քրիստոս Տէր մեր[4]." Սակայն այս յիշատակարանը կրնայ ցուցընել՝ որ կեչառուեցի անձամբ յօրինած է գասունք, եւ ոչ թէ գտնելով իրմէ յառաջ՝ իւր խմբագրութեան մէջ առած: Այս խնդիրը չի լուծեր յիշատակարանիս այն խօսքը թէ "ղաբդմաղող աղբ խաչատուր:" Վասն զի անով չի կրնար հասկցուիլ բարառնութենանց յօրինումն. ապա թէ ոչ գոնէ "զյարմարող աղբ" պէտք էր ըսուիլ: Այս խօսքով խաչատուր անշուշտ կը հասկրնայ միայն կատարեալ օրինակութիւնը՝ Բարառնութենանց եւ իւր յօրինած Յառաջաբանին եւ Վերջաբանութեան հետ ի միասին, որով ինք ձեւի վերածած էր գիրքը կամ այս յաւելուածով արտաքին խմբագրութիւնը յօրինած. եւ զայս կը ցուցընէ "ղաբդմաղող աղբ" բառերով: Եւ արդեամբք եթէ ակնարկ մը ձգենք այս կտորներուն վրայ՝ կը համազուինք՝ որ խաչատուր ոչ այն լեզուն եւ ոչ այն ոճը կրնար գործածել. վասն կեչառուեցւոյ ինչ ու աղին լեզուին քով Բարառնութենանց լեզուն շատ ու շատ բարձր է, մանաւանդ վերջին չորրորդ Բարառնութեան մէջ: (Աստ անդ հանդիպած քանի մը ոամիկ ձեւեր[5]

---

[1] թ. 90 դ. թղ. 242a, 1—3:

[2] "Սորին" ունի թ. 57Ա:

[3] "կեչառուեցի" ունին թ. 1259, 592 (որ "լոկ" կ'ըսէ փոխանակ "լսէք".) 57Ա. այլք "չունին: Հոս շատ ձեռագիրք յաւելուած ունին գրչաց. այսպէս թ. 424 "զխաչատուր կեչառուեցի է— ընէր-է- ֆրէչ-." թ. 57Ա. "զխաչատուր կեչառուեցիս է— է աղին չար-աւ-էղէ զա-ւ-ուրէ- էպէ-ի-պո- ֆֆ-ողը է— նի-ր-ողը Աղէ-ո-անդր ֆր-ց-":"

[4] "Տէր մեր" չունին թ. 1259, 592 եւ 1538: թ. 424 "յիշեցէք ի Քրէ:" թ. 57Ա. "յիշել ի Տէր:" 1538 յաւելու ի վերջոյ "եւ դուք ողջ լերուք ի Տէր Ամէն":

[5] Այսպէս են "աչէր:" "հասայ:" "հոսայ" (հոսեցայ) եւն:

սխալագիր գրչաց արդիւնքն են։) Դարձեալ միտ դնենք՝ որ ինչպէս Վարուց Աղեքսանդրի բուն բնաբերն, նոյնպէս նաեւ Բարառնութեանց իւրաքանչիւրին նմանողական ոտանաւոր յօրինած են կեչառեցիէն քիչ մ՚եռքը՝ Զաքարիա (որ ի նորին "շաւիղէ" բլլալով՝ լաւ գիտէր հարկաւ նախատրոյ գործքերը), եւ Գրիգորիս Աղթամարցի. ուստի իբրեւ բուն բնաբերէ մաս կը նկատէին Բարառնութիւնը։ Սուգութեան կը հանի այս՝ եթէ ուղղիղ է 57 Ա ձեռագրի Լուսանցագրութիւնը, որ Բ. Բարառնութեան[1] նմանողութեամբ շինուած "Ազբեցէք ի տուն պարսից" ոտանաւորը կեչառեցւոյ անուամբ կը յիշէ յօրինուած։ — Անցողակի յիշենք որ կեչառեցւոյ այս մանր յիշատակարանը ջնջին թ. 893, 1390, 1601 եւ կ՚երեւայ թէ նաեւ 1107 եւ 1489 ձեռագիրք. բայց այս՝ անշուշտ կարեւորութիւն չունեցող պարագայ մըն է։

Որպէս զի յախուռն չերեւայ լեզուի եւ ոճոյ կողմանէ առեալ մեր դատաստանը՝ դնենք հոս պատառիկ մը միայն երկու գրութեանց, որ ամէն տեսական համեմատութենէն աւելի պարզ կը ցուցընէ իրը։

ՆՁԽԱՐ ԽԱՉԱՏՐՈՑ ՈՏԱՆԱՒՈՐՆԵՐԷՆ[2]

(Ա— ՄԽԶ։) "Ասաց մատրուակ ֆէնոյն
Որ դիմիղայ է յեռ է երէ,
Առէք ըմպեցէք լզգինիս
Ո— հերէ երէ ղերեցէլ։
Ցերէր ճանապարհ ընէ
Գընալ ը է անհոգացէլ։
Զայս տիկնոջ մրտոքն ասէր,
Որ վերէր զնա սպանանել։"

Միտ դնելու է որ կեչառեցւոյ այս կտորը դեռ բնաիր մասերէն է, որուն կը համազուինք քիչ

---

[1] Թ. 57Ա. էջ 138 "ԽԶ" կը նշանակէ այս երգը, մինչ Թ. 90Դ (Թղ. 238b) "ԳՐ". այսպիսի դէպքեր ցանցառ չեն։

[2] Թ. 90Դ. Թղ. 209a։

Մ՚եսքը յիշելի քանի մը նշխարներով, իսկ Գ. Բարառնութեանց այս կտորը՝ քանի մը մանր դարձուածք եթէ ի բաց առնուինք՝ Ե. դարու գոնէ վերջին կէսուն լեզուի դրոշմը իւր վրան կը կրէ։

ՆԱԽԱՔ Գ. ԲԱՐԱՌՆՈՒԹԵԱՆ[1]

«Զայս ասելով ի յողբ շարժին, պատառեն զպատմուճան, ներկ(ա)են արեամբ զերեսս, փետտեն զհերս վարսից, ճողեն զմորուս իւրեանց, հող զգլխով արկանեն, տան զերեսս միգախառն մոխրի, հնչեն զգալարափողս... զաշխարանն այսպէս հրատարակեն. Տէր արքայ, այսքան ժամանակս աշխատ եղաք ի գործ պատերազմի, ծովակուրս եւ գազանաբեկ լինելով», եւն. եւն։

Վերջապէս աւելորդ չէ մատնիչ ընել՝ որ նախաշաւղը ըստ բաւականի գիտէ իւր գրուածնեըը՝ "ոչ- քան" "գկեչառեցիս փոխ առարէք յիշման զնս արժան[2]" "այսպէս եւ դուստր ի մտի, ծոյլ ու ծանակ կեչառեցի[3]" եւ նման բացատրութեամբք. եւ այսպէս՝ գժուարաւ կրնար Բարառնութեանց համար՝ եթէ իւր գործքն էին՝ ըսել թէ "Ոչք լսեք զաղէտըդ" Բարառնութիւնս՝" զանոնք այսպէս գովութեամբ յիշելով։ Լաւ կը ճանչնանք դարձեալ գնաշաւղը՝ որ այնպէս "անվայելուչ" կը գտնէր "հեթանոսական" գրուածքները, որ այսպիսի գիրք մը գրելու համար թողութիւն խնդրելու պէտք կը տեսնէր. մինչ Բարառնութեանց հեղինակը՝ յարմար կամ անյարմար՝ հեթանոսական դիցաբանութեան յաճախ՝ նաեւ ոչ ճիշդ՝ ակնարկներով ճոխացնել կ՚ուզէ իւր գրչութիւնը։ Այսպէս կը յիշեցնէ որ Ագեսանդր ըլլայ "ՅԱմանէ կամ Աւտամպդայ հելլենական նուագօք ի կրաւնոսէ եւ յԸռայէ սերեալ ազգաբանու-

---

[1] Պատ. Աղեքս. էջ 193—194։
[2] Թ. 68. Թղ. 244b, ա։
[3] Թ. 90դ Թղ. 69a։

թեամբ[1].„ Աղեքսանդրու ուղն էր "օդապարիկ իբր ֆսեներքա եւ պագիաս[2].„ կը կրթուէր "ի մայրն իմաստութեան առ Աթենայ իսկուրհ-ւոյն[3]:„ Ողմպիադա կ'ողբայ ըսելով. "Այժմ պիտոյ է ինձ տապարն Հեփեստոսի առ ի հերձանել զգլուխ ծնողիս Աթենայ[4].„ եւ Հուքսիանէ կը հեծեծէ թէ "որպէս հանդերձեալ ես (Աղեքսանդրոս) յաստուածոյն խառնիլ երամս[5],„ եւ այլ նման բացատրութիւնք, որոնք կեչառուեցուց գրչէն դժուարաւ կրնային ելլել:

Միւս կողմանէ բաւական յայտնի է Բարառնութեանցս հեղինակին աղբիւրն՝ նաեւ լեզուին նկատմամբ,[6] այսինքն՝ Կալիսթենեայ Հայ թարգ-

---

[1] Պատ. Աղեքս. 189, 13:
[2] Պատ. Աղեքս էջ 191, 1:
[3] Պատ. Աղեքս. էջ 191, 6:
[4] Պատ. Աղեքս. էջ 192, 14:
[5] Պատ. Աղեքս. էջ 193, 15:

[6] Ամբողջ Բարառնութեանց ընդ-ը Կալիսթենէսէն է, ինչպէս ամէն ընթերցող կը տեսնէ: Լեզուին նմանութեան իբրեւ դոյզն օրինակ յիշենք. "կարծիս առեալ ընդ-ղի-ր օ+ անհահ ի-լ հաւ-լ„ (էջ 189:) Հմմտ. առընր հետ Պատ. Աղեքս. էջ 41, 30, ուր առ Աղեքսանդր կ'ըսուի. "Ով թագաւոր, քեզ փիւգոս խոյեղի-ր ասեմ. զի թէ կամիս յաւիտեան անդերանալ ի հանդ-լ„ (Հմմտ. Հէ. էջ 36, 15:) Ցայտնի է որ "եղջիւրք„ նշան էին Ամանի. (Հմմտ. Թ. էջ 6, 18. ԺԶ. էջ. 9, 30. եւն) եւ Աղեքսանդր "եղի-ր-ս-ր„ կը կոչուի. (ՄՀՔ. էջ 184, 22:) — Էջ 190, 2. Պաւրոսի համար կ'ըսուի. "Զոր անդրաքայլեալ ելէնչ՝ դբ-ր մահիկն դի-ր-լ կացուցեալ.„ Հմմտ. Պատ. Աղեքս. ՄԺԹ. էջ 134, 14 "...զթագաւորն Պաւրոս, ի- զմահիկն բր-ր դի-ր-լ ի վայր ընկենոյր„: "Գէլ., շատ կը գործածէ Կալիսթենեայ թարգմանիչը՝ պարտել, յաղթել նշանակութեամբ, այսպէս նաեւ գե-ն (յաղթելն, յաղթանակ) զ. օ. "Հզօր գլխոն եղեալ՝ ի վախուտ դիմեցին.„ (Պատ. Աղեքս. ՃԺԵ. էջ 58, 16:) — Էջ 194, 23. "Ես մարդ եմ մահկանացու. բայց վասն զի վերին նախախնամութիւն ոչ տայր ինձ յոյժ հանգչել՝ ի ձեռն իմ մտախորհրդոյ նախախնամէր զարարածս, բարեացն բարիս տայր առնել, չարեացն զչարն հատուցանել.„ Հմմտ. Պատ. Աղեքս. ՄԻԳ. էջ 137, 10 եւն. "Նոքա (Բրահմանք) ասեն. Իսկ արդ ապա դէ մարդ մահկանացու գոլով քո, առ ինչ այդչափ պատերազմ առաս ...: Ասաց ցնորս արքայն. Այս ոչ ի մէնջ, այլ ի վերին նախախնամութենէն մտախորհրդոյ լինի ... արդ ես դադարել կամիմ ի պա-

մանութիւնը. եւ արդեամբք անհնար չէ՝ որ նոյն իսկ ինքն հայ թարգմանիչը Վարուց Աղեքսանդրի ըլլայ հեղինակ Բարառնութեանց՝ յանձնէ յօրինելով կամ թարգմանաբար յերիւրելով: Սա ստոյգ է՝ որ Պիտոյից գրոց հեղինակը շատ սիրող է Բարառն-ընեան օրինակաց. այնպէս որ իւր "Պէտք„ գրոց Ը. Մասին մէջ գրած Բարառնութեան օրինակներով՝ գո՛հ չըլլալով՝ նոյն գրոց վերջը կցեր է "Ցաւելուած օրինակաց Բարառն-ընեան[2]:„ Այսպէս կարծենք նոյն ինքն Խորենացի իւր Հռետորական ուսման փորձ մ'ուզեր է ընել Կալխեթենեայ նմանողութեամբ յօրինելով այս ողբերն, որոնց ընտրութեան կամ ոճի աստիճանն արդեամբք չի տարբերիր Պիտոյից գրոց մէջ ի Մովսիսէ հիւսուած շատ մը կտորներէն. բայց նկատմամբ լեզուի՝ աւելի բնական եւ զուտ՝ քան վերջնոյս մէջ: Անշուշտ Վարուց Աղեքսանդրի թարգմանութեան հետ ի միասին եղած է այս կտորներուս յօրինուածն, որուն վկայ է լեզուի նոյնութիւնը:

Սակայն կրնա՞նք արդեօք այս Բարառնութեանց մաս համարիլ այն հինգերորդը՝ որուն վերնագիրն է.[3] "Եթէ որպիսի բանս խրատական խօսեցեալ լինի հանճարեղին Աղեքսանդրու առ բարեկամս իւր: — Բարեաց գործոց եւ քաջապէս առաքինութեանց ոչ գոյ հակառակ.„ եւն: Նոյն իսկ հրատարակիչն այս կտորը չէր համարեր Բարառնութեանց մասն՝ գլխաւորաբար զայն պատճառ բերելով՝ որ նաեւ ձեռագիրք չեն դներ Բարառնութեանց մէջ, այլ գրոց վերջը՝ նոյն իսկ յիշատակարանէն առաջ[4]: Այս դիտողութիւնն ուղիղ է. նուազ

տերազմ տալոյ, այլ ոչ գոյ ընդ բարուցս խմոյ տէրն„ եւն: Դարձեալ "ըՀ-ՈՐՈՒՀՓԼՈՒՒ ԻՐՒՎՐ„ (էջ 192, 2.) ճիշդ նոյնը պտմ, Աղեքս. Մ.Ի. էջ 133, 18 եւն:

[1] Խոր. տպ. 1842, էջ 510—528:

[2] Անդ, էջ 570—579:

[3] Պտմ. Աղեքս. էջ 196—198:

[4] Պտմ. Աղեքս. էջ 195, ՅՆ. 1, բ:

ծանրակշռութիւն չունի նաեւ այն՝ թէ "եւ յոճ մատենագրութեանն իսկ այլայլութիւն տեսանի ընդ նա եւ ընդ առաջինան։"

Այս կտորիս օտար ըլլալու նշան մ'ալ է անշուշտ այն՝ որ սոսր հեղինակն առջեւն ունէր "Արիստոտէլի Յաղագս Առաքինութեանց աւ Աղեքսանդրոս Թագաւոր[1]" գրութեան հայ թարգմանութիւնը, որ բաւական ուշ թարգմանուած է ի հայ։ Այս գրութեան մէջ կը յիշուի թէ Արիստոտէլ[2] "Ի ճառին Առաքինութեան աս ծնմականն այսպէս հրատարակէր. եթէ գովելի են գեղեցիկն արդարութեամբ եւ պարսաւելի պակշտաեալքն եւ արբեալքն ժեղօք, եւ աւելի՝ գարշելին զեղխութեամբ. հանգի բարեաց յաջոյնալ լինին արդարութիւնն եւ գարշելոցն չարութիւնն։" Այս կտորին աղբիւրն է "Արիստոտէլի Յաղագս Առաքինութեանց" գրոց նոյն իսկ ակիզբն՝ որ է այսպէս[3]. "Գովելի են գեղեցիկն եւ պարսաւելի գարշելին. հանգի բարեաց յաջոյնալ լինին առաքինութիւն, եւ գարշելոցն չարութիւն", եւ գարշելոցն չարութիւն"։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ գրոցս տպագրութեան օրինակին եւ այն ձեռագրին մէջ՝ զոր գործածած է Բարառնութեանս հեղինակը, բաւական ձեռագրական տարբերութիւնք կային։ — Յիշենք որ այս "Բարեաց Գործոց" կտորը չունին շատ մը ձեռագիրք, այսպէս Վենետկոյ՝ թ. 592, 893, 1259, 1390, 1538 եւ 1601, Մեր Մատ. թ. 90 գ եւ 57 Ա. — ունին միայն՝ Վենետկոյ թ. 424, 1107, 1489 եւ Մեր Մատ. թ. 68։

Տեսանենք այժմ խաչատրոյ բուն գործը՝ նմանողական ոճաձեւ պատմութիւնը վարուց Աղեքսանդրի։ Բազմաթիւ ոտանաւորք կը տեսնուին կալիսթենեայ արդի օրինակաց մէջ, այնպէս որ ծանօթ

---

[1] Լոյս տեսած է Դոքի Ընկերի անուամբ ծանօթ գրոց վերջը՝ Վենետիկ, 1833, էջ 629—635։

[2] Պատ. Աղեքս. էջ 196, 10—15։

[3] "Յաղագս Առաքինութեանց,,, էջ 629, 5—7։

ձեռագրաց եւ ոչ միւն ապահովութեամբ զուրկ է ասոնցմէ: Միայն Վենետկոյ Թ. 1390 չունի քնաքերէն մէջ այս ոտանաւորները, ասկայն նաեւ այս մասամբ միայն կրնանք ըսել. վասն զի "Ի վերջ գրոցն այսպէս ունի. Մնացեալ կոճոյժն ոտա են ըղբս չեփոյ գրել ասպառնօք գրեցաւ. եւ դնէ ոտանաւորս ինչ կեչառեցւոյն„: (— Այլ խնդիր է՝ թէ նախկինէ ոտանաւոր էր արդեօք այս 1390 ձեռագրին նախագաղափարը: —) Չունի այս ոտանաւորները նաեւ Վենետկոյ 1601 ձեռագիրը. բայց այս՝ նշանակութիւն չունի, վասն զի կամաւ դուրս թողուցած է գրիչը:

Այս ոտանաւորք չինէան ամբողջ գրութիւն մը չեն կազմեր, այնպէս որ եթէ քովէ քով բերուին՝ անկապ եւ շատ անգամ անիմանալի կը մնան: Ասոր պատճառն այն է՝ որ այս կտորները զուտ նմանողական ոտանաւորք են՝ կալիմեռնեայ ոչ թէ իւրաքանչիւր հատուածին ամբողջ բովանդակութիւնը, այլ այս կամ այն կէտին ի մտանաւորի, որմէ գրգռուած է հեղինակն. ուստի իւրաքանչիւր հատուածին վերջը կցուած չափական խորհրդածութիւնք են այս կամ այն մասին: Այս պատճառաւ նորանշան երեւոյթ մըն է նաեւ իրենց բառաց դէղը: Վասն զի Վարուց Աղեքսանդրի ինչ ինչ ձեռագիրք գրեթէ երկու երես անգամ մը նիւթ ունին պատմուած դիպաց վրայ, ուստի եւ երբեմն այս ոտանաւորք գրուած են նոյն պատկերներուն էջէն կամ բոլորտիքը, որով անջատ են բուն բնագրէն. այսպէս ունի Վենետկոյ Թ. 424: Բայց այս դիրքը պահած չեն միշտ, այլ ձեռագրաց մեծ մասին մէջ հայ բնագրին ամէն հոպաձին վերջը կցուած են մաս առ մաս, եւ այս՝ նաեւ պատկերաւոր ձեռագրաց մէջ, ինչպէս մեր Մատ. 90 Դ, եւ Վենետկոյ՝ 1259, (ուր պատկերաց տեղը դատարկ թողուած է, բայց նկարները մոռցուած են:) Այս դէպքիս մէջ՝ որպէս զի բուն բնագիրն եւ ոտանաւորք չխառնուին իրարու՝ ոտա-

նաւորաց սկզբնաւորութեան եւ բնագրին ընդհատեալ մասանց յաջորդող շարունակութեան սկզբնատառք կարմրաւ են ամէն ձեռագրաց մէջ։ Շփոթութիւնն աւելի կրնար պատահիլ համաօդեալ օրինակաց մէջ. ասոր համար այսպիսեաց մէջ բաց ի կարմրագիր սկզբնաւորութենէն՝ ոտանաւորաց վրայ (երբեմն նաեւ ամէն տան գլուխը) նշանակուած է կարմրագիր "ֆ-ֆ-յ„ (قَفِيَة) բառը, զոր յետին գրիչք կը գործածեն նոյնպէսանգ չափական գրութիւն նշանակելու։ Այսպէս է մանաւանդ մեր Մատ. թ. 68։ Այս քանի մը կէտերուն չպահուելովն կրնար վերջապէս յառաջ գալ անճահ խառնուրդ մը բուն բնագրին եւ ոտանաւորաց՝ որով անել բաւիղ մը կ'ըլլար ամբողջ գրութիւնը. այսպէս ալ եղած է արդեամբք Վենետկոյ՝ թ. 1538 ձեռագիրը։

Այս ըսուածներէն կրնայ դիւրաւ գուշակուիլ՝ որ դժուարաւ կրնան երկու ձեռագիրք գտնուիլ որ երգոց կարգին, տեղւոյն, չափին եւ այլ հանգամանաց լիուլի միաբանութիւն ցուցընեն։ Զայս կը հաստատեն մեր Մատենադարանի երեք ձեռագիրք, որոնց վրայ կրնամ տեղեկութիւն տալ. միւս ձեռագիրք ալ ապահով՝ զարտուղութիւն չունին յայսմ։ Գլխաւորաբար համաօդ օրինակաց մէջ հատուածք նոյն չափն ու մեծութիւնը չպահելով՝ ոտանաւորաց ալ դիրքը շատ խառնաշփոթութիւն կրած է. այսպէս միեւնոյն կտորը միոյն մէջ հատած՝ վերջը, միսին մէջ՝ հատուածին մէջը կը գտնենք, մանաւանդ թէ բոլորովին ուրիշ տեղ անցած կամ տեղափոխուած երբեմն[1], եւ նաեւ բոլորովին խառնուած կամ տակնուվրայ, մինչեւ միեւնոյն երգոյն այլեւայլ տները վերիվայր զետեղուած ուրիշ ձե-

---

[1] Զոր օրինակ "Ով վաշխուէր„ ֆ-ֆ-յ թ. 68 (թղ. 191a, բ դրած է Ր հատուածին վերջը (պատ. Աղեքս. էջ 2, 13.) իսկ թ. 90 դ ընդհակառակն Ե հատուածին դէմը (պատ. Աղեքս. էջ 4, 3 "ասելով այսպիսի օրինակաւ„ խօսքէն եաքը։)

ռադրի մէջ։ Դժբախտաբար երեք ձեռագիրք ալ յայսմ անատիւտ չեն. որուն իբր օրինակ յիշենք քանի մը կտոր։

Աղեքսանդրու մահուան վրայ (Մ2) շինուած ոտանաւորին տուն[ք]ն են յաջորդք. (բատ 90 դ։) "Ով իւր պարոնին նեննգէ.„ "Լացէք որդիք.„ "Զէր հայրն եւ մայրն„ եւ "Այս է հրաշքն[1]։„ թ. 57 Ա[2] միայն վերջինն ունի. իսկ 68 թէեւ ունի "Ով իւր պարոնին.„ սակայն յաջորդաց տեղ կը դնէ ուրիշ երկու նոր կոֆայ՝ ("Ջուր խնդրեաց„ եւ "Անբախտ ու խիատ„.) եւ հատ մ'ալ ուրիշ տեղէ ("Դադարեցար„. զոր 90 դ եւ 57 Ա նախընթաց հատածին մէջ ունէին։) Ի վերջոյ կը կցէ կոֆայ մ'ալ. "Ինծ[ո]ղէ ոչձն ամանէ. որ ա-բինակ էր Քրէոպոսէ. որ հայր ինայ մայր չէ ծնէ„ եւն[3]։ Ահա այս անիմաստ խօսքին բանալին։ Այս կտորը նշոյլ մըն է՝ յիշեալ "Լացէք„ կտորին, որուն վերջին տողերն են. "Քաջ առիւծ էր հեծեծէի. ‖ եւ իմաստնոյն Սողոմանէ. ‖ կ[ո]ծողութեամբ Սամանէ. ‖ եւ օբինակ էր Քրէոպոսէ։ ‖ Զէր հայրն է- մայրն է ծնէ„ եւն։ Թէ աղաւաղման ծագը հատած է ուրեմն հոս թ. 68՝ կրնայ դիւրաւ իմացուիլ։

Աղեքսանդրի ըմբշամարտութեան վրայ յօրինուած երգին (ԾՒ—ԾԵ) տները բոլորովին հակառակ կարգաւ են ձեռագրաց մէջ։ թ. 57 Ա ունի այսպէս[4]. 1. "Տէր Ակառանայ.„ 2. "Տէր մանուկ„. 3. "Կառամարտիկս„. 4. "Քանթիոս„. իսկ թ. 68 ունի[5] նախ (2) "Տէր մանուկ„. ապա (3) "Կառամարտիկս„. (4) "Քանթիոս„ եւ (1) "Տէր Ակառանայ։„ Մեկնութիւնը դիւրին է՝ եթէ ենթադրենք որ ոտանաւորը նախնաբար նշոյլ մը բոլորուած գրուած էր։ Եւ այսպիսեաց չափ չկայ։

---

[1] թ. 90 դ. թղ. 233a—234a։
[2] թ. 57 Ա. էջ 135։
[3] թ. 68. թղ. 242b, ը—243b, ա։
[4] թ. 57 Ա. էջ 17—18։
[5] թ. 68. թղ. 197b, ա—բ։

*Իսկ թէ այս ոտանաւորաց բնագրին հետ խառնուելով՝ ինչ բաւիղ յառաջ կու գայ՝ կը ցուցընէ՝ է՛ջ այլոց բէ-դո-ց՝ հետեւեալ կտորը համառօտ բնագրէ մը[1]. "Ե՛ր հրաման առին որ սպանանէն զքաղաքն: Կո՛ֆայ: Իբրատ տամ քեզ հզօր արքայ . . . : Կո՛ֆայ: Արքային պատասխան կու տայ . . . : Էշէ ե՛ր ջրվէժ գործէին:" Առաջին եւ վերջին կտորներն շարունա-կո-ւ-ն են նոյն բնագրին. ո՛ր տող միջանկեալ բաժնած է զատնիք: Այսպիսի անհեթեթ բաժանման շատ աւելի պայծառ օրինակ է յաջորդը՝ որ ընթերցի օրինակին է[2]. "Ու զնաքաղել Սարբաքոյ զանձուանդրէ ին չուս- յանին, տանզի ի նոցանէ կաքաղեալէր ի զօրավարու-ն-ե երբ որ ի մեհեան եմուտ . . . : Այսաւս վոխարէն առնեմ . . . զիս յիշեա ի յողջակիզի: Ե՛ պապէ նոցա:" Հոս միեւնոյն անգամ նախադասութեան իմաստը կախ մնացած է միջակեալ տառն տողով, վասն զի խօսքն է.[3] "քանզի էր ի նոցանէ կարգեալ ի զօրավարութիւն, եւ պատմէ նոցա:" Իսկ այսպիսի անհանճար բաժանումնք ամէն էջի վրայ կը գտնուին ձեռագրաց մէջ:

Իրաց այս վիճակին մէջ՝ զարմանք չէ անշուշտ՝ որ ձեռագրաց մէջ այս ոտանաւորք ոչ միայն իրարմէ բաւական տարբերութիւն կ'ունենան միոյն մէջ տող կամ տուն աւելի՝ միւսին մէջ պակաս ըլլալով, այլ մեծամեծ կտորներ ամբողջ եւ հատածներ անգամ, եւ այն՝ բազմաթիւ քանակութեամբ մէկն աւելի կ'ունենայ, միւսը՝ պակաս: Առջեւս ունեցած երեք ձեռագիրք ալ յայսմ զարտուղութիւն չեն ցուցըներ[4]:

---

[1] թ. 68. թղ. 201a, ա:

[2] թ. 90Դ. թղ. 80a, 21—81a, 10. ուր թղ. 81b, 1—81a, 9 ոտանաւոր յաւելուած է:

[3] Պատ. Ագէքս. ճԼՋ. էջ 75, 7—9:

[4] Զոր օրինակ ՝—Էն ՝—Ն թ, 68.: — թղ. 215a "Այս կեանքս.," "Զայդ որ բռնեցիր,". (չունի՝ 90Դ. թղ. 107—108 եւ 57Ա. էջ 69—71:) Այսպէս նաեւ (թղ. 218) 'Աւաղ թէ.," "Ահա դիժարեց:" (թղ. 220) "Արքայս կու լայր.," մեծ կտոր մը "Վայ ըզքո մարդ.," (թղ. 221a.) եւն եւն. ասոնք չունին 90Դ եւ 57Ա: — թ. 90Դ. ՝—Էլ ՝—Ն. (թղ. 107a

Առնց մէջ թ. 68 թէեւ աղաւաղ՝ ոտանաւորաց կողմանէ շատ աւելի կատր ունի քան 90 Դ, որուն շատ անգամ կը միաբանի 57 Ա. — ոտանաւորք վերջնոյս մէջ շատ անգամ աւելի լաւ եւ ամփոփ շարուած են քան միւս երկուքին: —

Ձոհ արդեամբք խաչատուր կեչառուեցի է հեղինակն այս ոտանաւորաց՝ գոնէ բաւական մասին՝ ստոյգ է: Վարուց Աղեքսանդրի վերջին կտորին նկատմամբ գրած ոտանաւորին մէջ կը գրէ հետեւեալը[1]:

"Ա՛ռ ձեզ պաղատանք առնեմ, ընթերցօղ գըրոցս ի լըման,
Ըզկնէ՛ւ-ե՛ւ զի՛ւ արարէք յիշման զիս արժան.
Զայս ոտանաւոր ասացի զինչ (ի) ամայ որ կան,
Ալա՛ւ-ելնաց մէն, այլ որք են արքայ պատուական:
Պաշտեմ զՏէր Աստուածն երկրի խաչափո՛ւրը կենդանէ,
Ըզհայր անեղ ծընօղ Բանի, զմիածինն անփոփոխելի" եւն[2]:

Կ'երեւայ թէ խաչատուր այս երգերը գրելու յորդորուեր է կաթողիկոսներէն, որուն մէջ կ'ըսուի՝ թէ Աղեքսանդր տեսնելով Ալիքսեւսի ոտա-

---

1—7) "Դեսպանս:" — թղ. 24a, 1—6 "Մայրն միամիտ." (թ. 68 չունի. ունի 57Ա:) — Մեծ կտոր մը (թղ. 61a—66b.) "Այս է Մակեդոն." "Երբ լսեցին." "Շող եւ փայլուն". "Ջամբոխդ." "Արքայն." "Դարեհ." "Ջսուրն հանեալ." "Հիմիկ որ." եւ "Ջմայրն." այս ամէն չունի թ. 68, այլ ունի 57Ա: Նոյնպէս թղ. 145b "Արքայն." — թղ. 151b "Այս են գազանք" կտորներուն մէջ եղած բոլոր կտորները չունի թ. 68, ունի 57Ա եւն եւն: — Վերջապէս թ. 57Ա ե-ելի ե-նի. էջ 4—8 մեծ ոտանաւոր յ-ե-ե-ի ունի. (Ասոնք մը նոյն ունին միայն 90Դ. թղ. 16 եւն եւ 68, թղ. 193 եւն:) — Էջ 11 "Արժան եւ իրաւ." (չունին 90Դ եւ 68:) — Մեծ կտոր մը (էջ 119—120) չունին 90Դ. եւ 68. եւ այլ անթիւ այսպիսի կտորներ՝ երեքին մէջն ալ:

[1] թ. 90Դ. թղ. 235b:

[2] Այս "պաշտեմ" կտորն միւս ձեռագիրք բոլորովին ուրիշ տեղ ունին. այսպէս թ. 68 կը գետեղէ Ղ Ա հատածին մէջ (թղ. 201b), ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի Սարապեայ երկրպագելն. այս տեղափոխութիւնը յայտնի է, վասն զի ոտանաւորիս յաջորդ կտորները նոյն տեղւոյն աւելի յարմար են: թ. 57Ա չունի (եւ ոչ 68) առաջին "Ա՛ռ ձեզ" էական կտորը:

մամբ անցած Սկամանդրոս գետը՝ թէ չնչին բան է, զոր այնչափ վեհապետներ էր Հոմերոս՝ սկսաւ երանի տալ որ Հոմերոսի արժանի եղեր է Աքիլլեւս. եւ երբ իրեն ըսին՝ թէ քու գործքերդ Հոմերոսէն աւելի լաւ պիտի նուագեն քերթողք՝ պատասխան տուաւ թէ աւելի կ'ախորժի Հոմերոսի գրութեանց մէջ Թերսիտէս լլլալ քան այն պատերազմով Աքիլլեւս։ Այս գովութեան կտորը կ'երեւայ ազդած է կեչառուեցւոյ, որ այս տեղ կը գրէ[1]

"Ոչ հիանայ ընդ վաղն արի
Քաջազնաբար յափն գետի,
Այլ ընդբռնէն Հոմերոսի
Բաղկացական բան գովեստի.
Այսպէս է պատ ար է մըտէ
Ծայլ է ձանալ կէլուէյէ։"

Այլ լաւագիր է թէ ինչ աստիճանի կրցեր է հասցընել Խաչատուր իր քերթողական գրութիւնը։ Դժբախտաբար խեղճ եւ շատ խեղճ է այս նկատմամբ՝ իր գործքը. իսկ այս խեղճութիւնը շատ աւելի կ'առաւելուն անհանճար գրչաց անհամար սխալագրութիւններն, որով քիչ գիրք կայ հայ ձեռագրաց մէջ այսչափ թշուառ գրութեամբ ինչպէս այս ոտանաւորը։ Իբր օրինակ՝ թէ ինչպէս ոչ միայն արուեստ չկայ գրութեան մէջ շատ ու շատ տեղ, այլ թէ ինչպէս նաեւ կամաւ քանդած է լեզուն անգամ. եւ վերջապէս ձեռագրաց աղաւաղութեան նշան ըլլայ այս կտորը։[2]

"Ով վաշուէր Նեգտանիբոս,
Որ թագաւոր էր Յեգիպտոս,
Ոչ թէ հրզօր ձեռամբ հարս
Այլ լականաւրդ պոռիպոս.
Գիտակ եղեալ տրկար 'ամնոս
Զհերդ եւ զմնրուսդ ածէալ ափոս։"

Եւ պէտք ենք ըսել՝ որ այս կտորը դեռ յառեգոյն-

---

[1] Թ. 90Դ. Թղ. 69a։ Թ. 68, Թղ. 206b, բ։
[2] Թ. 68, Թղ. 191 a, բ։ Աւելի լաւ է՝ Թ. 57Ա, էջ 2։

ներէն չէ. թէեւ չենք ուզեր ըսել՝ թէ մեծ մասն այսպէս է ստանաւորներուս:

Այս կտորներուն լեզուն է ահռելանուագ խառն կամ ճիշդ եւս՝ բուն ահռելի, տեղ տեղ աւելի խառն օտար բառերով, տեղ տեղ աւելի յստակ. թէեւ շատ տեղ նաեւ այնպիսի բնականութեամբ գրուած՝ որ գրաւիչ կերպարանք կ'առնու, եւ անշուշտ այսպիսի տեղեր աւելի յաճախ պիտի ըլլային՝ եթէ աւելի նուազ ոչ-ոչ ձեռագիր ունենայինք առջեւնիս: Թէ՛ լեզուին եւ թէ տաղաչափութեան արուեստի ու ճաշակի աստիճանին օրինակ ըլլան յաջորդ քանի մը կտորները:

1. "Յորժամ լուին է չեր քակի — չէ է յուշըն խուր,
   Ոչ գաւրք եւ ոչ մըն աւգնէ, ոչ հարիւր հազար չիոր[1]:"
2. "Հիւանդին Աստուած է դեղ՝ որ մահու եւ տէրն է կենաց,
   Զհոգիըն ահաբ[2] ասէն. խելօհան[3] է բանս ասացած՝
   Թէ չձուինս ասեն եւ դիւրման[4] բազմաց վկայած՝
   Հրամանն ի վերուստ պիտի՝ որ աւգնէ բժիշկն գոված[5]:"
3. "Է՞ լուի ես ինչ ինձ ահտո, երբ լանի զոհ ոչ մահեար,
   Ոչ ջուվ ոչ երգուտ անի, զի քո սիրտն է նենգաւոր[6]:"...
   "Այս կեանքս է է ձուվ նման, — մարդիկ է նէօ լողան,
   Մարմինս է է նա նման, հոգիս գանձ է անմահական.

---

[1] թ. 57Ա, էջ 69:

[2] Այս կտորիս մէջ (զոր ունին երեքն ալ) "ահաբ" է ըստ 57Ա (էջ 60): թ. 90Դ, (թղ. 95b.) "ահապադ" իսկ 68 (թղ. 211b, բ.) "ահպէպ":

[3] Ըստ 68: թ. 57Ա "խելաւքած", 90Դ "խելօքաց":

[4] Այս կտորն է ըստ թ. 68: թ. 57Ա եւ 90Դ ունին "Զոր եւ իմաստուն խօսիւք՝ գալինոս (90Դ "գալիանոս") բազմաց վկայած (90Դ "վկայեաց":

[5] Ըստ թ. 68 եւ 57Ա: թ. 90Դ. "որ բժիշկըն լինի պովաճ":

[6] թ. 68, թղ. 220a ա:

Միտքս է նաւավար ճարտար՝ որ հանէ ցամաքն երեսն.
Աւազ թէ խորէն այս նաւս՝ ձէ՛ր է վայր մնամք խնդման[1]։»

4. «Երբ լերինս ոտ ջուրս են միաբանել[2] եւ ո՞ր գանգատիմ,
Այս իմ ընդոցոյ ծառայք չըլուին որ եւ[3] հանգչիմ,
Տօվըն է ամէն նըման, որ յերկրէ յերկիր վտարիմ.[4]
Աստուած գիտէ թէ ուր մեռնիմ, կամ ես ոմ ձեռօք փէ ննդվիմ։»

Այս քանի մը նշխարք կը ցուցընեն անշուշտ թէ կեչառուեցւոյ լեզուն՝ ուր բռնազբօս եւ գրչագրաց ձեռօք աղաւաղուած չէ՝ կոկ ու վայելուչ ընտանեկան լեզու մըն է, եւ ոամկախօս մատենագրութեան մէջ իւր հաւեստ տեղը կրնայ բռնել։ Իսկ նիւթոյն նկատմամբ՝ ինչպէս քանի մը տողերէ կրնայ գուշակուիլ՝ տեղ տեղ արդեամբք յաջող կտորներ ունի. թէպէտ ասոնք անշուք կտորներու մեծ կոյտին մէջ հազիւ աստ անդ կը նշմարուին։

Կրնար կարծուիլ՝ որ Վարուց Աղեքսանդրի շատ կտորները չէ առած երգի այն կեչառուեցին որ «անվայելուչ» կը գտնէր շատ տեղ. բայց ի գործնականին կը տեսանենք նաեւ այսպիսի մասերուն վրայ ոտանաւորներ։ Կեչառուեցւոյ պարզմտութեան յիշատակարան մըն է յաջորդ ոտանաւորը, զոր գրած է Մթ հատուածին առթիւ, ուր կը պատմէ Կաղեսթենէս՝ թէ վայրենեաց երկիրը տեսաւ Աղեքսանդր «անկածոյ մարդիկ,» ոտոյաձեւ ձեռքերով մարդակերներ, առիւծագէմ շրթեքկանգուն վարսով հսկաներ, կրիայի չափ լուեր, շան պէս հաչող եւ այծու պէս թաւ մարդիկ, առանց ջրոյ եփուող ձկեր

---

[1] Թ. 68, Թղ. 215a, աւ։
[2] Ըստ 57Ա։ Թ. 90Դ՝ «են մ. միացեր։» (Թղ. 119a)
[3] Թ. 57Ա «չի թողին սակաւ մի հանգչիմ։» (Էջ 80։)
[4] Ըստ Թ. 57Ա։ Թ. 90Դ «վտարիւ։»

եւն եւն: Այս կտորս կը ցուցընէ նաեւ այն ոճը՝ որով կը նմանի իւր բնագրին կեչառեցի[1]:

"Ա՛յ իմ հրաշագործ Աստուած՝ արարիչ ազգաց ամենի,
Ու զարմանալի քոյ գործք զինչ պատմեն երամք տեսողի.
Ընթ---անովն ոչխարս չըթ---ւ ի հ---պ---ի.
Բայց չա- թշնամոյ մրգէն՝ չնո՛ւ թե՛ւլ յառակս ամենի:
Այս են հըճայթըն վայրենի՝ որ են արներ ի յանտառի,
Լանջք բըռոտ ընտ՛ւ չիմ՛րնի՝ երթ--- ան՛ել էթ տ՛ւթ՛ի,
Հէր--- ան՛ելին չորէց կոնդնի՝ ո՛ւ լայն---ին՛ն զինչ ալէ
Պ՛րթ---փ---ւ մալիղնի՝ պատրաստեցան ի կռիւ յայտնի.
Եւ խոց ածին յանկարծակի երկուց կողմանց վտանգելի:
Տեսողացս է հիանալի, եւ ի մէնջ է ձեզ պատմելի" եւն:

Այս հատուածիս "Լանջք... մաշկեղինի" կտորին հետ պէտք է համեմատել բնագիրը, որով կ'իմանանք ոտանաւորաց նմանողութեան կերպը: Այս մասն է[2]. "Մարդիկ վայրենի՛ նման հոյոյց ... լանջո՛ բռոտի, ընտ՛ւ, չիմ՛. եւ ան՛ելին երթ--- արդ--- գտ՛ւ--ձո՛ ... հէր--- ան՛ելին յանգ---ն՛ ըրս, եւ լայն---ին՛ն ինքն--- աշխէ. եւ նիզին ա՛ւ ձեզ մաշկեայ պ՛րթ---փ---ւ:"

Ըսինք որ շատ աղաւաղ կը ներկայացընեն ձեռագիրք այս ոտանաւորաց ոչ միայն դիրքն ու չափն. այլ նաեւ բառերն ու խօսքերը, այնպէս որ միեւնոյն տողին մէջ՝ ուր մէկ ձեռագիրը կ'ուղղէ ուրիշին սխալը՝ հարկ է զինքն ալ ուղղել միւսով: Հազարաց մէջ բաւ է մի միայն այս օրինակը: Թ. 57 Ա կ'ըսէ[3]. "Նըշանդ բատոյգ եւ անսրղալ Փիլիպ արքայէդ դ'ե- կալ:" Այս տողն է Թ. 90 Դ ձեռագրի մէջ[4]. "Ընշանդ բատոյգ եւ անսրղալ Փիլիպ արքայ՝ է դդ դ-- կալ:" Հոս "ընշանդ" անիմաստ սխալը կ'ուղղէ 57 Ա "նըշանդ". բայց իւր "արքայէդ դ'ե- կալ" նոյնպէս անիմաստ խօսքը սրբագրելու է բատ 90 Դ "արքայ է դդ դ-- կալ:"

Աւելի ծանրակշիռ է երկրորդ կէտ մը. այս-

---

[1] Թ. 57Ա. էջ 91 եւն:
[2] Պատ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 124, 20 եւն.
[3] Թ. 57Ա. էջ 8:
[4] Թ. 90Դ. Թղ. 17b:

ինքն՝ թէ այս ստանաւորք կրած են շատ տեղ էական փոփոխութիւններ, մինչեւ անգամ նոր խմբագրու-ներ, ինչպէս պիտի տեսանենք. որով շատ կասկածներ այնչափ կը տարբերին իրարմէ այլեւայլ ձեռագրաց մէջ՝ որ նոր խմբագրու-ներ են աւելի քան թէ ընդօրինակութիւն նոյն կաորին: Հետեւեալը կը պարզէ աւելի՝ քան որչափ երկար մեկնութեամբ կարելի է բացատրել:

Ձեռ. 68[3]:

“Գ·էլէր· յերուզէս փեռայ
մեծ ֆրէռ·ս էին ի գլխիս.
||Նայ իմ լացս առեր զոգիս,
աչս արուն հեղեալ արտասուիս: || Անեն մի վախեր,
արքայ, լացն լաւ է՝ շատ ծիծաղիս. || Դէֆռն է պէռէն պռոնայ՝ յերուսէս ի յայատնեւորիս:„

Ձեռ. 90 Դ եւ 57 Ա[1]:

“Գ·էլէր· յերուզէս փեռայ՝
որ ֆրէռ·ս էին յիմ վերայ.
||իմ թագն ի գլխուս անկաւ՝
’ահիւ յոյժ զարհուրեցայ:
||Եւ սիրտս է տրտում դարձեր, զի մահու նշան կերեւայ.||Նախանձութիւն վերին քան ըզքեզ ինձ ճարակ չըկայ:

||Ուրախ կաց եւ դու ինդա՝ զի դֆռն պէռէն պռոնայ,
||Հանգիր յամենայն հոգւէ՝ խնդալով կեանքդ յերուսաղէմ եւն[2]:

Ինչպէս կը տեսնուի հոս՝ Ձեռ. 68 երեք տող բոլորովին դուրս թողուցեր՝ միւսերուն ալ իմաստը հասկնալ պահեր է. բայց նշանաւորն այս տեղ այն է՝ որ վերջին “դէֆռն եւն„ մասը առ 90 Դ եւ 57 Ա իբրեւ անկապ՝ չի կրնար մաս ըլլալ նոյն երգոյն՝ եթէ չաւելցնուի նաեւ “առեն մի վախեր„ կտորին նման խօսք մը, զոր սակայն չունին 57 Ա եւ 90 Դ, որ “Ուրախ կաց . . .„ կտորն ունին: Յամենայն դէպս շատ լաւ է 57 Ա ձեռագրին ճշդիւ նոյն տեղը լուսանցքին վրայ փոքրով նշանակած “ՁՔ„ “ԽՁ„ համառօտութիւնք, (“Ուրախ կաց·„ բառ 90 Դ գրչագրեալ

---

[1] Թ. 90Դ. Թղ. 222: Թ. 57Ա. էջ 129:
[2] Վերջին երկու տողն “Ուրախ . . .„ Թ. 90Դ “Գրէ·„ անունովը կը յիշէ:
[3] Թ. 68. Թղ. 239b, բ:

է,) որ կը ցուցընէ՝ թէ հոս այս երեք տերլուղաց յօրինուած գոլեր էրտու անցեր խառնուելը են. եւ այս՝ երրորդ տեսակն է ձեռագրացս պատմելոյն:

Աւելորդ է ըսել՝ որ այլեւայլ հեղինակաց այսպիսի խառնաշփոթ ձուլուած մասեր քիչ չկան ոտանաւորացս մէջ: Այսպէս է օրինակի աղագաւ թ. 68 ձեռագրի վերջը գտնուած երկար տաղը՝ "Աւաղ զիմ աւուրքս[1]." զոր եթէ լուծենք կը գտնենք՝ Գրիգորիս Աղթամարցւոյ երեք այլեայլ կոչնեը, որոնց միջինը ("Լացէք") նոյնպէս (բատ 90 Գ ձեռագրին գրչագրելոյ է. բայց 57 Ա "Խշշ" համառօտութեամբ նշանակեր է այս կտորին երեք տանց ալ սկիզբը, մինչ նոյն 90 Գ առաջին կտորը "Աւաղ զիմ աւուրքս" չունի: թ. 90 Գ ձեռագրի մէջ կայ "է գրչագրելս կաթուղիկոսէ" երգ մը "Ինձ հանց ուժ ու թեւ պիտէր", որուն կից է "Գաղափեցար Աղեքսանդրէ" ոտանաւորը[2]. առաջինն ունի 57 Ա[3] անանուն, երկրորդը՝ "Զ.Ք." համառօտութեամբ, ուրեմն երկուքին գրութիւնքը դոյոյլ գրուեր են իբրեւ մի գործ. Այս վերջին պարագային ամենեւին զարմանալի չէ, վասն զի ոչոյք է որ գոնէ մեր Մատենադարանին երեք յեղափոխ ե- ուչ ոչն պահեր է քոռն կիլիկեան խմբագրութիւնն, այլ կիլիկեան-գրիգորեանեան-Զաքարեան (կրնանք յաւելուլ նաեւ՝ պոլսականն) խմբագրութեանց բազդրութիւն մըն է: Տարբեր վիճակ չունին վէնետկոյ գոնէ քանի մը (եւ անշուշտ նաեւ այլ) ձեռագիրք:

Պէտք է յիշեցընել՝ որ այս ամէն ոտանաւորք ՅԱղեքսանդր՝ անտիպ են մնացեր. պատառիկ մը կեչառեցւոյ ոտանաւորէն ("Ձայն արար, ձայն արար") եւ կտոր մ'ալ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի եր-

---

[1] թ. 68. թղ. 249a, b—b, ա: Համմ. թ. 57Ա, էջ 137—139: թ. 90Գ. 238b—239b:
[2] թ. 90Գ. թղ. 232a—b:
[3] թ. 57Ա. էջ 134:

գերէն ("Այս է Մակեդոնեան„) հրատարակուեցան Սիոնեանց մէջ[1]: Երկու պատառիկներուն բնագիրն ալ համեմատ է 90 Դ թուին. (թէեւ փոփոխակի իրարու սխալներն ալ կ'ուղղեն.) եւ բաւական տարբերութիւն ունին 57 Ա ձեռագրէն. երկուքն ալ չկան Թ. 68 ձեռագրի մէջ[2]: — Վենետկոյ Թ. 1259 ձեռագրին երկու հատակոտորոց վրայ յետոյ կը խօսինք: —

Թէ ո՛վ էր կեչառուեցի եւ ինչ կեանք ունեցաւ՝ այս հարցման լուծին պատասխանել չենք կրնար. այնչափ քիչ տեղեկութիւն ունինք[3]: Ատոյգ գիտենք որ ԺԴ դարու վերջն եւ ԺԴ դարու սկիզբը կ'ապրէր, բայց ծննդեան եւ մահուան տարին դեռ անծանօթ է: Այբբոպոյ հեղինակը Զաքարիա յիշատակարանը Աբգարեանց կարծելով՝ կը դնէ գինքը պօղնեաց գերդաստանէն, (վասն զի կ'ըսուի հոն "պարոն եղբարց իմոց եւ հարցն պօղնեաց տոհմին.„) եւ թէ հոս գացած եւ հոն ընդօրինակած է Աղեքսանդրու վարքը, ուստի թէ գոնէ "աշխարհիկ երէց„ էր: Թէեւ այս ամէն ցուցմունք անզօր են, (վասն զի յիշեալ յիշատակարանը Զաքարիայինն է եւ ոչ խաչատրոյ կեչառուեցւոյ,) բայց հանուած հետեւութեանց այն մասը՝ թէ պօղնեաց տունէն եւ

---

[1] Հ. Ղ. Վ. Ալիշան Սիոն: Վենետ. 1885, էջ 399, ՅՆ. 1—400:

[2] "Զայն արար.„ Հմմտ. 90Դ. Թղ. 63a—b: Թ. 57Ա, էջ 38: "Այս է Մակեդոնականն„ Հմմտ. Թ. 90Դ. Թղ. 61a — b եւ 57Ա, էջ 37: — Առաջին կատրին մէջ Սիոն ունի ուղղութեամբ "ճոխօք բոլոր„, մինչ 90Դ "ճոխոն բոլոր.„ բայց քիչ մ'եառքը Սիոն կ'ըսէ "Ամենապարեալք ոսկի գնդի„. ուր 90Դ (եւ 57Ա) լաւ եւս "ոսկի„: Նոյն տան վերջը Սիոն եւ 90Դ "կէսք վայ ասեն յոլովին„, ոչ լաւ, ուր 57Ա "վայ ասեն„ եւն ունի ուղղութեամբ: — Գրիգորիսի կատրին մէջ Սիոնան նոյն է 90Դ ձեռագրի հետ կէտ առ կէտ, բայց 57Ա շատ փոքրիկ, տողեր անգամ աննման են տեղ տեղ:

[3] Հմմտ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, Այբբոպ, Վենետիկ 1890, էջ 267—268:

[4] Հմմտ. վերը՝ էջ 88—89:

անշուշտ եկեղեցական էր՝ ուղիղ է, զոր գիտենք այլուստ: Մեր Մատ. թ. 57 Ա ձեռագիրը, որ պատճէնից փոխեն սերող Ջուղայի ձեռագրէն է, կը գրէ տեղ մը[1]. "Զայրմարող սորա վնասպոյր կնճռեցէք, եւ ի սոցին շատուղէ Ջուղայ եպիսկոպոս՝ գծոզս եւ նկարողս Աղէքսանդր գրոցս յիշել ի տէր:„ Ուրիշ տեղ մ'ալ՝ ուր կեչառուեցի Հոմերոսը յիշելով՝ աւելցուցեր էր այս տողը. "Այսպէս եւ դու առ ի մրտի՝ ծոյլ եւ ծանակ կնճռեցի[2]„ ինչպէս յիշեցինք վերը, Զաքարիա գրեր է նոր ուսանուող մը, եւ ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը[3]. "Զվրդապետն աստուածազարդ՝ վնասպոյրըն կնճռեցի:

Եւ ի շատուղէ նորին՝ Ջուղայ ախմար պ.նաւնցի,

Բազում ջանիւ նորոգեալ զնիշատակ հարանց իմ նախնի„:

Խաչատրոյ՝ պռօշեանց անէն լլլալն ուրեմն ստոյգ է. եր նաեւ անշուշտ եկեղեցական, ինչպէս այս խօսքերը կը ցուցընեն: Իսկ այն գանձին խորագիրը՝ զոր ի մէջ կը բերէ Այրարատ[4], որ է. "Եղիազար ըզսա կնճռեցին, Հայր՝ Մկրտիչ Վրդապետին„ կրնայ ցուցընել որ աշխարհիկ երէց էր:

Պռօշեանց գերդաստանը՝ որ նախնաբար Աղէ Հաղբակայ եւ Վրդանանց կը կոչուէր՝ Հասան-Պրօյկ (ԺԳ դար) մեծանուն քաջութեամբն առաւ պատճառ ազգանունը. ուստի այս ժամանակէն եաքն էր խաչատուր: Այս նկատմամբ անգին կտոր մը կը յիշէ Այրարատ հեղինակը՝ խաչատուր կեչառուեցւոյ ոգբ վասն Ա-երման գաւառ Արեւելեան գրութեանէն, որ է այսպէս[5]„:

---

1 թ. 57Ա, էջ 141:
2 թ. 90Դ, թղ. 69a առ պատ. Աղեքս. ՃԻԲ:
3 թ. 57Ա. էջ 42:
4 Այրարատ, էջ 268, ա. 34:
5 Համեմ. Այրարատ, էջ 268, ա. 15—22:

"Զ Պ-ր-ն Պ-ո-ւ-ը՝ զարդ հեծելի,
Որ զերկաթի դուռն առնէր փոշի, . . .
Կամ ո՞ր ոդին՝ զարմանալի
Զ Մ ի ք է՛, վ-ո-ւ, կորիւնքն Առիծի,
Զայրն գօրաւոր ի պատերազմի
Վ Ա ր-Հ-ո-ն բազուկն քաջի" եւն:

Խաչատուր սարկաւագ ժամանակակից էր ուրեմն՝ գոնէ ըստ մասին, եւ այս երեքն են "ըստ արձանագրի պահարանին Ս. Գեղարդան՝ մեռեալ են նախ քան 1268 ամի[1]:" Կէլ-ո-ե-ցի մականունն անկից է որ Կէլ-ո-ո-ց գիւղն ու հռչակաւոր վենաստանն՝ որուն առաջնորդաց բաւական շարք մը կը յիշուի պատմութեան մէջ, սեպհականութիւն էր Պռօշեանց[2]: (— Միա դրուի որ վերը յիշուած կտորին մէջ Ֆռ-նցի կը կոչէ Զաքարիա իւր տոհմը: —) Թերեւս նոյն իսկ այս Կէլ-ո-ո-ց վանաց առաջնորդ էր Խաչատրոյ շառաւիղն՝ Զաքարիա, որ "Եպի-ֆ-ն" կը կոչէ ինք զինքը, եւ որուն ժամանակն որոշ չեմ կրնար գտնել: Այբ-ր-ց Զաքարիայի այն խօսքին մէջ թէ Աղեքսանդրի վարքն Հռոմ գրեց եւ բերաւ "ի Հայս պարգեւս ձեզ վրդ-պ-ե-ին ե- ւ-ջ վրդ-պ-ե-ին ն-ո-յ ե-ա-յ-ս[3]," կը հասկընայ (կէչառուեցւոյ կարծելով յիշատակարանը) հռչակաւոր ե-ա-յ-ս ՆՀԳՆ (ԺԳ դարու վերջը:) Բայց անհնար է այս, վասն զի այն ատեն Զաքարիա հասակակից կ'ըլլայ Խաչատրոյ, որուն շ-ա-ի-ղ-ն է եւ այն՝ բաւական ժամանակ ետքը· որ ուզելով նմանիլ Կէչառուեցւոյ կալիսթենեայ գրոց նկատմամբ ըրած ջանիկ՝ ինքն եւս չանայեր է "բազում ջանիւ նորոգել զնշխարակ հարանց նախնի:" Այս Զ-ա-ի-ն վրայ կը լռէ Այբ-ր-ց հեղինակը:

Կէչառուեցւոյ նոր գրուածք մ'ալ կը յիշէ

---

[1] Հմմտ. Այբ-ր-ց. էջ 339, ծն. 1—340:

[2] Կէչառուաց վանաց վրայ՝ հմմտ. Այբ-ր-ց, էջ 259—268, ուր եւ ի մասնաւորի էջ 269 Պռօշեանց ազնուական տոհմին վրայ՝ հանդերձ ազգաբանական տախտակով: Հմմտ. նաեւ էջ 239—344 եւն:

[3] Թ. 57Ա. էջ 144:

Այբուբ՝ այս տիտղոսով. "Սկսեալ յաշխարհարար ներածմանէ՝ կարճ ի կարճոյ համառօտ պատմութիւն „ Հին եւ Նոր կտակարանաց[1]. նաեւ այս՝ ոտանաւոր: Երգարանաց մէջ բաւական տաղք կան կեչառուեցւոյն անուամբ: Մեր ձեռագրաց մէջ կը գտնեմ երեք հատ գլխաւորաբար, եւ այս երեքը միայն կը յիշէ Այբուբ. այսինքն 1. "Թէ մարդ ես եւ միտս ունիս.„ 2. "Այս կեանքս է յերազ նըման.„ եւ 3. Ես եմ կորուսեալ ոչխար[2]:„ Կարեւորագոյն է նոր կտոր մը՝ որ ինձ միայն մեր Մատենադարանի Ոսկեփորիկէ մը ծանօթ է[3] այս անուամբ. "Խաչատուր Վարդապետի կեչառացոյ ժողովեալ ի տոյգ օրինակէ Վասն գալստեան Աստուծոյ առ մարդիկ. կուսածին թագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ Ջ ժամանակին եւ զթագաւորն համառօտ:„ Այս տիտղոսն արդէն կը ցուցընէ գրութեանս ինչ աղաւաղութիւն կրած ըլլալն, որ տեղ տեղ համառօտուած է թուէն: Ջայս կրնանք իմանալ հետեւեալ խօսքէն. "Եւ չ. բիւր կուռք ահ Խաչատուր Վարդապետն[4]„ որ գրչին արդիւնքն է: Գրութիւնս կարեւոր է այն կողմանէ՝ որ Խաչատուր շատ մը "ճաճուկ„ ու "նուրբ„ գրքերէ կոչումներ կ'ընէ, որուն վրայ ուրիշ տեղ կը յուսանք թէ կրնանք խօսիլ: Հոս մեզի կարեւորն այն է՝ որ այդ գրութեան մէջ պատմական մը փոխառնուած է Սուտակալիմթենէսէն: Խաչատուր ամենեւին չի յիշեր հոս՝ թէ ուրիշ տեղէ մըն է այդ խօսքը: Այս կտորն է հետեւալը:

---

[1] Այբուբ. էջ 268, ա, 41:

[2] Առաջին երկուքը՝ մեր Մատ. թ. 112, վերջինը՝ թ. 46 ձեռագրաց մէջ:

[3] թ. 56Ա. էջք՝ յծ- յծբ. վերջն է. "յիշել աղաչեմ զսուտանուն Վարդապետս մեկնիչ առ Աստուած,„ Միտ դրուի որ հոս երկու անգամ ալ "Վարդապետ„ կը կոչուի Խաչատուր (համմա. նաեւ վերը.) զոր ուրիշ տեղ մը չէ գտած Այբուբայ հեղինակը. (Այբուբ, էջ 268, ա:)

[4] թ. 56Ա. էջ յծգ:

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ (Է. կՂ 5, 1—4։)	Խ. ԿԵՉԱՈՒԻԵՑԻ (Ձեռ. 56 Ա. յԾզ։)
“Քանզի են երազափոփ, նշանալոյծ, երազապաշտ, սմռնափոփ, եւ լսոնագէտք, ծննդաբանք, բախտափոփ, ճակատագիրք եւ որ կոչին մոգք, ընդ որովք ամենայն գիւտական հարցմունք անկեալ դնին[1]։”	“Ժողովեցան . . . երազափոփ, նշանալոյծ, աստեղապաշտ, սմռնափոփ, լսոնաստեսք, ձննդաբանք, բախտափոփ, ճակատագիրք, մոգակիւսք, բռամախօսք[2]։”

Քանի մը մանր տարբերութիւնք չհաշուելով՝ նոյն է պատառիկս երկուքին մէջն ալ. յոյն բնագիրք տարբերութեան կայտ մը կը դնեն մեր առջեւ։

Կեչառուեցւոյ այս ճառը կրնար գոյգ աւելի նման կտորներ մատակարարել մեզ, եթէ իւր նախկին ձեռով առջեւնիս ունենայինք։ Մեր ձեռագիրն՝ ինչպէս ըսինք, բացի աղաւաղութիւններէն կրած է տեղ տեղ նաեւ համառօտութիւններ։ Այս գրչէն է ճառին վերջը դրուած սա տողը. “Յիշել աղաչեմ զառաքեալն վարգապետս մեկնիչ՝ սուրբ Աստուած։”

---

[1] *Համառօտ օրինակաց մէջ “սմռնափոփ” եւ “փոխն” բառերու տեղ գրուած են “սմանափոփ” եւ “փրնոխն”, կամ “փոխն”։ Յոյն օրինակք չատ տարբերութիւն ունին։ A է. ’Ονειροκρίται, σημειολύται, ὀρνεοσκόποι μάντες, ἀμουμάντες, γενεθλιαλόγοι, μάγοι. (“երազադաւք, նշանալոյծք, հաւադէտք, կիւսք, ամուսհմայք, ծննդաբանք, մոգք”։ “Մոգք” չունի L. իսկ AL “ընդ որովք . . .։”) BC չատ տարբեր են՝ այսպէս. ᶜΩροσκόποι, σημειολύται, ὀνειροπόλοι, ἐγγαστρίμυθοι, ὀρνεομάντεις, γενεθλιαλόγοι, οἱ καλούμενοι μάγοι, οἷς τὰ μαντεῖα ἐπέστρωται (B; C ὑπέστρωται; ἐπιτέτραπται?) (ժ-մ-փէփ, նշանալոյծք, երազահմայ, որովնախօս, րնգնահմայ, ծննդաբանք, ե- որ կոչին մոգ, որոց անկ են հմայս-րնգնայ։) Վերջին կտորիս բնագիրն որչափ ալ ապահով չէ, սակայն գոնէ “եւ որ կոչին մոգք” խօսքը՝ զոր նոյնպէս ունի Հ, միայն BC ունին հայոյն հետ. ընդհակառակն շատ բառ ա՛յլապէս է հոս։ Հայոյն “ամենապէտք” բառին տեղ միայն A բնագրին մէջ կայ ἀμουμάντες անորոշ բառն, որուն սկզբան “մս-(ահմայք”) բառը կը յիշեցընէ հայ բնագիրը։*

[2] *Ձեռագիրը քանի մը սխալ ընթերցուածներ ունի, այսպէս. “աստեղապաշտ, . . . կոսաւեսք, . . . մոգահնս։” Իսկ “բռամախօսք” երկբայական կը մնայ։*

Վերը շատ անգամ յիշեցինք Զաքարիայի խմբագրութիւնն, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչն է 57 Ա ձեռագիրն: Զաքարիայի ընթացքն այնպէս նոյն է Խաչատրոյ հետ՝ որ միշտ անգամ անոր Յիշատակարանին բնագիրն իրեն գործածեր է: Այս յիշատակարանը դրինք վերը[1], ինչպէս մի քանի մանր յիշատակարաններըս յիշեցինք արդէն[2], որոնք յայտնի կը ցուցընեն Զաքարիայի խմբագրութեան ինչ բլլալը, այսինքն՝ ընդօրինակութիւն Խաչատրոյ ձեռագրին, (— քանի մը քննադրական զարտուղութեանց վրայ յետոյ կը խօսինք, եւ կը տեսնենք որ 57 Ա Զաքարեան ձեռագիրն կնճռոտեան խմբին մէջ ուրոյն տեղ մը կազմէ. —) յաւելուած նոր ոճանոցով, նկարներու եւ ձեռնադրութեանց, կամ իւր խօսքերով[3] "զԵղեգն իմով ձեռամբս ("զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու„) ի մեծ քաղաքն Հռոմ առ պապն Ջուանկոյ ... եւ ընդօրինեցի ոսկով եւ գունակաւով, եւ ոճանոցով ... բերեալ ի Հայս պարգեւս մեծ վարդապետին եւ քաջ վարդապետին Եսայեայ եւ պարոն եղբարցն իմոց եւ հարցն Պռաւշանից տոհմին:„ Հոս "զարդարեցի ոսկով„ բառը նկարներուն վրայ է, զոր միշտ պարծելով կը յիշէ. այսպէս "Զաքարէ եպիսկոպոս գծողս եւ նկարողս[4] Աղեքսանդր գրոց,„ եւ "ի Զաքարիայ Եպիսկոպոս նկարողէ[5]„: Իւր նկարահիրութիւնը կը ցուցընէ նաեւ այլուր կալիմաթենէսի անդլուխ մարդկան եւ նմանեաց վրայ գրելով[6].

"Որչափ որ ստեղծեալ է զմարդն ի հողոյ՝ այսպէս չէ տեսած կամ բընաւ ի միտ ընկած ի՛նչ է գործոյն նկարողն, թէ մարդն անգլուխ լինի՝ նայ երեսայ ուրեք հեռացած„ եւն:

---

[1] Տես վերը՝ էջ 88:
[2] Տես վերը՝ էջ 126:
[3] թ. 57 Ա. էջ 144, 8—13:
[4] թ. 57 Ա. էջ 141, 13: Համմ. 144, 2. "Զաքարիա եպիսկոպոս գծողս եւ նկարողս:„
[5] թ. 57 Ա. էջ 139, 22:
[6] թ. 57 Ա. էջ 94:

Անշուշտ իւր խմբագրութենէն են ընդարձակ օրինակաց մէջ երեւցած նկարները, որոնք հարկաւ յընթացս ժամանակաց ըստ գրչաց եւ նկարողաց ախորժակին փոփոխութիւն կը կրէին, եւ վերջապէս՝ նկարողաց սակաւութեամբը՝ շատերուն մէջ բոլորովին կը պակսէին: Ինձ ծանօթ օրինակաց մէջ նկար ունին միայն Վենետկոյ թ. 424, (— 1259ի մէջ նկարներու համար դատարկ տեղ թողուած է, բայց մոռցուեր է նկարել. —) մեր Մատ. թ. 90դ եւ 57 Ա ձեռագրին նախագաղափարը. որ շատ տեղ ունէր նաեւ "Ժողովոյ" կամ զարդաձեւեր[1]:

Երկրորդ՝ "փոխ-ընծայութեամբ" զարդարած կ'ըսէ Զաքարիա, այսինքն տնօրինական ստանաւորներով, զորոնք միայն 57 Ա ձեռագրիս մէջ կը գտնենք: Ասոնց կարգէն է ԻԱ (էջ 11) հատածին վերջապահմայութեան առթիւ գրուած 80 տող ստանաւոր մը ստուգոյի զմարդ հրապուրելուն եւ Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ[2], որուն սկիզբն է "Այն էր կորըստեան պատճառ՝ որ ես հան զԱդամ ի դրախտէն:" Այսկարգէն են անշուշտ նաեւ այս կտորները. "Նահանջութիւն վերին ըզքեզ ընտրեաց[3]:" "Արմին է ի խոտ նման որ ծաղկի՝ Դաւիթ վկայեց[4]." եւն: Թէ ինչ անհեթեթութեանց կը տանի այս ճիգն ամէն բան նմանցընելու տնօրինականաց՝ բաւական կը ցուցընէ հետեւեալ կտորն, ուր խօսքն է Բեթլեհեմայ բունաւորէն յափշտակուած Կանդաւղէսի կնոջ Աղեքսանդրի ձեռօք պատման վրայ[5]: Հոս կ'ըսուի[6].

"Որով պատեցեր զհարսն իմ՝ քեզ շահեր անուն գովելի.
Վ՞ոչ էիր փոքոո՞ն ի՝ եղեր նմա Մովսէս:"

---

[1] Համմ. նաեւ լուսանցագրութիւն մը էջէն 135—136, ուր կ'ըսուի. "Գրած է յոբինն թէ թուխտ է անկեալ, նա ի տեղն թողաք, մի կարծեր թէ ժողովն տեղ է:"
[2] թ. 57 Ա. էջ 6—8:
[3] թ. 57 Ա. էջ 16:
[4] թ. 57 Ա. էջ 28:
[5] Պամ. Աղեքս. ՄԼԳ, էջ 153 եւն,
[6] թ. 57 Ա. էջ 121.

Ոտանաւորիս քովը նշանակուած է "Զ.Ք." հա-
մառօտութիւնը. (— վերիններուն քով նշանա-
կուած չէր. —) վասն զի 57 Ա ձեռագիրը շատ տեղ
նշանակած է լուսանցքին վրայ այն նշանաւոր
կտորները՝ որ Զաքարիայի են, որով կրնանք գտնել
թէ ինչ բան աւելցուցած է Զաքարիա կեչառաւե-
ցւոյ ոտանաւորաց վրայ: Այս ոտանաւորք մեծա-
մասամբ կեչառաւեցւոյն եւ Գրիգորիսի ոտանաւո-
րաց հետխառն են, այնպէս որ շատ բան 57 Ա "Զ.Ք."
անուամբ կը յիշէ՝ որ միւսներուն մէջ անանուն կցուած
է կեչառաւեցւոյ գրութեանց մէջ: Այսպէս են օրի-
նակի համար հետեւեալ կտորները. "Խաչինք 'ւ ա-
նաստունք եւ հաւտք[1]." "Քնար եւ երազ տեսար[2]."
"Զարքունիս կանդակէ[3]," (որ երկար կտոր մըն է.)
"Դադարեցար Աղեքսանդրէ[4]" եւն կտորները: Այս
կտորներուս մէջ միայն մէկ մասն ունին միւս ձեռա-
գիրք, եւ այն՝ անանուն: Եւ արդէն սակէ կրնանք ի-
մանալ՝ որ Զաքարիա տեղ տեղ ուրիշ բան չէ ըրած՝
բայց եթէ արդէն գտած ոտանաւորն ընդլայնել եւ
փոփոխել. այսպէս է մանաւանդ "Այս Հոմերոս
զմիւռնացի" տաղը՝ որուն առաջին հինգ տողը կե-
չառաւեցւոյն է, բայց վերջին՝ ուր կ'ըսուի, "Այսպէ-
ս- պո- սա- ի տղի, ձոյլ ե- ձանձ կեչառեցի[5]." վս-
խերը է Զաքարիա "զվարդապետն առաուածազարդ
զխաչառուրն կեչառեցի[6]" եւն, զոր վերը դրինք:
— Միայն 57 Ա ձեռագրին մէջ, եւ այն՝ "Զ.Ք." նշա-
նակուած են այս կտորները. "Խիստ շատ ականջ

---

[1] թ. 57 Ա. էջ 66: Համմա. 90 դ. թղ. 102a, եւ 68, թղ. 213b, բ:

[2] թ. 57 Ա. էջ 67: Համմա. 90 դ. թղ. 102a եւ 68 թղ. 214a, ունին միայն նախընթաց տունը՝ "Քո քունդ արթնութիւն արժէ:"

[3] թ. 57 Ա. էջ 119—120: Նոյնիսկ ասոր չունին կտոր մ'ունին 90 դ. թղ. 205a. եւ 68 թղ. 233b, բ:

[4] թ. 57 Ա. էջ 134: Համմա. 90 դ. թղ. 232b: թ. 68 չունի:

[5] թ. 90 դ. թղ. 69a:

[6] թ. 57 Ա. էջ 42:

դրիր ալքայ[1].„ „ՅՈւմպիայէ ծնունդ[2].„ եւն: Կեանքի կատրի մը ծայրը շատ տող յաւելուածի մը համար գրուած է նոյնպէս „Զաքարիայի[3]:„ Այս կտորը՝ խառնուրդ մը՝ կը դնենք հոս լեզուի օրինակ.

„Դառնատեսիլ այս խեղգեամին, որ սուրնոյ էր հայկագին.
Ընթրեցընելոյը յայտնոցին՝ բարառնաբար ազգի ամին[4]...
(6 տողք).
(Զատկեայ) Աւրաւպանոյ ասեն ամէն, || եւ խնկեցեր յորջորջի սայ.
Ի ձախս գաշտաց սայ ես ինծոյ, || կնկերքն տանուտէր ես ինձ:„

Ոտանաւորներէս ոչ մին խոշոփներ ունի, ինչպէս ունին ուրիշ երկու կտոր՝ գ. Բարառնուեան վրայ յօրինուած երկու ոտանաւոր խօսակցութիւն Հռոքեանէի եւ Աղեքսանդրու: Առաջնոյն վերնագիրն է[5]. „Հռոքեանէ ասէր դիմեցայս առ Աղեքսանդր. ի Զատկեայ եպիսկոպոսանիստոցէ: — Շուտ տուր տապանիդ՝ ասեմ:„ Իսկ երկրորդինն է[6]. „Զայնէ աշխարհականն ի գերեզմանէն առ Հռոքեանէս, եւ ասէ դիմեցայս ի Զատկեայ եպիսկոպոսէ: — Խաբող՝ ես անցաւոր էր կեանքս.„ եւն: — Ասոնցմէ դուրս թէ կան ուրիշ կտորներ Զաքարիայի՝ որոշ չենք կրնար ըսել: Ինչպէս նաեւ ոչ այն ամէնն՝ որ ձեռագրաց մէջ Զատկեայ կը տրուի՝ պէտք է որ ապահովութեամբ վերջնոյս ըլլայ. (վասն զի ձեռագրաց նաեւ յայտմ կրած ապաւաղմունքը ծանօթ է, եւ ցանցառ չեն դէպքեր՝ որ մի եւ նոյն կտորը մին այս, միւսն՝ այն հեղինակին կ'ընծայէ. —) նոյնպէս նաեւ կրնան շատ մ'այն անանուն կտորներու մէջ Զաքարիայի ըլլալ, ինչպէս արդէն քանի մ'այսպիսի կտորներ յիշեցինք: Ցա-

---

[1] թ. 57 Ա. էջ 46:
[2] թ. 57 Ա. էջ 59:
[3] թ. 57 Ա. էջ 94—95:
[4] Այս կտորն ունին նաեւ 90 գ. թղ. 132a: թ. 68. թղ. 224b, ը:
[5] թ. 57 Ա. էջ 139:
[6] թ. 57 Ա. էջ 140:

մենայն դէպս Զաքարիայ Խոբոբոս-ին-ն ամէն կողմանէ չի կրնար համեմատուիլ Կեչառացւոյ խմբագրութեան հետ՝ որ հիմն է առաջնոյն:

Զաքարիայէն աւելի նուազ նշանակութիւն ունի Գրիգորիս Աղեքսանդրացի կամ Ուղիկոսին (ԺԶ դարու սկիզբը) կալնամենէսի հայ բնագրին հետ ունեցած աղերսը: Բուն քնաթէն կողմանէ եւ ոչ գիտենք թէ Գրիգորիս ընդօրինակութիւն մ'ըրած է վարուց Աղեքսանդրի եւ անոր մէջ հիւսած իւր ոտանաւորները՝ թէ առանց ընդօրինակութեան անկախ գրած է զանոնք՝ որոնք ապա մուտք գտած են ձեռագրաց մէջ: Վերջին ենթադրութիւնը քիչ մը դժուար կ'երեւայ: Բայց որեւիցէ դիպաց մէջ՝ բնագրոյ նկատմամբ Գրիգորիս քան մ'ըրած չէ՝ որչափ գիտենք: Իւր ոտանաւորներն այն դիրքն ու բախտն ունեցած են՝ ինչ որ ունեցած տեսանք Զաքարիայի տաղերը, եւ ինչպէս որ ցայս վայր եղած խնդրոց մէջ ստիպուած էինք յիշել շատ տեղ նաեւ զԳրիգորիս: Իւր ոտանաւորաց մեծ մասը կայ երեք (90 Դ, 57 Ա եւ 68) ձեռագրաց մէջն ալ, բայց 68 միշտ անանուն ունի այս կտորները. միւսներէն կէսը միայն մէջ անանուն է, միւս կէսը՝ միւսին մէջ:

Գլխաւորաբար թ. 90 Դ ձեռագիրն ունի "Գրիգորիս" նշանակուած շատ կտորներ, որոնց շատը 57 Ա եւ 68 մասամբ միայն ունին՝ անանուն: Այսպէս Գրիգորիսի անունը կը կրեն հետեւեալ կտորները. "Կենդանի այլ չենք լսեր, որ անուն է բռնաժանի[1]." "Նախանձամտութիւն վերին՝ դու շարժող[2]." "Այլ դու ուրախ կաց եւ խնդա[3]:" Ուրիշ կտոր մ'ունի այս խորագիրը. "Ի Գրիգորիսէ Խոնարհիս առացեալ արքային բերնէն: — Ինձ հանց ուժ ու

---

[1] թ. 90 Դ. թղ. 152a—b նաեւ թ. 57 Ա. էջ 109: "Այս բռնաժանի" առանն ունին եւ թ. 68. թղ. 229b, բ:

[2] թ. 90 Դ. թղ. 158a: Հմմտ. թ. 57 Ա. էջ 112:

[3] թ. 90 Դ. թղ. 222b—223a: Հմմտ. թ. 57 Ա. էջ 129, եւ 68. թղ. 239b, բ:

թեւ պիտէր[1]։„ Մէկ կտոր մը միայն երկուքն ալ (90 Դ եւ 57 Ա) միաբան "ԳՐ„ կը նշանակեն՝ Բ. Բարառնութեան վերջ յօրինուածը՝ "Այ իմ միամօր որդեակ[2]։„ զոր միայն 57 Ա ամբողջ ունի, իսկ 90 Դ չորս տող միայն՝ յաջորդ թուղթը պակաս ըլլալով։ Աւելի զարմանալին այն է՝ որ Ա. Բարառնութեան վերջ յօրինուած "Ապեցէք ի տուն պարսից[3]„ ոտանաւորն բան 90 Դ "ԳՐ„ (Գրիգորիս), բան 57 Ա "Խշ„ (Խաչատուր) գրած է. թերեւս ուղիղն է վերջինը։

Ընդհակառակն միայն 57 Ա Գրիգորիսի կ'ընծայէ այս երկու կտորները. "Կ՞ֆ՞յ՞ է Գրէֆ՞րէ՞ւ առ Աղէկանդրոս։ — Աւաղ զիմ աւուրքս[4]։„ եւ "Ասայ ինձ թէ ո՞վ ես դու[5]։„

Ինչպէս վերը տեսանք Սիոն-ան պատահիկ մը հրատարակեց Գրիգորիսի ոտանաւորներէն, որ կը սկսի "Այս մակեդանեան„ բառերով. այս կտորն ունին 90 Դ եւ 57 Ա խառն կեչառուեցեալ գրութեանց մէջ եւ անանուն, մինչ Վենետկեան (թ. 1259°) ձեռագրոյն մէջ Գրիգորիսի անուամբ է։ Եւ արդեամբք նոյն վիճակն ունին ոտանաւորքս նաեւ Վենետկեայ ձեռագրոյ մէջ, որոնց մէջ Գրիգորիսի ոտանաւորք են "յերիւրեալք եւ յարմարեալք իւրաքանչիւր գլխոց՝ հանգոյն ոտանաւորացն կեչառուեցելոյն, մանաւանդ թէ էրբե+ էրբե+ խո-ն-է-լէ ե- շէ-ն-է-լէ եւս ընդ նոյնս։„ Վենետկեայ գլխաւորաբար թ. 1259 "ի բազում էջս է Գրիէ-ր-է-ւ կո-ն-ո-ղի-ւ Աղեքսանդրոյ„ ոտանաւորներ կան։ Այս ձեռագրէն երկու կտոր ոտանաւոր Գրիգորիսի ունիմ առջեւս, որոնք միայն

---

[1] թ. 90 Դ. թղ. 232a։ Համմա. անանուն թ. 57 Ա. էջ 134 եւ 68. թղ. 241a, բ։

[2] թ. 90 Դ. թղ. 239b (չորս տող։) Ամբողջ՝ թ. 57 Ա. էջ 139։ Նաեւ այս անանուն՝ թ. 68. թղ. 249b, ա։

[3] թ. 90 Դ. թղ. 238b։ Համմա. 57 Ա. էջ 138։ Անանուն թ. 68. թղ. 249a, բ։

[4] թ. 57 Ա. էջ 137։ Անանուն՝ թ. 68, թղ. 249a, բ։

թ. 57 Ա. էջ 70։ Համմա. թ. 90 Դ. թղ. 107a, եւ 68, թղ. 214b։

թ. 1259 ին մէջ կան, միւս բոլոր վէնետկեան ձեռագրայ մէջ կը պակսին, ինչպէս կը ծանուցանէ Հ. Յհ. Վ. Թորոսեան։ Առաջինը՝ "Խիստ սրտմտեցաւ Դարեհ ընդ փախուստն Անտիգոնոսին" ունին (բայց անանուն) նաեւ 90 Դ, եւ 57 Ա եւ 68 (տնեցու շարքն այլափոխեալ.) մանաւանդ թէ 57 Ա եւ 68 տուն մ'աւելի ունին[1]։ Այս կտորին մէջ ձեռագրայ տարբերութիւնք դոյզն են։ — Նոյնպիսի է նաեւ երկրորդ կտորը՝ "Ա՛յ իմ անունն սուրբ թան." որ շատ աւելի երկար է, եւ զոր անանուն՝ ուստի իբր Խաչատրոյ՝ ունին նաեւ 90 Դ (սկզբան երկու տուն պակաս՝ թուղթ մը պակսելով), 57 Ա (նոյնպէս տուն մը պակաս) եւ 68 (վերջէն ութ տող պակաս[2])։ Այսչափն կը բաւէ ցուցնելու՝ որ կրնան ուրիշ շատ կտորներ ըլլալ Գրիգորիսի՝ կեչառուեցւոյ անուամբ կուտակուած ոտանաւորաց մէջ։

Այս Գրիգորիսի ոտանաւորաց երկու նշխարք կը դնենք հոս իբր օրինակ լեզուի։ Առաջինը միայն 90 Դ[3] եւ թ. 1259 ունին՝ "Ա՛յ իմ անունն սուրբ թան" տաղէն. երկրորդն 57 Ա եւ 68 ձեռագրաց աւելի ունեցած մասն է՝ "Խիստ սրտմտեցաւ Դարեհ" տաղէն, եւ այս տունը չունի թ. 1259։

1. "Դարեհս յիմ արիւն ընկայ[5] ինձ կրակ անշէջ վառեցի,
Անցած ա՛ն գնացած բանէր՝ հին ու նոր հետել գուգեցի.
Գէմ խօսքն է մտել բերան որ ասած է խիստ խելօք[6]
Թէ իւր ձեռագ ածած մսխիրն է գլխոյն իւր չ'ըլլի[7]"
եւն։

---

[1] թ. 90 Դ. թղ. 108b, եւ 57 Ա. էջ 71—72։ Աւելի կտորը քիչ մ'եաքը կը տեսնենք։ Հմմտ. 68, թղ. 215b—216a։

[2] թ. 90 Դ. թղ. 111a—b. թ. 57 Ա. էջ 75 եւ 68, թղ. 216b։

[3] թ. 90 Դ. թղ. 111a, 17—22։

[4] թ. 57 Ա. էջ 72 եւ թ. 68, թղ. 216a, ա։

[5] թ. 1259 "ընկաւ։"

[6] Երկուքին մէջ ալ ձիշդ այսպէս։

[7] թ. 90 Դ. "չը թափի։"

2. "Աշ ձի ընդ ոգի ոռնե՝ զիս յայս երկրէս խուզեե. Առնուս յիմ հեծելն երթաս՝ ե ի յանհուն գետէն զիս հաներս[1].

Զոմն մանիշակ տամ քեզ՝ հոգրեվարդ պինչ ու գոռ ոսկե[2].

Ո՞ փառք արարչին տամ քո՝ ու յուխտս ընդէր ոչ ետուր[3]։"

Այսպիսի ոամկալեզու ոտանաւորաց բազմութիւն մ'ունի Գրիգորիս Աղթամարցի՝ որոնք բաւական յաճախութեամբ կ'ըլլան ձեռագիր երգարանաց մէջ, եւ մեծաւ մասամբ սիրոյ տաղեր են։ Ոմանց վերջը կը դնէ թուականն եւ այն անձին անունն՝ որ իրմէ խնդրեր է նոյն երգը։ Այսպէս "Ծաղկունքն ասեն հերիք արա„ տաղին[4] վերջը կը յիշէ՝ որ "Առաւածատուր Մեծոփեցի յինէն խնդրեաց եւ ես գրեցի . . . Թվական Հայոց իննհարիւր եւթանասուն եւ երկու„ (1523)։ Ուրիշ երգոյ մը[5] (որուն սկիզբն է "Եղուկ ու հազար մի վայ„) սկզբնատառք կը կազմեն այս խօսքը. "Եղկելի Գրիգորիան ասել է Թվին Ջ(ըր՞վէ) Կ(ոչ՞ոճ՞ել) Գ(ո՞)։„ (= 1515։) Այս վերջին (թ. 46) ձեռագրին մէջ է նաեւ "Գրիգորի Աղթամարցւոյ. Մարմինս զՀոգիս զրկէ„ տաղը։ Իսկ մեր Մատ. թ. 112 ունի նաեւ հետեւեալ երգերն ու տաղերը Գրիգորիսի Աղթամարցւոյ. 1. "Ահա այգիք մեր ծաղկեցան։„ 2. "Առաւածանկար պատկեր յօրինեալ ի յարարօղէն„։ 3. "Արեգակնափայլ գեղով, լի լուսին ի տանուհընգէ. աչեր ծով ի ծով ունիս։„ 4. "Դու ես յԱդենս դրախտէն, զոր տնկեր աչն անեղական։„ 5. "Դու ես արեգակ լուսին ի լման։„ 6. "Մաքուր պատկերով՝ նման

---

[1] թ. 68. "Դարեհի զաւրացն ազատես„ փխնկ. "ի յանհուն...։„

[2] թ. 68 "մանուշակ . . . զինչ որ դու ուտես։„

[3] թ. 68 "ուժեղ ես։„

[4] Մեր Մատ. թ. 112։ Տաղին խորագիրն է "Տաղ վարդին եւ պլպուլին ի Գրիգորիս կաթուղիկոսէ Աղթամարցւոյ։„

[5] Մեր Մատ. թ. 46։

հրեշտակի:„ 7. “Որ դրախտ յեղեմա անկեալ յանեղէն:„ 8. “Գարունն երեկ պլպուլն յայդին.„ եւ 9. “Անեղին տաճար, բանին բարերար:„

Վերջապէս երկու- թեղ կը տեսնենք 57 Ա ձեռագրին մէջ “Փ„ նշանաւ ստանաւորներ: Այս նշանը չենք գիտեր ինչ կրնայ նշանակել. վասն զի “Խշ.„ “Գր„ եւ “Զփ„ նշաններէն եւ ոչ միոյն հետ շփոթութիւն կրնայ բաւիլ բաց ինքեան: Սա ապացոյց է՝ որ այս նշանը կրող կտորին մէկը վերը յիշուած “Ա՛յ իմ աննըման աուլթան„ ստանաւորին մէկ տունն է, որ կը սկսի “Կանգնեալ ի կառս երիվարաց„ բառով[1], եւ զոր Թ. 90 Դ, եւ 68 ունին անանուն, իսկ Վենետկոյ Թ. 1259 “Գրիգորիսի„ կ'ընծայէ: Երկրորդ կտորը կը սկսի “Այդ չէ ծառայքան թէ պարսիկ[2]„ բառերով, զոր նոյնպէս ունին Թ. 90 Դ եւ 68 առանց որեւիցէ անուան: Այս խնդիրը կը մնայ ուրեմն անլոյծ: —

Նոր եւ մեծ, եւ այն՝ բուն քնոփըին նկատմամբ խմբագրու-ներ չգտանք ցայս վայր. բայց թէ նաեւ այս կերպարանափոխութիւնը կրած են վարուց Անղեքսանդրի ինչ ինչ ձեռագիրք՝ կը տեսնենք առաջիկայ մասով: Բայց որովհետեւ այս ձեռագիրք ուրոյն խումբ մը կը կազմեն՝ պէտք է նաեւ ծանօթ հայ ձեռագրաց վրայ կարեւոր քանի մը տեղեկութիւններ տալ եւ ասոնց այլեւայլ տեղերը կամ խմբերը զանազանել:

---

[1] Թ. 57 Ա. էջ 75: Հմմտ. 90 Դ. Թղ. 111a, 5 եւն: Թ. 68. Թղ. 216b, բ:

[2] Թ. 57 Ա. էջ 63: Հմմտ. 90 Դ. Թղ. 97a—b: Թ. 68. Թղ. 212a, ա — b, ա:

5.

Հայկական ձեռագիրք եւ իրենց կրած աշխատութիւնքը:

Աոյն-կալիսթենեայ հայ բնագրին ձեռագիրք երկու գլխաւոր խումբ կը բաժնուին՝ ընդարձակ եւ համառօտ: Առաջինք թէեւ ունին այլեւայլ առորոգաժանում, բայց աւելի հաւատարիմ մնացեր են հին նախաբնագրին: Վերջինքս ըստ բուն ընդարձակութեան բաւիս՝ նոր խմբագրութիւն են: Ասոնց վրայ կարգաւ կը խօսինք ըստ կարելւոյն համառօտ:

Վեներեկոյ տաս ձեռագրաց վրայ սա տեղեկութիւնը կու տայ Հրատարակիչը[1]: Տաս ձեռագիրներէն եօթն ընդարձակ խմբէն է: Ասոնց միայն հինգ հատին թուականը կը դնէ այս տարիները[2]՝ ՋՀԵ (1526), ՌԿ (1611), ՌՃԺԲ (1663), ՌՄԼԷ (1788) եւ ՌՄԿԳ (1814): Ընդարձակներէն մին՝ ամէնէն ընտիրն՝ առնուած է հին հրատարակութեան եւ նշանակուած Բ տառով (= Բնագիր տպագրութեան): Երկու ուրիշ ձեռագիր ալ՝ որոնք բաւական փոփոխութիւն կրած են, նշանակուած են Ե (= Երկբայական) եւ վերջապէս երբորդ մ'ալ Ս տառով (= Սոյ օրինակ) իբր ամէնէն աւելի այլայլեալ: Համառօտք նշանակուած են Հ, որոնց "նորագոյնը„ ՌՃԺԴ (1665) թուականը կը կրէ: Հրատարակութեան մէջ այս համառօտութեամբք շատ մը կարեւոր ձեռագրական տարբերութիւններ նշանակուած ըլլալով՝ քիչ շատ այս ձեռագրոց իրարու հետ ունեցած աղերսը կրնանք հաշուել: Միայն ցաւալի է՝ որ տարբերութեանց մէջ

---

[1] Պտմ. Աղեքս. Յոյլ. 10—12:

[2] Ինչպէս պիտի տեսնուի այս թուերէն ոմանք չեն համաձայնիր Վ. Հ. Յովհաննու Թորոսեան Վարդապետի տուած թուականներուն հետ. թէ ո՛րն է ճշդագոյնը՝ այժմ որոշել չենք կրնար:

ոչ թէ առանձին ձեռագիրք զատ զատ նշաններով որոշուած են, այլ յընդհանուրն գրուած "Աի Օր.„ "Երկու Օր.„ եւն: Այս պարագան շատ կը նուազցընէ հրատարակութեան արժէքը. այնպէս որ բաց ի Բ եւ Ս համառօտութեամբ նշանակուածներէն՝ միւսները չենք գիտեր շատ տեղ թէ ո՛ր ձեռագիրներըն կ'ակնարկեն:

Բ տառով նշանակուածն է ամէնէն ընտիր ձեռագիրն, որ է Վենետկոյ թ. 424: Անթուական է ձեռագիրս, (ըստ հրատարակչին ԺԳ դարու,) գեղեցիկ բոլորգիր, "ընտիր յոյժ, գործ ճարտար գրչի,[1]„ եւ ամէկ գրչէ ելած, "բաց ի սեւագիր ծանօթութիւններէ կամ բացատրութիւններէ պատկերաց՝ որ նոյն իսկ պատկերաց շուրջը կամ քովը գրուած են:„ Կեչառուեցւոյն ստանաւորը գրուած են կարմրաւ պատկերաց երեսը, որ գրեթէ ամէն երկու էջ կը գտնուին: Նիւթն է հին հատ եւ ոլորկեալ թուղթ. (Թուղթք 129. մեծութիւն՝ 29×18 սանդիմեդր. գրութիւն՝ միասին 21×14 սանդ. տողք՝ 33—34:) Ըստ տեղեկութեան, զոր կու տայ Մեծ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, ակիզբէն 6—8 եւ բուն մարմնէն 10—12 թուղթ պակաս է եւ կամ մեծաւ մասամբ պատռած: Այս պակասները կը գանենք արդեամբք նշանակուած հրատարակութեան մէջ, ուր բաց ի մանր պակասներէ՝ կան նաեւ մեծամեծ կտորներ եւ էջեր անգամ[2]:

Բնագիրս ընտրելագոյն եւ "զգուշաւոր հաւատարմութեամբ պատկառելի„ է. բայց այս՝ միայն համեմատութեամբ միւսներուն: Պիտի տեսնենք որ

---

[1] Պամ. Ագեքս. Ցոլք. 11: Ձեռագրիս գրիչն է "Ներսէս սարկաւագ:„ Տես վերը՝ էջ 87 ծն. 1:

[2] Պակաս կայ փոքր՝ ԻՁ, էջ 9, 25. ՄԻՒ, էջ 131, 7. ՄՁԲ, 186, 4 եւն: Թուղթ մը կը պակսի՝ ԿԲ (Հմմտ. էջ 31, ծ. 1.) առաւերկու տող՝ ՃՂՒ (էջ 108, 11—22.) ամբողջ ՃԻԳ եւ ՃԻԳ հատածները (էջ 61, 1—63, 6.) հատած մ'ալ ուրիշ տեղ (հմմտ. էջ 181, ծ. 1.) ՄՁԳ (էջ 184, 25—185, 10.) ՃՁԲ (103, ծ. 4) եւն:

աղաւաղմանց մեծ խումբ մը կը գտնուի նաեւ այս բնագրին մէջ: Ան այս բաւական է նաեւ միայն դիտել Ր տառով նշանակուած այն "խանգարեալ" կամ "անընթեռնլի" տեղերը ճշդիւ գտնելու համար՝ ուր իրմէ ուղիղ ընթերցուած կը փնտռէինք միւսներն ուղղելու համար: Ճիշդ այսպիսի շատ տեղեր կը լեցնէ գլեզ Ր բնագիրը[2]:

Եթէ միտ դնենք այս կէտերուն՝ կը տեսնենք որ շատ չափազանց է այն հնութիւնը, որ կը տրուի այս ձեռագրին, զոր ծագրէ կը դնէ հրատարակիչը: Նաեւ անկարելի է այս՝ վասն զի Ր կեչառուեան խմբագրութենէն է առաւ գրեթէ: Արդարեւ թէ պէտք ենք ըսել այս տխուր ճշմարտութիւնը՝ թէ բոլոր ընդօրինակ օրինակք Վենետկոյ եւ Վիեննայի, (— որչափ ինձի ծանօթ է նաեւ այլք —) ուստի նաեւ Ր (թ. 424) յետկեչառուեան Ղէ օրինակէ մըն են յառաջ եկած: Շատ կէտեր աներկբայ կ'ընեն այս կարծիքը:

Կարեւոր նշան մըն է առ այս նախ՝ որ ճիշդ այն պակաս եւ աղաւաղ կտորները, զոր կը գտնենք Ր (424) օրինակին մէջ, նոյն չափով կը գտնուին նաեւ բոլոր ընդարձակ օրինակաց մէջ: Զոր օրինակ ճԻԲ հատուածէն սկսող մէկ ամբողջ թուղթ պակասը՝ կէտ առ կէտ նոյն է բոլոր օրինակաց մէջ, որոնք կը կարդան այս տեղ միաբան. "Երանի է ձեզ՝ որ դիպեցայք այնպիսի քարոզի Հոմերոսի. (պակաս) կոբաւստ մատնեցելոց ի սովոյ, այլ զմահեդոնայիս այժմ ոչ կարացից գտանել[3]:" Այս մի միայն կէտը կրնայ ցուցընել՝ որ ոչ միայն ընդարձակ օրինակք,

---

[1] Հմմտ. գտմ. Աղեքս. ԼԵ, էջ 18, Ծ. 1. ուր օրինակք "մարական" անհեթեթ բառը կը գործածեն՝ փոխանակ "եդիպտական:" — ՁԳ, էջ 39, Ծ. 3. այլք "կարթաւոն" կամ "կարթակոն" փոխանակ "կարքեդոն:" — ճԼԴ, էջ 73, Ծ. 1. այլք "փահլաւանն" ռամիկ բառը, — ՄԹ, էջ 127, Ծ. 3. այլք "ի լոյս անցանել" կամ "անցուցանել" փոխանակ՝ "ի լոյս անցանել:" եւն եւն.

[2] գտմ. Աղեքս. ճԻԲ—ճԻԴ, էջ 61, 1—63, 6: Հմմտ. 90Դ, 69a, 23 եւ 69b, 6: 57Ա, էջ 42:

այլ եւ Սոյ օրինակը մէկ աղբիւրէ մըն են. ուստի եւ Սոյ օրինակին ցուցուցած տարբերութիւնքն հին ուրոյն համբաւութիւն մը չեն ներկայեր։ — Նոյնպէս է ՃՂԲ հատուածին այս խօսքը[1]. "Կայր աշտարակ ... եւ ի վերնում յարկին կայր յոսկիոջ աւազ (պակաս)։ Եւ լուեալ նոցա Աղեքսանդրի„ եւն։ Հոս միւնչեւ անգամ բառը կիսատ ձնացեր է, վասն զի պիտի ըլլայ "յոսկիոջ աւազաձի եւ ապակի պատեալ„ եւն։ — Ամբողջ ՄՃԳ հատուածը պակաս է բոլոր ընդարձակաց մէջ։[2] Հոս թ. 57 Ա նշանակեր է. "Գրած է յօրինակն թէ թուղթ է անկել, նա ի տեղն թողաք.„ իսկ 90 Գ եւ ոչ իմացեր է պակաս ըլլալը։

Ա յապիսի տեղեր կրնայինք շատ յիշել, եթէ տեղերնիս ներէր։ Համառօտութեան համար զանց կ'ընեմ յիշել նաեւ շատ մը նմանօրինակ թերի, աղաւաղ եւ յաւելուածաւոր տեղերը, որոնք զարմանալի ճշդութեամբ կէտ առ կէտ կը գտնուին բոլոր այս ձեռագրաց մէջ, եւ միեւնոյն աղբիւրը կը նշանակեն[3]։

---

[1] Պտմ. Աղեքս. ՃՂԲ, էջ 108, 11—22։ Համմ. 90Գ 116b, 23։ 57Ա, էջ 79։

[2] Պտմ. Աղեքս. էջ 184, 25—185, 10։ Համմ. 90 Գ, 235a, 1։ 57Ա, էջ 135։ Տես նաեւ Պտմ. Աղեքս. էջ 9, ծ. 1 եւ 186, ծ. 1 եւն եւն։

[3] Օրինակի համար ամէնքը միաբան կ'ըսեն (ՃԱ, էջ 49, 6.) "Իսկ արքայն խնդրէր թէ ընդ որ ճանապարհս մտցէ եւ առցէ զծուրացիան. ՙՠՆՂՔ ՀՒՄԱՐՈՒԹԻՆ ՎԱՐԿԱՆԷՐ՚„ Շատ հին աղաւաղութիւն մըն է այս անհմաստ խօսքը, որմէ մէկ երկու բառ դուրս ինկեր են. վասն զի A կ'ըսէ. "Ἀλογον γὰρ ἡγεῖτο αὐτῶν τὴν ἥτταν. (քանզի յիմարութիւն վարկանէր զկոտորած նոցա։) — Գ, էջ 42, 28 կ'ըսեն ամէնքը. "Ի սաբաթեան տաճարին, յորում էին դրօշեալք գիրք նուիրականք աստուածայինք. եւ հրաշալն ՈՐՔ ՀԱՂԹ։„ Շատ հին է նաեւ այս վերջին անհմաստ խօսքը, զոր չունին ABCV. — Բ եւ երէք այլ օրինակ (ուրեմն անշուշտ թ. 1259, 1390 եւ 1538) եւ 90 Գ եւ 57Ա կը գրեն դարձեալ (ՄԿԳ, էջ 173, ծ. 1) "գային ի հանգիստ.„ եւ "ի հանգիստ անցանելով.„ փխանակ "ի հանդէս„։ Ա յս նորանշան ընթերցուածն ունին ուրեմն ամէն ընդարձակք։ Նման օրինակներ կը գտնուին շատ յաճախութեամբ։ — ՄԾԼ, էջ 169, 13 ամէնքը կ'ըսեն. "Էր

Երկբայական օրինակք՝ յիշուած պակասներէն վերջին երկուքը չունին, բայց ունին առաջինը։ Ակն կը հետեւի՝ որ մէկ կողմանէ ընդարձակաց հետ սերտ կապ ունին Երկբայականք, միւս կողմանէ իրենց նախնագիր օրինակն աւելի կատարեալ եր քան ընդարձակացը։ Նոյնպէս են նաեւ Համառօտք, որ առաջին (էջ 61—63) եւ վերջին (ՄՃԳ) պակասներն ունին. բայց նաեւ ասոնց մէջ պակաս է երկրորդը (էջ 108, 11—22.) ուստի եւ այս կտորին կորուստը շատ հին է, եւ գուցէ անդառնալի։ — Այսպէս կամ այնպէս այս գլխաւոր խմբեր կը գտնուին հայ ձեռագրաց.

1. Ընդարձակ օրինակք՝
   ա) Սովորական ընդարձակք.
   բ) Սայ օրինակ.
   գ) Երկբայական օրինակք։
2. Համառօտ օրինակք։

Սակայն այս բաժանումն միայն յընդհանուրն ճիշդ է. առանձնական օրինակք իրարմէ բաւական տարբերութիւն կը ներկայացընեն. եւ ընդհանրապէս ծանօթ ձեռագրաց գուցէ եւ ոչ մին միւսներէն օրինակուած է ուղղակի։

Ընդարձակ սովորական օրինակաց կարգէն են վենետկոյ թ. 1259, 1390 եւ 1538։ Առաջինն որ

աստանօր եւ գոհ[illegible]կոյ արուեստան յարմարականէն որ որ ինքնին հարեալ լինէր։„ Դարաւոր գրչի անհեթեթ սխալ մըն է այս։ Α է ἦν δὲ καὶ ἐνταῦθα ἡ Γλαύκου τέχνη, ἐναρμόνιος λύρα αὐτομάτως κρουομένη. (եր աստանօր եւ գոհ[illegible]կոյ արուեստան՝ յարմարական ձեռք, որ ինքնին հարեալ լինէր։„ Հայկազեան բառագիրքն այս աղաւաղ բառն "գաւկայ„ ձեւով առած է իբր = գավին կամ վին։ — ՄԾԸ, էջ 167, 13 ամէնքը. "տարաւ ոսկիս հազար եւ հինգ հարիւր դրամ (այլք՝ դինար, դահեկան) որ է գրամ մի։„ Այս յաւելուածը շատ հին է ուրեմն, ինչպէս նաեւ սա հետեւեալը. (անդ, էջ 168, 10.) "սովաւ գտաք զԱրեգ քաղաք. ինչ ասէ[illegible]ն ասէ՝ որ ասէն ձեռք պընդէ։„ Հարկաւ այս յաւելուածը "պընդէ քաղաք„ վէպիկին հայ թարգմանութենէ եառքը մտած է բնագրին մէջ։ Այսպիսիք ուրիշ շատ կան։

ընտրութեամբ եւ գրութեամբ շատ նման է թ. 424 ձեռագրին՝ բոլորգիր գեղեցիկ գրութիւն մըն է թղթի վրայ. (թուղթք 131. մեծութիւն՝ 21×15 սանդ. երկարն գրութիւն՝ 14, 5×10 սանդ. տողք՝ 24։) Գրեթէ ամէն էջի վրայ դատարկ տեղ թողուած է նկարի համար։ Սկզբան 10 էջ եւ մէջն ալ տեղ տեղ կը պակսի, եւ յէջ 111 գրուած է. "Յայսմ վայրի պատմութիւնս կու շփոթի. ոչ գիտեմ թէ թուղթ է ընկեր եւ գրած օրինակ այսպէս էր։" Անթուական է ձեռագիրն, զոր գրած է ումն "Յակոբ գրիչ" (ըստ յիշատակարանի՝ յէջն 227։)— Սոյն ձեռագրի հետ կապ կ'երեւայ թէ ունի՝ թերեւս 1695ին գրուած՝ Ալեանաքեան օրինակը[1], թէպէտ որոշ վճռոյ մը բաւական նիւթ չունինք առջեւնիս։

---

[1] Մեծապ. Եղուարդ Եփ. Ալեանաքեան հաճած է ինքնակամ յղել հետեւեալ տեղեկութիւնն իւր ձեռագրին վրայ։ "Գրատունս զարդարող 6—7 հատ ձեռագիրներէս մին . . . Հոնդիւսի մէջ քանիցս յիշուած "Աղեքսանդրի վարուց" պատմութիւնը կը պարունակէ։ Այս ձեռագիրն՝ որ երբեմն նօտր գրով եւ երբեմն երկաթագիր գրուած է, կը պարունակէ բաց ի վերոյիշեալէն՝ Մեկնութիւն պատարագի, 20—30 էջէ բաղկացեալ Մարդակազմութիւն մը, Տարեցոյց եւ պատմութիւն պղնձէ քաղաքի։ — Գալով թուականին խնդրոյն, մատեանս յատուկ յիշատակարան մը չունի, թէեւ թուղթ ալ պակաս չէ. ուստի իւրաքանչիւր էջ աչքէ անցուցի եւ գրութեան մ'ընթացքին մէջ սա ձեւով (ձխդա) չորս տառերուն հանդիպեցայ, եւ որովհետեւ այս տառերն երբեք յարաբերութիւն չունին գրուած նիւթին հետ, ուստի կրնանք հետեւցընել ասկից՝ թէ 1695ին գրուած ըլլայ, եւ անուս գրչագիրն տառը սխալմամբ եռեւր դրած է։ . . . Այդ պատմութիւնը 167 էջ տեղ կը գրաւէ (չմոռնանք ըսելու՝ թէ գիրքն երկիջեան է.) բայց դժբախտաբար սկիզբէն 4 երես, այսինքն՝ երկու թուղթ պակաս է։ Ցիշատակարանը հետեւեալն է։ . . . Աստ կ'աւարտի պատմութիւնն եւ յիշատակարանը։" — Օրինակուածն է կեչառուեցւոյ Խաչատրոյ յիշատակարանը. (տես վերը՝ էջ 88։) Ձեռագրիս ընթերցուածը համեմատ է թ. 424 բնագրին։ Նշանաւորն է այն՝ որ նաեւ այս կեչառուեան օրինակը "զաքարեան" խմբին յատուկ սա նշանակալից խօսքը "գրեցի իմով ձեռամբս ըբ-փբ-ֆբ-ւ է հնոյն" կ'ընթեռնու, զոր ունէր նաեւ թ. 1259։ Ուստի կ'երեւայ թէ այս օրինակը թ. 1259ին հետ սերտ նմանութիւն ունի։

Ընտիր օրինակ մըն է նաեւ թ. 1390, թէեւ նորագոյն գրչութիւն. վասն զի գրուած է 1814 ին ի "Փօթիշան," ինչպէս կ'իմանանք իւր յիշատակարանէն[1]: Ամբողջն է 65 թուղթ. (մեծութիւն՝ 22 ×17 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 18, 5×15 սանդ. տողք՝ 26:) Պինդ եւ անողորկ թղթի վրայ գրուած այս օրինակը կրնար գուցէ նախակեչառուեան օրինակ մը գաղափարուած կարծուիլ. վասն զի կեչառուեցւոյ ոտանաւորք կը պակսին, եւ հազիւ քանի մը հատ "յետոյ գտեալ" աւելցուցեր է գրիչը, ինչպէս տեսանք: Սակայն այս պարագային ուրիշ մեկնութիւն պէտք է տալ. վասն զի ամենայն հակատամբ ձեռագրին բուն բնագիրը յետկեչառուեան օրինակ մը կ'ենթադրէ: Բայց ի ձեռագրիս վերջն եղած այբուբենական ցանկէն՝ կը գտնուի նաեւ "Ոճ ոտանաւոր մը Աղեքսանդրի վրայ, 5—5—5 չափաւ, անիմաստ եւ լի վրիպակօք. անշուշտ օրինակողը կամ ձեռագրին գրողը յօրիներ է, վասն զի բնաւ ուրիշ ձեռագրաց մէջ չի գտնուիր:"

Ընդարձակաց կարգէն՝ յոռի նօտրագիր եւ կեչառուեցւոյ ոտանաւորաց հետ խառն գրութիւն մըն է թ. 1538. (թուղթք 172. մեծութիւն՝ 21 ×13, 5 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 16×9 սանդ. տողք՝ 27—28:) Մինչակ հաստատութեամբ եւ անողորկ թղթէ այս ձեռագիրն ընդարձակ յիշատակարան մ'ունի, որ "բայց ի շատ մը զրոյցներէ եւ նորանշան դէպքերէ՝ կ'իմացընէ որ գրուած է ՌՄՃԲ (գուցէ՝ ՌՄԾԲ 1803. կամ թերեւս՝ ՌՄԺԲ=1763) թուականին՝ Հնդկաց "Բանկալայ Սէփոյապատ" կոչուած

---

[1] "Գրեցաւ գիրս Աղեքսանդրի աշխարհակալի ի վայելուճն եւ ի գործածութիւն աղնուազարմ պատուարժան Աղաչայ Առաքածատրի Պըյըքլեան, ջանիւ եւ արբանդրութեամբ մանկավարժ տիրացու Կարապետի Ֆէհրատեան, ձեռամբ եւ աշխատանօք յետնեալ եւ շնչին Սահակիս Առաքածատրեան. կարողութեամբ եւ շնորհիւ Տեառն Յիսուսի, յանգ ելեալ եւ ի յաւարտ հասեալ: 1814 թիւ Փրկչին. ի 23 Ապրիլի. ի Պուղտանու գաւառի. ի Փօթիշան քաղաքի:"

քաղաքը, եւ գրիչն է Յովհաննէս վարդապետ նուիրակ Էջմիածնի[1]:

Այս ձեռագրայ բուն բնագրին վրայ քանի մը դիտողութիւնք կը տեսանենք՝ երբ մեր Մատ. 90 ի ձեռագրի վրայ խօսինք: Բայց ատոր կալիւթեննեայ հրատարակութեան մէջ քիչ շատ նշանակուած են այս երեք ձեռագրայ ընթերցուածքը. վասն զի ուր "երեք OO·„ "Շատ OO·„ "այլք„ կամ "OO„ նշանակուած է՝ ապահովութեամբ այս երեքն ի միասին պէտք է հասկրնալ:

Այս տեղ պէտք չենք մոռնալ նաեւ պատմաճեան Ե օրինակը, որ է Իսկիւտարի Ս. Խաչ Թանգարանի Թ. 310 ձեռագիրը. (...46[2] թուղթ. մեծութիւն՝ 14×10, 5 սանդ. գրութիւն՝ 10×6 սանդ. տողք՝ 19:) Նօտրագիր թղթեայ այս ձեռագիրը դժբախտաբար պակասաւոր է սկիզբէն եւ վերջէն. բայց վերջը մէկ թուղթ մը միայն կը պակսի, ուր գրուած է եղեր թէ ծուլ ձգուած է ձեռագիրս, որպէս զի ազատուի: Գոնէ այս կը պատմէ գրքին սկիզբն եղող ծանօթութիւն մ'օտար ձեռքէ[3]: Յաջորդ թղթին վրայ նոյն գրչէն գրուած է հեռաքրքրական տեղեկութիւն մը, զոր կը դնենք հոս ամբողջ: "Հզօրանուն եւ յաղթհամբաւ արքային

---

[1] "... Գրեցաւ ՈՄՃԲ (թուականին) ձեռամբ իմով ի յերկիրս Հնդկաց ի Բանկալայ քաղաքն ի Սէփտապատ կոչեցեալ եւ յամենեանն յունվարի ԻԲ յօրն առաջ Սարգսի պահոց չորեքշաբաթի արեգ Էջմիածնի անարժան նուիրակ Յովհաննէս վրդապետէս (վարդապետէս):„

[2] Այս թուոյն նկատմամբ պիտի կու տայ Մեծ. Կ. Պատմաճեան՝ որ հարիւրաւորը մոռցուած է նշանակել: Եթէ փոքր 120 չըլլար ձեռագիրը՝ ապահովութեամբ կրնայինք "146„ թուղթ գրել:

[3] Գրուածքն այս է. "Բայց զայս գիտենալ պարտի՝ զի սորա վերջն մէկ թուղթ կայր անկեալ. սակայն գրեալն այն էր թէ զսա պատառեալ միով իմիք. եւ ի ծուխն արկեալ. զի մի անկցի ի ձեռս մարդոց ակարաց. պատմութիւն հզօր աշխարհակալ արքային այնմիկ. վասն այսորիկ թուղթն թխացեալ. եւ ծիրն ոճն ոճն տեղիս է եղծեալ:„ — Ինչպէս կը տեսնուի, երկու յիշատակարաններս ալ լեզուի խեղճութեամբ նշանաւոր են, մանաւանդ այս փոքրիկը:

Աղեքսանդրի պատմագիրքս՝ որ ցանկալի է բազմաց, զոր ի մօտն Գանձակեցի տիրացու Մատթէոսի որ ի հօր հօրէ Տէր-Մատթէոս անուն քահանայէ ձեռացեալ իւր յիշատակ. եւ է ... աք իւրն հետ տիրելի իբրեւ հայր որդի կամ իբրեւ եղբայր: Ցանկացեալ եղէ սորա. սակայն եւ էր ինձ փոքրիկ ժամագիրքս մի մագաղաթ եւ ոսկեզօծ բոլորագիր, ծալկեալ սքանչելի՝ պատկերօք, ոսկւով եւ լաճիվէրտաւ, զոր ի օրհնողէն իմմէ Նիկողայոս վարդապետէ հանգուցեալ ի տուրբ քաղաքն Լերուսաղէմ, տեսի նորա մօտն զայն եւ խնդ(ր)եցի ցանկացեալ: Նա խնդրեաց ծեւ ղուռուշ դին, եւ ես եառ զրկի նորեկ մի եւ Ագաթանգեղոս պատմագիրքս մի. եւ առի զժամագիրքն զայն ի ՌՃՄԳ (անշուշտ՝ ՌՃԿԳ=1714) աեպտեմբերի ԺԳ. վայելէի մինչեւ ի ՌՃՁԸ (=1739) հոկտեմբերի ԺԲ: Ընդ այսմ ամի այս տիրացու Մատթէոսի Գանձակեցւոյն հետն չուեալ էաք Ըստամպօլայ ի ծովն Պոնտոսի դէպ ի Սամսոն. անդ ելանել ոչ կարացաք վասն ալէկոծութեան. Ամասրա անուն երկիր մի՝ որ հիմնարկեալ զարմանալի Ամասիա կոյսեր, անդ կացեալ աւուրբք երկու՝ անտի նաւեցաք ի Սինոպ, որ ասեն թէ Սեմա որդւոյն Նոյի է հիմնարկեալ, եւ նա եւս զարմանալի: Ապա անդ կացաք զաւուրս ՉԵ եւ անտի նաւեցաք ի Սամսոն, որ հիմնարկեալ ասեն Սամսոնի նահապետին: Այսքան ժամանակս սիրեցեալ եղաք եւ հայակից ընդ այս տիրացու Մատթէոսի կէնճէցւոյ, նա տեսեալ իմն ժամագրքի եղելոյ իւր անձինն վայելմանն[2], եւ ես մեղաւորս եղէ սորա ցանկացեալ. ընդ միմեանս փոխեցաք, եւ եդի յիշատակ յետ իմ երիցակնոջս Փամպուխին եւ որդւոյս Սաղաթիէլին հոգոյն. վայելողքդ ասէք Աստուած ողորմի: Գրեցի ի Մարզուան:„

---

[1] Գրուած էր "բսեղի„ համառօտութեամբ:
[2] Ճիշդ այսպէս յօրինակին:

Ակե յայտնի է որ 1713էն յառաջ գրուած է ձեռագիրս, որուն սկիզբը պակսելով՝ կը սկսի այսպէս. "... կանն. զարժանաւոր խրատն ընկալեալ. լիներ եւ պահապզեսուԹիւնք. ընդ բոլոր Մակեդոնացիս. եւ ընդ Պաղղէ եւ ընդ Թրակէ. եւ ընդ այլ ազգս լինէին:„ Ուրեմն կը սկսի Ի՛ հատուածին վերջէն (էջ 14, 28:) Բայց որչափ աղաւաղուԹիւնք այս քանի մը տողի մէջ[1]: Որչափ կ'երեւայ շատ ընտիր գրչուԹիւն մը չէ այս ձեռագիրը:

Էջմիածնայ մատենադարանը գտնուած չորս ձեռագրայ[2] նկատմամբ դժբախտուԹեամբ անկարելի եղաւ տեղեկուԹիւն առնուլ, ուստի եւ չենք կրնար որոշել՝ Թէ ո՛ր տեսակէն են նոյն ձեռագիրք: Գուցէ զարմանալի երեւայ՝ որ նաեւ այս ճոխ հաւաքածոյից մէջ հնագոյն գրչուԹիւններ չկան Աղեքսանդրի Վարուց, եԹէ 1863էն եաքը նոր մտած չըլլան:

Վրիչ մ'աւելի ընդարձակ կ'ուզենք խօսիլ մեր Մատ. Թ. 90 գրչագրին վրայ: Երկմտանեցայ, ուստի եւ երկու գրչի գործ է այս ձեռագիրը, որ ԹղԹեայ նօտրագիր գրչուԹիւն մըն է. (ԹուղԹք՝ 325. մեծուԹիւն՝ 17×12 սանդ. գրուԹիւն միասին՝ 12×7, 5 սանդ. տողք՝ 23:) Վերջին մասն է Սիրաք եւ Բառարան մը՝ գրուած Կ. Պոլիս 1696—

---

[1] Բնագիրն է ըստ Թ. 424. "Եւ մանկանն զարժանաւոր խնամս ընկալեալ լինէր. եւ պահապգեցուԹիւնք ընդ բոլոր Մակեդոնիա ընդ Պելլէ եւ ընդ Թրակէ եւ ընդ ազինս լինէին:„

[2] Հմմտ. Մայր Ցուցակ, Տփղիս, 1863, էջ 189: — Թ. 1708. "ՊատմուԹիւն մեծին Աղեքսանդրի՝ քառածալ նօտրագիր գրեալ ի ԹղԹի ի քաղաքն Կաֆայ ի Գրիգոր աբեղայէ ի Թուին Հայոց ՌՄԵ (= 1756.) ... ունի գլխատակարան ի մէջն:„ Կան նաեւ վեց ուրիշ կատրներ: — Թ. 1709. "Նոյն՝ քառածալ նօտրագիր գրեալ ի ԹղԹի ի Ցակովբայ երիցէ ի Թուին Հայոց ՌՃԴ (= 1655) ... ունի գլխատակարան:„ Չորս ուրիշ կատրներ ալ կը յիշուին: — Թ. 1710. "Նոյն՝ ի հեղինակէ չունի գլխատակարան„: — Թ. 1711. "Նոյն՝ ուԹածալ նօտրագիր ի Մարգարէ ի Թուին Հայոց ՌՄԻԶ (= 1767.) ունի գլխատակարան:„

97 տարիներ[1] Գաբրիէլ անուն գրող եւ նկարող անձէ մը, ինչպէս յիշատակարանք կը յուշրնեն։ Բայց առաջին մասը՝ Սուտ-կալիսթենէս (թղ. 1—243) հնագոյն է եւ ուրիշ անձէ մ'որ անծանօթ ճնայած է։ Գրուխ իւնա շատնկարներով զարդարուած է, բայց սոնք հին գրչէն չեն, այլ յետոյ նկարուած յիշեալ Գաբրիէլէն 1694ին[2]։ Այս երկրորդ գրիչն շատ մը պակաս թղթեր նոր գրեր լրացուցեր է,[3] բայց առանց բսելու թէ ինչ օրինակէ առեր է։ Այսու ամենայնիւ զեռ եւս 13 թղթէ աւելի կը պակսի ձեռագրէս[4]։ Ձեռագիրս ստացուածք եղած է նաեւ Յովհաննէս Պատրիարքի 1802ին[5]։

Ընդարձակաց կարգէն եղած այս ձեռագիրը շատ գգուշաւոր գրչէ մ'ելած կ'երեւայ, որ լաւ տեսած է մինչեւ անգամ ակնյայտնի անհեթեթ սխալները հատատարմութեամբ օրինակել[6]։ Ասով բսել

---

[1] Սիրաքայ գրչէն եաքը (թղ. 312b) կը գրուի. "Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ գրքոյկս ընդհօքն Ցխուսի թվին. ՈՃԽԵ (1696). ամսեանն Դեկտեմբերի. ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս. ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ զօրավարին . . .։" — Խառագրոց վերջը (թղ. 325b, ա) կը յիշուի թէ "Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ. բառացոյցս. ի թվին Հայկականի. ՈՃԽՋ. (1697). յունվար ամսոյ օրն ութսաթ . . .։"

[2] թղ. 4b կը գրուի. " . . . Ցիշեսջիք ի Քրիստոս զպճօղս եւ զնկարօղ պատկերացս զՀնչին Գաբրիէլս. եւ զՀնօղն իմ զՄարկոս ծաղկարարն։ Քանզի Աղէքսանդր գրքի գիրն ա-րէչ ֆուրդոյ է. եւ զայլն որ տեսանէք մեր է . . .։" — թղ. 70b—72a էջերու ներքեւ նշանակուած է նկարաց ժամանակն այսպէս. "Եղեւ պատկերաց նկարուճն գրք (պ-ֆ-ա) Ըստամպօլ. ՈՃԽԳ (1694) թվին։" — Մխայն ձակատն (թղ. 8a) կայ խորան, լուսանցազարդ եւ զարդագիր՝ գունաւոր։

[3] Նոր գրչէ են՝ թղ. 1—4, 13, 24, 93, 105, 114, 127, 133, 233—236։ Բոլորովին նոր գրչէ մըն է՝ թղ. 71։

[4] Պակաս են թղթեր այս թղթերէն եառքը՝ թղ. 28, 30, 48, 79, 108, 110, 130, 131, 203, 211, 212 եւ թղ. 104 եւ 244։

[5] Կնիքը գրոշմուած է՝ թղ. 5a եւ 243b։

[6] Մեծ կոյտ մը կայ այսպիսի սխալ ընթերցմանց, ուր ամէնքը միատան են. զոր օր. թղ. 48a, 21. "չիշակոյտ" փխ. "չեղջակոյտ." (= 57 Ա, էջ 28, 4։) — թղ. 58b, 11. "գկաբասիա եւ գերկիրս." փխ. "գկարաաեկիրս." (= 57 Ա, էջ 36, 6։) — թղ. 69a, 6. "զոհել եառւր" փխ. "զոհել եբ-

չենք ուզեր որ բաւական մ'ալ ինքն չէ աւելցուցեր իւր կոչմանէ անմտադրութեամբ[1]: *Ի մասնաւորի կը տեսնուին շատ մը թեր եւ անկատար նախադասութիւններ*[2], *որոնց անշուշտ մէկ մասը գրչին՝ միւսը նախագաղափարին պէտք ենք ընծայել:*

Ընդ երկուածոյ կոչմանէ նաեւ սխալներու մէջ գտնելի միաբանութիւն կը տեսնուի Թ. 424ի եւ այլոց հետ, մանաւանդ ուր OO *նշանակուած է*[3], (*այսինքն՝ ուր ամէն ընդարձակ միաբան են:*) *Այս միաբանութիւնը կը տեսնուի նաեւ շատ մը ոամկայեալ բացատրութեանց եւ նորանշան ընդ երկուածոյ մէջ: Բարեբախտութեամբ քիչ են այսպիսի տեղեր*[4], *որով գրութեան ընդհանուր նկարագիրը պահուած է:*

տուրի.,, (= 57Ա, 41, 22:) — Թղ. 96a, 7, "*արարած աս,,* փխ. "*Արածանի.,,* (= 57Ա, 61, 14) եւն. եւն:

[1] *Սխալմանց անթիւ կոյտին օրինակ ըլլան հետեւեալք:* Թղ. 8b, 8. "*երկաթով,,* փխ. "*երթալով:,,* — Թղ. 25a, 2 "*վտանգէն,,* (*վտակէն.*) 25b, 8. "*տար տոր,,* (*տայ՝ զոր.*) 27b, 3. "*զալաֆեալ թոշակն.,,* (*զառաքեալ . . .*) 31a, 11. "*ի վերայ ճաշակելոց բանից.,,* (*ճառելոց.*) 31b, 14 "*տեսանելն որուն որդիս եւս.,,* (*նոր սին Ադիսեւս.*) 200a, 15. "*գառաքօլք, ցուաքսեօք.,,* (*գառապղօք, ցուպք սեաւք.*) 74b, 12. "*գալ տունկն ծնաւ.,,* (*գաղտուկն . . .*) 148b, 1 "*հարկաւորեցուցանել քեզ.,,* (*հարկաւոր է ցուցանել քեզ.*) *եւն. եւն:*

[2] *Պակաս են սա կտորները: Պտմ. Աղեքս. էջ 71, ծ. 1. էջ 49, 1—3* (*մինչեւ "տեղով:,,*) — *Պտմ. Աղեքս. էջ 52, 2 "աղաչեմք զքո քաջութիւն,, խօսքը պակաս է, որով եւ անիմաստ է հոս 90 Դ:* — *Պտմ. Աղեքս. էջ 53, 1 "ընդ արեգական ծագողի,, պակաս, նոյնպէս ճիւ հատածը շատ թերի եւ աղաւաղ է, զոր օր. չկայ "եւ տեսեալ զկամաւորդոս դեռ ընդ որ վազեաց Աքիւլեւս,, խօսքը: Այս տեղն 90 Դ անիմաստ է:*

[3] *Զոր օրինակ. Թղ. 125a, 1 "նախաբարի,, փոխանակ "նախարարի.,, այսպէս Թ. 424 եւ երեք* OO. (*Պտմ. Աղեքս. էջ 115, ծ. 3:*) — Թղ. 40 եւ 41. "*պոսիրիս,, "փոսիրական,, փոխանակ "Տապոսիրիս,,, "տապոսիրական,,* (= OO *եւ 57Ա. Հմմտ. Պտմ. Աղեքս. էջ 37, ծ. 2 եւ 38, ծ. 1:*) — Թղ. 42b, 23 "*չուրջ աձին,, փոխանակ "յաձին,,* (= OO. *Պտմ. Աղեքս. էջ 40, 10*) *եւ այլ շատ նմաններ:*

[4] *Զոր օրինակ սա խօսքը.* (Թղ. 61a, 14) "*Եւ հեծեալ ի ձի ցլապլուխ, եւ ասաց փողահարացն փչել զկռուոյ փողն զկուին նշանակել.,,* (*այսպէս նաեւ Հինգ* OO *եւ*

Բուն բնագրական տարբերութեանց նկատմամբ դիւրաւ կը տեսնուի՝ որ 90 Դ շատ տեղ Բ բնագրէն (թ. 424) կը խոտորի, եւ կը միաբանի այն տարբերութեանց, որ "Ձորս ՕՕ." նշանը կը կրեն:[1] Աւելի մանր քննելով՝ կը տեսնենք որ այս չորս օրինակներուն միջէն ի մասնաւորի "Երեք ՕՕ."[2] ընդարձակաց հետ նոյնութիւն կը ցուցընէ, մասնաւորապէս ալ մանաւանդ "Երկու ՕՕ."[3] եւ ի վերջոյ "Մի Օ." կը միաբանի շատ տեղ[4] մեր ձեռագրին: Միայն չգիտնալով՝ թէ ո՛ր ձեռագիրն է այս "Մի Օ." ը-

---

57 Ա. հմմտ. պտմ. Աղեքս. էջ 57, ծ. 4.) ուր բուն բնագիրն է. "... հրամայեաց հանկրիճել փողահարացն„ եւն: — թղ. 67b. "զինչ նշանակէ պատկերի քրանիլն.„ (այսպէս նաեւ Ձորս ՕՕ. հմմտ. պտմ. Աղեքս. էջ 60, ծ. 2:) — Միաբան է "այլ ՕՕ„ ձեռագրաց (ուստի ամէն օրինակաց՝ բաց ի թ. 424 էն) այս տեղերը. պտմ. Աղեքս. էջ 73, ծ. 1. ("փահլաւան.„ = 57 Ա.) 65, ծ. 1. ("պարսաւանօք„ = 57 Ա. փոխանակ "պարսաւորօք.„) 93, ծ. 2 ("հանգիստասուաձ„ փխ. "հանգիստասուաձ.„) 124, ծ. 1 ("բռնել.„ = Ձորս ՕՕ եւ 57 Ա.) դարձեալ "էլէի„ (= 57 Ա) փոխանակ "հրեշտակ„ (հմմտ. պտմ. Աղեքս. 51, 18. 99, 24. 101, 17, այս ամէն տեղ 90 Դ "էլէի.„) Բոլորովին կղզիացեալ է (թղ. 66a, 16) "ջաուս„ տաճկերէն բառը՝ փոխանակ "լուտեա„. (հմմտ. պտմ. Աղեքս. 59, 21:)

[1] Կո նշանակենք պտմ. Աղեքս. հրատարակութեան այն ծանօթութեանց թիւն, որոնց հետ ճիշդ նոյն է 90 Դ, որ են. պտմ. Աղեքս. 32, ծ. 6. 45, ծ. 2 ("ի պախիս„.) 57, ծ. 1 ("երեսուաւ„ = 57 Ա փխ. "ճակատեցաւ.„) 67, ծ. 2 ("փոքրածին կիպրոս.„ փխ. "փրփրածին.„) 68, ծ. 1 ("յարաւիշապին„ փխ. "յարեան վիշապին.„) 70, ծ. 1 ("աչարաւ„ փխ. "աչաւ„ ըստ թ. 424.) 99, ծ. 1 ("ճեղական„ = 57 Ա փխ. "ճեղանակ.„) 113, ծ. 3 ("զթապութին„ = 57 Ա. փխ. "զդին„ ըստ թ. 424) եւն: Հետեւեալ մեծ կտորներն ալ են = Ձորս ՕՕ, այսինքն՝ պտմ. Աղեքս. 118, ծ. 1 (տողք՝ 11.) 134, ծ. 1. 151, ծ. 1 եւ 3. 183, ծ. 1 եւն. եւն:

[2] Այսպէս՝ պտմ. Աղեքս. 25, ծ. 2 ("խառնավարել„ = 57 Ա փխ. "կառավարել.„) 32, ծ. 5. 109, ծ. 1 ("թշուառական„ փխ. "դժուարական„ երկիր.) 128, ծ. 2 եւն եւն:

[3] Այսպէս՝ պտմ. Աղեքս. 39, ծ. 2 ("փուլ հասանել„ = 57 Ա փխ. "փոս ...„) 41, ծ. 1 ("բեռնակիցք„ փխ. "գործակիցք.„) 32, ծ. 1 ("զդիւրս„ փխ. "զդուրս.„) եւն:

[4] Այսպէս՝ պտմ. Աղեքս. 57, ծ. 2 ("կառուաճակաս.„) 66, ծ. 5 ("հրադիզ.„) 99, ծ. 3 ("կնաս„ փխ. "նկատ.„) 102, ծ. 2 ("ոլորեր„ փխ. "հոլովեր.„) 113, ծ. 1 ("ախտակից„ փխ. "բախտակից.„) եւն:

առաջն, որոշիչ բան մ՚ըսել չենք կրնար։ Դարձեալ առավ հաստատել չենք ուզեր՝ որ այս օրինակն ինքնուրոյն ընթերցուած ամենեւին չունի։ Շատ տեղ 90 Դ բոլորովին կղզիացեալ ընթերցուածներ ունի[1], եւ այն՝ երբեմն բնաբեւլագոյն քան ամէն մէկալները[2]։

Ամէնէն կարեւոր տարբերութիւնն այն է՝ որ տեղ տեղ համառօտուած է 90 Դ։ Աղեքսանդրի առ Պարսիկս ուղղած հրովարտակին վերջն ու յաջորդ հատուածին սկիզբը — ամբողջը 20 տող — դուրս թողուած է, եւ առ տեղ դրուած պարզապէս. "եւ այլ բազում օրէնս եդ[3]։" Աղեքսանդրի առ մայրն Դարեհի գրած թուղթը մեծաւ մասամբ չէ օրինակուած, այլ առ տեղ դրուած միայն. "Գրեայ եւ թուղթ առ մայրն Դարեհի. եւ առ կինն մի բան միոջէ որպէս գործեցաւն[4]։" Բայց աւելի եւս յաջորդ թղթակցութիւնն Աղեքսանդրի, մօր Դարեհի եւ Աղամպիտայ — երկու ամբողջ էջ — բոլորովին չկան։ Առնոյ տեղ կան լոկ այս խօսքերը. "Եւ նոքա գարձեալ գրեցին թուղթ Աղեքսանդրի։ Եւ յետ ամենայն որպիսութեան ելեալ գնաց անտի[5]։" կը յաջորդէ Մթ հատուածին նամակն

---

[1] Զոր օրինակ՝ պամ. Աղեքս. 24, 21 հհ. "պիսաս,, իսկ 90 Դ (եւ այլք, զոր օր. 57 Ա) "Մելին։,, — պամ. Աղեքս. 37, 26, 29 "Նեփրուտայ ... Արգեոս.,, 90 Դ "Եփրատիա ... Նարդէս,, (= 57 Ա։) — պամ. Աղեքս. 47, 33 "զօրաժողով արարեալ հզօր.,, 90 Դ լոկ "զօրս ժողովեաց։,, — պամ. Աղեքս. 71, Ծ. 1 եւ 181, Ծ. 1 հատուածները չունի 90 Դ։ պամ. Աղեքս. 31, Ծ. 1. 103, Ծ. 4 եւ 131, Ծ. 1 յիշուած հատուածներն ունի 90 Դ, զորոնք չունի թ. 424 եւն եւն։

[2] Զոր օրինակ՝ պամ. Աղեքս. 63, Ծ. 2, ուր 90 Դ "Կրիտաս,, է, այլ թ. 424 խանգարուած, իսկ այլք "Փիրոս,, ոչ լաւ։ — պամ. Աղեքս. 147, 3 "Յականջս,, ուր ամէնքը սխալմամբ "Յականջուս,, եւ այլ այսպիսիք։

[3] 90 Դ. թղ. 126a, 16։ պակաս է՝ պամ. Աղեքս. ՃՂթ, էջ 116, 24 ("եւ պատմուճան,,) մինչեւ Մ, 117, 11 ("կատարեցաւ։,,)

[4] 90 Դ, թղ. 128a, 10։ պակասն է պամ. Աղեքս. ՄԴ, 119, 15—120, 5 ("արժանի լինել,,)։

[5] 90 Դ. թղ. 128a, 19։ պակասն է՝ պամ. Աղեքս. Մե, 120, 18 — Մթ, 122, 20 ("Եւ Հոռքսիանեայ,,)։

առ Ոզմպիադա եւ Արիստոտէլ։ Դժուար է կարծել որ գրիչն ինքնագլուխ ըրած է այս համառօտութիւնները, այնու մանաւանդ որ նաեւ 57 Ա ալ հոս շատ չփոթ է — կրկնութիւններ, յետեւառաջութիւն նամակաց եւն — որ կը ցուցընեն նախագաղափարի մ'այս մասին աղաւաղութիւնը[1]։

Այս վերջին ձեռագիրն — ինչպէս քանի մ'օրինակներ՝ զոր յիշեցինք, կը ցուցընեն — շատ տեղ մեծ նմանութիւն ունի 90 Դ ձեռագրին։ Բուն ձեռագիր չէ 57 Ա, այլ նորագոյն բաղդատութիւն կամ "Տարբերութիւնք կրկին օրինակաց Պատմութեան Ալեքսանդրի մեծի, որոյ մին տպեալ ի Վենետիկ յամի Տեառն 1842 եւ միւսն ձեռագիր մագաղաթի՝ բոլորգիր առանց թուականի՝ հանեալ ի գրատունէ կաթուղիկոսական աթոռոյն Սսոյ։" Անծանօթ է թէ ո՛վ եւ ե՛րբ ըրած է այս բաղդատութիւնը, որ 144 էջ է (մեծութիւն՝ 20×15 սանտ. գրութիւն՝ 16×11,5 սանտ. տող.՝ 22։) Բուն բնագրին, այսինքն Սսոյ օրինակին նկատմամբ այլ բան մը չէ նշանակուած. բայց խնամքով նշանակուած են պակաս, թերի, ընդհատ, գաւառակ եւ այլ նման տեղերը[2], եւ թէ ուր

---

[1] 57 Ա, էջ 88։ Նախ գրուած է ՄԹ, 122, 15—32 եւ կէս թողլով՝ կը սկսի օրինակել ՄԴ, 119, 14 նամակն, որուն սկիզբն յառաջ գրած էր անպատմ մը, եւ այս՝ կը հասնի մինչեւ 116. 24 ("ոսկի աւրը") եւ կ'անցնի Մ, 117, 11։ Ուրեմն էջ 116, 24—117, 11 կտորն 90 Դ եւ 57 Ա հաւասարապէս չունին։

[2] Պակաս են թուղթ իյնալով կամ այլ օրինակաւ այս կտորները։ Պատմ. Ալեքս. ՃԺԱ, էջ 55, 21 ("գրեաց" բառէն) մինչեւ 56, 4 ("որ ունէր այսպէս։") — Պատմ. Ալեքս. ՃՀԹ, էջ 100, 17 ("յառաջապոյն") մինչեւ 101, 5։ — Պատմ. Ալեքս. ՄԴ—ՄԹ հատուածներուն տեղափոխութիւնն ու պակասները յիշեցինք վերը։ — Պատմ. Ալեքս. ԾԴ, էջ 27, 3 ("առակս այս որ ասէ") կտորէն եաքը եօթը տող գաւառակ եւ անմիջապէս կը սկսի ԾԵ։ — Պատմ. Ալեքս. ՂԸ, 46, 9 ("խրատքանչիւր") մինչեւ 47, 3 ("որպէս եմ") ուրիշ գրիչ մը լրացուցեր է պակաս թուղթը, նոյնպէս նաեւ ՄԾԴ, էջ 163, 32 ("եթէ կամիք ի ձերում յերկրիդ") մինչեւ 164, 14 յոտի գրիչ մը լրացուցեր է։ Կան նաեւ շատ մը ջնջուած, անընթեռնլի եւն կտորներ։

օսար գրչէ մին էր։ Զաքարեան յիշատակարանին վերջն ալ կցուած է այս տողը[1] "Եւ վերջին ատա- յող գրքիս (յիշեցէք) ղՅանի Սաֆարս ի թվիս ՌԿԸ„ (= 1618։)

Վենետկոյ տառներորդ օրինակին նկատմամբ պըր "Սոց„ կը կոչէ հրատարակիչը, տեղեկութիւն չունիմ. բայց կ'երեւայ թէ միեւնոյն Սոց ձեռագրէն պիտի ըլլայ Թ. 57 Ա ձեռագիրը։ Գոնէ գրեթէ ա- մէն տեղ՝ ուր հրատարակութեան մէջ Սոց օրինակին ընթերցուածը դրուած է՝ միաբան է 57 Ա[2] եւ միայն քանի մը տեղ քիչ մ'այլայլութիւն կ'երեւայ։

Բնագրական ընթերցուածոց նկատմամբ, ինչ- պէս ցոյց վայր դրուած օրինակները կը ցուցընեն, 90 դ ձեռագրի հետ շատ նմանութիւն ունի՝ նաեւ վերնագոյց մէջ։ Արդէն ատոր նշան է քիչ մը յա- ռաջ յիշուած այն պարագայն՝ որ 90 դ ի համա- ռօտուած մէկ մեծ կտորը նոյնպէս կը գտնուի 57 Ա ի մէջ։ Նշանաւոր է այն ալ՝ որ ճիշդ նոյն թուղթը որ պակաս է 90 դ ձեռագրէն, կը պակսի նաեւ 57 Ա ին մէջ[3]։

Ձեռագրիս յատուկ կան — բայց ի գրասխալ- ներէն — քանի մը ուղղագրական ոճեր եւ բառեր, պըր օր. "իբրեւ„ եւ նմանիք[4]։ Այս ուղղաբանու-

---

[1] 57 Ա, էջ 144։

[2] Նոյն է 57 Ա ի հետ հրատարակութեան մէջ ծա- նուցուած այս կտորները. պամ. Ղեկս. 49, Ծ. 2. 69, Ծ. 1. 101, Ծ. 4. 102, Ծ. 7 եւ 8. 109, Ծ. 2. 111, Ծ. 2 եւ 4. 156, Ծ. 2 եւն եւն։ Ընդհակառակն տեղ տեղ "Ս.„ օրինակին հետ նոյն չէ (պըր օր. 105, Ծ. 3 եւն) այլ ը- դարձակաց հետ։

[3] Ճիշդ ինչպէս 90 դ ի մէջ թղ. 71 պակաս էր նախ- նադիր, (այսինքն՝ պամ. Ղեկս. ՃԻԶ, 64, 1—18 "արտա- քոյ„ բառը) պակաս է նոյն կտորը 57 Ա ին մէջ (էջ 43։)

[4] Այսպէս՝ պամ. Ղեկս. ՀԴ, էջ 35, 5 "քանքարս հինգհարիւր„ խօսքին տեղ 57 Ա է "իբրեւ ժողովս հա- րիւր։„ — պամ. Ղեկս. ՃԻԲ, էջ 56, 13 "ժողովեալ արս նման քեզ աւազակակիցս„ խօսքն է 57 Ա ի մէջ "ժողովեալ մարդիկ նման քեզ գողեր։„ — ՃԻԳ, էջ 57, 1 "այս թուղթ իբրեւ ընթերցեալ եղեւ.„ իսկ 57 Ա է "զայս թուղթս իբրեւ կարդացին։ — ՃԼԶ, էջ 74, 21 "իսկ իմ մտեալ՝ ասեմ...„

թեանց ոմանք շատ նոր չեն երեւար։ Մին օրինակի պղատաւ "Զաքարիայի„ խմբագրութենէն կանուխ կ'երեւայ։ Վանդի բնագրին այս խօսքը "անստգտանելի է դեղդ[1]„ ընդլայնուած է 57Ա-ին մէջ այսպէս[2]. "Անմեղադրելի է բաժակդ. որ է դայ ապէ ըմ-լալ եւ ապա- խայիմ, եւ լապէ ղմ-ղա-լ։„ Այս վերջին ռամիկ յաւելուածն արդէն Զաքարիա կարդացեր է, որ իւր կիւղ ոտանաւորին մէջ փոխ առած գրեր է այսպէս[3]. "Փիլիպպէ շարբաթի կապէ՝ ինձ գուլալ ու ապու խայաթի։„

Բայց այս տեսակներէն աւելի մտադրութեան արժանի են այն ընդարձակ փոփոխեալ կտորները, որոնք նոր խմբագրութեան երեւոյթ առած են։ Բաց ի գրչին աւելցուցած քանի մը մեկնութիւններէն[4] կան նաեւ ընդարձակ յաւելուածներ։ Զոր օրինակ Վարուց Աղեքսանդրի ԼԳ հատածին վերջը տաս տող թէեւ ոչ շատ յստակ յաւելուած կայ կցուած[5]։ — Մտադրութեան արժանի է ԶԶ հատածին յաւելուածը։ Կալիսթենեայ այն պատմութեան վրայ՝ թէ գազան մը կ'արգելուր Աղեքսանդրիայի շինութիւնը, կը յաւելու 57Ա՝ թէ Աղեքսանդր Դանիէլ մարգարէին գերեզմանը գտաւ, եւ նշխարքը ՅՃԿԵ (= 365) ոսկէզօծ ամաններու մէջ դրաւ քաղքին շուրս կողմն պարսպայ հիմանց մէջ։ Մարգարէին աղօթքովը երկրորդ օրը գազանը "ի վերայ Ջրոյն„ կը սատկի[6]։ — Կալիսթենեայ ՃԽԶ

Հմմ 57Ա "իբրեւ ես մտայ՝ ասացեր . . .„ — ՃԾԶ, էջ 88, 28 "մատոյց նմա զբաժակն դեղոյ„. բայց 57Ա "մատոյց նմա. գ. ոսկի իբրեխով զբաժակն դեղոյ։„ — "Փիղ„ բառի տեղ "Ֆիլ„ եւ այլ նմաններ։

[1] Պտմ. Աղեքս. ՃԾԶ, էջ 89, 3։

[2] 57Ա. էջ 58։

[3] Անդ. էջ 59։

[4] Զոր օրինակ՝ Պտմ. Աղեքս. ՃՂ, 107, 2 "ի Մինա դաւառին եւ ի Շուշ„ խօսքին տեղ՝ 57Ա է. "որ կայ ի Շաւշ, որ է Ասպահան։„

[5] 57Ա. էջ 13—14։

[6] 57Ա. էջ 24—25։ Տես վերը՝ էջ 171։

հատածին սկիզբը եւ ՃԾՒ — ՃԾԻ հատածները յաւելուածներ ունին. բայց մանաւանդ ՃԿՒ հատուածն երեքպատիկ ընդլայնուած է, ուր Աղեքսանդր բանաստեղծական ճաւ մը կը խօսի գինքը ապաննելու ձեռնարկող ծպտեալ պարսկին: Շատ ճոխացած է Աղեքսանդրի ցլապլխոյն ապաննուելու միջադէպը (ՄԾԻ.) բայց աւելի եւս ՄԼԶ հատածը, այսինքն Աղեքսանդրի ծպտեալ ձեւով կանգակէ դշխոյին արքունիք երթալու դէպքը: Ըստ 57 ն ձեռագրի Աղեքսանդր կը հանդիպի հոն պաւրոսի, պարսից եւ "Իլամացոց„ դեսպաններուն, որոնց հետ երկայն բարակ կը խօսի ու կը խօսակցի: Այս միջանկեալ կտորն ալ քաջ աղբիւր մը կ'ենթադրէ, որ չափ կ'երեւայ:

Երկբայական օրինակաց վրայ շատ բան ըսելիք չունիմ: Հրատարակչին յառաջ բերած կտորներէն[1] կ'իմացուի՝ որ այս օրինակները քիչ շատ այլայլեր, ուրիշ ոճի փոխեր, պարզեր եւ դիւրիմաց բրած են շատ տեղ բնագիրը[2]: Թէ նաեւ շատ մ'աղաւաղուածքներ անպակաս են՝ ինքնին յայտնի է: Նաեւ թէ փոքր եւ թէ մեծ յաւելուածներ ունին, եւ այն՝ ճշդիւ հոն, ուր բոլոր ընդարձակ պակաս են[3], ինչպէս տեսանք: Մատթէոս Ուռհայեցի այս կարգի օրինակ մը կարդացած կ'երեւայ, ինչպէս կը տեսնենք փիչ մ'եաքը[4]:

Թէ որոնք են հրատարակչին յիշած այս երկբայական օրինակները, ատոնց չեմ գիտեր. բայց են

---

[1] Համմա. պամ. Աղեքս. էջ 16, Ծ. 5 եւ 6. 21, Ծ. 1 եւ 2. 25, Ծ. 1. 34, Ծ. 1. 35, Ծ. 1. 53, Ծ. 2. 93, Ծ. 1:

[2] Համմա. պամ. Աղեքս. էջ 58, Ծ. 2, ուր "Հանդոց ի հանդոցէ„ ոճը պարզեր է աղաւաղիչ ձեռքն այսպէս. "եւ նոր ի նորոյ փոխեալ եւ զերծաւ:„ — 99, Ծ. 2 "կօշիկս սեպաստանան„ քննութեան կարօտ անսովոր բառը "սեբաստասյին„ գրուեր է առանց այլեւայլութեան. եւն:

[3] Համմա. երեք գլխաւոր աւելի կտորները՝ պամ. Աղեքս. էջ 23, Ծ. 6ա, բ. 61, Ծ. 1բ. 65, Ծ. 3բ:

[4] Տես վարը՝ էջ 167:

անշուշտ վենետկոյ Թ. 592 եւ 1601, որ "մասամբ ընդարձակ եւ մասամբ համառօտ" օրինակոյ կարգէն են: Թ. 592 ձեռագիրն անյիշատակարան եւ անթուական թղթեայ նօտարագիր յոտի գրչութիւն մըն է. (թուղթք՝ 171. մեծութիւն՝ 15, 5×10 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 11, 5×7, 5 սանդ. տողք՝ 17:) Իսկ Թ. 1601 նոր ընդօրինակութիւն մըն է վ. հ. Եփրեմ Սեթեան վարդապետին, Տըփղիսի մէջ՝ բոլորգիր անթուական օրինակէ մը գրուած 1829ին. (թուղթք՝ 28. մեծութիւն՝ 25, 5×19. գրութիւն միասիւն՝ 22×16:) Վերջէն կը պակսի պատմութեան մէկ մասն. նոյնպէս զանոց ըրած է վ. հ. Եփրեմ օրինակել Խաչատրոյ ոտանաւորները:

Ընդարձակ խմբին կից պէտք ենք շնորհակալութեամբ հանդերձ յիշել Կրաւֆորթեան կարեւոր ձեռագիրը, որուն վրայ մօտ օրերս ինքնակամ տեղեկութիւն յղել հաճեցաւ գեր. Ս. Վ. Պարոնեան: Անգլիական Lord Crawford and Balcarres գերդաստանին ընտանեկան մատենադարանին հայ գրչագրաց թիւ 3 կը ներկայացնէ մագաղաթեայ, բոլորգիր ձեռագիր մը 183 թղթով՝ գրուած 1544ին նոյն իսկ "Զաքարիա եպիսկոպոս" գրչէն, նկարազարդ ոսկեխառն գոյներով եւ կեչաուռեան ոտանաւորներով: Գրոցս երրորդ թերթէն 8 թուղթ եւ իններորդէն 2 թուղթ պակաս է. ունի 119 նկար եւ աւելի քան 200 ոտանաւոր:

Անթերի է բնագիրը: Աղեքսանդրի վարուց վերջը կը գտնուի "Փառք եւ գոհութիւն" յիշատակարանը Խաչատրոյ, ապա կու գան Բարառնուէթիւնք, (որուն վերջը կը յաւելու գրիչը. "Որք լսէք զաղիսղոմ բարառնութիւնս՝ զյարմարող ասրա զխաչատուր կեչառեցի յիշեցէք ի բարի, եւ զմեղապարտ գծողս զՋ+ոէ՛ոյեպիսկոպոսս") եւ կը յաջորդէ "Ապենիային" կատոր: Զարմանալի է որ այս վերջնոյն մէջ զաքարեան խմբին յատուկ այն կատորը՝ թէ Հռոմ գայած եւ հոն գրած է Զաքարիա այն

գիրքը՝ չի գանուիր[1]: Ամենէն վերջը կը գանուի նաեւ "Բարեաց գործոց„ կտորը:

Ձեռագրիս բուն յարգը կ'իմանանք յաջորդ յիշատակարաններէն, որոնք Զաքարիայի եւ Գրիգորիսի համբագրութեանց վրայ նոր լոյս կը սփռեն: "Բարեաց գործոց„ կտորին անմիջապէս կը յաջորդէ Ոսանաւոր պատմութիւն մը հին եւ նոր կտակարանի, որ կը սկսի "Խորհուրդ սրբոյ հայրն սրարիչ„ խօսքով: Քերթուածիս սկզբնատառերն նախ "Խաչատուր„ անունը կը կազմեն, եւ յետոյ կը սկսին պրուբենային կարգաւ շարունակուիլ մինչեւ Շ. ապա խառն սկզբնատառով կը յառաջանայ: "Այս քերթուած, կը յաւելու Գերապ. Ս. Վ. Պարոնեան, որչափ գիտեմ՝ ցարդ անգիւտ մնացեր, եւ կարծեմ որ նաեւ այն յիշատակութիւնը՝ զոր կ'ընէ Այրարատ[2], այս ձեռագրէն առած է, ամօք յառաջ հաղորդած լինելով զայն ի վէնետիկ:„ Քերթուածին ծայրը կայ յիշատակարան մը կեչառեցւոյ, որ կը յայտնէ թէ ՇՁ (580) տուն է բոլանդակը[3]:

Ձեռագրիս 182ա—183ա էջերուն վրայ են կարեւոր յիշատակարանները: Առաջինն՝ որ "Յիշատակարան այսմ տառից տիտղոսը կը կրէ, կարեւորագոյնն է, զոր կը դնենք հոս ամբողջ:

"Փառք ամենազաւր տէրութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Որ ետ կարողութիւն տկար ոգոյ Զաքարիայ մեղապարտ եպիսկոպոսի, պիտականուն

---

[1] Համմ. այս յիշատակարանը՝ վերը, էջ 88—91: Ձեռագրիս տարբեր ընթերցմունքն են հետեւեալք. "բայիւք. — կարծիւք. — պաղումէիւ. — ձեռամբ իմով. — քերեալ մեր քերթողօրէն. — ի հին եւ յընտիր օրինակէ:„

[2] Համմ. Այրարատ, էջ 268ա:

[3] "Ցերեսս անկեալ աղաչեմ կարաւտ եւ կամենոգի. Խաչատուրըս կեչառեցի. որք հանդիպիք Աստանաւոր շարադրանութեանս, որ սկսեալ յսկզբան արարչութեանցն. գան անցանիլ համառաւտ տրամաբանութեամբ. մինչեւ իջուծն հոգոյն սրբոյ. երկու յեղանակաւ ոտանաւորի բաղադրեալ ունի. Շ. եւ Ձ. յիշեսջիք անբամբաս. եւ աննախանձ սրտիւ. զիս որ յաւրինեցի եւ գրեցի. իմ բազում մեղացն թողութիւն հայցեցէք յԱստուծոյ. ամէն եւ եղիցի:„

բանի խնդրոյն հասանել յաւարտ Պատմութեան աշխարհակալին Աղէկսանդրիս։ Որ գրեցաւ ի խընդրոյ բազմերջանիկ եւ յոքներանեան. շնորհապարտ եւ բանիբուն. վարժապետի Տէր Աստուածատուր պարբերցին[1], որ այժմ նստի յաթոռ Հայրապետին Յոհաննու Ոսկեբերանին ի Կոստանդինուպաւլիս. մեծաշուք պատուով. ընկալեալ զիշխանութիւն ի սուրբ արփիաւորչէն մերմէ։ Որ ցանկացող եղեւ այսմ կտակի. ի վայելումն անձին իւրոյ՝ բարեսիրի։ Եւ յետ աստեացս յիշատակ բարի յեկեղեցի. իւրն եւ ծնողաց իւրոց. հաւրն Եաղուպին. եւ մաւրն Մահպուպին. որոց Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմի. եւ վայելել տացէ զսա ընդ երկայն աւուրս Տէր Աստուածատուր տօնչպեցին։ Եւ ես Թափուրս յամենայն բարեաց գՋափրիա Քաղաքաց եպիսկոպոս աշխերդ Գրիգորիոս կաթողիկոսին. եւ Յովհէփ վարդապին. որ յաստ ամի փոխեցաւ ի դաս անմահից. եւ եղեւ ինձ մեծ սուք։ Եւ տեսի զփափաք եւ զսէրն ձրէրիս մերոյ՝ յանձն առի եւ Աստուծոյ աջողութեամբն կատարեցի. գրով եւ ծաղկեալ ոսկով. եւ երանգ երանգ գունով աւճտեցի սխրալիր եղբաւրս մեր Տէր Աստուածատուր պըետիկոսին։ Արդ որք հանդիպիք սմա տեսջութեամբ. եւ կամ աւգտութեամբ ինչ իւիք. յիշեցէք ի միտս բարիս եւ ի հայցուածս պատկանաւորս զՏէր Աստուածատուր պետոս։ Եւ զիս զմեռեալս մեղաւք՝ զՋափրիոյ եպիսկոպոս ձձողս եւ ձպկողս այսմ տառիս։ Գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց. Ջ. ՂԳ. (1544). ի Սուլիման սաստիրս (պադիշահ) ի բռնակալութեան Սուլթան Սուլէմանին։ Եւ դուք հանդիպողք սմա՝ աղաչեմ զձեզ որ չասէք բանս նախատանաց այլ մանաւանդ Աստուած ողորմի։„

Ակնյայտնի է յիշատակարանիս կարեւորութիւնը, որ Զաքարիայի անձին վրայ լոյս սփռեց։ Ձեռագիրս է այնու կարեւորագոյն՝ որ բուն Զաքարիայի խմբագրութեան օրինակն է, մինչ 57 Ա ընդօրինակութիւն է Սոյ օրինակին՝ նոյն խմբէն։ Կ՚երեւայ թէ Զաքարիա շատ մ՚օրինակութիւններ ըրած էր, որովհետեւ այս ձեռագիրս

---

[1] Ամէն տեղ, ուր կը յիշուի այս անձին անունը, ոսկեգիր գրուած են յօրինակին անունն ու "պատրիարգ„ "քաւչապետ„ "պըետիկոս„ եւ "տեսուչ„ տիտղոսները։

նայն չէ 57 Ա (Սայ օրինակին հետ, զոր ի Հռոմ գրած է Զաքարիա, եւ այն՝ "Եսայիա" "մեծ վարդապետին" համար:

Ս.յս ձեռագրէս կ'իմանանք դարձեալ թէ ինչ աղերս ունի Գրիգորիս կաթուղիկոս Զաքարիայի հետ: Զաքարիա ինք զինք "աշակերտ" կ'անուանէ բաց ի "Յովհէփ վարդապետէն" Գրիգորիսի կաթուղիկոսին: Թէ այն այս Գրիգորիսը "աղթամարցին" է, որուն վրայ խօսեցանք վերը, յայտնի կ'երեւայ նաեւ ուրիշ յիշատակարան մը "ի գծողէ զՋաքարիայէ" վերնագրով, որ եւ կը սկսի այսպէս. "Ի մեղսամած մատեանցս ընկալ, սէր բարեւնիդ իմ պանծացեալ:" Այս 20 տող ընծայական քերթուածին մէջ կ'ուզէ "վարպետն սրխրալ" "եւ զսէր Յովհէփ" վերտին յիշելով "աղթամարցի" կը կոչէ, որով եւ անտարակուսելի կ'ընէ որ "վերյիշեալ Գրիգորիս կաթողիկոսն" չէ Էջմիածնին (1536—1541), այլ Աղթամարցին, յորմէ կարծեմ բաւական նշանաւոր հետեւութիւնք կը ծագին:" Ասով կ'իմանանք նաեւ թէ ինչ առթիւ յօրիներ է Գրիգորիս իւր ոտանաւորները, եւ թէ ինչպէս մեր են անոնք հայ ձեռագրաց մէջ:

Ամենէն վերջը կայ սոյն ձեռագրին մէջ ուրիշ ոտանաւոր մ'ալ նոյն գրչէ գրուած, բայց "ի յորացողէ ի Տէր Աստուածատուր վարդապետէ" վերագրուած, որուն սկիզբն է. "Զատ եւ մաքուր յախտից մեղաց:" Սկզբնատառք "Զաքարիայ" կը կազմեն. տաղն է 16 տող եւ կ'աւարտի այսպէս. "Յորժամ չուես ի Սրմպատէս եւ հեռանաս յանարժանէս, առ քեզ լեցի սա յիշատակ, Աստուածատուր վարդապետէս:" — Անանցմէ զատ "երկու երեք տեղ" կը գտնուին նաեւ աստանդ միատող յիշատակագրութիւնք "յանուն Աստուածատրոյ ստացողի եւ Զաքարիայի գրչի:"

Յիշեցինք որ քանի մը թուղթ պակաս է ձեռագրէս: Անանցմէ զատ տեղ տեղ կտորներ դուրս թողուած են

---

[1] Հմմտ. վերը՝ էջ 133—137:

գրչէն. եւ այն՝ երբեմն մեծ պատառիկներ[1]. կան նաեւ համառօտեալ հատուածներ[2], ինչպէս գտանք նաեւ 90 Գ ձեռագրի մէջ: Ոտանաւորք "աւելի հնագոյն կը թուին, եւ նուազ ոաւկաբանք եւ առաւելապէս պատշաճեալք նիւթոյ նկարուց.„ բայց ոտանաւորաց քով հեղինակաց անուանք չկան նշանակուած: Վերջապէս թէպէտ նաեւ այս ձեռագիրը գերծ չէ վրիպակներէ, սակայն շատ տեղ նաեւ Թ. 424էն աւելի "ընտիր եւ նախադասելի„ տարբերութիւններ ունի, ինչպէս կը վկայէ գերագ. տեղեկագիրը: Գոնէ այն կարծիքը կը հաստատեն իրեւ ճաշակ նշանակուած քանի մը ընթերցուածներ այն կտորին՝ զոր վերը գրինք համեմատելով Կալիմթենէսն եւ Արծրունին[3]: — Այսչափ ընդարձակ օրինակաց վրայ. այժմ անցնինք համառօտներուն:

ֈ համառօտաց ներկայացուցիչ կրնանք համարիլ մեր Մատ. Թ. 68 ձեռագիրը: Որպէս զի այս "համառօտ„ կոչուած խմբին վրայ քիչ շատ գաղափար կազմենք՝ պէտք ենք քանի մը տեղեկութիւն տալ այն ձեռագրին վրայ: Ձեռագիրս 1638—

---

[1] Պակաս են՝ պտմ. Ադէքս. Ա, էջ 2, 6 "Երեննայ„ բառէն մինչեւ Գ, էջ 3, 14 "արտաքս„: — Է, էջ 5, 8 "նա պատուախանի„ մինչեւ ԺԳ, էջ 7, 31 "տայր նմա:„ — ՃԿԵ, էջ 92, 27 "Գարեհ„ մինչեւ ՃԿԶ, էջ 93, 15 "այսպէս„: — ՃՀԵ, էջ 103, 26 "բայց գիտեմ„ մինչեւ ՃՀԶ էջ 104, 15 "կազմեցաւ„: — Բաց ասոնք պակաս են նաեւ երեք սովորական Թերի մսաերը՝ պտմ. Ադէքս. էջ 60—63, 108 եւ 184—185, որոնց վրայ խօսեցանք:

[2] Այսպէս՝ պտմ. Ադէքս. ՂԵ, էջ 46, 9 "իւրաքանչիւր„ մինչեւ ՂԷ, էջ 47, 3 "առաւ որդի իմ.„ (ուրեմն = 57 Ա:) — ՃԻԶ, էջ 64, 1 "Ադէքսանդրոս„ մինչեւ՝ անդ, էջ 64, 18 "եւ արտաքոյ„ կտորին տեղ՝ գրուած է պարզապէս. "Եւ ցոյցս ամենայն ազգաց եւ սարեաց զինքն ի կռիւ եւ ասէ.„ (= 90 Գ:) — Սպիտակ Թողուած եւ չէ օրինակուած՝ պտմ. Ադէքս. ՃԾ, էջ 85, 27 — անդ, 86, 2:

[3] Հմմտ. վերը՝ էջ 35—38 կտորը: Ձեռագրիս ընթերցուածքն են. "Մի ժողովեր, մի հատաներ.„ (տպ. "Մի ժողովել„ եւն.) "Ընդ աղաւս ——ք.„ (տպ. յունի "աւգ„.) "Զամենայն բանական ի ներքս եդեալ (տպ. "ի ներքոյ.„) "Զինուորքն ի մահ եւ ի վտանգ առեալ զանձինս՝ ի լոյս անցանել.„ (տպ. "ի մահ-վտանգի . . . լոյս անցուցանել.„) "Զի գայցս կոխեալ ասուածոց զաուն տեսանել, ոմ-

1657 ին Տրապիզոն քաղաքը Ամիրասի երզնկացիէն՝ Թղթեայ յոսի նօսր գրով գրուած ձեռագիր մըն է. (Թուղթք՝ 315. մեծութիւն՝ 19·5×13·5 սանդ. գրութիւն շատ տեղ երկաթին՝ 16×10·5 սանդ. տողք՝ 24։) Ձեռագիրս բուն ժողովածոյ մըն է այլեւայլ կարգի գրութեանց. եւ միայն Թղ. 191a —250b գրաւած է "Պատմութիւն մեծի աշխարհակալին Աղէկսանդրայի մակեդոնացոյն։" Ինչպէս յիշատակարանք[1] կը ցուցընեն եւ գրութեան տառերուպէսպիսութիւնը, այլեւայլ ժամանակ գրուած են ձեռագրիս մասունք։ Աղեքսանդրի պատմութեան մասին յիշատակարանը[2] թուական չունենալով՝ այս մասին ճիշդ տարին դժուար է որոշել։

Այս համառօտ խումբը բուն անձուկ մտօք նոր խմբագրութիւն է. վասն զի ոչ այլ ինչ է՝ բայց համառօտ քաղուածոյք մը Կալիսթենեայ հայ թարգմանութեան։ Այս պատճառաւ բնական է որ ոչ միայն ընդարձակայ բոլոր նամակները, երկար նկարագրութիւնները, խօսակցութիւնքն ու ճառերը կամ դուրս թողուած կամ քանի մը տողով բացատրուած են, այլ եւ բուն վէպին պատմական մասերը ծայրաքաղ եղած ծայրէ ծայր։ Համառօտողը շատ հանճարեղ գործք մը չէ արտադրած։ Շատ տեղ նաեւ կարեւոր կտորներ դուրս թողլով՝ պատմութեան թելն անյարիր եւ անկապակցեալ կը մնայ. երբեմն մինչեւ անգամ "ասէ այսպէս" եւ

Աղեքսանդրէ." (տպ. "զտուն տեսանելով։") Այսպէս ուրեմն շատ տեղ կ'ուղղէ այս օրինակը ցայժմ ծանօթ բոլոր օրինակները։

[1] Ըստ Թղ. 22b գրած է այս մասն ՌՀԷ (= 1638) տարւոյն "երզնկացի ... Ամիրասի ... ի գուռն սուրբ Աստուածածնին ի քաղաքն Պոնտոս որ է Տրապիզն։" Թղ. 34b յիշատակարանը ՌՂԴ (= 1645) տարին կը կրէ, մինչ Թղ. 139a ընդարձակ յիշատակարանը, ուր գրչին բոլոր ցեղաբանութիւնը յիշուած է, ՌՃԶ (= 1657) թուականը կը կրէ։

[2] Թ. 68. Թղ. 249b, բ. "Տէր ճիսուս Քրիստոս ... պաղատիմք քեզ սուրբ եղբօրս կիշատացի. աստուածաբան վարդապետի բարեխօսութեամբ եւ ամենայն սրբոց աջողեսցէ գործս ի բարի ... ոտից կոխան եզընկացի Ամիրասի ..."

նման բայաստուածք են՝ առանց յա-
ջորդ ասոր համապատասխանող խօսքն օրինակելու։
Այսպիսի անիմաստ տեղեր դժբախտութեամբ շատ
յաճախ են գրութեանս մէջ։ Ասոր վրայ աւելցնե-
լու ենք գրչին բազմաթիւ սխալները[1], որոնցմէ ո-
մանք շատ հին են անշուշտ, (— ինչպէս կը ցուցընէ
ընդարձակայ վրիպակայ նաեւ համառօտայ մէջ
գտնուիլը, —) այլեւայլ նորանշան ընթերցմունք
եւ աղաւաղմունք[2], այն ատեն կրնանք դատափոր
մ'ունենալ համառօտ օրինակայ վիճակին։ Համա-
ռօտայ լեզուն թէեւ ընդարձակ օրինակներէն քա-
ղուած ըլլալով՝ շատ տեղ պահած է անոր սեպհա-
կան լեզուն ու ոճերը, բայց արդէն ամկական լե-
զուին ազդեցութիւնը շատ զգալի է գրեթէ ամէն
քայլափոխին[3]։

Տարակոյս չի կրնար ըլլալ՝ որ ուրիշ բնագրէ
մը նոր թարգմանուած չեն համառօտք, այլ հայ
թարգմանութեան ընդարձակ օրինակներէն ծայ-
րատքաղ եղած։ Բարեբախտութեամբ այնպէս որոշ
կը տեսնուի այս՝ ամէն տողին մէջ իսկ, որ մանուսր
ցուցմանց պէտք չունինք[4] ապացուցանելու, զոր այ-

---

[1] Զոր օրինակ՝ թղ. 196 a, բ "Բաղխմէոս„ (Պողո-
մէոս.) 207 a, բ, 4 "Թերեւս եւ ի սէս գալ„ (Թերսիդէս
գոլ.) 212 a, ա, 15 "Թափուր լերին„ (Թափուր լինին.)
228 a, բ, 11 "բարակամանք„ (պրաքմանք.) 233 a, բ, 6.
"մեծ բապոպոզք„ (մեղրապոպք.) եւն եւն։

[2] Այսպէս 200 a, բ, 2 "խարճատու„ (հարկատու) եւ
այլուր, ինչպէս նաեւ "խարճ„ (218 b, բ, 11։) թղ. 200 b, ա,
18 "փոսատոյ տանել„ ("փոս հատանել.„ ՀՌ.) 203 a, ա,
22 "զերիւս պիղծ որ զաւրօվայ պիղ ասեն„ (պամ. Աղեքս.
ՃՒ "զերիս պեօղսն զօրաւիդն եղեալ նմա.„) 204 b, բ
"Բիւրոսի„ (Տաւրոսի.) 207 a, ա, 4 "զոր խլեաց Հոմերիտոս„
(պամ. Աղեքս. 60, 28 "որպէս գրեաց Հոմերոս.„) 216 b, բ,
8 "մանլիս.„ 225 b, ա, 12 "ֆլաւք„ եւ նմաններ։

[3] Օրինակի աղագաւ՝ 200 b, բ, 8 "ի հոդ.„ 202 b, բ,
11 "դիմանալ.„ 205 b, ա, 6 "վախիցէք.„ 203 b, բ, 1 "գու
ո՞նց իշխեցեր ընդ ծով անցանիլ.„ 209 b, ա, "ձգեաց յիշ-
խանութենէ.„ 215 b, ա, 6 "կերպն նմանի իւրեն.„ 220 a,
բ, 1 "արտասուէր հանց որ յարտասուս շարժէր„ եւն եւն։

[4] Պէտք ենք յիշել սա դէպքը։ Ըստ պամ. Աղեքս.
(ՀԳ, 34, 30) Աղեքսանդր պատրաստեց նաւս "լիբեռնեայս։„

լապէս պէտք էինք զանց չընել. վասն զի կարեւոր կէտ մը է այս՝ ծանրակշիռ խնդրոյ մը համար, ինչպէս կը տեսնենք։

Բնագրին նկատմամբ թ. 68 սակաւ բացառութեամբ միաբան է ՀՀ օրինակաց հետ, այսինքն՝ վենետկոյ համառօտ օրինակաց ընթերցուածոց, զոր կը յիշէ հրատարակիչը, նաեւ հատածոց տեղափոխութեան եւ այլ փոփոխութեանց մէջ[1]։ Համառօտաց աւելի ունեցած կտորներուն վրայ քիչ մ'ետքը կը խօսինք. հոս նախ պէտք ենք տեսնել ուրիշ համառօտ ձեռագիրները։

Այս համառօտաց խմբէն են նաեւ վենետկոյ թ. 893, 1107 եւ 1489։ Առաջինը թղթեայ նօտրագիր գրչութիւն մըն է. (թուղթք՝ 128. մեծութիւն՝ 13·5×9 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 10·5×6 սանդ. տողք՝ 20։) Ձեռագիրս՝ որ 1665ին գրուած է ի "Կաւզլով„ Մուշայ որդի Սարգսի անուն անձէն, ինչպէս կը պատմէ յիշատակարանը[2], վենետկոյ մատենադարանին ընծայ եկած է Սանահնէն։ Երկրորդն անթուական եւ անյիշատակարան[3] թրղ-

---

Հոս յոյնը թէեւ աղաւաղ է՝ բայց յայտնի է որ հոս հայը յունին λιβυρνὶς բառը լոկ օրինակեր է։ Համառօտք յոյն բառս "լի„ եւ "բեռ„ ստուգաբանելով "բեռնատար„ կը կրեն հոս։ Թղ. 218b, բ, 5 "պատեալ ոսկով եւ աւազով„ կ'ըսուի Կիւրոսի գերեզմանին նկատմամբ։ Այս նորանշան խօսքը ծնած է այս նախադասութենէն. (Պտմ. Աղեքս. ճՂԲ. 108, 11) "ի վերնում յարկին կայր յոսկիոջ աւազ„ (պ—ֆ—ա. պիտի ըլլայ "աւազանի„ եւն։) Ուրեմն այս պակասը չունին նաեւ ՀՀ։ Բայց ասոնք համառօտութեամբ դուրս ձնացած են օրինակի աղագաւ Պտմ. Աղեքս. ԼԹ—ԽԶ, ՀԱ—ՀԲ, ՂԳ—ՂԵ, ճԻԳ—ճԻԹ եւն հատուածները, կամ քանի մը տողով միայն գրուած։

[1] Համեմատանդ՝ Պտմ. Աղեքս. 61, Ծ. 1. 65, Ծ. 3. 96, Ծ. 1 եւն։ Տեղափոխութեան համար ի մասնաւորի՝ Պտմ. Աղեքս. 183, Ծ. 2. 65, Ծ. 3 եւն եւն։

[2] "Գրեցաւ մակեդոնացի Աղեքսանդրու պատմութիւնն. թվին ՌՃԻԴ (1665). յունիս ամսոյ. ձեռամբ ապարժան Մուշայի, որդի Սարգսին ի քաղաքն Կաւզլով սուրբ Աստուածածին . . .„

[3] Կողին վրայ գրուած է. "ի վայելուչն տիրացօ Պետրոսին է։„

թեայ գեղեցիկ բոլորգիր տառերով եւ ընտիր զարդերով գրուած է: (թուղթ՝ 172. մեծութիւն՝ 14·5×10 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 10×6 սանդ. տողք՝ 18:) Ա յս ձեռագրին թէ դրիւք եւ թէ գրութեամբ շատ նման է երրորդը՝ թ. 1489, որ գեղեցիկ նօտրագիր թղթեայ գրչութիւն մըն է. (թուղթ 124. մեծութիւն՝ 16×10·5 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 10×6, 5 սանդ. տողք՝ 19:) Ըստ յիշատակարանին[1] պետրոս անուն գրիչը լմնցուցեր է գրութիւնը 1673ին ի պաղչասարա գիւղաքաղաք:

Համառօտագ դասէն է պատմաճեան Ա. օրինակը, զոր շատ անգամ յիշեցինք: Ըստ տեղեկութեան տիրոջ՝ "ձեռագիրն է նոր նօտրագիր, անթուական եւ անյիշատակարան, թերեւս դարուս ակիզբներն ընդօրինակուած. կը բաղկանայ 123 պարզ թղթեայ էջերէ. մեծութիւնն է՝ 23, 5×17 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 19×13 սանդ. 19—38 թիւերը պակաս են, որոնց տեղը ճերմակ թուղթ անցուած է:„ Նկար, զարդագիր, խորան եւ այլ նմաններ չունի: Վերնագիրը գրչէն յաւելուածներով ընդարձակուած է[2]. իսկ վերջաւորութիւնն համեմատ համառօտներուն՝ այսպէս. "Անկաւ լուծ

---

[1] " . . . ի թվականիս Հայոց ազգի ՌՃԻԲ (= 1673). ի օգոստոս ամսոյ երեսունի. օրն ուրբաթ յաւարտ արի ի գիւղաքաղաքիս Պաղչասարայի. ի դուռն սուրբ Լուսաւորչին. ձեռամբ անարժան դպրի, որ եւ անուամբ Պետրոս կոչի . . . աստուած վայելել տացի. եղբօրս իմոյ եւ մըսըրի (=յոգեբ) . . .„

[2] "Վարք եւ պատմութիւն ՄԵծի Աշխարհակալի Աղեքսանդրի թագաւորին, կամաւ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ ըսկսայ գրել զվարս եւ զպատմութիւնս եւ գործս աշխարհակալին Աղեքսանդրի մակեդոնացոց արքային. եւ թէ որպէս տիրեաց. զերորդ մասն աշխարհի. եւ թէ որչափ պատերազմունս արար ընդ ամենայն սեռից. զոր ըստեղծ. տէր Աստուած ի վերայ աշխարհի. եւ եղեւ ճոխ թագաւոր: Եւ թիւն էր ի սահմանէ աշխարհիս. մինչեւ յԱղեքսանդր. ԵՈՒԾ. եւ ի այնմ ժամանակի թագաւոր էր ի Հնդիկս յարեւելս. Պոռոս. իսկ ի հարաւոյ կողմն ի վերայ Տաճկաց. եւ պարսից թագաւոր էր մեծն Դարեհ. իսկ յարեւմուտս ի Հռոմ թագաւորէր Դարսեննիոս:„

ծառայութեան մեծին Աղեքսանդրի. ի պարանոցէ նոցայ. եւ թագաւորեաց Եգիպտոս պաղամէս եւ ի Մակեդոնիայ Արէդիոս Փիլիպպոսի որդին: Այս է կատարած ծննդեանն եւ կենացն, գործոց եւ վախճան մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալին:„ Թ. 68 .քիչ մը տարբեր ունի այս վերջաբանութիւնը:

Գերմանական Արեւելագիտական Ուսումնասիրութեր ին ՀԱՅ: Ն. Քարամեանց "Աղուանից տառերու„ վրայ հատած մ'ունի գրած, որ գտնուած են ձեռագրի մը մէջ, որ միանգամայն կալիսթենեայ գործքը կը բովանդակէ: Ըստ տեղեկութեան Ն. Քարամեանցի՝ Միւնխէնի արքունի մատենադարանապետը Վ. Մայէր (W. Mayer) պատմած է՝ որ փոքրասիացի յոյն նկարիչ մը՝ Սիմեն Սաբիդէս Մումեագմազ (Simeon Sabbides Moumyakmaz) Սեբաստիայէն՝ Հայերէն ձեռագիր մ'առաջարկած է նոյն մատենադարանին գնելու, որ եւ վարք Աղեքսանդրի է եղեր: Քարամեանց տեսնելով նոյնը՝ կը նկարագրէ այսպէս. Ձեռագիրս այլեւայլ պատմութիւններ կը բովանդակէ, որոնց առաջինն է վարք Աղեքսանդրի գեղեցիկ գրուած, գրեթէ ամէն էջ նկարով զարդարուած, եւ նկարաց շուրջն ուրիշ ձեռքէ տառնաւորներ գրուած: Գրուած է Յովաասափ սարկաւագէն ի Սեբաստիա՝ ՋՀԹ (= 1535) թուին, եւ կալիսթենեայ ծանօթ Հայ ձեռագրաց հնագոյններէն է:

Այս ձեռագիրն այժմ պեռլինի արքունի գրատունն է, ինչպէս կը ծանուցանէ Մեծ. Կանայեանց "Հանդէս„ խմբագրութեան ուղղած թղթով, որուն մէջ ինքնակամ շատ մ'այլ տեղեկութիւններ կու տայ այս ձեռագրին նկատմամբ: Ըստ այմ՝ նոր շղագիր է ձեռագիրս. (մեծութիւն՝ 21×15 սանդ. տող՝ 23—27.) արդեամբք Սեբաս-

---

[1] ZDMG, 1886, Heft II, pp. 315—319. մանաւանդ՝ 317—318:

տիա գրուած նոյն թուին[1]: Ձեռագիրս համառօտներէն է, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Կանայեանցի օրինակած քանի մը կտորներէն, որոնց միայն վրայ քիչ մ'եռքը կը խօսինք: Երկու տեսակ պիր կը նկատուին որ շատ տարբեր են իրարմէ: "Մինչեւ յաճախ թերթեր ինկած, կտրուած, ճղճղած են:" Հասարակ թղթեայ այս գրչութիւնը "աղաւաղուած է շատ տեղ. արտագրողն ոգէտ մարդ է երեւում." եւ "տառասխալները, բառասխալները, բոլորովին անկանոն եւ անիմաստ կէտադրութիւնները, անթիւ աշխարհաբար բառեր" շատ յաճախութեամբ կը գտնուին: Բայց ի բուն պատմութենէն ունի ձեռագիրս նաեւ խաչատրոյ ոտանաւորներն ու բարառնութիւնքն, վերջինս՝ անանուն, եւ նոյն կարգաւ՝ որով տպուած են հրատարակութեան մէջ: Պակաս է միայն չորրորդ բարառնութիւնը (էջ 193—195): Ունի նաեւ Կեչառուեցւոյ "Փառք եւ գոհութիւն" յիշատակարանը. իսկ "Եւ արդ" յիշատակարանէն լոկ այսչափ. "Ով ընթերցող յիշման արժանի առարեք զաշխատող սորա որ ի ներողջէն արարի անխոտորնակ ճանապարհ, որ ի յընթեռնուլն իմացին պովեսիկաք եւ քարտուղարք եւ ապա գիտասցեն զաշխատանքս զայսոսիկ:" Ասոր կը յաջորդէ Յովհաննու յիշատակարանը[2]:

Ձեռագրայս համառօտ նկարագրութիւնը դեռ չփակած՝ քանի մը կարեւոր դիտողութիւններ

---

[1] Յիշատակարանն է ըստ Կանայեանցի օրինակութեան՝ այսպէս. "... Եւ զգրող այսմ գրի ‖ ես Յովհաննէս մեղաւք ի լի ‖ որ ես ի յիմ ժամանակի ‖ չգործեցի մաս մի բարի: ‖ Այլ ծուլ կենօք յաստուածի ‖ կեցայ ոմարթ ես յաշխարհի ‖ .... Ջ թուականիս ՉԴ աւելորդի. ‖ գրեալ եղեւ բան եւ գործ թագաւորին Աղեքսանդրի: ‖ Սեբաստիայ այս քաղաքի ‖ առ ոտն սուրբ Լուսաւորչի. ‖ փառք տանք աւրհնեմք" եւն:

[2] Ըստ տեղեկութեան Կանայեանցի՝ ինքն ունեցած է իւր առջեւ ուրիշ ձեռագիր մ'ալ Վարուց Աղեքսանդրի, որուն վրայ անքուշ յետոյ ընդարձակ տեղեկութիւն պիտի տայ իւր երկասիրութեան մէջ:

պէտք ենք ընել: Ասինք որ համառօտք եւ երկբայականք ընդարձակներէն աւելի հին նախադասական մ'ունեցած են: Երկբայականաց համար աննշանակ չէ թերեւս հետեւեալ դիտողութիւնը: Աղեքսանդրի կառամարտութիւնը նկարագրելուատեն երկբայականք յաւելուած մ'ունին, ինչպէս տեսանք, ուր կը նկարագրուին Ցունաց ոլմպիական խաղերը[1]: Այս կտորիս սկիզբն է այսպէս. "Եւ էր Պիզան քաղաք՝ յորում կայր մեծ թէատրոն, որ այժմ յունարէն Պաւպաւոն կոչի, որ է ժողովատեղ:" Արդ կ'երեւայ թէ Մատթէոս Ուռհայեցի[2] տեսած է "երկբայական" օրինակ մը Վարուց Աղեքսանդրի. վասն զի Ցունաց Ալեքս արքային համար կը գրէ՝ թէ "արար թագաւորն (Ալէքսան) նմա (Պեսեւինի) մեծ ընդունելութիւն, ... եւ Պաւպաւոն մեծաձախք արար առաջի նորա:" Այս "պաւտոումն" բառը յունարէն ἱππόδρομία (ձիարշաւ) բառէն աղաւաղած կ'ըսէ Փր. Մուլլէր[3]: Աւելի լաւ է անշուշտ ἱπποδρόμιον (կրկէս) ձեւէն ըսել, զոր "երկբայական" օրինակը "ժողովատեղ" կը մեկնէ: Այս ալ երկբայականաց նախատիպ օրինակին բաւական հնութիւն մը կու տայ:

Դոյզն չէ որ ՄՀԳ. հատածին մէջ, ուր Աղեքսանդրի ծաւիճիւղերուն հանած փուշով պարսիկները վախցընելու դէպքը կը պատմուի, համառօտք կը յաւելուն՝ թէ դիշերն ալ այծերու եղջիւրներուն վրայ ջահ կապել տուեր[4] եւն: Ընդարձակք չունին այս դէպքը. չունին նաեւ AV որ ամէնէն աւելի նման են հայոյն: Բայց ճիշդ հոս ունին նոյնը

---

[1] պտմ. Աղեքս. էջ 23. ծ. 6:

[2] Մատթէոս Ուռհայեցի, պատմութիւն. տպ. Երուսաղէմ, 1869, էջ 390:

[3] Հմմտ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, V. Band, Heft I. Wien, 1891, p. 68. Այս տեղւոյս հայ թարգմանութիւնը՝ Հանդէս Ամս. 1891, թ. 6, էջ 181:

[4] պտմ. Աղեքս. էջ 96, ծ. 1:

BC ձեռագիրք. եւ որովհետեւ համաոտք հայ բնագրէ համառօտուած են, ուրեմն կրնայ գուցէ բուիլ՝ որ կար հոս նախնաբար նաեւ ընդարձակաց մէջ, եւ յետոյ դուրս ինկեր է։ Ասոր նպաստաւոր կ'երեւայ նաեւ Փարպեցւոյն մէկ խօսքը, զոր վերը դրինք[1]։ Մեծ առարկութիւն չէ այս տեղւոյ համար AV բնագրաց չունենալը. վասն զի նոյն իսկ ընդարձակաց առ խօսքը "Եւ անէր փուշին մինչեւ ի լեառն Յողիմպոս„ չէ նման A բնագրին, (— որ է. ὁ χονιορτὸς μέχρι νεφῶν ἔφθασεν, այսինքն՝ "Եւ անէր փուշին մինչեւ ցամպս.„ —) այլ BC բնագրաց, որ կ'ըսեն համեմատ հայոյն. Καὶ ἀνήρχετο ὁ χονιορτὸς ἕως Ὀλύμπου. (ամբառնայր փուշին մինչեւ ցՈղիմպոս։) Հոս ուրեմն հայն շատ հին առեներ է վերթեքի միացած է։ Պակաս է, ինչպէս ըսինք, ընդարձակաց մէջ նաեւ ՄՀԳ հատուածը.

Նման խորհրդածութեան նիւթ կու տայ ՄՀԴ հատուածը, որուն ծայրը համառօտ կը կցեն նամակ մ'Աղեքսանդրու առ մայրն[2]։ Նամակիս մէջ կ'ըսուի թէ վերջին գիրն է այն՝ մահամերձ որդւոյն, եւ կը խնդրուի որ "ժողովէ կանայս երգեցիկս, որպս առեալ ապաշաւեսա զվաղամեռ Աղեքսանդրէ որդին քո։„ Ընդարձակք չունին այս նամակը. չունին նաեւ ABV. բայց ճիշդ հոս ունի L նման նամակ մը[3]։ Նամակիս մէջ կը գրէ Աղեքսանդր՝ որ մայրը մեծահայ խնջոյք մը կազմէ եւ ամէն մարդ հրաւիրէ, որոնք սուգ մը չունին։ Ըսաւ մայրը նոյն պատասխանը, բայց ոչ ոք եկաւ սեղանի. վասն զի մէկը չկար՝ որ Աղեքսանդրի մահուան վրայ ազդ մէջ չ'ուղար. եւ սաստիկ մխիթարուեցաւ մայրը։ — Ինչպէս կը տեսնուի՝ քիչ մ'այլապէս է նամակիս նիւթը, եւ որովհետեւ ուրիշ կողմանէ ալ կրնան մը չունինք՝

---

[1] Տես վերը էջ 81—82։
[2] Պատմ. Աղեքս. էջ 181, ծ. 2։
[3] Zacher Pseudo-Call. էջ 174։

կը վարանինք պնդելու որ նաեւ հոս ընդարձակք ունէին նախնադար նամակ մը։

Աւելի մեծ վստահութեամբ արիշ ազբիւրէ կը դնենք համառօտագրական մէկ քանի արիշ հատածները։ Համառօտք Վարուց Աղէքսանդրի վերջէ՝ Աղէքսանդրի նուաճած ազգերը յիշելէն ետքը՝ կը յաւելուն երկար կտոր մը "երկաթի դրան„ մէջ հիւսիսական ազգերը փակելուն վրայ։ Այս դէպքը չունին ընդարձակք եւ A, եւ այն՝ իրաւամբք։ Նոյն իսկ համառօտագ մէջ այս պատմութեան բռնած դիրքն ու միջի խօսքերը հակառակ վկայութիւն կու տան։ Բայց որովհետեւ ունին նոյնը BC եւ ատրաքան վէպը, եւ շատ կը յիշեն հոյ պատմագիրք այս կամ ասոր նման վէպ մը, եւ միւս կողմանէ անտիպ մնացած է այն կտորը, կը դնենք հոս ամբողջը ըստ թ. 68 ձեռագրի[2], նշանակելով յովանաւոր դրած օրինակին տարբերութիւնքը, զոր կը քաղենք Կանայեանցի ուղարկած այս կտորիս ընդօրինակութենէն։

1. "Ընդ բազում թագաւորս պատերազմեալ եկաց ամն Լգ ի հնկէտասանամեայ սկսեալ ի պատերազմի մինչեւ ի ԻԹ ամն. եւ զայլն եկաց ի խաղաղութեան[3]։ Ա՛ա հնազանդեցոյց[4] ի խուժադուժ ազգացն ԻԲ. եւ ի Հելլենացւոցն ԺԲ[5]. ապան գԴարեհ զՄարաց եւ զՊաւսից թագաւորն. եւ միաւորեաց զերկիր մինչեւ ի ծովն Յունաց քաղաք[6]։ Եւ տեսեալ ազգս[7] պիղծս եւ դժուարաբառեսակս յորդոցն Քեսուբայ[8], որ ուտէին զսողունս եւ զգազանս եւ զկուններ[9] եւ զմարմին մարդոյ. զի ոչ թաղէին զմեռեալն այլ ուտէին.

---

[1] Պատմ. Աղէքս. ՄՀԵ, 186, 2 տողէն ետքը։
[2] թ. 68, թղ. 244b, ա—245a, բ եւ 245b, ա։
[3] կ (= կանայեանցի օրինակ) "մինչեւ ԻԹ ամ եւ զայլ եկաց ի խաղաղութիւն։„
[4] թ. 68 "հնազանդեցուց։„
[5] կ "Բժանս եսպան։„
[6] կ "մինչեւ ի ծով յՈրեգ քաղաքի։„
[7] թ. 68 ". . յապս պիղծ։„
[8] կ "Քեսա։„
[9] Լսկ թ. 68 ունի "եւ զկուններ։„

եւ զամենայն պիղծ եւ չարագործութիւնս[1]. ժողովեաց զնոսա յամենայն երկրէ եւ վարեաց մինչեւ ի հիւսիսոյ ծագն. զի ոչ գոյ մեզ յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու. վասն բ. լերանցն[2] որ յեցեալ է ի միմեանս. երկաթի պրա- ամրացոյց զմուտն. եւ կամ Աստուծոյ եղեւ արգելուլ զնոսա անդ. մինչեւ կատարեսցի մարգարէութիւնն[3] Եզեկիէլի, որ ասէ թէ Յաւուրս կատարածի աշխարհի ելցեն Գոգ եւ Մագոգ[4] յերկիրն Իսրայէլի: Եւ են ազգ ի Բ թագաւորաք[5] իւրեանց՝ ի կղզի անդ, որոց անուանքն են այս[6]. Գոգ, Մագոգ, Անիկք, Գիգք, Քենեերիզք, Քոփարք, Փոտացիք, Յունիսացիք, Լողինացիք, Եքելեզփք, Սարմարազգ, Թերլացիք, Բահոնացիք, Արմատանք, Համազարդք, Գարտիարք, Մակարդիք, Ազիկ ազանց, Քոսողինք, որ են Շանագլուխք, Անթարբիացիք, Ապտոբիկ[7]: Յելանել նոցա սասանի երկիր մեծաւ, եւ մարդիկ փախիցեն ի լերինս եւ ի ծերպս. եւ ոչ ոք իցէ անկանելոց ապրիլ ի ձեռաց նոցա.[8] զի են մարդակերք, եւ զարիւն գազանաց ըմպեն շանց եւ ձիոց: Յետ եօթնեկի միոյ իցէ հասանին յԻրուպպէ.[9] եւ առաքեսցէ Տէր զղաւրավարն Միքայէլ եւ սատակեսցէ զնոսա. եւ ի սպառ ջնջեսցէ զնոսա յերկրէ:„

---

[1] թ. 68 “եւ ի չարայպործութիւնս:„
[2] կ “վասն երկուլ երանց:„
[3] կ “անս . . . մարգարէութիւն:„
[4] կ “Գոգ եւ Մագոգ:„
[5] թ. 68 “թագաւորք:„
[6] թ. 68 “այսոքիկ:„
[7] Այս անուանք են ըստ թ. 68: կ քիչ մ'այլազգ է. “. . . Փոտիացիք Ունիւացիք . . . Եքեզիզք, Սարմարասք, Թերլացիք, Բակոնացիք . . . Համայզարդք . . . Նմակարդիք. Ազիկ անզանք . . . Անթարրիացիք, Ազտոբիք:„ BC լոկ 15 անուն կը յիշեն, որ են. Γὼθ, Μαγὼθ, Ἀνουγοὶ, Ἐγεῖς, Ἐξενὰχ, Διφὰρ, Φοτιναῖοι, Φαριζαῖοι, Ζαρμαντιανοὶ, Χαλόνιοι, Ἀγριμάρδοι, Ἀνούφαγοι, Θαρβαῖοι, Ἄλανες, Φισολονικαῖοι, Σαλτάριοι. (Գոթ, Մագոթ, Անուգք, Եգիք, Եքսեննաք, Դիփարք, Փարիսացիք, Զարմանատիացիք, Քազոնիք, Ագրիմարդք, Անուփագք, Թարբացիք, Ալանք, Փիսոդոնիկացիք, Սազտարիք:)„ Այս վէպիս մեկնութիւնը՝ տես Zacher, 186:
[8] կ “ոչ ոք յանկանելոցն ապրի:„
[9] կ “հասանին Երուպպէ:„

2. "Այս Աղեքսանդրոս հասեալ յԵգիպտոս՝ եռես զգերեզմանն Երեմիայ մարգարէին որ պատուէին[2] մեծապէս եւ թէ աղաւթիւք սորայ կոկորդիլոսն եւ քարքն եւ Նէփոսն[3] սատակեցան ի քաղաքէս[4]: Եհան զնայ եւ տարաւ զնշխարս նորա յԱղեքսանդրիայ[5] փառաւորապէս. եւ անդ սատակեցան, որ անդ քարքն[6] էին ճնաւսակարք եւ կոկորդիլոսք. եւ մինչեւ ցայսօր առնուն հող ի գերեզմանէն եւ զհարուածս[7] քարքին բժշկէ եւ զկոկորդիլոսն եւ զջրային գազանքն փախցընէ[8]։"
(Կը յաջորդէ կ–ֆ–յ մը:)

3. "[9]Ծնեալ Աղեքսանդրոսի ըստ Եգիպտացոց տուբիլ ամսոյ ի Ա. օրն յարեւելս, եւ կատարեցաւ ի Փարփուփիր ամսոյ ի Գ.[10] օր: Եւ զօրն բազում խառնակութիւն եղեւ ի վախճանիլն մեծի աշխահակալին. եւ գաւրքն ցրուեցան իւրաքանչիւր տեղիս իրրեւ զոչխար՝ որ ոչ ունիցի հովիւ. եւ Մակեդոնացոց իշխանքն եւ մեծամեծքն ընդ միմեանս անկեալ՝ սրով սպառեցան: Եւ յետ սակաւ ժամանակաց մայրն Աղեքսանդրի եւ կինն եւ քոյրն ի սիրելեացն կորեան: Եւ հեռաւոր թշնամեաց խնդութիւն եղեւ ի մեռանելն նորա զի խորտակեցաւ եղջիւր հարկանողին: Եւ թագաւորեաց Պտղոմէոս յԵգիպտոս եւ յԱրաբիա[11]. Փիլիպպոսի որդին ի Մակեդոնիայ: Այս է կատարումն ժամանակաց Աղեքսանդրի ծննդեանն, քաջութեանն եւ թագաւորութեանն, հանճարոյն եւ իմաստութեանն, որ վերին նախախնամութեամբն վճարեաց զվախճան հասարակաց։"

Ըստ BC բնագրայ Աղեքսանդր կը գտնէ երկու մեծ լեռ, որ "Մտինք Հիւսիսի" (Μαζοὺς τοῦ

---

[1] կ "հասեալ" կրկին անգամ, եւ "Եմիա:"
[2] թ. 68 "որ պատուէին" չունի:
[3] թ. 68 "Նեփոսն:"
[4] թ. 68 "քաղաքէն, սեհ զնայ:"
[5] կ "զնշխարս յԱղեկսանդրիա:" թ. 68 "զնշխարս նորա յԱղեգսանդրիայ:"
[6] կ "քարքն էին ճնաւսակար եւ կոկորդիլոսն:"
[7] կ "զհարուած:"
[8] թ. 68 "կոկորդիլոսն եւ ջրային . . .:
[9] թ. 68. Թղ. 245a, բ, 25—245b, ա, 25:
[10] Այսչափն է = պատմ. Աղեքս. 186, 13 եւն:
[11] Այսպէս օրինակը: Հմմտ. վերը պատմաճեան Ա օրինակին ընթերցուածը, էջ 164—165:

Βορρᾶ) կը կոչուին: Աղեքսանդրի աղօթելովը լեռները իրարու կը մօտենան մինչեւ ԺԲ կանգուն. եւ այս միջոցը կ'ամրացնէ երկաթի դռներով, որ "Դրունք Կասպից„ (Πύλαι Κασπίας) կ'անուանէ, լեռն ալ "Մասիս„ (Μαζούς.) Այս գործն եղեւը կը փակուին Իւր պղծակեր ազգեր, իսկ այն դուռը կը պատէ անայրելի եւ անպծելի նիւթով մը: Շատ ընդարձակ եւ այլեւայլ մանրամասնութեանց մէջ տարբեր է ասորական վէպ մ'Աղեքսանդրու այս գործոյ վրայ[1]: Գլխաւոր տարբերութիւնն է որ Հոնք են երկաթի դրանց եղեւ փակուողը, եւ թէ նոյն դրան վրայ արձանագրութիւն մը դրաւ Աղեքսանդր, եւ գրեց թէ 940 տարի եղքը (ուրեմն 628/29 Յ. Ք.) Հոնաց առջեւ պիտի բացուի դուռը, եւ ելլելով պիտի աւերեն աշխարհքները: Հայ պատմագրաց ոմանք այս վերջնոյն նման կ'աւանդեն այս զրոյցը գրելով՝ թէ Մալիմ արաբ զօրավարն երբ Դարբանդու պարիսպը կը քակէր, գտաւ քար մը գրուած վրան. "Մարկիանոս ինքնակալ կայսր հնեաց գքաղաք եւ զաշտարակս զոյս՝ բազում տաղանդօք յիւրոց գանձուց. եւ ի յետին ժամանակս որդիքն Իսմայէլի քանդեացեն զսա եւ յիւրեանց գանձուց վերստին շինեացեն[2]:„ Ուրիշներն աւելի համեմատ կը պատմեն համաւօտաց, բայց Վարդան բոլորովին համեմատ ասորականին[3]:

---

[1] Nöldeke, S. 27—31 եւն:

[2] Գ. Ալիշան երէց, Պատմութիւն, տպ. Պետր. 1887, գԼ. ժբ. էջ 41: Հմմտ. Ասողիկ, տպ. Պետր. 1885, Գիրք Բ. գԼ. դ. էջ 127: Կիրակոս Գանձակեցի, տպ. Վենետ. 1865, էջ 36:

[3] Հմմտ. Հեթում Պատմիչ, տպ. Վենետ. 1842, գԼ. թ. էջ 13: Կաղականցուացի (Ա. գԼ. իե. տպ. Մոսկ. 1860, էջ 70. բայց Հմմտ. էջ 105) Աղեքսանդր բերաւ, կ'ըսէ, Կովկասի ազգերն Ջորայ դրան կողմերը: — Իսկ Վարդան (Աշխարհագրութիւն) "Հոնաց դրան„ վրայ կը գրէ. "Սկսեալ ի դրանէն Հոնաց որ է դուռն Ալանաց Երկաթի զոր եգեալ է Աղեքսանդր Մակեդոնացին. զի նա ժողովեաց յամենայն ազգաց զփանաքիս եւ գկարճահասակս, զխեզս, զլոդս եւ զվնասակարս. եւ տարեալ ի կողմն հիւսիսոյ՝ բնակեցոյց եւ

Երկրորդը, այսինքն՝ Դանիէլի գերեզման դանելն, բոլորովին նորամուտ է, թէեւ նոյնն ուներ, ինչպէս տեսանք, նաեւ 57 Ա բոլորովին ուրիշ տեղ[1]: Ինքնին յայտնի է նոյնպէս երրորդ կտորին յետամուտ ըլլալը:

Ստոյգ է՝ որ օտար աղբիւրէ մըն է Յովհաննու կաթուղիկոսի պատմած զրոյցը թէ Ամասիա քաղաքն Աղեքսանդրի հրամանաւ շինուած ըլլայ[2]: Աւելի դժուար չէ նոյնն ըսել Առաղկայ մէկ աւանդութեան վրայ[3], որ Իբն-Խասրով Աղեքսանդրի կը նմանցընէ այն գործքին պատճառաւ որ շանց վրայ "նաւթ եւ հուր" դնելով շամբապատ քաղաք մ՝այրեց. վասն զի նաեւ Աղեքսանդր "Թուչնօքն զփայտակերտ ապարանսն ի վերայ բարձր դիտանոցի վիմին եղոյց:" Ուրիշ աղբիւրէ, եւ այն՝ բաւական հին թարգմանութիւն են "Բանք Խրատուց նախնի Ամաստասիրացւոց" մէջ գտնուած Աղեքսանդրի վրայ քանի մը մանրավէպները[4]: Վերջապէս այսպիսի

սարսափեալ ամրացոյց, եւ եդ զդուռն երկաթի ի վերայ Մոգաց: Եւ գրեաց ի վրայ դրանն՝ թէ յորժամ ի յետին դարէն անցանի պկդ տարի՝ անկանի դուռն այն. եւ ելանեն ի դ թագաւորութիւնք եւ ապականեն զաշխարհս՝ Աճուճայ եւ Բաճուճայ ազգ կոչեցեալ, զոր Յովհաննէս աւետարանիչն Գոգ եւ Մագոգ կոչէ վասն անթիւ բազմութեանն:,, Վարդանայ պատմածն արաբական աղբիւր մը կ'ենթադրէ:

[1] 57 Ա. էջ 25. (Պտմ. Աղեքս. ՃՁ հատածին մէջ:)

[2] Յովհ. Կաթողիկոս, Պատմութիւն, տպ. Մոսկ. 1853, էջ 19. "Այս Միհրդատ երթայ ունի եւս եւ զԱմասիա, որ բազում ամօք յառաջ չինեալ էր յԱմասեայ եղբօրորդւոյ Նեքտանիբայ հրամանաւ Աղեքսանդրի, որդւոյ Նեքտանիբայ:,,

[3] Առաղիկ, Գ. գլ. ժգ. էջ 191:

[4] Հմմտ. Սոփերք Հայկականք, Հտր. Ա. Վենետ. 1855: — էջ 11. "Զաղեքսանդր յօժարեցուցանէին բարեկամքն ստանալ որդիս. եւ նա ասէ. Մի տագնապիք, քանզի թողում ձեզ յետաձեալ զբանս եւ զիմաստութիւն եւ զարութիւն իմ:,, — էջ 11. "Սա իբրեւ ելանէր ի պատերազմ ի տղայութեան, ասէ Արիստոտէլ. Համբերեա մինչեւ յաւուրս կատարեալ հասակի քո: Ասէ. երկնչիմ գուցէ կորուսանեմ զերիտասարդական համարձակութիւն:,, — էջ 21. "Աղեքսանդրոս՝ քանզի տակաւռապետ նորա զըմպանակ ոսկի կորուսեալ՝ խնդրէր մորմոքելով, ասէ. Պատանի, մի

ուրիշ տեղեր եւ ակնարկութիւններ՝ մի առ մի թուել մեր նպատակէն դուրս է. վասն զի մեծաւ մասամբ ուրիշ աղբիւրներէն են այն զոյգք: Միայն Աղուեսագրոց քանի մը վէպիկները պէտք է հոս յիշել, որոնց գոնէ մի քանին հայ կալիսթենեսէն են։

պատժիր, զի որ ունի զնա՝ ընդ մերով իշխանութեամբ է։,, — էջ 23. "Աղեքսանդր խրատեալ լինէր ի բարեկամացն ի գիշերի երթալ ի պատերազմ. ասէ. ոչ է թագաւորական գողանալ զյաղթութիւն։ Սա տեսեալ զոմն անուանակից իւր զի երկնչէր ի պատերազմի, ասէ. Պատանի դու կամ զանուանդ փոխեա ի քէն եւ կամ զսիրտդ։,, — էջ 38. "Աղեքսանդրոս ի հարցանիլն թէ ընդէ՞ր Դակեդեմոնացիքն սիրեն զպակասաբանութիւն, ասէ. Զի մերձ է ի լռելն։,, — էջ 40. "Աղեքսանդրոս տեսեալ գԴիոգինէս զի ննջէր ի կարասի, ասէ. Ո՛վ կարաս լի իմաստութեամբ։ Եւ նորա զարթուցեալ՝ ասէ. Ո՛վ թագաւոր, կաթ մի բախտի լաւ է ինձ եւ ոչ խելքն կարասով, յոր ոչ մերձակայիլն՝ վատաբախտին խելքն։ Եւ ոմն ի մերձակայից զայն լուեալ ասաց. Շնի մի իմաստից լաւ է ինձ եւ ոչ ծովակս բախտից։,, — Հմմտ. էջ 30 աղաւաղ մանրավէպն՝ աղեղնահարի մը վրայ։

[1] Զոր օր. Մխիթար Այրիվանեցի, պտմ. տպ. պետր. 1867, էջ 3 կը գրէ. "Եւ Աղեքսանդր, որ իմաստութեամբ եւ արիութեամբ աշխարհն սիրեր՝ ի կնոջէ միոջէ ի կալանս ըմբռնէր։,, Հմմտ. պտմ. Աղեքս. Մխ։ — Ցիշենք հոս նաեւ Աղուեսագրոց (տպ. Մարսիլիա, 1683) սկիզբն եղող Աշխարհագրութեան մի քանի կտորները։ էջ 67. "Թիւամիս գետ՝ ի Բալուայ ելանէ. եւ ընդ Մսըր եւ ընդ Բաբելոն անցանէ. եւ ձգի՝ ի Գանգպիրոն ի ծովն Հարաւոյ։,, Հոս գոնէ գետոց ընթացքին մէկ մասը շատ նման է պտմ. Աղեքս. ճԾԹ. հատածին։ — էջ 68. "Գանգէս եւ Ելիմոս գետք, որոց խորութիւնն մինչեւ յանդունդս է, եւ Բալ ծառացեալ մինչեւ ցերկինսն, եւ լայնութիւն նորա 30 մղոն. անցանի ընդ ճենաս քաղաք. երթայ ի Սապռասպիոն ի Սապռ՝ եւ Ցակլիսպոն. անցանի ի խորին Հնդիկս՝ մերձ ի խորթեբասան՝ ի Համազունս (Ամազոնս)՝ որ թարգմանի կանանց աշխարհ՝ մօտ յանծանօթ երկիրն. եւ անգանի ի Հեռամիտոն ծովն։,, Այս կտորին գրիչը թէեւ կարդացած կ'երեւայ գԿալիսթենէս, բայց հոս իւր բուն աղբիւրն ի հարկէ բոլորովին ուրիշ է։ "Ամազոն,, բառն այսպէս կը մեկնէ Վարդան, պատմութիւն, տպ. Վենետ. 1862, էջ 13. "Ուժիր՝ զաշխարհ Ասկեհանաց, որ է Հնդիկք ...։ Ցայնմ ժամանակի ասեն լինեալ զԱմազոնս, որ է կանանց գինուորութիւն։,, — Վերջապէս՝ անդ էջ 81 կ'ըսուի. "Ձին եւ Մաչին .. սիրեն զբրիսաոնեայն եւ լաւ ընդունին՝ Աղեքսանդր թագաւորէն ի վեր. զի ի նմանէ շատ ազէկ են գտեալ եւ ազգաւութիւն եւ զհռոմն խիստ սիրեն։,, Այս եւ այսպիսիք ի հարկէ մեր խնդրոյն հետ կապ չունին։

Ետ մը գլխաւորաբար վէպիկներ կ'ըլլան Աղուեսագրոց սկիզբները, որոնց գոնէ ոմանք Վարուց Աղեքսանդրի հայ թարգմանութիւնն ունին գուցէ առջեւնին: Այսուամենայնիւ առակներէն մի քանին կը դնենք հոս իրենց բնիկ ընտանեկան լեզուաւ բատ ձեռագրի Մեր Մատ. Թ. 117 Ա[1]:

1. "Աղեքսանդր թագաւորն երթայր ամենայն տեղիքն ելլի. օր մի գնաց ի Պօլոս թագաւորին ի մօտ. եւ նա եաղութ թասուվն այախ երետ, նա խմեց զգինին եւ զայեահն ի ծոցն եդիր: Եւ ասացին՝ թէ յէր ծոցդ դրիր: Ասաց Աղէկսանդրն թէ իմ թագաւորին սահմանքն հանց է: Եւ Պօլիոս հնազանդեցաւ: Եւ քոյրն Պօլիոսի իմաստասէրը էր. ճանաչեց զԱղէկսանդրն. եւ ասաց արի փախիր՝ թէ չէ յայս պահս կու բռնեն. եւ նա հեծաւ ի ցլագլուխ ձին եւ փախեաւ:"[2]

2. "Յորժամ մեռանէր Աղեքսանդր անդարձ արար՝ թէ ցիս իմ տունն տարէք, եւ յիմ թաղութին յառջեւն Ո մարդ ոսկի սինով ակն եւ մարգարիտ վերցնեն, եւ Ո մարդու սեւ չուլ հագուցէք, եւ Ո[3] ձիու զբաշն եւ զագին կտրեցէք, եւ քէշ եւ պէլիկ եւ աղեղն եւ բռումպ ի վերայ կապեցէք, եւ ճՈ արաւոր ի փջին յառաջ ուղարկեցէք. նոյնպէս արարեալ տարան: Եւ տեսեալ մայրն եւ կնոջն ոչ արարին սուգ: Իշխանացն հարցեալ թէ ընդէր ոչ արարիք սուգ, ասաց մայրն՝ թէ իմ որդին պատուիրել էր՝ թէ ձար չկայ ի մահուն փրկիլ. ես զայս ամէնս ի դէմ ղրկեցի եւ ոչ մեռեց մահն, եւ սուգն պիտի մեէ[4]:"

3. "Աղէկսանդրն հանդիպեցաւ օր մի յանմարդաբնակ եզը աշխարհիս. եգիտ իմաստասէրք ի յաշխարհէս փախուցեալք, մերկ եւ կերակուր

---

[1] Ուրիշ ձեռագիրք ալ ունին զատոնք. զոր օր. Մեր Մատ. Թ. 51, հատած՝ ՄԸ — ՄԻԳ: Հմմտ. Աղուեսագիրք, տպ. Մարսիլիա, 1683, էջ 83 եւն: Ձեռագրաց տարբերութիւնքն հոս նշանակել մեր նպատակէն դուրս էր:

[2] Հմմտ. պտմ. Աղեքս. ճՁ, ճՁԱ:

[3] Օրինակն էր "ճՈ." բայց ուրիշները (զոր օր. Թ. 51) "Ո" կ'բսեն:

[4] Հմմտ. պտմ. Աղեքս. էջ 181, Ծ. 2 եւ էջ 182, Ծ. 3:

նոցա կաթն եւ բրինձ: Եւ ասաց Թագաւորն Աղեկսանդր. եկէք ընդ ես եւ տամ ձեզ բազում ինչս. եւ ասացին իմաստասէրքն Թէ մեկ խնդիրք ունիմք. Թէ զայն կարես տալ, նա գամք հետ քեզ: Ասէ Թագաւորն. զի՞նչ խնդիրք ունիք. եւ նոքա ասեն՝ Թէ անմահութիւն կարե՞ս տալ: Ասէ Թագաւորն զայրացեալ. ոչ էք իմաստասէրք. ես մարդ եմ մահկանացու. զիա՞րդ տամ մարդկան զանմահութիւն. մարդ զոր ունի՝ զայն կու տայ, զոր չունի զիա՞րդ կարէ տալ: Ասացին իմաստասէրքն. Թէ յիրաւի գիտես Թէ մահկանացու ես, եւ զիա՞րդ զաշխարհս կու աւիրես: Ասէ Թագաւորն. ես ոչ եմ աւիրել. Աստուած տեսաւ որ ամէն մարդ ի ճանապարհէ ելաւ. եւ քան զիս այլ չար եւ վատ չկար, նա զիս ի ձեռն էառ եւ զաշխարհս ինով կու խրատէ, որ ի ճանապարհ գան. եւ հաւանեալ իմաստասիրացն բանին:[1]„

4. Հանդիպեցաւ Աղէքսանդրն յեզր տեղի մի հեծելոփն. եւ բերեալ նուռ մի կտրեցին եւ ելից զթափսին. եւ կարէին ողկոյզ մի եւ կուժ լցուէր գինով: Եւ իմացեալ Աղէկսանդրն՝ հարցաւ Թէ ումմ է այս տեղս. եւ ասեն Թէ Աղէկսանդրին է: Եւ խորհեցաւ չարիք առնուլ, եւ բարութիւնն այն խափանեցաւ. եւ Պ. Ե. նուռն զթափսին չէր լցնէր. եւ ի մէկ ողկոյզ խաղողոյն կուժ չէր լցվէր. եւ ասացին Թէ մեր Թագաւորին սիրան ծռեր է:„

5. "Աղէկսանդրն բազում զօրօք իջեալ ի կղզի մի մեծ ծովուն. եւ ամենեքեան կոյակ վառեցին. եւ սկսաւ կղզին ի շարժիլ. եւ իմացեալ ի նաւ մտին. զի կրիայ էր:[2] Ասացեալ են իմաստասէրքն Թէ աշխարհքս Գ. կենդանի կայ՝ որ քանի շատ ապրի՝ պիտի մեծանայ. մէկ՝ կրիան, եւ մէկն՝ ձուկն, եւ մէկն՝ օձն, որ վիշապ լինի:„

6. "Աղէկսանդրն բազում զօրօք պատահեցաւ ի տեղի մի, եւ եղեւ ձիւն մեծ[3] եւ սկսան զօրքն ի կոտորել ի սովուն. եւ ասաց Թագաւորն՝ Թէ այժմ զայժմեա[4] պիտի հոգալ. յորժամ յաս-

---

[1] Հմմտ. պտմ. Աղեքս. ՄԻԳ:
[2] Հմմտ. պտմ. Աղեքս. ՄԻԳ, էջ 138—139:
[3] Օր. "ձիւնամեծ:„ թ. 51 "ձիւն մեծ„ եւ այլք:
[4] Այսպէս թ. 51: թ. 117 Ա "այժմ զժամայդիս պիտի հոգալ ... յայնժամ զայլ աղին:„ — Հմմտ. պտմ. Աղեքս.

տից աղատիմք՝ յայնժամ զայլ վաղուն հոգանք. կոտորեցէք զձիանդ եւ կերէք։„

Այսպիսի կտորներ կը գտնուին ուրիշ ձեռագրաց մէջն ալ ընդհանրապէս բաւական տարբերութեամբ ընթերցուածոց։ Առնց առաջինը թէեւ կալիսթենեայ նիւթն ունի, սակայն շատ փոփոխուեր է։ Դարեհի տեղ "Պօլոս„ եղած է (անշուշտ կ'ուզուէր "Պովլոս„ դրել։) Հոս "Պօլոսի„ քայլը կը ճանչնայ զԱղեքսանդր եւ կը խրատէ փախչիլ. իսկ կալիսթենէս կ'ըսէ՝ թէ "Պարսանդէս„ իշխանը ճանչցաւ։ — Երկրորդը Համառօտաց միայն ունեցած Աղեքսանդրի վերջին նամակին նման նիւթ մ'ունի. գուցէ նաեւ ակնարկուի Համառօտաց այն կտորը՝ թէ Աղեքսանդր "եւս կապել զպատանս ի ծայրս ձողի եւ ի շուրջ ածել զամենայն Բաբելոն ասելով, թէ Աղեքսանդր յամենայն գանձէն զայս կտաւս տանի միայն, որ երեք անկեան աշխարհիս տիրէր[1]։„ Բայց բուն բոլորովին ուրիշ զրոյց է։ — Երրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդն կալիսթենէսէն են բոլորովին, թէեւ գրիչը քիչ մ'եղանակաւորած է տեղ տեղ։ Չորրորդը նոր զրոյց մըն է ուրիշ աղբիւրէ։ Օտար աղբիւրէ մըն է միեւնոյն ձեռագրին ուրիշ զրոյց մ'ալ "տրլըսմի„ մը վրայ[2]. միայն զար-

---

ճիդ, այսինքն բոլոր ընդարձակաց մէջ պակսած տեղը։ Ուրեմն առակացս գրիչը հին ձեռագիր մ'ունէր առջեւը։ Թէեւ կան ձեռագիրք՝ որ այս ամէն կտորներուն մէջ աւելի գրաբարաձեւ լեզու մ'ունին, մենք ընտրեցինք թ. 117 Ն. (եւ 51) իբրեւ աւելի ոամկալեզու։

[1] Պամ. Աղեքս. էջ 182, Ծ. 3։

[2] Ձեռ. 117 Ն. թղ. 3 b. "Տրլսըմ եօթն կայ ի վերայ աշխարհիս զարմանալի, եւ հինկ ի Սամսոլ քաղաքն է մէկ քարէ մարդ է չինած եւ անուն ...է, որ զինչ ի քաղաքն անգին կումայ ծախուէր որ ոչ ով գին չկարէր առնէր՝ նա պիտէր զգինն առէր։ Օր մի ձի մի ծախէին որ ճՈ սպ. գին կուզէին, եւ գնացին ամբծախօսն. եւ ասաց այսօր աժէ ճՈ եւ վաղն ի այս ժամս մէկ ֆլորի արժէ։ Ե. մէկայլ օրն սատակեցաւ, եւ սաղրին մէկ ֆլորի էրեր։„ Ուրիշ պատմութիւն մ'ալ "ամբծախաւսի„ վրայ կայ՝ թղ. 4a։

մանք է որ այս "տըլըսմ„ կ'անուանուի "ա՛ջձա-խա՛ս.„ որ հայ կալիսթենէսէն առնուած է[1]։

Թէ մեր մանաւանդ ռամկական մատենագրութեան մէջ քիչ չկան այսպիսի մանրամասնութիւններ Աղեքսանդրի գործոց վրայ, յայտնի է։ Այսպէս օրինակի աղագաւ ձեռագիրը Մեր Մատ. Թ. 51 ունի երկու ուրիշ կտոր ալ, մին աղքատի մը քաղաք պարգեւելու եւ միւսն՝ "խասլհաթ„ ունեցող պատուական քարի մը վրայ[2]։ Բայց աստի նոյն ձեռագրի մէջ է ադամանդի վրայ պատմուածը, զոր ունի նաեւ Մեր Մատ. Թ. 83, այսինքն՝ Առաքելի Պատմութեան չորրորդ օրինակը. վասն զի այս վէպիկն Առաքել իւր գրութեան մէջ առած է[3]։ Ուրիշ կտոր

---

[1] Այս բառն՝ որչափ ծանօթ է՝ միայն Վարուց Աղեքսանդրի մէջ գործածուած է նախնաբար։ Հմմտ. Պատմ. Աղեքս. ճԻԵ, էջ 63, 20 եւ 27. "Եբարձ գնաց զամբծախոսն եւ զեռոսանին„ եւ "ասաց ամբծախոսն պէտ։„ "Ամբծախօս„ բառական թարգմանութիւն է յոյն բնագրին Φοιβολάλος բառին. V պարզ sacerdos կ'ըսէ։

[2] Թ. 51. Թղ. 33b, հատած՝ Իզ. "Ասի ի պատմութեանց թէ աղքատ ոմն եկն առ Աղեքսանդր թագաւորն խնդրել ողորմութիւն. եւ թագաւորն ետ նմա մեծ քաղաք մի սեպհական։ Իսկ մեծամեծքն որանչէին թէ ոչ էր արժան աղքատի այդ քաղաքիդ, զի մեզ գիւղ մի չի տար մեր թագաւորն, իսկ դմա քաղաք մի լովանդակ։ Ուշեաց թագաւորն զնոսա եւ ասէ. Թէպէտ ինքն արժան չէր այդ գեղեցիկ քաղաքիդ, այլ ինձ արժան էր տալ զգեղեցիկն, զի առատ եմ ես՝ որ թագաւոր եմ բոլոր աշխարհի։ . . .„ — Թղ. 71a, հատած՝ Ղզ. "Ասի թէ արքայն Աղեքսանդր ի քաղաքի մի բազում ընդունելութիւն ընկալաւ, եւ ակ մի ընծայ ետուն, եւ այն ակն այնպէս խասլհաթ ունէր, զի յորժամ ի կիշեռ (կշիռ) դնէին՝ հակէր զամենայն կշռորդն։ Իսկ մի ոմն հող էարկ ի վրայ ակին եւ մանր յարդ. յայնժամ յոյժ թեթեւացաւ եւ միտեցաւ։ Եւ Աղեկսանդր զարմացաւ, ասաց. զի՞նչ նշանակէ այդ։ Ասացին՝ թէ զքո թագաւորութիւնդ. զի այժմ անյաղթ ես եւ հզօր եւ անխոնարհելի, եւ դերիվերոյ ես քան զամենայն թագաւորս. եւ յորժամ մեռանիս՝ հողն տեր լինի ի վերայ քո . . .։„

[3] Թ. 51. Թղ. 11b։ Հմմտ. Թ. 83. Թղ. 384b, (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, տպ. Էջմիածին։)

Երկու ձեռագրաց տարբերութիւնքն ոչ ինչ է։ Ըստ այսմ զլուցի "... Աղեքսանդր գնաց ի զուլումաթն. ի լեռան մի տակն հասաւ, յանկարծ ձիոյն նալն զլըլցաւ։ Հարցաւ թէ զինչ լինի այս. նա խմաստունքն՝ որք կային ի հետն,

մ՚ալ ունի նաեւ Մեր Մատ. թ. 56 Ա[1], որ կը գտնուին Գաշի առաքաց մէջ։ Այսպիսի շատ կտորներ կրնայինք յիշել։ Բայց ասոնք մեր սահմանէն դուրս են. վասն զի ասոնք ընդհանրապէս զատ — անշուշտ մեծաւ մասամբ արաբական — աղբիւր ունին։ Մի քանին ալ որ ի մէջ բերինք՝ ըստ բաւականի զաղափար կու տան այս կարգի մանրավէպներու վրայ։ — Ա՛յլ գործ է նոյնպէս "Արիստոտէլի առ Ալեքսանդր" թուղթը Աշխարհիս վրայ[2]։

Ի վերջոյ կը դնենք հոս գերմանացի Ռէօմհէլտ գիտնականին իւր անգամ մը յիշուած[3] գրութեան մէջ գրածը՝ թէ ժէ դարու վերջերն "Երեմիա Չէլէպին" Վարուց Ալեքսանդրի հայ բնագրէն թարգմանած է տաճկերէնն նոյն գրութիւնը։ Չկրցանք այս կարեւոր դիտողութեան նկատմամբ աւելի որոշ

ասացին՝ թէ ալմաստ է, յերկնից ցօղէն հասել կու լինի...։ Ասացին Ալեքսանդրի՝ թէ այս լեռան յեռեւն աւազոտ դաշտ է, ամէնն ալմաստ է եւ անմարդաբնակ է, եւ թռչնոց ի զատ այլ իրք չկայ ի հոն։ Ալեքսանդր ուզեց ի յայն ալմաստէն, նա ասացին՝ թէ հեծեալքն թող ի լեռան գլուխն ելնին, եւ ի լեռան գլուխն անասնոց լաշ ձգեն, նա ի հոն մեծ թռչունք կան, ալմաստն կու կպնա ի լաշերն՝ կառնուն թռչունք ու կելնան ի լեռան գլուխն նստին կուտեն, նա հեծելքն երթան թռուցանեն, ինչ որ կպեր է ի լաշերն՝ ամէն ի հոն կու ձնայ, եւ այնպէս արարին՝ որչափ կարացին . . .։"

[1] Չեռ. թ. 56 Ա. էջ դզ. (Հմմտ. Գօշ, տպ. Վենետ. 1842, էջ 132, ճկե։) "Ի թագաւորէն Ալեքս. մեծարեալ լինէր երկրապործ մի (տպ. չունի "մի") քան զՀիւան, յորժամ ապարան նմա չինէին. եւ նախանձ ընդ նմա կալան Հիւան եւ Հողապործն. ոմն ասէր զբնակութիւն առնել եւ ոմն զկերակուր։ Եւ (տպ. չունի "եւ") նորա լուեալ իմաստասէր գալով՝ կոչէ եւ այլ եւս (տպ. չունի "եւս") իմաստունս ի մէջ նոցա առնել ընտրութիւն պատուոյ։ Եւ ասեն նոքա. եթէ առաջին ասացաւ Ադամայ գործել զերկիր. բայց դարբնութիւն կանխաւ ցուցաւ. եւ զի զիւր առնէ զգործն եւ նովաւ՝ զՀիւսան եւ զմշակի. վասն որոյ առաջին է պատուով. իսկ Հողագործն (ձեռ. "Հողագործին") երկուցն պէտս ունի։ Եւ այնպէս համոզեն զնոսա չնախանձել։"

[2] Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Ալեքսանդրոս թագաւոր. պատմութիւն Յաղագս Աշխարհի. Վենետիկ, 1833 (Դաւիթ Անյաղթէն եաքը՝) էջ 603—628։

[3] Տես վերը՝ էջ 8։

մանրամասնութիւնները գտնել. բայց եթէ կարելի ըլլայ այսպիսի թարգմանութիւն մ'արդեամբք գտնել եւ համեմատել, կարծենք շատ տեղ կրնայ լաւ ծառայութիւն ընել հայ բնագրին աղաւաղութիւնները ուղղելու։

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանայ երկու ձեռագրաց վրայ համառօտ տեղեկութիւն տուած է վերջերս Գեր. Առաջնորդ Կեսարիոյ՝ Տրդատ Վրդպտ. Պալեան։ Ըստ այսմ տեղեկութեան՝ առաջինը "քիչ մը խոշորկեկ, բայց ընտիր բոլորգիր, 104 փոքր քառածալ թղթերու վրայ գրուած երկսիւնեակ„ ձեռագիր մըն է, որուն գրիչն ու գրութեան ժամանակը չի յիշեր Գեր. տեղեկատուն, թէ այս եւ թէ երկրորդ ձեռագրին ճակատու խորագիրն է. "Պատմութիւն Մեծի եւ աշխարհակալի Աղեքսանդրոյ Մակեդոնացւոյ եւ կատակք վարուց քաջութեան եւ գործոց արիականաց նորին եւ վաղճանն նշանաւք գոլ ցուցանի։„ "Ապէնիացն„ կտորէն յառաջ ունի "Ոչք լսեաք եւն„ կտորը[1], եւ ի վերջոյ նաեւ կէշառուեցւոյ յիշատակարանը համեմատ ասնոր, զոր հրատարակեցինք ըստ թ. 424։[2]

Երկրորդը "33 փոքր քառածալ թղթերու վրայ գրուած է երկսիւնակ, խիտ ու մանր նօտրագիր, գիրն ոչ այնչափ մաքուր, համառօտութիւնք յաճախ են։„ Այս ալ "Ապէնիացն„ կտորէն առքն ունի.կէշառուեցւոյ յիշատակարանը. բայց շատ այլափոխ եղած միջանկեալ աննշանակ կտորներով։ Գոնէ կարեւոր նոր տեղեկութիւն մ'աւելի չի բովանդակեր. եւ արդէն սոյն ձեւոյ այլակերպութիւնն ալ գրչին գործք կ'երեւայ։ Սակայն վան

---

[1] Տես վերը՝ էջ 107։

[2] Տես վերը՝ էջ 88—91։ Ձեռագիրս ունի "ի գրչութիւն գրոյս„ ասութիւնը. (Հմմտ. էջ 89, ծ. 4։) Միւս տարբերութիւնք են. "շաղկայ բայիւք — կարծիւք — գլուղամէոսիւ պատրուեցաւ — զոր գրեցի իմով ձեռամբս արբուէրեալ ի հնոցն (Հմմտ. էջ 90, ծ. 2) — քերեալ քերողաւրէն — զի յընթեռնուլն։„

ամբողջութեան կը դնենք հոս այն յիշատակարանը։

"ՅԵլափխոյան պարմէրոյս ասք գնի է լա- ռո- -ռնէան։" — "Եւ արդ մեր զայսքան համեմատեալ վան յոմանց բանաւոր պատճառաց, եւս օգտութեան վան վերնագունիցն զոր ճառեցաք, յորում ընթերցեալ զայս յուսամ յիշման զիս առնուլ զխաչատուր տրուպ կեչառեցի ի բարեպաշտութենէդ ձերմէ վսեմագունիցդ, որ ի յարմարումն սակաւ բանիցս, եւս ի գրչութեան գրոյս, հաւաստեաւ արդարեւ աշխատեցաս։ Ար ի հեթանոսական գրոցս յարմարումն վան զի մինչ լոկ ընթերցեալ, անվայելուչ եւ անմիաբանք երեւին, անոտի կարծեօք որակացեալք, եւ խաբէութեամբք, որպէս եւ առ գրասիրաւն Պտղոմէոսիւ պատուեցաւ՝ բանալ միտս գրոց։ Իսկ զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրի՝ զոր աշխատեալ եւ յարմարեալ գիտնականգրեալն իմով ձեռամբ՝ ի յարմարութիւն ածեալ սակս օգտի ինձ նուաստիս, եւ ամենայն մերազնեայ բանասիրացդ, որք կամին օգտիլ եւ յելանել բազմութեան ի սին՝ լսել զհանճարեղ արարմունս կորովամիտ բանիցն մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալին։ Ուրեմն մաղթելի աղերսանօք ժտեմ ի գնալն ձեր ի յանխոտորնակ ճանապարհ սորա ոմ պուէտիկոսք եւ անսղալ քարտուղարք, իմանալոց էք զիմ աշխատանս որ ի սմայ վաստակեցա՝ եւ ձեզ ընծայեալ թողի յիշատակ ի լուսայսարան՝ յորում գոհացեալ մեք ձեօք հանդերձ ի վայելն հանցուք շնորհակալութիւն ահաւոր սրբոյ երրորդութեան անզրաւ յաւիտեանս ամէն։"

Այս յիշատակարանէն ետքը կան բազմաթիւ կէչառուեան ստանաւորք (43 տուն), որ կը սկսին "Ա՛յ ծեր գառնացեալ ոգի" կոտրէն։ Առնցմէ վերջը սիւն մը պատարկ է, ապա կան գարձեալ 9 տուն ստանաւորք, եւ "գրո-ւին-ը կը վերջանայ վերջին ընդօրինակողն չէշտախօգրո-ւեաւք։" Զանեւնալով զայս առ ձեռն՝ ձեռագրիս գրչի անձն ու ժամանակն անյայտ կը մնան ինձ։

Հոս ի վերջոյ կը յաւելունք գիտողութիւն մը, զոր կրօֆ-ըզ-էան ձեռագրին նկատմամբ յղած

է "Հանդիսի" խմբագրութեան՝ Մեծ. Կ. Պատմաճեան:[1]

"Հանդէսէ" վերջին թուոյն մէջ[2] գեր. Ս. Պարոնեանի՝ Աղեքսանդրի վարուց կրաւֆորդեան ձեռագիր օրինակին վրայ տուած տեղեկութիւնը տպուած էր: Այդ ձեռագրի յիշատակարանին մէջ ուշադրութիւնս գրաւեց սա կտորն. "Գրեցաւ սա Թվիս Հայոց Ջ. ՂԳ. ի Սո՜ւլման ասպէտ." զոր պէտք է կարդալ. "Գրեցաւ . . . ի Սո՜ւլ Մանասպէտ:" Վասն զի, ինչպէս կ'երեւի, ձեռագրին մէջ գրուած այլեւայլ յիշատակարանք կը յայտնեն՝ թէ ի Կ. Պոլիս գրուած է այն, հետեւաբար "ի Սո՜ւլ Մանասպէտ" Սամաթիոյ, երբ տակաւին պատրիարքարան էր, եւ ոչ "ի Սուլիման աստիր." որ գոյութիւն չունի:"

"Մայրաքաղաքիս Սամաթիա թաղի Սուլու Մանաստրը կամ Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ Զաքարիայէն յառաջ ուրիշ նշանաւոր գծողներ եւ գրիչներ ալ ունեցած է յիւր ծոց, ինչպէս կը տեսնուի անոնց տարի յայտնուած ձեռագիր Աւետարանին մէջ, զորմէ գրած եմ ի "Ծաղիկ" շաբաթաթերթի, 1891, թ. 25: Ըստ յիշատակարանին՝ զԱւետարանն "կատարեաց եպիսկոպոս կաֆայեցին" "նկարել . . . եւ կապել" տալով յիշատակ գրեր է "ի Ս. Գէորգ ուաճարիս որ կոչի Սո՜լս Մանասպէտ: . . . Թվ. ՋԼՍԴ" (= 1495). այսինքն՝ 49 տարի յառաջ քան զԶաքարիա:"

"Ակնարկութիւն գիտողութիւն մըն ալ կը ծագի: Եթէ "Սուլիման աստիր" ձեւն ընդօրինակող վարդապետին չէ, կրնամք ըսել՝ թէ Զաքարիայինն ալ չէ. վասն զի կարելի չէ՝ որ Զաքարիան այս սխալ գործէր նոյն իսկ իւր նստած վայրին նկատմամբ ուստի այլ ձեռաց արդիւնք է, եւ հետեւաբար

---

[1] Տես Հանդէս Ամս. 1892, թ. 1, էջ 21:
[2] Հմմտ. Հանդէս Ամս. 1891, թ. 11, էջ 324: Տես վերը՝ էջ 158:

կրաւֆորդեան օրինակը Զաքարիայի իսկական ձեռագիրը չէ։„

6.

Թարգմանութեան ներքին արժէքը ու չեզոնք։

Խնդրոյ տակ չի կրնար բլլալ՝ որ ուղղակի յոյն բնագրէ եղած է այս թարգմանութիւնը։ Բայց թէ ինչ յատկութիւններ ունի թարգմանութիւնը՝ այս կէտը պիտի ջանանք պարզել, որչափ կարելի է՝ համառօտիւ։ Ապա քանի մը խօսքով քննութեան կ՚առնունք թարգմանութեանս լեզուն։

Գիտնալով ե դարու մեր թարգմանչաց հմտութիւնը յոյն լեզուին, եւ մեծ վարժութիւնը՝ ամէն բան բուն հայ ոճոյ փոխելով թարգմանելու, պէտք ենք նոյնն ապաւել նաեւ այս գրքէս, որուն թարգմանիչը՝ Մ. Խորենացի՝ ունէր արդեամբք այս յատկութիւնները։ Բայց նոյն իսկ այն՝ որ թարգմանիչը Մեսրոպայ երկրորդ դպրոցէն էր, ինչպէս սովոր ենք ըսել, այսինքն՝ այն խմբէն, որոնք քիչ շատ յոյն լեզուի օրինակին կ՚ուզէիննմանցընել իրենց լեզուի ոճը, կը սոխպէր զմեզ ընդունելու՝ որ այս թարգմանութեան լեզուն չի կրնար բոլորովին զերծ բլլալ յոյն լեզուի ազդեցութենէն։ Ասով արդէն թարգմանութեանս գլխաւոր կէտերը ճանչցած կ՚ըլլանք. այսինքն՝ ճշդութիւն եւ հաւատարմութիւն բնագրի, բնիկ հայ ոճոյ լեզուաձ թարգմանութիւն, Խորենացւոյ յատուկ կտրուկ եւ ճզմած՝ ըսենք նաեւ մեր յուսացածէն շատ աւելի անխառն՝ լեզու, սակայն ոչ թէ բնիկ մեսրոպեան (առաջին դպրոցին յատուկ) դասական լեզու ամէն տեղ. այլ շատ տեղ արդէն լեզուի այլայլութեան նշանները կրելով, եւ բաւականի ալ յունականին ազդեցութեան ենթարկուած։ Թէ ատանդ կրնան փոքր զարտուղութիւնք, անճշդութիւնք եւ նման կէտեր դտնուիլ, այս՝ զարմանալի չէ, եւ

քիչ շատ ամէն թարգմանութեանց ալ սովորական։

Բնական է որ յոյն բնագրի մը նշանները չեն կրնար միշտ անհետ ըլլալ թարգմանութենէ մը, որչափ ալ Հանոյ թարգմանիչը։ Կան օրինակի համար շատ մը բառախաղեր եւ այլ նման ակնարկութիւններ, զորոնք թարգմանիչը չէր կրնար միշտ այնպէս թարգմանել, որ մութ չմնան հայ ընթերցողին։ Այսպէս կը հրամայէ Ալեքսանդր աղեղնաւորի մը որ եղջերուի մը վրայ նետ արձակէ։ Նետը կը վրիպի իր նպատակէն, եւ Ալեքսանդր կը գոչէ. "Այր դու պարապային եղեւ քեզ։" (παράτονόν σοι γέγονεν.) Հոս կալխաթենէս կը յաւելու՝ որ առ Համարնոյն տեղը "պարատոնիոն" կոչուեցաւ[1]։ Հայ մը չի կրնար ըմբռնել՝ թէ ինչ գործ ունի "տարապատկան" բառը "պարատոնիոն" անուան հետ. բայց երբ յոյն բնագիրը գիտենք՝ կը տեսնենք բառախաղը եւ կը հասկընանք. — παράτονος կը նշանակէ "տարապատկան". իսկ Παραιτόνιον "պարատոնիոն" անունն է։ — Երբ Ալեքսանդր կառարշաւի մէջ յաղթելով Նիկոլայոս արքային՝ կը պատկուի, այսպէս կ'ըսէ իրեն Արամազդայ տաճարայրդարը. "Որպէս Նիկոլայոսէ յաղթեցեր, այդպէս դու բազմաց (այսինքն՝ ազգաց) յաղթեսցես[2]." (ὥσπερ γὰρ Νικόλαον ἐνίκησας, οὕτω πολλοὺς νικήσεις ἐν πολέμοις.) Յոյն բնագիրը հոս ակնարկութիւնը կ'ընէ Նիկոլայոս (Νικόλαος) անուան մեկնութեան իբր "ազգայաղթ" նշանակութեամբ, ուստի իբրեւ νικάω եւ λαὸς բառերէն բազադրեալ։

---

[1] Գամ. Ալեքս. ՀԸ, էջ 37, 2։ Քաղաքին անունն է բաա A παρατώνων; B παράτονον; C παρατόνη; V Paratonium, իսկ M կ'առաջարկէ Παραιτόνιον. V օրինակը է հոս պարզապէս յոյն բառը գրելով. paratonon istud factum videri.

[2] Գամ. Ալեքս. ԾԵ, էջ 27, 11։ V այս տեղ պարզ է. Ut quod primo certamine Nicolaum vicisset, esset sibi conjecturae, perfacile multos eum populos viciturum.

— Աղեքսանդրիա քաղաքը տարածուեցաւ, կ'ըսէ Կալիսթենէս,[1] մինչեւ Հերմեայ քաղաքը. "բայց, կը յաւելու, ոչ կոչէին Հերմո-պո-լի՛ս, այլ Հերմապո-լի՛ս. քանզի ամենայն որ ելանէր յԵգիպտոսէ կամ իջանէր, անդր պէտք էր:" Ցունադէտ չեղող Հայը չ'ըմբռներ այն "Հերմուպաւլիս" եւ "Հերմապաւլիս" ձեւերուն նկատմամբ եղած այս ակնարկութիւնը, եւ աւելի եւս՝ անոր տրուած մեկնութիւնը: "Հերմուպաւլիս" (Ἑρμούπολις) է "Հերմեայ քաղաք," իսկ "Հերմապաւլիս, (յոյն՝ Ὁρμούπολις= Հորմուպաւլիս") առնուած է ὁρμὴ (բուռն դիմումն, յարձակումն, ամբոխ) բառէն, ուստի կը նշանակէ քաղաք մ'ուր կը դիմէ ամէն մարդ, ինչպէս կը մեկնէ Սուտ-Կալիսթենէս: — Աղեքսանդր եկաւ ի "Տապոսիրիս." եւ հարցնելով իմացաւ "զԵրեզմանն Ոսիրեայ լինել մեհեան:[2]" Գրիչը հոս "Տապոսիրիս" (Ταφόσιρις) անունը կը մեկնէ τάφον Ὀσίρεως (գերեզման Ոսիրեայ) բառերով: — Աղեքսանդրիոյ մէջ շինուեցան, կ'ըսէ Կալիսթենէս, տասներկրեայ "Ջրամղահոս" յունարէն "Հիւպոնոմոս" (ὑπόνομος) կ'ըսուի: Հայը դժուարութեններէն ազատեր է մասամբ

---

[1] Պտմ. Աղեքս. 2, էջ 38, 6—8: Ցոյն բնագիրն է. Οὐ καλεῖται δὲ Ἑρμούπολις, ἀλλὰ Ὁρμούπολις, ὅτι πᾶς ὁ κατερχόμενος ἐκ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀνερχόμενος ἐκεῖ προσορμεῖ. Ուրիշ մեկնութիւն կու տայ V գրելով Sed enim nomen hoc longe secus ac se veritas habet in usu appellationis resedit, Hormo enim polis, non Hermopolis, dicta est, quod portuosus illic alveus Nili latiusque in latera descendens fidam stationem navibus per sese labentibus faceret.

[2] Պտմ. Աղեքս. ՀԹ, էջ 37, 5—7: Ցոյն է ἦλθεν εἰς Ταφόσιριν... Οἱ δὲ ἔφησαν, τάφον Ὠσίρεως εἶναι. V աւելի որոշ կ'ըսէ՝ թէ Գերեզման Ոսիրեայ էր անունը, որ ապա աղաւաղուելով եղաւ Տապոսիրիոս· (Sepulchrum Osiridis, ... quod a veteri compositione corruptum Taposiridus dictus esset.

[3] Պտմ. Աղեքս. ՀԲ, էջ 39, 11—14:

այնու՝ որ հոս այս յոյն բառը փոխ առեր է. բայց ասոր հակառակ ամբողջ խօսքը յունախօս անյաջող լեզուաւ թարգմանուեր է այսպէս. "եւ կոչին (այս "Ջրամղահոս„ փոսերը) Հիպոնոմ վասն այնր՝ որ եղոյց լիբէացին Հիպոնեմոս կոչիլ։„[1] — Շատ կարեւոր է հետեւեալ բառախաղը։ Աղեքսանդրի հետ յերթալն խօսող դից անունը յայտնի չէ յիշեր Կալիսթենէս, այլ այս հանելուկով կ'ուզէ իմացընել. "Երկիցս Հարիւր, կ'ըսէ,[2] այսպէս եւ զմի համարն խառնեա. ապա Հարիւր եւ մի. եւ չորիցս քսան եւ տասն, եւ զառաջին գիրն առնլով արտաքոյ վերջին, եւ յամենայն ժամ իմացիր ո բնաւորեցայ գոլ ես աստուած։„ Այս թուաբանական հանելուկն է 200+1+100+1+80+10+200, որմէ հայ ընթերցողը բան մը չի կրնար հասկընալ. բայց խնդիրը կը լուծուի, երբ այս թուերուն համապատասխանող յոյն տառերը դնենք, այսինքն՝ σ+α+ρ+α+π+ι+ς, եւ կ'ունենանք "Սարապիս„ դից անունը։ — Ըստ Կալիսթենեայ Աղեքսանդր Ծուր առնելէն յառաջ երազ մը տեսաւ՝ որ ինքը պանիր մը կը կոխկրտէր ոտքին տակ։ Երազագէտ մ'ալ, կ'ըսէ, մեկնեց երազն այսպէս. Աղեքսանդր Տիւրոս պիտի առնու՝ երազին մէջ պանիրն առ ոտն կոխելուն համար[3]։ Այս մեկնութիւնը շատ պարզ կ'երեւայ, երբ մտածենք որ յունարէնի մէջ Τύρος է "Տիւրոս„ եւ τυρός "պանիր։„ Այսպիսի կատակներ կրնայինք դեռ յիշել։

Ինչպէս տեսանք, թարգմանիչն եւ ոչ այսպիսի տեղեր փոփոխութիւն մ'ըրած է, որով կրնար հայ ընթերցողին ըմբռնել տալ այն կատակները։ Տեղ մը միայն դիմած է թարգմանիչը վերջին միջոցին։ Աղեքսանդրիայի շինութեան ժամանակ հինգ

---

[1] Այս է բնագիրը. A: Καλοῦνται δὲ ὑπόνομοι διὰ τὸ[τὸν] ὑποδείξαντα Λιβυκὸν Ὑπόνομον καλεῖσθαι.

[2] Պատ. Աղեքս. ՂԳ, էջ 45, 10—14։

[3] Պատ. Աղեքս. ՃԱ, էջ 49, 11—14։

գիր արձանագրել տուաւ Աղեքսանդր[1]. A, B, Γ, Δ, E, որոց մեկնութիւն է. A=Ἀλέξανδρος, B=βασιλεὺς, Γ=γένος, Δ=Διὸς, E=ἔκτισε (πόλιν ἀείμνηστον), այսինքն՝ "Աղեքսանդր՝ արքայ, ազգ Դիոսի, շինեաց (զքաղաք մշտայուշ:„) Այս խօսքը V երկար մեկնաբանութեամբ թարգմանած է. իսկ հայը քանի մը մանր փոփոխութիւններ ընելով կրցեր է հայերէն Ա, Բ, Գ, Դ, Ե գրերուն յարմարել խօսքը, եւ թարգմաներ է. "Գրեաց ի վերայ գիրս հինգ Ա, Բ, Գ. Դ. Ե. այն՝ Աղեքսանդրոս. բեննն՝ բարձրագոյն թագաւոր. գեամն՝ գերագոյն ազգայ. գայն՝ դեր Արամազդայ. եղն՝ էջ եւ շինեաց քաղաք անմահանելի:„

Մանր փոփոխութիւններ կրնան գտնուիլ տեղ տեղ. բայց ընդհանրապէս շատ յաճախ չեն: Քանի մը փոփոխմունք եւ յաւելուածք թարգմանչին՝ առիթ ունեցանք յիշելու յընթացս գրութեան, ինչպէս Յուշկապարկայ կռուոյն[2], Հայոց Անգղայ գաւառին[3], "գերերի„ անկոյն ի Հայս գտնուելուն[4] եւ նմանեաց կտորներէն: Նշանաւոր յաւելուած մըն է հետեւեալը: Ըստ կալիսթենեայ[5] դարե՛ փախաւ "ի դրունս կասպից„ (ἐπὶ τὰς Κασπίας πύλας, V: Portas Caspias.) իսկ հայն յաւելուած մ'ալ կցեր է. "Փախուստական է ի կասբիական դրունս մերձ յաշխարհն Թալիշ ի գաւառն Գիլանայ:„

---

[1] Տամ. Աղեքս. ԶԷ, էջ 40, 28—32:

[2] Հմմտ. վերը՝ էջ 45—46:

[3] Հմմտ. վերը՝ էջ 42—43 եւ 78—79 եւ այլուր: Հոս թարգմանչին յաւելուածն է Արածանի գետին համար գրելը. "Որ հոսի ի Ծաղկաւէտ լերանցն Անգղայ գաւառին յակունքն Եփրատայ հանդէպ լերինն Այրարատայ:„ ABC կ'ըսեն լոկ Παραγίνεται εἰς Εὐφράτην, բայց V ուրիշ յաւելուած մ'ունի գրելով որ Արածանի շատ մեծ գետ է. (Ad Ephratem veniens fluvium magnitudine haud cuique facile secundum.)

[4] Հմմտ. վերը՝ էջ 83—84:

[5] Տամ. Աղեքս. ՃՂԴ, էջ 110, 4:

Ուրիշ տեղ մ'ալ դրեր է[1]. "ի կաթիսկան դրունս յաշխարհն անուանի ե- պիտապատեան:" Վերջին խօսքը յաւելուած է:

Արեգական եւ լուսնոյ մեհենի ծառոց համար կ'ըսէ հայր[2]. "Երկու ծառք էին հանդէտ երկնեայք[3], որք էին հաւատարք սարուոյ ծառոց՝ որ ոչ ծեղ լինին:" Վերջինը յաւելուած մըն է, իսկ "սարուոյ" է ըստ յոյն բնագրի κυπάρισσος (cupressus.) —

Մանր փոփոխութիւնք ալ քիչ չկան. բայց ատոնք բնագրի հաւատարմութեան դէմ աննշանակ են: Ա յսպէս հռոմէական "էքսփլորատորէս" (explo-ratores, յոգնակի ձեւով) բառը մեկնել՝ թէ "առ Հայս՝ լրտեսք[4]" կոչուին: Հոս յոյնն անգամ մեկներ է նոյն բառը[5]: — Նամակի մը գլուխը թարգմանիչն իրեն ծանօթ սովորական ոճոյ փոխեր է դրելով. "Թագաւոր Աղեքսանդրոս ... գրեմ ամենայն բնակչացդ որ ի Պարսկաստան յաշխարհիդ էք Աբեաց եւ Անաբեաց (յոյնը չունի այս բացատրութիւնը), գեղջէից եւ քաղաքայնոց[6]:" — Կալիսթենեայ առակաւորն ալ մեկ խօսքը տեղական ոճոյ փոխեր է դոյզն յաւելուած մ'ընելով. "Մարդ որ այլում չար կազմէ, իւրում իսկ ընդէն կազմէ[7]:" Այս առածին կից "եւ չար խորհուրդ խորհեցեալումն յոյժ չար է" խօսքը չունին ABCV. (վերջինս առածն ալ չունի:)

---

[1] Անդ, ճՂԳ, էջ 109, 15:

[2] Անդ, ՄԻԴ, էջ 145, 17:

[3] Ձեռագիրք ունին "հանդէտ երկեանք.," միայն թ. 424 "հանդէտ երկնեանք:" Յոյնը չունի նման բացատրութիւն մը (δένδρα ... παραπλήσια κυπαρίσσοις) բայց նման է V, որ կ'ըսէ arbores coelum ferme proceritate intervectas.

[4] Պատմ. Աղեքս. Բ, էջ 2, 15:

[5] I, 2. A: ... ἐξπλωράτορές τινες ... κατὰ δὲ Ἕλλινας κατάσκοποι.

[6] Պատմ. Աղեքս. ճՂԹ, էջ 114, 4—7:

[7] Անդ, ԾԴ, էջ 27. 3: Յոյնն է. Ὃς ἄλλῳ κακὰ τεύχει ἑαυτῷ κακὸν τέτευχεν. (որ այլում չարիս նիւթէ, անձին իւրում չար նիւթեաց:)

— Աննշանակ չէ թերեւս որ այն տեղ՝ ուր կ'ըսէ Պաղեսթենէս թէ Աղեքսանդր հրամայեց նշանաւոր ծին "լուծում տալ„ նորանշան դէպքի մը, հայը կը գրէ. "Հրամայեաց զընդերձան-ին առնել վասն նորա[1]:„ Թերեւս հոս Հայոց դիւթիչներու սովորութեան ակնարկութիւն մը գտնել անպատեհ չըլլայ: — Բնագրի անհաւատարմութիւն չենք կրնար համարիլ անուանց ազգայնացումն կամ Հայոց սովորական կամ այլուստ ծանօթ անուամբ թարգմանել, ինչպէս Արածանի, (յոյն՝ "Եփրատ„.) Դկղաթ (յոյն՝ "Տիգրիս„, որ եւ բնիկ հայերէն է) որ Ս. Գրոց թարգմանութենէն ծանօթ էր թարգմանչին, Կաւսս (յոյն՝ "Կիւրոս„) որ սովորական ձեւ է ասոր բնագրէ եղած թարգմանութեանց. Արիվարդան (Ἀριοβαρζάνης, Արիոբարզան.) "Արեզ„ քաղաք[2] (πόλις τοῦ ἡλίου.) եւն: Նոյնպէս են նաեւ դից անուանք. զոր օր. "Անահիտ„[3] փոխանակ Ἥρα (Հերա.) զոր "Երա„ կ'ըսէ հայը ուրիշ տեղ մը.[4] "Միհր„ (Μίθρα, Միթրա)[5], "Արամազդ„ (յոյն "Դիոս„ եւն:): Այսպէս նաեւ յոյն բնագրին քանի մ'անուանք թարգմանուած են, զոր օրինակ "Յարկ„ (Στοὰ), "Աղբեւք (Κοπρία.)[6] Պաղամէոս "Փրկիչ„[7] (փխ. Սովտէր = Σωτῆρ) եւ վերջապէս նաեւ "Այծք„ անուն քաղաքի[8] ուր յոյնը (Αἰγὰς) է: Շատ դիւրաւ կրնար ըլլալ՝ որ միւս անուանց մէջ ալ երբեմն ասոր հակառակ միջեւ անգամ յունական հոլովման վերջաւորութիւնք պահուէին.

---

[1] Պամ. Աղեքս. ՄԾԹ, էջ 170, 22: Ցոյն է. τὴν σύγκρισιν ποιήσασθαι.

[2] Հմմտ. Պամ. Աղեքս. "Յանկ անուանց:„

[3] Անդ, Ղ, էջ 42, 24 եւն:

[4] Անդ, ՄԾԳ, էջ 164, 4:

[5] Անդ, ՃԳ, էջ 49, 32 եւն. եւն:

[6] Երկուքն ալ՝ Պամ. Աղեքս. ԶՋ, էջ 40, 20 եւ 26: Վերջին անունը գրի սխալով "Աղբիւրք„ եղած է:

[7] Պամ. Աղեքս. ԽԷ, էջ 22, 13 եւ ՄԻԹ, էջ 151, 14:

[8] Անդ, ՄԹ, էջ 123, 2: Ցոյն է. τὴν πόλιν ἔκτισα Αἰγὰς [Β Αἴγας] προσονομάσας.

օրինակի համար "Թրասիլէոնտա„[1] (θρασιλέοντα, հայցական:) Այսպիսի օրինակք քիչ չեն: — Քանի մ'անգամ յիշեցինք նաեւ յետոպայ գրչաց ըրած դոյզն յաւելմունքը:

Այս դոյզն փոփոխութիւնք չեն կրնար խախտել թարգմանչին հաւատարմութիւնը, որ կէտ առ կէտ միաբան է բնագրին: Այս ըսել չէ՝ որ չենք կրնար գտնել հայերէն թարգմանութեանց յատուկ ճոխ ոճը նաեւ ատոր մէջ. վասն զի հայ թարգմանիչք՝ (գոնէ ինչ ինչ գրոց) սովորութիւն ըրած են շատ տեղ պարզ բնագիրը մը ճոխ ատուկ ոճերով ու ոճերով, նոյնանշան բառերու յորդութեամբ փոխել հայերէնի: Ահա այսպիսի ճոխաբանութեանց քանի մ'օրինակ: "Այժմ փախստական մազապուր՝ եղէ անապատ աւերակ„ կ'ըսէ Դաւիթ իւր անձին համար[2]. (νῦν φυγὰς ἐγενόμην ἔρημος.) — "Ապա սակաւ մի ուշաբեր եղեալ եւ ընդկանգնեալ եւ յինքն եկեալ եւ զգաստացեալ ի բազում հեծեծմանէն եւ ի գժնդակ հառաչմանէն եւ ի վտանգալից արտասուացն՝ չանաց կազդուրիլ կալ ի վերայ մտացն, յետս ընկրկեալ զծփուումն ալէկոծեալ վըշտացն[3]:„ Այս խօսքին շատ մեծ մասը ("ի բազում հեծեծմանէն„ սկսեալ մինչեւ վերջը) չունի յոյն բնագիրը: — "Այլ իբրեւ երկայնունց կողմանցն կոչառնէր պատերազմողականն փող, բազում թնդիւն ի միմեանս բախեալ ճայթմանէն ուժգին եւ դոփիւն սաստիկ առնէին, եւ կանչիւն եւ դոչմամբ զօրականացն ամպոց որոտումն գործէր, եւ մեծաւ յօժարութեամբ զումարտակեալ հասանէին ի գործ պատերազմին[4]:„ Այս ամբողջ խօսքը ("բազում թնդիւն„ կտորէն սկսեալ) չկայ բնագրին մէջ: — Սակայն ի հարկէ այսպիսի ճոխացեալ կտորներ շատ յաճախ

---

[1] Պամ. Աղեքս. ՄԻԴ, էջ 146, 14 եւն. եւն:
[2] Անդ, ճՀԹ, էջ 106, 1:
[3] Անդ, ճՂ, էջ 106, 10—14:
[4] Անդ, ճՀԷ, էջ 104, 24—29:

չեն պատահիր։ Թերեւս այս տեղերը քիչ մ'ալ տարբեր էր յոյն բնագիրը, զոր թարգմանիչն առած ունէր։ Կան գոնէ այնպիսի տեղեր, որ կրնային թարգմանչէն փոփոխուած կարծուիլ, բայց չեն անշուշտ։ Այսպէս Դեմոսթենէս ընդդէմ խօսելով Դէմադէսի, որ Աղեքսանդրի դէմ պատերազմելու կը յորդորէր Աթենացիները եւ օրինակ կը բերէր որ Քաերքսէսի անթիւ բանակին յաղթեցին Յոյնք, կ'ըսէ՝ թէ Քաերքսէս թէեւ մեծ ամբոխ զօրու ունէր, բայց "բարբարոս„ էր այն եւ "Յունաց հանճարէն„ յաղթուեցաւ։ Նման իմաստով է նաեւ V օրինակը։ Ճիշդ հոս հայն բոլորովին ուրիշ իմաստ ունի[1]. "Քաերքսէս մեծ էր եւ հզօր զօրականօք, այլ ի պարտութիւն մատնեցաւ յայնժամ. եւ էր մեզ բան կամացս մերոց իրք, զինուորեալ գտաւ Քաերքսէս։„ Հայը կարծես կ'ուզէ ըսել՝ որ ըստ դիպաց յաղթուեցաւ Քաերքսէս, մինչդեռ յոյն բնագիրք պարծելով կը յիշեն "Հելլենացւոց հանճարը։„ Ուրիշ տեղ մ'ալ "քաջ„ ածականով մը պատուած է Քաերքսէս հայ թարգմանութեան մէջ[2], զոր չունի յոյնը։ Կրնար այս ամենայն հայոյն փոփոխութիւն համարուիլ, որ իրենց տերանց եւ դրացեաց Պարսից հռչակաւոր արքային համբաւը խնայել ուզած ըլլայ։ Բայց այսպիսի դիտաւորութիւն մը ճշդիւ ե գարուն Խորենացւոյն ընծայել անհնար է։

Արնայինք եններթադրել որ պիտի չպակսին այսպիսի ընդարձակ թարգմանութեան մէջ նաեւ տեղեր, որ չափէն աւելի հաւատարիմ գտնուած են բնագրին, եւ բառական կամ գրեթէ ստրկօրէն թարգմանութիւն են յոյն բնագրին, որով նաեւ խորթ եւ շատ անգամ անիմանալի հայ ընթերցողին։ Այսպիսեաց հետ պէտք է յիշել նաեւ

---

[1] Պամ. Աղեքս. ՃԽԲ, էջ 80. 1—4։ Յոյն է. Α. Καίτοι Ξέρξης τὸ μὲν πλῆθος μέγας ἦν, ἀλλὰ βάρβαρος, καὶ ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων φρονήσεως ἡττήθη.

[2] Անդ, ՃԽԱ, էջ 78, 19։

թարգմանութեան եթէ կամաւ եւ եթէ ակամայ եղած մանր անճշդութիւնքն: Թէեւ կան այսպիսի տեղեր մեր թարգմանութեան մէջ, բայց բարեբախտութեամբ ցանցառ են:

Հոս կը դնենք ըստ իմիք նորանշան՝ բայց ոչ ամենը խոտելի կտորներու քանի մ՝օրինակներ: Դեմոսթենէս կը պարսաւէ՝ թէ "Եաքինէս վարեցաւ խաւնեաւ բանիւ առ ձեզ[1]." (ἐχρήσατο κεκραμένῳ λόγῳ.) այսինքն՝ անորոշ խօսքեր բաւ, ոչ յայտնապէս յորդորեց կռուելու եւ ոչ որոշութեամբ խորհուրդ տուաւ ետ կենալու: Բայց այս բացատրութիւնը կրնայ գուցէ ընդունուիլ, ինչպէս որ "վարել" բային այս գործածութիւնք՝նախնաբար թերեւս օտարութիւն՝ բաւական յաճախ են: — "Տուեալ ըստ ամոյ ամոյ առն հարիւր ոսկիանակս երիս եւ հեծելոյ ոսկիանակս հինգ:[2]" Հոս "հարուստ" կը նշանակէ պարզապէս "հետեւակ" զօրական, ինչպէս յաջորդ "հեծեալ" բառը կը ցուցընէ: Բայց "հարուստ" բառին այս տեղ առած նորանշան կիրարկութիւնը բնագրէն ազդուած չերեւար. (A: ἀνδρὶ εὐώνῳ [i. e. πεζῷ] χρυσοὺς γ΄.) վասն զի A հոս հակառակը կ'ըսէ "անարդ", "դժգէն" կոչելով փոխանակ "հարուստ:" Այս տեղ "հարուստ" բառական չերեւար, ուստի եւ լայս կը սփռէ մեր "հարուստ" գունդ, "հարստաձեռն" բանակ եւ նման ասութեանց: — "Բերին ի վերայ նորա սրաւորեալ զձեռս[3]." Այս զուտ յունախօս թարգմանութիւն է. (ABC ἐπηνέχθησαν ξιφήρεις Δαρείῳ.) — "Զճանապարհս Պարսից զվաճառ առնել.[4]" Լոկ բառացի թարգմանութիւն կ'երեւայ, եթէ չէ ապաւորութիւն գրչայ: Յոյնն է. τὰς δὲ ὁδοὺς Περσίδος ἐμπορεύεσθαι καὶ πραγματεύεσθαι, ուստի բուն

---

[1] Անդ, ճԽԲ, էջ 79, 16:
[2] Անդ, ճՂԳ. էջ 109, 17:
[3] Անդ, ճՂԵ, էջ 110, 19:
[4] Անդ, ճՂԹ, էջ 115, 18:

"զճանապարհս . . . երթալ եւ զվաճառ առնել„ թարգմանուած էր՝ — "Աչքն՝ միւն խաժակն, աչն վայր-քեր[1].„ շատ բառական, բայց նաեւ նշանաւոր այնու՝ որ կը հաստատէ Berger գիտնականին առաջարկած ընթերցուածը, որ է τὸν μὲν δεξιὸν κατωφερῆ (փոխանակ κατοφερῆ, ինչպէս ունի BC.) ուր M կ'ախորժէր առնել κυανοκόρην կարդալ, այսինքն՝ "կապուտաբիբ։„ — Մէջ-ն յաղթութեան ի վերին հանամոյ լինի[2].„ (ἡ ροπὴ τῆς νίκης.) ինչպէս նաեւ այլուր[3]. "Դիպուած բախտի ոչ կայ հաստատուն անցեալ ի վերայ միոյ միտման.„ (ὅσα χώρον κ'ըսէ։) — Թէեւ բառ առ բառ բառարնագրի, բայց եւ ոչ բոլորովին խորթ են այս ասութիւնք. "Զանձամբ քովն լեր.„ (περὶ σεαυτὸν γενοῦ.) "Զօրութիւն ունէր զիւրեաւ բազում„ (πλείστην δύναμιν ...περὶ ἑαυτὸν ἔχων.)[4] — "Զարդարէ զմէ հեանն յի-րմէ վեր-էր-ընէ (A. ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἐπιγραφῆς)՝ Հօր աստուածոյ Ամանի որդի Աղեքսանդրէ[5]„։ — "Եւ նախկին գրեմ ձեզ . . . համառօտ առեմ ղէլ-խաշ[6]„ (τὰ κεφάλαια.) այսինքն՝ էական կէտերը եւն. բայց "գլուխ„ բառին նման նշանակութիւնք արդէն յաճախ են մեր մատենագրաց քով։ — "Ունելով ի ձեռն փոխչիանս„[7] այսինքն՝ գեսպանութեան նշան եղող գաւազան. (χηρύκιον)։ — Շատ նորանշան է այս խօսքը. "Պատրաստեալ զթագաւորական զգեստն, զպատուականն, զմէջ-հա-ածն քան զամենայն թագաւորական տեսութիւն.„[8] (πάντα κόσμον τίμιον ὑπερήφανον ὑπὲρ πᾶσαν βασιλικὴν θεωρίαν.) Հոս վերջին

---

[1] Անդ, ԻԸ, էջ 15, 8։
[2] Անդ, ճԻ, էջ 53, 17։
[3] Անդ, ծԱ, էջ 25, 10։
[4] Անդ, կ, էջ 29, 10 եւ կԻ, 31, 14։
[5] Անդ, ՀԻ, էջ 36, 10։
[6] Անդ, ճԼԻ, էջ 75, 30։
[7] Անդ, ճՀԴ, էջ 97, 5։
[8] Անդ, ՄԹ, էջ 122, 16։

ման բառացի թարգմանութիւն է. իսկ "ամբարհաւաճն„՝ որ հոս չի յարմարիր, անյաջող թարգմանութիւն է ὑπερήφανος բառին, որ այս տեղ "մեծաշուք„ կամ նման բառով պէտք էր թարգմանուիլ: — Վերջապէս բառական թարգմանութիւն են այս խօսքերը. "Հարցեալ զիւր խորհուրդն[1].„ (ἐξετάσας τὸν ἴδιον λογισμὸν) "Բարւոյ իմոյ տէրն[2].„ (ὁ τῆς γνώμης μου δεσπότης.) "եւ էր այն եւ երկիւղն՝ որ ոչ ունէր զյապաղումն[3].„ (ὁ δὲ ἀγὼν ἀναβολὴν οὐκ ἔσχεν.) "եղեալ ի բնութեան ճանապարհն որ առնէր ի պրասիկան քաղաքն[4].„ (εἰς τὴν κατὰ φύσιν ὁδόν.) "գեղեցկութեան ամբարտաւանն[5]„ (χάλλος ὑπερήφανον.) այլով ձեւով հանդերձ:

Ասս մասն դիտմամբ քիչ մ'ընդարձակ դրինք: Միայն բանիք նաեւ՝ որ շատ բան կրնայ նախնաբար օտարութիւն բլլալ, բայց ատոնց գոնէ ոմանք աստիճանական բլլալով՝ կրնան ընդունելի բլլալ. ուսուի ոչ ամէնն՝ զոր յիշեցինք, պէտք է խոտել կարծել:

Վերջապէս կան տեղեր ալ, որ ուրիշ բնութեցուած կ'երեւան: Աղեքսանդրի խորհուրդ կուտայիր որ մեծ քաղաք չշինէ, վասն զի մարդով լեցընել չի կրնար: "Եւ եթէ լցցես, կը յաւելուն,[6] ոչ կարացեն ցամաք զաւս ի պէտս հարկաւոր կենդանեացն մատուցանել՝„ "Ցամաքք„ հոս այնչափ չի յարմարիր, եւ եթէ բնագիրը համեմատենք (A. ἔμποροι, թանգարականք. BC. ὑπηρέται, պաշտօնեայք.) կ'իմանանք որ ἔμποροι բառին տեղ ὄπειροι (ցամաքք) կարդացեր է թարգմանիչը: — "Ընդ-

---

[1] Ընդ, Մծե, էջ 133, 3:
[2] Ընդ, ՄԻԳ, էջ 137, 24:
[3] Ընդ, ՄԻԳ, էջ 142, 10:
[4] Ընդ, էջ 143, 17: Տպագիրը "բանութեան ճանապարհ„ կը կարգայ՝ սխալմամբ:
[5] Պատ. Աղեքս. ՄԻԲ, էջ 149, 15:
[6] Ընդ, Հ, էջ 38, 14:

ցեալ գնայ բնդ Ծուբատեն երթալ[1]։" յոյնը կ'բսէ "բնդ Ասիս" (παρὰ τὴν Συρίαν.) ուստի կ'երեւայ թէ Συρία անուան տեղ Τυρία կարդացեր է, եւ "Ծուբատան" թարգմաներ՝ իբրեւ Τύρος (Ծուբ) անուանէն ածանցեալ։ — Պղխաթենէս[2] կը գովէ զխամճինիան իբրեւ քաջ երգիչ, եւ իբրեւ "ի ձեռն այլոցն հմտութեան քաջ լինել։" Այս անիմաստ խօսքը դիւրաւ կը մեկնուի. յոյնն է հաս διὰ τῆς τῶν αὐλῶν ἐμπειρίας ἀριστεύων, այսինքն՝ "Արհեստիւն հմտութեամբ քաջ լեալ։" ուրեմն թարգմանիչը αὐλῶν (սրնգայ) բառին տեղ, որ հաս ի դէպ է, ἄλλων (այլոց) տեսեր է։ — "Յամբաւ ցամաք կամէր անցանել Աղեքսանդրոս, քանզի ջնջեաց զառ մայրն եղեալ զԱնտիպատրեայ լուծանել զմշնամութիւն[3]։" Այս բոլորովին յունարէն խօսքին մէջ "գիտեաց" բառին այս կիրարկութիւնը յոյն բնագրին ազդեցութեամբ է, (քայց կարելի է նաեւ ուղղել "պիտեաց.") եւ "ցամայք" թարգմանութեան տեղ թերեւս աւելի լաւ եր "Եպիրոս" գրել. Ἤπειρος (V: Epirus) կը նշանակէ ցամաք կամ հաստատուն եւ միջերկրեայ երկիր։ — (ՃՀԷ, էջ 98, 25.) "Եւ արձակեալ ի վերայ յոյժ զարմանալիսն Դարեհի." բոլորովին յունարէն անյարմար կտոր մըն է. (Յոյնն է. ὁ δὲ ἀθροίσας τὸ πολὺ θαῦμα Δαρείου։) — Աղեքսանդր բնագրի ալ օրինակ է հետեւեալը։ Աղեքսանդր բազմութիւն զօրաց առնուլ՝ երբ որ "հասեալ եր Կիլիկիոյն որ կոչի Տաւրոս[4]," նիզակը գետին ցցեց եւն։ Բոլոր յոյն օրինակք հաս կ'բսեն. "անցեալ բնդ կոչեցեալն Տաւրոս." (ὑπερπεράσας

---

[1] Ընդ. ՃԻ, էջ 49, 26։
[2] Ընդ. ՃԻԸ, էջ 65, 15։
[3] Ընդ. ՄԿԱ, էջ 172, 16։ Յոյնն է. Εἰς Ἤπειρον διαδραμεῖν ἐβούλετο. Ἀλέξανδρος [δὲ], διαγνοὺς τὴν ἐνεστῶσαν πρὸς τὴν μητέρα Ἀντιπάτρου λῦσαι ἔχθραν.
[4] Պատմ. Աղեքս. ՃԻ, էջ 59, 33։

τὸν καλούμενον Ταῦρον.) ուստի "կերատոն„ անուն մը չեն գիտեր, Բայց V ունի հոս այսպէս. Tumque summo in culmine Tauri (ի գագաթան Տաւրոսի:) Ուրեմն կրնանք ըսել որ հայն առջեւ տեսեր է κέρας, կամ κεράτιον (եղջիւրք, կատար) կամ նման բառ մը, եւ նոյնն իրրեւ անուն գրեր է "կերատոն.„ անոր համար բնագիրն էր անշուշտ. "եւ մինչդեռ հուպ էր ի կատար լերին որ կոչի Տաւրոս:„ — "Առաքեցի զՊրոթէոյ զմեր, որ վաղվաղակի զլեզուս ձեր կտրեալ ի բաց բերցէ առ մեզ:[1]„ Այս տեղ A է. Πέπομφα πρότερος τὸν ἡμέτερον ἐν τάχει Λεόντην (cod. λόγον), այսինքն՝ "առաքեցի նախ զմեր վաղվաղակի զԼեոն-տա„ (ձեռագիրը "զԼեոն:„) Ուրեմն Ե գարուս աղաւաղ էր արդէն յոյն բնագիրը եւ Լէոնդաս անունը դուրս ինկած: Հայը πρότερον ("կանխաւ„ բառը) անուն ըրեր է. եւ կամ ըսելու ենք՝ որ հոս πρότερος անուան մ'աղաւաղութիւն է: Բայց այս վերջինը հաւանական չէ, վասն զի նաեւ V կը կարդայ անունը Leontam: — "Եւ յԻսի գոգն շինեցի քաղաք Ալեքսանդրիա զՀոդէոն.[2]„ (ἔκτισα πόλιν Ἀλεξάνδρειαν τὴν κατὰ Ἰσσόν,) այսինքն՝ "զԱղեքսանդրիա՝ ուր է վէրայ Իսոնի.„ ուստի յոյն նախադրութիւնն իսկ օրինակուած է կամաւ, ինչպէս կը ցուցընէ նոյն անուան կրկնութիւնը: — "Եւ զմնացեալ ոսկերս նոցա ի Սպերքիոս տանել.„[3] (τὰ περιλειφθέντα αὐτῶν ὀστᾶ εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν πεμφθῆναι,) այսինքն՝ "զոսկերս նոցա ի հայրենիս տանել.„ ուստի հայը εἰς πατρίδα իրրեւ անուն Սպերքիոս փոխեր է. (այսպէս պէտք է դրել անշուշտ՝ փոխանակ "ի Սպերքիացս:„) Եւ կամ պէտք է ըսել՝ որ հոս յունին մէջ նման անուն մը պէտք է ուղել:

---

[1] Անդ. ճԼԹ. էջ 76. 16:
[2] Անդ. ՈՒԹ. էջ 123. 3:
[3] Անդ. էջ 125. 1:

կրնայինք այսպիսի կտորներ յիշել. բայց աւելի կրնան նաեւ ուրիշ մեկնութիւն գտնել՝ թէ յոյն եւ թէ հայ բնագիրք շատ աղաւաղուած են, եւ այսպիսի խնդրական կտորներու լեգէոն մը կրնայինք դնել հոս։ Զոր օրինակ այս խօսքը[1]. "Եւ է յիմն աեսութենն ընաձոօ-ցն բաժանումն ցուցանելով։" Այս զուտ յունախօս խօսքին մէջ "հնաձու" անսովոր բառը ցայս օր առնուած էր իբր "նախկին եւ գլխաւոր առաջնորդ" նշանակութեամբ եւ իբրեւ "նիւթական թարգմանութիւն յն. բառիս ἀρχηγὸς" (Հայկազնեան Բառարան։) Սակայն "հնաձու" գրի սխալ մըն է "խնամաձու" բառին, ինչպէս բնագրին τῶν ἐπιμελητῶν աւուրթիւնը կը ցուցնէ։

Աղեքսանդրի մեռած օրը "նուիրած" կոչուեցաւ[2]. Աղեքսանդրի "մանուկ" մեռնելուն համար։ Առեղծուած մըն է հոս "նուիրած". յոյնն է νεομηνία (ամսագլուխ, նորալուսին) ըստ առաջարկութեան Մխ. (BC νεομαχίαν, L: νεόμαγα.) աւորին լաւ եւս՝ "մանկասպան" կ'ըսէ։ — "Լուցին զբօ-ւոյ ապարանս[3]." եթէ չէ աղաւաղութիւն, թարգմանութեան սխալ է, վասն զի պէտք էր ըլլալ "զառաջաձանս" (τὰ προάστεια.) — "Կին սմա (Կրաաերոնի) չկի-ան զդուսար Փիլիպպոսի։[4]" Այս աեղ յոյն բնագրէն չենք կրնար իմանալ թէ "կիւանէ" ուղիղ է թէ սխ. (յոյնն է՝ καὶ γυναῖκα τούτῳ κοινὴν τὴν Φιλίππου θυγατέρα.) հոս κοινὴν չի կրնար ըլլալ, եթէ անուան մ'աղաւաղութիւն չէ. իսկ V չունի հոս անուն։ Գուցէ հոս իրաւունք ունի հայն, թէեւ անունն աղաւաղած ըլայ։ — Նոյնպէս է այս յաջորդը[5]. "Ո՞չ ահա

---

[1] Անդ, ՄՀԲ, էջ 179, 9։
[2] Պամ. Աղեքս. ՄՁՋ, էջ 186, 17։
[3] Անդ, ՄԼԳ, էջ 153, 6։
[4] Անդ, ՄՀԴ, էջ 179, 30։
[5] Անդ, ճԿԵ, էջ 92, 30։

քերեցի զԱ֊ր֊ն, զ'ի յարեւելից կողմանէ Ասուածս ի մուտս արեւու բնակեցուցանել։" Շատ լաւ կրնայ ըլլալ ամբողջ խօսքը. բայց հոս յոյնն ուրիշ էրևոյթ մը ունի, այսինքն՝ Ἐντύχῃ οὐχ οὕτως ἤδῃ ἔξεις ἂν τὴν ἄγχυραν, ὥστε οὖν ἀπ' ἀνατολῶν θεοὺς εἰς δύσμας κατοικεῖν. (ոչ այնպէս բան բախտի ունիցիս արդեօք զօդնութիւն, մինչեւ զդիս եւս յարեւելից յարեւմուտս տանեալ բնակեցուցանել։) Յայտնի կը տեսնուի հոս ἄγχυραν (վեհարիսխ, զօդնութիւն) բառին "Անկուրան" անուան հետ ունեցած կապը։ Անշուշտ հայն է ուղիղը. բայց զարմանալի է այն տառեն որ V ալ չէ տեսեր այսպիսի անուն մը, եւ V ի ընթերցուածը յոյնին աւելի նման է քան հայոյն[1]։ — Երբ Դեմոսթենէս խօսելու՝ ամէնքը հաւանեցան, կ'ըսէ Պլուտարքոս[2], եւ նաեւ "այլ ամիլիքսիոսացիքն վրդովեցին։" Անհմաստ է այս բառը, եւ կրնար գուցէ ըսուիլ որ սխալ իմաստով առեր է թարգմանիչը ἐψηφίσαντο (հաշուեցին. վճռեցին, որոշեցին. հաւանեցին, օգնական լինելին վճռալ եւն) բառը. բայց մի կրնայ ըսել որ նախնաբար "արժան վարկանէին" կամ նման բան մը չէր գրուած։ — "Փիլիպպոս զԱղեքսանդրոս ոչ ինչ զժուարաւ խորհեցեալ[3]." անհմաստ է նաեւ այս որ բան յոյնին պիտի ըլլար "Փիլիպպոս ոչ ինչ վնասակար զԱղեքսանդրէ խորհեցեալ." (ὅτι Φίλιππος κατὰ Ἀλεξάνδρου οὐδὲν κακὸν ἐβουλεύσατο.) Աղաւաղութիւն է անշուշտ աւելի քան անյայտ թարգմանութիւն այս ամբողջն. ինչպէս խնդրական է "գրեաց որ մօտն անդր նախարարքն էին պիտակաց այլ[4]." գուցէ թէ անուան մը աղաւաղում է այս. վասն զի A կը կարդայ այս տեղ ἔγραψεν τῷ

---

[1] V: Non igitur adeo pertaesos deos regni mei et orientis sui esse sedis existimo, ut ad occidua tecum pariter migraturi sint.

[2] Պատ. Աղեքս. ճԽԳ. էջ 81. 10։

[3] Անդ. ճԾԻ. էջ 89. 16։

[4] Անդ. ճԿԹ. էջ 95. 3։

ἔγγιστα σατράπῃ Πηνγάλῳ [այսպէս]· որով "պիտակաց այլ" եւ Πηνγάλῳ երկուքն ալ ազատական բլլալուն, — "Զելմեալ Ռեհոբոամ բարուք[1]·" (յոյն՝ φρενοβλαβεῖς γνώμας) ուսոի անշուշտ "մի" եւ "ջնաս" բառեր կան ապաւաղուած այս բառին մէջ, ինչպէս կ'բսենք նաեւ "ջնաուեալ" կամ "պակաս ի մտաց" եւն: — "Պատեալ ընդնաքոյս քարամբք·[2]" դժուար է ասոր ուղիղը գտնել, ուր ABC չունին նոյն խօսքը, եւ լոկ V ունի "ամուր պարսպաւ"· (muro quam validissimo est circumsepta.) — "Եւ հասեալ ի պաբասանֆաս եկի ի Հերակլեայ արձանս·" "Գայաք ի պաբասանֆաս... որ կոչի Թերմադան գետ:[3]" Յայտնապէս անուեղի է "պարասանգաս" անունը, որուն տեղ յոյնն է միշտ ἀνὰ παρασάγγας ("փարասախս") որ շատ աւելի կը պատշաճի, բայց միայն որ երկու տեղն ալ փարասախի թիւը կը պակսի, ինչպէս նշանակուած է առաջի: Յունին փարասախ բառը "պարասանգաս" բրած է հայը, ինչպէս կ'երեւայ: — ՄԸ, 122, 2 "առաքեցի բերել ձեզ գկարբանան մանիպանահան·" յունարէնին մէջ անուն է ուելի, ուսն զի է ἀποπέπομφα κομίζοντα Κάρανον. (բառ առ բառ՝ "առաքեցի բերող գկարբանան:") Հ ալ կրնայ բլլալ այսպէս, բայց միայն "մակեդոնական" վերադիրը չի յարմարիր անուան մը: Յայս վայր տեսածնիս կը հաստատէ նաեւ այն՝ որ շատ ազատ են Վարուց Աղեքսանդրի հայ օրինակը, որուն վրայ քիչ մ'եաքն ուելի ընդարձակ կը խօսինք: Այժմ տեսնենք համառօտիւ գրոցս լեզուն:

Լեզուի կողմանէ առանձին ուշադրութեան արժանի գործք մըն է կալիսթենէս: Հինգերորդ դարու վերջին կիսուն այն գրութեանց կարգէն է,

---

[1] Անդ, ՃՂԵ, էջ 110, 12:
[2] Անդ, ՄԻԵ, էջ 149, 8:
[3] Անդ, ՄԾԸ, էջ 167, 4 եւ 17:

որոնք թէեւ չեն պահած մեր ոսկեդարեան նախնական դպրոցին անխոտոր նկարագիրը, բայց որոնց քով լեզուն իւր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝ որոնց խումբն «արձանի գարու» անուամբ կը յորջորջենք: Նաեւ ասոնց մէջ եթէ ոչ առաջին, գոնէ շատ կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ աւելի կանոնաւոր ու կարուկ լեզու մ'ունի, բազմաթիւ նորաձեւ բառեր կը գտնենք գրութեանս մէջ,[1] որոնք կամ այսչափ հնութեամբ այլուր դեռ չեն գտնուած, (— ի հարկէ որչափ մեզ ծանօթ է. —) կամ շատ յանախ հնոց, այսինքն՝ ե դարու գրոց[2], որոնց հետ միայն

---

[1] Օրինակի աղագաւ՝ Խ, էջ 22, 17 "խրխնջեաց ... խռռէն" (φοβερὸν, ահագին) — ԾԴ, 26, 30 "անկեալ օդ-խնէն կառքն". (καταπίπτει ὅλως τὸ ἅρμα, անկանին ... կառք.) եթէ չէ աղաւաղութիւն: — ՃԹ, 54, 28 "ճակղաբան" (κρόταλον, բոժոժ): — ՃԺ, 55, 17 "անդմայ" (κόραξ), բայց այս յունարէն է: — ՃԼԹ, 68, 9 "մաղաղեցաւ" (καθηλώθη). 69, 24 "գեղձեցաւ" (ἰκετεύσας, ազերսեալ): — ՃԼՈ, 70, 8 "հուրբ մաղեցից ... մխրճեցից զարմատս" Հոս "մաղել" շատ ապահով չէ: — ՃԼԴ, 72, 21 "մի ումն ի մարտիկ ⁺ռ-ղընէրոյն" (εἷς τῶν ἀθλητῶν, մի ումն յըմբշամարտացն) — ՄԹ, 127, 11 "գերերի" (ὕδνον): — ՄԻԴ, 141, 14 եւ յաճախ "լիկ" (= լիճ): — ՄԿՋ, 175, 3 "ձողէոլ ընդունայն ործալով" (որ դեռ խնդրական է.) եւ ՄԿԷ, 175, 9 "լեզուն պորոտեցաւ" (իբր՝ փոթորիկ.) եւն: — Ցիշելու է նաեւ այս բառերը. ԹՋ, 9, 30 "մօրուարձակք" (γένειον, մնօտք.) ԹԼ. 10, 26 "խոյեղջիւր" (κριοκέρατος.) ԻՋ, 14, 4 "բացակուր" (ἀπόκοπος, կուրս.) դարձեալ՝ ԾԵ, 27, 9 "առճարայարդար." ՀԹ, 37, 18 "ներքափողոցք .. վարազափողոցք" ՃԹԳ. 57, 11 "կռուաճակատ." ՃԻԹ. 67, 20 "կշռապող" եւ 69, 10 "արդնակիր." ՃՁ, 100, 23 "ընդկանդնել." ՃՂԲ, 114, 12 "առնուրհի" (= դիցուհի.) ՄԸ, 122, 5 "առնայականող." ՄԻԼ, 150, 19 "կռբանոց." (στατὴρ, կշռարդ, սաաեր.) ՄԾԲ, 162, 23 "ոճնս առնժողվս." (πανήγυρις, ոճն, կցուրդք.) ՄԾԸ, 168, 30 "լորանոց" (ὀρτυγοτροφεῖον.) ՄԾԵ, 165, 16 "փիղք մարտուսք." ՄՀՋ, 181, 13 "կակղանալիք". եւն եւն:

[2] Պատմ. Ագեքս. Դ, 3, 22 "ընդդոդել" — ԾՆ, 25, 21 եւն "աղաջուր" (իբր՝ ժանտ.) "առղուք" (թունք, խուխ.) "ժմռել" — ԾԼ, 28, 2 "երկապաշտեայ հացկատակ" — ՂՆ, 43, 10 "յականել." (նայիլ): — ՃԼԲ, 71, 10 "զատմալոյն կայր." (երդիքին վրան կեցած էր:) — ՃՁԲ, 101, 24 "ջմռիեցուցանել." (չփոթեցընել.) "ըմպանակ" (բա-

պէտք ենք համեմատել, երբ խնդիրը հնազոյն լեզուի համար է։ Մանաւանդ մատենագրութիւն կը գրդռեն կարգ մը բառերու բոլորովին նոր կամ հնազոյն, բայց անսովոր իմաստով գործածութիւնը, զորոնք կամայական չենն կրնար բանել պիւրոս. զոր օր. (ԺԴ, 8, 17) "շինաւան„ իբրեւ "տիեզերք„ (οἰκουμένη). եւ այլ այսպիսիք[1]։ Բայց աստի շատ բան, որ յետոյ

ժակ։) — ՃՂԶ. 111, 20 եւն "տխրեալ ծմրեր.„ եւ "տխաւեր տրտմէր։„ — ՃՂԹ, 115, 10 "ապազէն.„ եւ 116, 24 "առջե . . պատմուճան պարսիկ առաքե։„ — Ա յոպէս նաեւ ՄԺԲ, 130, 29 "ահել.„ ՄԻԴ, 141, 5 "ցմախ.„ ՄՇԶ, 165, 32 "ի ձմերուն ժամանել.„ ՄՀԴ, 180, 9 "տեառ.„ ՄՁԱ, 184, 2 "շամանդաղ.„ եւ ՄԻԴ, 135, 25 եւ այլուր "բարձեալ թոզեալ„ եւն եւն։

[1] Ա, 2, 9 "մկրտեր զնաւս.„ (ընկղմէր։) — Լ Դ, 17, 22 "բաժ.„ (μοῖρα, ճակատագիր.) եւ "բաժանել.„ (μοιρολογέω, ճակատագիրը վճռել՝ դուշակե։) — ՃՔ, 54, 28 "կոճ.„ (ἀστράγαλος, վէպ։) — ՃԺԴ, 57, 20 "հրամայեաց հաւքրիճել փողահարաց ազդ առնել պատերազմական փողոյ...„ (Ցոյն է. σημαίνειν [ἐκέλευσε] τοὺς σαλπιστὰς [τὸ] πολεμικὸν μέλος. Հրամայեաց նշան առնել երգով պատերազմականաց)։ — ՁԱ, 38, 29 "Հրաման ասայ ֆոքել բնակչացն, եւ ի գետ երթալ ի բացեայ իբրեւ երեսուն մղոնաւ.„ (καὶ κελεύει τοῖς κατοικοῦσι... μεταβαίνειν κτλ. Հրամայեաց բնակչաց... անցանել երթալ եւն)։ "Փորել„ հաս "առեղի տալ, քաշուիլ„ իմաստով ընտանեկան բացատրութիւն մը կ'երեւայ։ — ՃԻԹ, 67, 4 "զքո նախաբար բերելով գասուածան հնձանեան փողաւորի Դիոնեսի„ եւն։ Հոս յոյնն թերի եւ աղաւաղ է, բայց "նախաբար„ բառն, եթէ չէ աղաւաղութիւն, դրուած է իբր թարգմանութիւն προπάτορας (գնախահարս) բառին։ — ՃԼԲ, 79, 9 եւ այլուր "խնջոյ„ կամ "ամբոխ խնջոյի„ իբրեւ աղկալից բազմութիւն, ամբոխ (յոյնը՝ θρόος). — ՃԼՉ, 74, 14 "աղճկան մեհեան„ (τὸ τῆς Θεοῦ τέμενος, դիցուհւոյն տաճար։) — ՄԾ, 129, 16 "անոպոյ եւ ամայի վայր.„ իբր՝ անշէն։ — ՄԿԹ, 176, 25 "Աղեքսանդրի իրացն ընկալօղ փոխանորդ.„ (Ἀλεξάνδρου πραγμάτων διάδοχος, Աղեքսանդրի իրացն յաջորդ։) — պէտք յիշել նաեւ հետեւեալները. ՃՀԳ, 102, 15 "հայէր առնանել նշոյ անձին իւրում.„ (σημεῖον, նշան, կանխանշանակ ապագայի համար։) ՃՀԹ, 106, 6 "յոգլոցն ի վայր իջուցանէ.„ (εἰς ζόφον [Ա ᾅδην] κατάγει,) այսինքն՝ յանդունդս. ՃՂԳ, 109, 12 "իրաւունք էն քեզ սպառնալ ի վերայ իրացս զոր կրեցի.„ (ἀγαναχτῆσαι, ցաւիլ, տրտմիլ.) եւ վերջապէս՝ ՄԿԸ, 176, 10 "փոքր նշխոյ քեզ իմոց փառաց բառնալ ի քէն.„ եւ այլ նմանները։

քով միայն յաճախ կը գտնենք, եւ որոնք թերեւս նորագոյն բառ կը կարծուէին, մեծ հնութիւն կ'առնուն Կալիմէնեայ վկայութեամբ[1]։ Մեծ ճարտարութեամբ յօրինուած են անթիւ ուսումնական բառեր, որոնք անհրաժեշտ են Կալիմէնեայ նման յոյն գրքի մը թարգմանութեան մէջ. այսպէս ի մասնաւորի անասնոց, անկոց եւ այլ այսպիսի բառեր, զոր օր. ունգեղջիւր, պիշերատուէս, եղնախոյ, զուտրակափիղ, շնակաքաւ եւն եւն, որոնք ամէն քայլափոխին կը հանդիպին[2]։ Քիչ կայ տեղ, ուր անյարմար բառեր դնելով՝ մէթին կամ անյաջող նախադասութիւն մը ծնած է։

Հինլեզուի կենդանութիւնը կ'երեւայ դլխաւորաբար ասութեանց եւ այլ ձեւերու առատ պէսպիսութեան մէջ։ Այս կողմանէ ալ աննշանակ չէ մեր այս գիրքը, որ ճոխ է շատ մը հին ու բնիկ հայ դարձուածներով։[3] Ասոնց եթէ մաս մը չերեւայ

---

[1] Քանի մը հատ կը յիշենք հոս։ գ. 3, 8 "համգոնգ.," ծԱ, 24, 27 եւ այլուր "գիպուած բառոյ.," ՁԷ, 41, 20 "լորտու.," ճՁՈ, 101, 15 "ընդկոզմնեալ.," ՄԻԳ, 141, 30 "չէկ.," ՄԽԷ, 160, 4 "բալ.," ՄԾԹ, 170, 8 "խինծ.," եւն եւն։

[2] Մասնաւոր մտադրութեան արժանի են ի մէջ այլոց· ՄԻԳ, 142, 20 "բռնաժանի.," (ὀδοντοτύρραννος, Odontotyrranus.) ՄԻԷ, 150, 27 "ցուպք սեաւք հնդիկք.," (այսինքն եբենոս. յոյն է՝ ըստ A ξάβδοι ἐβεννιναι, BC ἐβελλίνας). ՄԼԷ, 155, 25 "խոյակքն հնդիկ փղոյ ոսկրայր փաղփուն.," (τὰς κεφαλίδας ἐλεφαντίνοις χροιαῖς ἀπαστράπτοντες, խոյակքն փաղփուն իբրեւ զնզեփանատական [փղական] գոյն.) եւ 155, 29 "ծխրանի քար.," (ἐκ πορφυρίτου λίθου, պորփիւր.) ՄԼԹ, 156, 16 "օդապոյն քար.," (ἐξ ἀερίτου λίτου, B ἀργίτου λ., C ἀρρήτου λ. V nam lychnitem etiam vocant, այսինքն ապիտակ մարմարէ սեաւակ մը.) ՄԻԷ, 150, 16 "բերին քեզ.. պոպիոյ երկերիւր.," (Ψιττάκους s, մինչ Հայկազնեան Բառապիրք սխալմամբ կը կարծէն որ հոս "պապակայ," յունին σφίγγας խօսքին կը համապատասխանէ։) Բնական գիտութեանց յատուկ բառերու մեծ քազմութիւն ունի Կալիմէնեան։

[3] Զոր օրինակ. Բ, 2, 25 "որք միանգամ յարեւակոյս կան ազգ.," (ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς, ինչպէս նաեւ այլ ՕՕ. ունին "յարեւակոյս," կամ "յարեւելս կոյս.," գուցէ վեր-

այնչափ բան ճաշակի նախնական մեծրոպեան լեզուի եւ մաս մ'ալ ոչ բոլորովին նոր, սակայն շատ մեծ թիւով կը մնան տակաւին գրոցս յատուկ առանձնութիւնք, ինչպէս նաեւ այլ քերականական ոճք[1]:

ջինս է ուղղագոյն ընթերցուածն:) — ԺԳ. 8, 1 "հանդերձ եղջիւրովքն խոլոմովին., (σὺν τοῖς κέρασι τῶν κροτάφων αὐτοῦ, հանդերձ եղջիւրովքն ծամելեաց նորա): — ՃԼ. 51. 17 "հրաման եաս պնեաս-յեպս գհրեշտական կապել՝,, — ՃԺԴ. 57. 27 "բախեալ զմիմեանս... ՀՀ ՀՀ.,, (πολὺν χρόνον.) — ՃԺԶ. 58. 29 "ձի կալեալ բազում եւ նոր՝ հանգոյց է հանգոյնէ փախչէր.,, (ἐκ διαδοχῆς, յաջորդաբար:) — ՃՀՈ. 101, 11 "ոչ է վրէպ ի փիլիպեանն.,, որ սակայն ապահով ընթերցուածք մը չէ. (յոյնն է բաս BC: Οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ Φιλίππου παῖς. Սա է որդի Փիլիպպոսի.) եւ 101, 13 "ի ՚ՐՀ ուրեք գնայցեն շրջիցին.,, խնդրական է նաեւ այս. (յոյնն է BC: κἂν ἐν σκότει διάγωσιν, եթէ եւ ի խաւարի շրջիցին:) — ՄԹ. 126, 18 "ՀՀՀ գոյն քարանց ընդունէին.,, ՃԺԵ. 58, 19 "յառաջ ժամանակս.,, ՄԾԳ. 164, 10 "ի տարւոջն պատս.,, եւն եւն: Ի հարկէ այսպիսիք յատուկ չեն միայն այս գրոցս, եւ արդէն հոս յիշուածներէն ոմանք կը գտնուին և դարու ուրիշ մատենագրաց քով:

[1] Ա յապէս՝ ԺԷ. 10, 24 "Նիզակակուր զաշխարհս եւ զքաղաքս արասցէ.,, (δορυαλώτους τὰς πόλεις ποιούμενος, տիրեալ նիզակաւ:) — ՀԸ. 37, 2 "տարտպատական եղեւ քեզ.,, (παράτονόν σοι γέγονεν, նեղը նպատակին չհանդիպացուցիր:) — Զ. 4, 20 "ի թագուհին մածուցեալ կառուցաւ առանց թափելոյ.,, եւ նաեւ՝ ՃԼՈ. 69, 27 "ի նմա յերկար զակն կառուցեալ՝,, — ՃԺԲ. 56, 20 "չարահաւ խորհեցեալ վասն այսորիկ տեսանեմ զքեզ.,, (κάκιστα οὖν πεφρόνηκας.) — ՃԼՈ. 70, 20 "քաջութիւն ձեր ամօթ-խօթ եղեւ.,, (κατησχύνθη.) — ՃԽՈ. 77, 13 "ընդ բերան հմուտ զերծինէա.,, այսինքն՝ խօսքն ընդհատեց. (յոյնն է՝ καὶ ἀποκόπτει τὸν Αἰσχίνην.) Ունայ "հարկանել,, բայը հնոց քով անթիւ առումներ կը կազմէ, որոնք առաւոտեամբ կը գտնուին նաեւ կալիսթենեայ մէջ, զոր օր. ՃՀԲ. 99, 7 "զմիմեանց բանն հարեալ ի հաշիւ գնացից.,, ՃՂԵ. 111, 4 "զձախոյ զծունկն յոգինն նորա հարեալ եւ յերկոյս բեկեալ.,, ՄԾԳ. 165, 6 "բազմաց ի մանկտուոյն ոտքն թրջեալ հարան վասն բոկութեան.,, ՄԾԹ. 171, 8 "տեսեալ գնա այսքան հարեալ յանցիցն.,, եւն եւն: — ՃԾԵ. 88, 14 "ի բաց թափել ի նմանէ զախտ հիւանդութեան.,, համմ. նաեւ՝ ՃԾԶ. 89, 5 "ի բաց թափեաց ըմպելով զդեղն.,, ուր նշանակութիւնը տարբեր է, այսինքն՝ բաժակը պարպեց խմելով. (յոյնն է՝ καὶ εὐθέως ἔπιε, եւ վաղվաղակի ըմպեր:) Իսկ՝ ՄԾԹ. 171, 2 "Սոքա զայս ասացեալ, գիարդ եւ էր՝ թափեցան ի նմանէ.,, պեղեցիկ խօսք մըն է, մինչ յոյնը չոր ու

Մեծ մաս մ'ալ հարկաւ աղաւաղութեան արդիւնք է պարզապէս[1]։

Լեզուի կանոնաւորութեան կողմանէ ունի թէեւ ոչ սակաւաթիւ խոտորումներ հնագոյն մեսրոպեան լեզուէն, բայց ընդհանրապէս կանոնաւոր է։ Ոչ-մեսրոպեան ձեր ու բառեր, զոր օր. բաստյունի յօրինուածներ ("արտ, գեր, վեր„ եւ նման մանկամբք բաղադրութիւնք եւն) պակաս չեն, բայց եւ ոչ բազմաթիւ։ Քիչ մ'աւելի են մեսրոպեանց ոչ այնչափ հաճոյ դարձուածքներ, եւ երբեմն նաեւ անքերական կտորներ[2]։ Բայց այսպիսիք քիչ

ցամաք "զայս ասացեալ՝ ապաւեցան„ կ'ըսէ. (καὶ οἱ μὲν ταῦτα εἰπόντες ἀπηλλάγησαν.) — ՃՀ, 100, 19 "իբրեւ ի ՃՂ էին գինարբուաց., ինչպէս նաեւ՝ ՄԻԴ, 131, 24 "արեալ ի քաջալերութիւն զգօրն., ՄԹ, 124, 15 "անցաք ճնացաք„ եւն։ — ՄԿԲ, 173, 12 "ի մատոյ առ ձեռն ունելով զբարկութիւն։„ — ՄԿՋ, 174, 17 "բան արկին ի ներքս., այսինքն՝ խօսք նեռեցին. որպէս զի երկարի խօսակցութիւնը եւն. (յոյնն է՝ λόγου δὲ προσπεσόντος.) — ՄԾՋ, 166, 1 "ի նոյն երկիր եթէ ոք զինքն փոխ ժուժասցի.„ թէեւ այսպիսիք նախնարար օտարաբանութիւնք են սեմական լեզուներէ։ — ՄՀՋ, 181, 17 "խնդրեալ ջուր յողողել զբերան.„ ինչպէս այսօր իսկ ռամիկը "ողվել„ կ'ըսէ բերանը ջրով. — ՄՀԷ, 182, 19 "Հանդերձին ներքոյ առնէր զերեսան եւ դաղտաբար արտասուէր.„ եւ վերջապէս ՄԿԸ, 175, 27 "անցոյց զճրագն, եւ ի դուրս ելեալ ի շորս գնայր առ գետով.„ (յոյնը վերջինը կը բացատրէ այսպէս. καὶ τὰς θύρας ἐξελθὼν τετραποδιστί.) Ածչափն ալ կը բառէ ցուցընելու գրոցս լեզուին կորովը։

[1] Զոր օր. 2Ե, 40, 4 "վրէհալ Աղեքսանդրի.„ անշուշտ "վարկանել„ պիտի ըլլայ եւ ոչ "վարել.„ յոյնը "արամեալ„ կ'ըսէ, թէեւ աղաւաղեալ է այս տեղ։ — ՃՂԳ, 103, 4 "ոչ կարացին անդէն հեռի կալ.„ անշուշտ պիտի ըլլայ "գնեա գալ.„ (Զոր 00. "գնեա երթալ.„) յոյնը διαπερᾶσαι (անցնիլ՝ գետը) կ'ըսէ։ — ՃՂԵ, 110, 32 "արովք իւրեանց վնէցին գնաս.„ ուր խօսքն է թէ ապանեցին գԴարեհ երկու դաւադիրք (յոյնն է՝ φόνοις αὐτὸν ἀμύναντο, արովք լուծին գվրէժ իւրեանց։) Ածպիսի աղաւաղութեանց վրայ յետոյ կը խօսինք։

[2] Օրինակի աղտպաւ՝ ԻԳ, 13, 9 "Իսկ Անտիփոնոսա-ր ա-ՀԱՆՑԻՆ Թ-ԸԼԻ-Ն-Ի ասասուծոյ կամօքն փրկեցեալ էր-ջանձն իւր, ասէ։„ Այս խօսքն ատրաբանութեան կերպարանք մ'առած է, բայց բուն յոյն բնագրէն ազդուեր է. (ὁ δὲ σημειολύτης εἶπεν ἐμπνευσθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ.)

չատ ամէն գրոց մէջ կան։ Քիչ մ՚աւելի մտադրութեան արժանի են անկանոն ձեւերը, թէեւ ասոնց ալ մեծ մասն աղաւաղութիւն բաելու է։ Ո՞վ կրնայ երաշխաւորել "յականջուամ,„ "անտից,„ "հասայ„ եւ նման ընթերցմունք։[1] Բայց ասով չենք կրնար ամէն բան ալ՝ որ ընտանեկան կամ նաեւ ռամիկ լեզուի նկարագիր ունի, առանց քննելու մերժել։ Սոյնպիսի ձեւերը մեսրոպեան քանի մը գրոց մէջ ալ շատ յաճախ են։ Խոտելու չենք ուստի "ալի,„ "երեքաչիք,„ "որպէս որ„ եւ նմանները, մանաւանդ "որ„ յարաբերականին գործածութիւնքն, ընդունելութիւն անոնց ունեցած ընտանեկան կիրարկութիւնք եւն միայն անոր համար՝ որ ռամիկ ձեւերը են աւելի քան առվրական գրաւոր լեզուի[2]։ Այսպիսիք անընշանակ են իրենց սակաւու-

---

— ՄԻԴ, 141, 31 "Եւ ահա ոմանց կորուսելոց եւ զմանկանց վաղվաղակի լալիւնս եւ կառաչ ոչ սակաւ ունէր զմեզ.„ եւ անթիւ նմաններ, եթէ չեն աղաւաղութիւն։ — ՃԺԹ, 59, 26 "Զընդ-էղ գգուդդ եւ զօրութիւնդ՝ զոր ունիս, ի մօտ լեր առ մեզ.„ այս անբերական խօսքը բառացան թարգմանութիւն է. (τὰς ὑπό σε φάλαγγας καὶ πᾶσαν δύναμιν ἔχων [cod. ἔχοντα] τάχιον παραγενοῦ σὺν αὐταῖς πρὸς ἡμᾶς.) Հմմտ. ՄԾԹ, 171, 15 "պահանջէր ի նմանէ գյաղագս սորա բանն.„ եւ նմաններ։ — Բառ չբարդելով յառաջ եկած մթութեան օրինակ է՝ ՃԻԸ, 65, 11 "Իսմէնիաս . . փողոյն-նուագաւոր-երգոց տեղեակ.„ փխ. "որնգահարութեան տեղեակ.„ (τῆς αὐλομελῳδίας ἔμπειρος.) — Դարձեալ՝ ՃՂԹ, 114, 22 "Իւրաքանչիւր ոք որում կարգի հասեալում ի վարս կենցաղոյս կացցէ պարսիկ.„ որ անյայտ խօսք մըն է. ՄԺԲ, 131, 8 "զերկիր պարարտ վայելեմք.„ եւն եւն։

[1] Հմմտ. ՃՀԻ, 98, 21 "տարերուք.„ ՄԺԲ, 131, 9 "երթ ժողովեցիր.„ եւ ՄԽԱ, 158, 3 "կոչեցիր Անտիպանոս.„ (երկուքն ալ հրամայական.) ՃԺԵ, 58, 3 "զդարեհացիքն.„ ՄԹ, 126, 21 "ջուրբ աղբերացով.„ ՄԻԴ, 147, 3 "յականջուամ ասացին ինձ.„ (որ գրի սխալ է փխ. "յականջս.„ ՄԻԶ, 149, 21 "Հասայ յԵգիպտոս.„ ՄԻԴ, 140, 6 "Անդէց սկիզբն արարեալ.„ Հմմտ. ՄԹ, 123, 24 եւն։ Սակայն այսպիսիք հարկաւ աւելի աղաւաղմունք են գրչաց։

[2] ՃԼԱ, 70, 5 "կոյր ա՛չ՛—„ եթէ չէ ուղիղ "աչաւք„ գրել հոս. (Շորս ՕՕ. "աչարու.„ մին ի լուսանցս. "աչացու։„) — ՃԿԲ, 91, 15 "էզարկ զԹագն։„ — ՃՀԸ, 105, 16 "ա՛ն յափշտակեաց էառ զամենեսեան։„ — ՄԹ, 125,

թեամբն, մինչ օրինակի համար Փարպեցի մեծ առասպելաթեամբ ունի նոյն ձեւերը: Տեղ տեղ կարծես բուզանդեան գրչէ ելած են նախադասութիւնք[1]. բայց այս ամենը գրքին ծայրէ ի ծայր կանոնաւոր լեզուին զարդ են ասելի, եւ ոչ թէ սովորական:

---

5 "երեքասէ.,, Համմա. 126, 33 "վեցհազիք:,, — ԱԻԴ, 138, 24 "զիւրեանց նահատակն բարձին-թողին.,, Համմա. 144, 28 "որք միանգամ են ի փղձկութիւն մարդիկ.,, եւ 145, 28 "էր իրիք են մըրնեանս:,, Ասոնք եւ այլ այսպիսիք հնագոյն լեզուին գեղեցկագոյն զարդերէն են կրնանք ըսել, որ ապա տիրող եղած են նոր լեզուի մէջ: — ԱԹ, 126, 29 "Ոչ գիտեմք ոչ իրիսմ:,, — ՃԷ, 53, 26 "ուրպէս ոչ գրեցերն առ իս.,, Համմա. 54, 2 "զգուշդս ոչ նշանակեցեր ինձ.,, եւ ՃՂԳ, 109, 26 "յոր տեղի ոչ ժամ եդաք գալ ժողովել.,, եւն: — ՃՀԹ, 105, 30 "շատ քաղաքս ծառայեցուցի.,, Համմա. ՃՂ, 106, 19 "այր եղեր շատ եւ բազական ի յիշատակս.,, եւն: — ՃԺԳ, 57, 18 "աջոյ գեհն.,, ՃԽԸ, 85, 14 "ա՛ ֆէրթ, ցոյցս առնել կամեցեալ,, եւն. ՃՀԳ, 96, 12 "իմանայր իմն կորովն Աղեքսանդրոս,, այսինքն՝ քան զը կը խորհէր հնարել (ἐπινοεῖ οὖν τι) — ԱԽԱ, 157, 21 եւ 23 "ես քնիլ սրամտիմ, զի ոչ ունիմ զառւսերն իմ.,, եւ "ապանահեի գքեզ նախիւն.,, — ՃԽԸ, 82, 29 "հանդերձ իւրեանց յանյին իւլեալ ձեռնարկուն թեամբ.,, Համմա. ԱԺԳ, 132, 15 "յինէն պոռնիզմս հրեալ ազինքն,, եւն: — ԱԾԲ, 162, 15 "եմք ամազոնական գեաոյ այլ յայսկոյս.,, (եթէ ուղիղ է.) ԱՀԼ, 182, 17 "ֆղիի խօսէր:,, Բայց աղաւաղութիւն է՝ ԱՀԲ, 178, 19 "յայս եւսք իմոյ.» փխ. "փառաց,, ուր բառ մ'ալ պակաս ըլլալու է պուցէ. (εἰς τοῦτο προήλθομεν δόξης) ՃԺԵ, 58, 11 "Ոչ երկին+ երեւէր եւ ոչ երկիր աեսանէր մըտ՝ ի բազում եղելոյ ապաժուժին.,, (οὔτε γὰρ ὁ ἀὴρ ἐφαίνετο, οὔτε ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πολλῶν λύθρων.) եւն եւն:

[1] Համմա. կե, 30, 31—31, 4 "Հայրն իմ յորժամ էր անորդի, հարկս տայր ձեզ. բայց յորժամ եղեւ նմա որդի Աղեքսանդր, հարկս այլ ոչ տայ ձեզ. բայց զըր առէք հարկս ի նմանէ՝ ոչ թողից ձեզ, այլ գամ այսրէն դարձուցանեմ եւ պահանջեմ ի ձէնջ:,, — ՃՂԱ, 107, 27 "Եթէ յառաջագոյն այսր աշխարհի նա էր իշխան, ըստ չհ իրիւել տուչէ:,, — ՃՂԳ, 109, 20 "առաքեցից գկէս աւարին յորոց թէ առից զթշնամեաց:,, Մտադրութեամն արժանի է "բիւր,, բառին իբրեւ անորոշ բազմութեան թիւ գործածուիլը, զոր օր (ԱԹ, 125, 23) "Ելին ի վրայ մեր . . բէ+ անթիւք, բայց մեք եաք բիւրք չորք,, եւն եւն: — ԱԻԴ, 140, 21 "քարոզաւ հռչակեցուցեալ ազգին պոն արտէ (γῆν ἐκ κατεκήρυξαν).

Դժբախտաբար յոյն լեզուի ապեցութիւնը բաւական կը զգայուի, որուն համար պէտք է միայն վերը գրուած քանի մ՚օրինակները աչքէ անցընել: Ի մասնաւորի մտադրութիւն կը գրգռեն բազմաթիւ յոյն բառեր[1] նաեւ հոն՝ ուր բոլորովին աւելորդ կ՚երեւար, պր օր. "ելատէ„ (եղեւին)

---

[1] Նոր յունարէն բառերուն դէմառուրքն են. Բ, 2. 15 "Գրասիրատուրէս.„ (ἐξπλωράτορες, բուն լատիներէն՝ exploratores, որ յոգնակի է.) — Ը. 5. 18—20 "Լուսին — մարինգինէ եւ Արես Էմագինէս . . . կառնոս սէնէս եւ ժամագեան լինգինոս.„ (Β ἡ δὲ σελήνη ἀδαμαντίνη. AL τὸν Ἄρεα αἱματίτου λίθου, ... τὸν Κρόνον ὀφίτου λίθου, ΑΒ ὁ δὲ ὡροσκόπος λύγδινος (A յաւ. λίθου) եւն:) — ԺԶ. 10. 5 եւ այլուր "բիբլոս.„ (βύβλος, կամ նաեւ βίβλος.) — ԻԶ, 14, 4 "գալլոս.„ (γάλλος, զոր "բացակաուր„ կը մեկնէ:) — ՀԳ, 34, 30 "նաւս լիբեռնեայս.„ (λιβυρνὶς, յոկանաւ:) — ՀԷ, 41, 4 եւ 15 "աուրի.„ եւ "աֆեբայ.„ (τύβι ամսոյ անուն, ἀθῆρα, խուա:) — ՀԸ, 41, 29 "քեզ էն-էս խոյեզիւր աաեմ. (ուղիղն է՝ "փիւրոս.„ Φοῖβος, անւիծ:) — Ղ, 42. 25 "զյորելիկան եաես.„ (ὀβελίσκος, բուրգն.) — ՃԺ. 55. 17 "անգմայիւք կապեալ.„ (σύνδεσμος.) — ՃԻԹ, 68, 21 "ելատէ.„ (ἐλάτη, եղեւին:) — ՃԼԴ, 72, 15 "Հանդէս իսթհոնց.„ (τὸν Ἰσθμιον τῶν ἀγώνων.) — ՃԼԵ, 74, 3 "Կիրէ- պաշտեն.„ (τὴν Κόρην, կնդկ:) — ՃՕ, 86, 4 "ակեատեայ.„ (σκύτος, փոկ:) — ՃՀԲ, 102, 5 եւ 8 "պեւկէ.„ (πεύκη, մարխ:) — ՄԹ, 125, 4 "իբրեւ զյունս որ առ մեզ կոչին դանդոլէս.„ (δάνδηκες, ուր հայն յոգնակի ես վերջաւորութիւնը պահած է.) 126, 6 "իբրեւ զպարսիկ սպոտիւլէ.„ (ὥσπερ συκῆς σταχτὴν, որ սխալ պրութիւն մըն է, եւ περσικός ածականն որոշ կը սեպնուի:) — ՄԻԴ, 139, 8 "կիտոս„ (κῆτος, կէտ ձուկ:) — ՃՀԵ, 99. 5 "կօշիկս սէպոսոնաս.„ (որ խնդրական է, վասն զի հոս յոյնն է լոկ "եւ կօշիկս զարդարեալս ականջք:„) — ՄԹ, 123, 12 "քզամիդն անոխիոն.„ (խնդրական է սա ալ. յոյն է լոկ χλαμὺς, քզամիդ.) եւ 124, 4 "ծաս որ կոչի ինանիդով.„ (յոյնն է՝ Β ἀνάφαντον, L ἀναφάνδα, C ἀναφνήτων ուսոի աղաւաղ են:) — ՄԻԴ, 145, 20 "միրաբաղանոն.„ (μυροβάλανος.) 148, 22 "սալամորեաց„ (ՀՀ "սազոմորեաց„) վեցկանգնեանս կշիռս քանքարաւորս. յսէղէս երկքանքարաւորս.„ (ամբողջը խնդրական է, եւ հոս ABCV չունին կտոր մը,) նոյնպէս նաեւ 148, 30 "սպունգք ծիրանիք երեսուն եւ ֆլանիս յիսուն.„ (եթէ չէ = γλαὺξ, որ է "բու.„) 150, 11 "սկիւտաղ.„ (σκυτάλη, ջայլոս.) եւ

եւն։ Աւելի դիւրաւ կը մեկնուին բազմաթիւ բառեր, որ ըստ յոյն կաղապարի յօրինուած են, թէեւ երբեմն անյաջող եղանակաւ[1]։ Չափազանց առատութեամբ կը տեսնուին յոյն լեզուի քանի մը կանոնաց նմանողութիւնք, զոր օր. բացարձակ սեռականն, հայցականն ենթակայ, յոգնակի ենթակայի եզակի բայ (ուր չէզոք է յաւնին ՚ի) եւ վերջապէս նախադրութեանց հոլովառութեանց անկանոնութիւնք եւ այլ այսպիսիք[2]։ Պէտք է միայն յիշել

150, 19 "Հորմայ„ (ὅρμος, քայտ, մանեակ։) — ՄԼԵ, 154, 18 "Մեղրապտպ„ (μηλοπέπων, հոս յոյնն է պարզ πέπων). — ՄԼԸ, 155, 21 եւ ՄԽԶ, 159, 31 "ուռխուշեայք եւ բիւրղայք„ (բիւրեղ է βηρύλλιον, բայց "ուռխուշեայք„ երկրորդ տեղը չի գտնուիր, իսկ առաջին տեղն ալ A աղաւաղ է։ A. δι᾽ ὠνίων καὶ βιούλιων կը գրէ, զոր M ὀνύχων կ'ուղղէ, որ է "եղնգնաքար„ ինչպէս է եւ V. onyx.) երկրորդ տեղն կայ նաեւ "վակաս պինովտան„ խնդրականը բառը, ուր յոյնն է Θώρακα διὰ λίθων (վկաս յականց։) — ՄՀԳ, 185, 1 (լոկ ՀՀ) "Մեղր ճնճուղաձեւ հալուէ հիպոփիէան։„ (այս տեղ չուներ յոյնն ոչ V.) — ՄՀՋ, 186, 14 եւ 15 "տուրիլ„ եւ "պարմուփիր։„ (A: Τυβίος, Φαρμοῦθ.) եւն։ Հարկաւ ասոնց ոչ ամէնը նոր են։

[1] Ի մէջ այլոց՝ Հմմտ. ՀԷ, 36, 10 "վերագրութիւն„ (ἐπιγραφὴ.) 36, 13 "Ընտրեալ քաղաք„ (ἀείμνηστον πόλιν.) — ՀԲ, 39, 10 "Ջրամղահոս„ այսինքն՝ Ջրմուղ։ (ὑδραγώγιον.) — ՃԸ, 54, 13 "Մեծախոհեմութիւն„ (μεγαλοφροσύνη.) զոր այլուր "վեհմախոհութիւն„ թարգմանած է. (տես՝ ՄԾ, 129, 12։) — ՃԾԲ, 56, 14 "անպատերազմափորձ Հելլենացոց„ ("Ἕλλησι ἀπειροπολέμοις.) — ՃԻԵ, 63, 20 "ամբծախօս„ (Φοιβολάλος, V sacerdos.) — ՃԼՍ, 70, 29 "Երկրեակ եղջիւր հնչմանք„ (διδύμων ὀργάνων.) — ՃԿԳ, 92, 17 "զԱղեքսանդրի վերափոխումն ազինս մերոյ„ (τὴν Ἀλεξάνδρου ἐπίβασην κτλ.) — ՄԻԳ, 135, 23 "Ըստես զամենեսեան ձրիաբերիս„ (πάντας γυμνοπεριβόλους.) — ՄԽԶ, 159, 32 "Քղամիդ աստղաճաճանչ ի ծաղրաձեւ ոսկեթել„ (χλαμύδα ἀστεροφεγγῆ ὁλοπόρφυρον διὰ χρυσοῦ.) — Հմմտ. ՄԾԲ, 163, 8 "պասակ յաւիտենից„ (ἀείμνηστος.) ՄԾԻ, 166, 17 "մերկակրթութիւն„ (γυμναστικὴ, մարմնամարզ.) 168, 7 "ձակատոյզք. (τροχηλοδύται) եւն եւն։

[2] Հմմտ. ՂԹ, 48, 8 "Հզօր կռուոյ եղելոյ՝ զբազումն սպանին„ (κραταίας μάχης γενομένης.) ՃԾԵ, 58, 16 "Հզօր դլմանն եղելոյ՝ ի վախուստ դիմեցին„ (τροπῆς δὲ ἰσχυρᾶς γενομένης.) ՃԼԳ, 72, 12 "Ընտրեա պատասխանւոյ առե-

վան ամբողջութեան նաեւ այն ալ որ այսպիսի "յունաբանութիւնք" արդէն բաւական տիրած են, եւ նաեւ մեսրոպեան գրոց մէջ աստ անդ՝ թէեւ ցանցառ՝ կ'երեւան: Եւ վերջապէս թէ՛ անկանոնութեանց, թէ՛ ոամկաբանութեանց եւ քան իմիք նաեւ օտարաբանութեանց նկատմամբ եթէ համեմատենք միեւնոյն ժամանակի միւս գրութեանց հետ՝ շատերէն աւելի անխառն եւ բնոտիր լեզու ունի Կալիսթենեայ հայ թարգմանութիւնը:

Մանաւոր մտադրութեան արժանի է այն՝ որ Կալիսթենեայ լեզուն շատ նմանութիւն ունի ինչպէս Խորենացւոյ Պատմութեան, նոյնպէսնաեւ Փիլոնի, Նիւսացւոյ եւն թարգմանութեանց լեզուին: Շատ անգամ կը տեսնուի միեւնոյն բառերն ու ասութիւնք, որոնք այլոց (ի հարկէ հնոց) քով անդորձածական են, այս գրոց մէջ միայն հաւանութեամբ գործածուած: Հոս կը դնենք քանի մ'այս-

---

ցելոյ՝ կայնին սպասէին իրացն լինելոյ·„ ՄԻԴ, 144, 1—3 "Անյայտ ամպին եւ օդոյն մթին եղելոյ եւ թանձրացելոյ առանց բերելոյ՝ ապա տեսաք„ եւն. Համմ. ՀԲ, 34, 6. ՄԹ, 124, 26 եւն եւն: — ՁԻ, 41, 3 "ի մուտս յահս էղէլոց տանց·„ (εἰς τὰς οἰκίας τὰς ἤδη γενομένας.) ՃԼՈ, 71, 28 "ի խարխարուճն կրել պարսպացն՝ Իսմենիոս փող հարկանելով ՂՀԲ ԷՒԼ ֆրա·„ (κατασκαπτομένων δὲ αὐτῶν ὁ Ἰσμηνίας ἐπηκολούθει.) ՃՁԴ, 102, 25 "Ձին ԲԲԲԼ ԼԻՆԵՐ ի սաստկութենէ ջուրցն·„ այսինքն՝ կը յափշտակուէր. (ὁ μὲν πῶλος ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ ὕδατος ἁρπαγείς.) — ՃԽԴ, 82, 11 "Մինչ զի առաջին ընա . . . լինել·„ (πρῶτον αὐτὸν γεννηθῆναι.) ՃՀԷ, 98, 18 "կարծիցին աստուած գոլ զնա·„ (Θεὸν αὐτὸν εἶναι.) ՄԽԷ, 160, 3 "Ուր առաց նմա . . . ղաբտաֆան գնալ ՀՐՋԼ·„ եւն եւն: — ՄԹ, 126, 2 "Եւ էր ի գետ անդ ֆաւտ սքանչելիք·„ (καὶ ἦν . . . δένδρα, վասն զի հոս չէզոք է յոդնակի ենթականն:) — ՄՁՋ, 186, 18 "Վառն ՂԱՂէտառնդրոս՝ որ մանուկ վախճանեցաւ·„ (διὰ τὸν Ἀλέξανδρον.) ՃԼՈ, 49, 14 "Վերիվայր բերցես գնա՝ վասն քո զպանիրն ի գետինն կոխել·„ Համմ. ՄԻԴ, 144, 13 եւն եւն: — Սակայն ոչ ամէնը պէտք է բնագրի ՚ՂՂԻ ազդեցութիւն կարծել. շատ բան առօրեական եղած է արդէն հնոց:

պիսի բառերը, որոնք ինքնին մեր առջեւ ելած, են ուսումնասիրութեան մէջ[1]:

1. Պտմ. Աղեքս. ԼԳ, 17, 14 "Հարուածս . . ի լէնդն:" (Հոս BC *ἰσχίον*, ազդր. A *ἐγκέφαλος* ուղեղ, V cervix ծոծրակ:)

Փէլ. լինել-ր. Բ, 24. "Ի լանջացն ի վերկոյս՝ յետկոյս յողնեալք. որոց յարքն ցաւեն եւ լէզ:"

2. Խէ, 22, 17 "Խրխնջեաց . . . քաղցր, ճոմն եւ գողտրիկ:"

Փէլ. իմաստն. "Առնէ դեգերանս հեշտ եւ ճոմն:"

3. Ծն, 24, 27 "Դիպուածով բաստից . . . ընծոյեալ." (յոյնն է՝ *φρυαττόμενος*, գոռոզացած:)

Փէլ. ժ. բան. ի- լինել-ր. "Փքանալ ընդելով առ նմանս." "Որ բարձրավիզն է եւ ընդոյզ:" (Այլոց քով "փռնկալ" աւելի = փռնչել է:)

4. ՃԻՆ, 60 8 "Երոթէտն." (իբրեւ "մուսայ." *Μοῦσαι*, V Musae.)

Փէլ. լինել. Ն. 6. "Զոր օրինակ քերթողքն ասեն երոթէտաց պար." եւն:

5. ՃԼ, 69, 25 "Աղաչեաց զարքայ եւ ընդոյեաս-," Փէլ. լին. Գ. 24 "արտօսրահոս ընդոնմ:" "Շարժիլ ի ընդոնմ." եւն:

6. ՃԽԲ, 79, 9 "Ամբոխն խնջոյն." (իբր՝ խուռն բազմութիւն, ժողով: (յոյնը՝ *θρόος*.)

Փէլ. այլաբ. "Խնճոյն եւ բազմամբոխն եւ խառնիճաղանճ ժողով:"

7. ՄԻԷ, 150, 16 "Պապկայ." (*Ψιττακὸς*, թութակ:)

Փէլ. լէոն. "Որ ի Հնդիկս պապկայ են." (յաճախ:)

8. ՄԾԹ, 170, 8 "Ձմանուկն եգեալ . . ի խնձէ." (BC *ῥάκιον*, ցնցոտիք. A *προκόλπιον*, ծոց:)

Փէլ. փէտ. "Ցերկոցունց կողմանց էին ի վայր թողացուցեալ." Համմտ. նէոն. բն. "Գեղձքն որ ի խինամարմնոյն են" եւն:

9. ՄԿԻ, 174, 14 "Գերախառնչ հպարտութիւն."

Փէլ. բան է- լին. Գ, 25. "Գերախառնչ բարեբախտութիւն:"

10. ՃԼԱ, 69, 28 "Ի նմա յերկար ջին խոյեալ" (*ὅμμα πρὸς αὐτὸν μηκύνας*, զակն առ նա յերկարեալ:)

Փէլ. փէտ. "Ջոլն ի նմա խոյանէն:"

---

[1] Ուսաի եւ Փիլոնի օրինակք առնուած են "Հայկազնեան Բառապրոց" վկայութիւններէն:

11. ՄԾԱ, 130, 10 "Ապահովանալ ի բարկութենէ." (λῆξαι τῆς ὀργῆς.)

Փիլ. "Յետ յապահովանալոյ չարին." (ի բաց փարատելոյ:)

12. ՃՂԹ, 115, 3 "Ջամենայն վէրէ՛ն գինուց. եւ զվահանս." (յոյնն լոկ՝ πᾶν δὲ ἀμυντήριον ὅπλον, զամենայն զէն վրիժու կամ պաշտպանութեան:)

Փիլ. լէ՛ս. "ի սպառազինութենէն վրիժակացն մերկք եղեն." եւն եւն:

Կրնայինք այս օրինակները շատ բազմացընել, բայց աւելորդ կը համարինք: Բաց աստի ոչ ամէն բառերու համաձայնութիւն կարելի է իբրեւ հաստատուն կռուան առնուլ, ըստ որում շատերն այլազգ ալ կրնան մեկնուիլ, եւ ոմանք նաեւ այլոց քով ալ կը գտնուին: Լեզուէ առնուած այսպիսի փաստերու վրայ ապահովութեամբ յենուլ եւ հետեւութիւն հանել՝ շատ քիչ անգամ կարելի է, եւ այն՝ երբ խնդրոյ առարկայ եղող ոճն ալ սեպհական գոյն մ'ունի: Այսպէս քիչ շատ վստահութեամբ կրնանք համեմատել Կալիսթենեայ այս խօսքը. (ՄԻԹ, 151, 19.) "գայի ի տարեւորական խորհուրդ ի-ղէլո-ենէն կատարել. (ἐνιαύσιον μυστήριον τελέσαι, V: ad sacrificium annuum, այսինքն՝ ի կատարել զտարեկան զոհս:) Այսպէս "իւղագլխութիւն" իբրեւ "զոհք, ձօն, նուիրումն" նշանակութեամբ եզական ասութիւն մըն է, այնպէս որ մեծ նշանակութիւն ունի, երբ հնոց քով միայն Փիլոն կը գործածէ այն ասութիւնը. (Համմտ. Փիլ. ժ բան. եւ խմատպն. եւ էլ. Բ, 51. "պարտ է մեծիւ ի-ղէլո-ի լինել [զոհագործել] ի-ղէլո-ենէ-ն." "ի-ղէլոէ-ալ իցէ չի-ղէլո-ենի-ն." "Արժանաւորս ի-ղէլոէ-ցին ի-ղէլո-ենէ-ն." Փիլ. բ-ին. "առ ի-ղէլո-ի-ն եւ առ խորհուրդս." եւն եւն:) Յետնոց ոմանք օրինակած են այս բառն, զոր օր. Լուծմունք գրոց Փիլոնի, Մագիստրոս եւն: — Տեղւոյս չէ Փիլոնի, Նիւսացւոյ եւն ճառից լեզուն քննութեան առնուլ մանրամասն, թէեւ կա-

բելի էր այնու հիմնովին լուծել կալիսթենեայ եւ այս գրոց լեզուի նմանութեան խնդիրը։

7.

Հայ բնագրին յոյն օրինակաց հետ ունեցած հաստատութիւնը։

Ա՛ր ցայս վայր գրածներուն եթէ լաւ միտ դրուի, կրնայ ընթերցողն ինքնին հետեւցընել՝ թէ ի՛նչ արժէք ունի հայը նկատմամբ իւր բնագրին՝ եթէ՛ հաւատարմութեան եւ եթէ՛ ազատազման տեսակիտէ։ Սակայն աւելի մանրամասն համեմատութիւն մ՛աւելորդ չըլլալով՝ կը ջանանք համառօտիւ դնել այս բնագրաց համեմատութիւնը՝ քիչ մ՛ետքը։ Բայց նախ քան այս կէտը՝ քանի մ՛ուրիշ դիտողութիւններ աւելորդ չենք համարիր ընել։

Նպատակ չունենալով լիուլի համեմատութիւն մը յօրինել, չենք առած համեմատութեան ասորին։ Բաց աստի հայ բնագրին նկատմամբ ալ միայն կալիսթենեայ տպագրութեան հետ կը համեմատենք յոյնը՝ առանց միջամուխ լինելու՝ թէ այս կամ այն կտորն ինչ մանր փոփոխութիւն կրած է այլեւայլ ձեռագրաց մէջ։ Սակայն յայտնի է որ այս կամ այն ձեռագրին մէջ կարելի է շատ մը կարեւոր տարբերութիւններ անգամ գտնել։ (Համեմ. վերը՝ ձեռագրաց մասը, էջ 138—183։)

Ամէն աւելի կարեւոր այն է, որ հայոյն մէջ կը գտնուին քանի մը կտորներ, որոնք ամենայայտնի կրկնութիւն են միեւնոյն կտորին, բայց զարմանալի եղանակաւ կէսը յոյն այս ինչ բնագրին, միւս կէսը միւս բնագրին համեմատ է, որով կարծես երկու խմբագրութիւնք քովէքով կեցած կը գտնուին։ Այս տեղ կը դնենք այսպիսի կտոր մը, որ Արտաշէսյ դէց պատգամին վերջին մասն է՝ Աղեքսանդրիա քաղաքին տեւականութեան նկատմամբ։

(ՂԳ, էջ 44, 20—34։)

“Եւ քաղաք կարգեալ զսա կալ մնալ միշտ հաստատուն... որպէս զի իրք չարդիւացոչ ինչ կարասցեն առնել ընդ քաղաքս. քանզի շարժումն ունի առ սակաւ մի եւ ժանտախտ, միանգամայն եւ սով. նոյնպէս պատերազմ, բայց ոչ ծանր սպառնմամբ, այլ իբրեւ երազ վաղվաղակի անցցէ ընդ քաղաքս։ Եւ բազում թագաւորք առ կենցաղով աշխարհիս զքեզ յամենայն ժամ իբրեւ զաստուած եղեալ երկիր պագցեն. եւ դու իբրեւ աստուածացեալ երկրպագեցիս մեռեալ...։”

(ՂԳ, էջ 44, 34—45, 7։)

“Բայց ես...վերակացու եւ պաշտպան եղէց, որպէս զի մի դժուար ինչ կատարեալսպէս կացցէ մնասցէ ժանտախտ ինչ մահաբեր կամ շարժումն, այլ որպէս պերազ ինչ անցցէ գքաղաքաւս։ Եւ բազում թագաւորք եկեսցեն ի սա ոչ պատերազմ տալ, այլ երկիր պագանել քեզ իբրեւ աստուածացելոյ եւ երկրպագեցելոյ մեռեալ” եւն։

Հոս յոյնը (A) առաջին կտորէն (էջ 44, 20—34) ետքն անմիջապէս կը կցէ սա խօսքը (45, 7—9.) “բնակեսցես ի սմա մեռեալ եւ ոչ մեռեալ. զի քաղաքս այս՝ զոր շինես, սա գերեզման լիցի քեզ.” մինչդեռ Հայերէնին մէջ այս խօսքը միջանկեալ կտորէն (44, 34—45, 7) ետքն է։ Այս կտորներուս մէջ Հ եւ A շատ տարբերութիւն ունին։ — Կրկին համբագրութեան հետք կրնայ առնուիլ նաեւ Դարեհի մօր առ Աղեքսանդր գրած նամակին այս մասը։

(ՄԵ, էջ 121, 2—8. = A[1])

“Գրեցաք պարսից ձեացելումբ ազինդ, որպէս զի աղաչեաց[2] զՊարսս աստուածդ աթոռակից նըսա-

(ՄԲ, էջ 121, 9—13. = B[1])

“Գրեցաք եւ պարսից ազինդ այսպէս, զի գիտասցես՝ այժմ զԴարեհ գիտեմք[3]. որ եւ այժմ Դա-

---

[1] II, c. 22։

[2] Գրի սխալ կ'երեւայ փխ. “աղաչեաց”, (A: ὅπως ἐρωτήσωσι κτλ.)

[3] B “նոր Դարեհ զԱղեքսանդր գիտեմք՝ զմեծ արքայ”, (νέον νῦν Δαρεῖον οἴδαμεν Αλέξανδρον μέγιστον βασιλέα.)

տուցանել Արամազդայ, երկրպագութիւն կրել զոյգ ընդ նմա. եւ զՀռոքսիանէս զոր ընտրեցեր եւ վարկար[1] աթոռակից լինել քեզ, երկիր պագցուք իբրեւ Աննահտայ[2], յորժամ Արամազդ զՀռոքսիանէս յամուսնութիւն իւր ածէ։„

բեհի գաւազան թագաւորութեան ուղղեալ կանգնի[3]. քանզի Արամազդն[4] մեծ Աղեքսանդրոս՝ զՀռոքսիանէ յամուսին իւր առնու։„

Ինչպէս յընթացս գրութեանս, նոյնպէս նաեւ յաջորդ համեմատութեան մէջ յիշած ենք ընթերցուածներ, զորոնք Հ արդէն Ե գարու աղաւաղ գտեր եւ այնպէս օրինակեր է։ Այսպէս յիշեցինք "ամէնօֆէթ„ բառը[5], զոր նոյնպէս ունի A: ἀμουμάντες անիմաստ, (զոր կ'ուզեն ուղղել կարդալ ἀμμομάντες=աւազագէտք։) — Հթ հատածին (էջ 31—38) շատ կտորներուն վրայ՝ համմտ. յաջորդ համեմատութիւնը. (համմտ. բատ իմիք նաեւ՝ 2Ր, էջ 39, 3 եւ Պ, 43, 1 եւն։) — ՃԽԱ, 78, 22 "Զնաւսն այրեցաք եւ գգումարտակս (պարսից) ի բաց հալածեցաք կէնէէոյ եւ Անֆիֆոյ եւ կէոէոյ։„ Դեմադէսի այս խօսքին մէջ յայտնապէս պակաս է նախադրութեան մը. ("ա— կիւնիդերաւ„ եւն.) բայց այսպէս էր՝ կ'երեւայ՝ նաեւ Ե գարու, վասն զի նաեւ A չունի այսպիսի նախադրութիւն. (A: καὶ τὰς ναῦς ἐπρήσαμεν [ἐπί, որ պակաս է] Κυναιγείρου (Հ գրի սխալով "կիւնէդերայ„ փխ. "կիւնեֆերայ·„) καὶ Ἀντιφῶντος καὶ Μνησοχάρους ("կղէոքայ„ գրեր է տպագրիչը, մինչ OO "Անեսիքորայ„="Մնեսիքորայ„ ունին։) — ՃԽԻ,

---

[1] A մէկ բառ է (ἔκρινας.)

[2] "Իբրեւ Աննահտայ„ հոս A չունի։

[3] "Որ եւ այժմ — կանգնի„ չունի B.

[4] B կ'ըսե քիչ մ'այլազգ. "Բախան՝ Աղեքսանդր արքայի ամենայն սիեզերաց զՀռոքսիանէ յամուսնութիւն ածէ.„ (ἡ τύχη Ἀλέξανδρῳ βασιλεῖ πάσης τῆς οἰκουμένης Ῥωξάνην πρὸς γάμον ἄγει.)

[5] Ը, էջ 3, 2։ Այս ամբողջ կտորը՝ տես վերն էջ 128 եւ ԾՐ. 1։

85, 3.) Լակեդեմոնացւոց համար կը գրուի՝ թէ "փակեցին զդրունսն եւ հրկէզ արարին զնաւս զօրականացն. քանզի տեղեակք էին նաւօք մարտնչել առաւել քան որ ի վերայ երկրի քաջ պատերազմողք„: Հակառակը կը պահանջէ իմաստը. վասն զի նա-ամբոխ Լակեդեմոնացիք չէին կրնար իրենք իրենց ձեռօք այրել իրենց նաւերը: Սակայն արդէն և դարուն այսպէս անճահ գտած է հայը յոյն բնագիրը, ինչպէս կը գտնենք այսօր A բնագիրը, որ կը կարդայ՝ καὶ τὰς ναῦς ἔπρησαν ("այրեցին զնաւս„ զոր M կ'ուղղէ ἐπλήρωσαν, լցին:) — (ՃԾԳ, 87, 33.) "Ովկէանոս„ գետոյն վրայ՝ տես վարը համեմատութեան մէջ, ինչպէս նաեւ ՃԾԹ հատածը (Եփրատ եւ Տիգրիս գետերու ընթացիկ նկատմամբ:) ՄԼԲ. 155, 21 "աւնիսիկայց.„ ՄԽԲ, 160, 7 "թմբիւն լռութեամբ ծառայել.„ ՄԿ, 172, 1—2 եւն եւն: Այս կտորները մեր համեմատութեան մէջ յիշուած են:

Ասանոր թէեւ մի մանր այլազգ ալ կարելի բլլայ մեկնել, կը ձնայ կարծենք միւտ մաս մ'ալ, զոր պէտք ենք յոյն նախաբնագրին արդէն աղաւաղ բլլալվը մեկնել: Իսկ թէ ինչ մեծ աղաւաղութիւն կրած են հայ բնագիրը եւ դարէն ցայսօր՝ ըստ բաւականին կրնայ գուշակուիլ մեր ցայս վայր գրածներէն՝ ի մանաւորի այլեւայլ ձեռագրաց նկատմամբ: թէ անթիւ աղաւաղմանց կոյտ կայ նոյն իսկ Թ. 424ին մէջ, որ հիմն է տպագրութեան, յիշեցինք ատ անդ, եւ պիտի յիշենք՝ մանաւանդ քանի մ'անուանց նկատմամբ՝ յաջորդ համեմատութեան մէջ: Սակայն հոս ալ կը դնենք քանի մը կարեւոր սխալներ որոնք՝ բաց ի բուն տպագրական աղաւաղութիւններէն՝ սպրդած են նաեւ տպագրութեան մէջ եւ տեղ տեղ իմաստն այլայլած:

---

[1] Համմ. ՃԽԱ, 77, 28 Դեմադէս կ'ըսէ. "Այժմ երդնուիմ պատերազմել ընդ Աղեքսանդրի՝ որ ես-ինէս, պատկառեցի ի մէնջ յառաջնորդ վարդապետացս Աղեք-

Ա. յոպէս՝ Բ, 2, 14 "բազում ժամանակի գնացե-լ֊ . . . եկեալ պատմէին" փխ. "գնացել֊ն ուստի Յ եւ Ց շփոթուած. (χρόνου δὲ ἱκανοῦ γενομένου.) — Լ, 5, 1 "Բազմօրինակ են . . . խուզից քննութեան ֊ն֊" փխ. "֊ութ֊ն" (B : ἡ τῆς σκέψεως αἵρεσις. C : . . . εὕρεσις. A : ἡ κρίσις.) — Ժ, 6, 29 Նեքտաներոս "արա-բեալ ֊բ֊ն մահձայ" փխ. "մահճակա֊" ինչպէս ու-նին երեք ՕՕ. (լոկ V ունի lectulum ei fabricatur.) — ԼՈ, 16, 18 Զուարակագլուխ ձին պիտի փակուէր վան-դակաւ եւ "֊ն֊ էթ֊լ է֊ ւր֊ բ֊ն֊" Ընդհակա-ռակն է յոյնը, որուն համեմատ պիտի փակուէր ձին վանդակելով առանց սանձի. (καὶ τοῦτον ἐγκλεῖσαι ἀχα-λίνωτον.) — ԼԵ, 18, 18 "֊ր֊ն թաղմամբ" փխ. "ե-գիպտական." որ յետամուտ ռամկականութիւն է: — Խե, 21, 18 "Մի ւրհ֊ներթէ֊լ ի բաց առաքէր." ան-շուշտ պիտի ըլլայ "մի ւրհ֊մրհէ֊լ" եւն: — Ծթ, 28, 22 Յուշկապարկաց համար կ'ըսուի՝ թէ "գինուք պ֊րէն" փխ. "վ֊րէն" (յոյնը՝ BC : ὅπλοις ἐχρήσαντο.) — Ձե, 40, 9 "Եղիցին ի սմա ծնեալք մարդիկ ֊ն ղ֊լ֊ն֊, ընդ ամենայն աշխարհք շուրջ ֊ն" փխ. " . . . ֊ն֊ղ ֊լ֊ն֊ ընդ ամենայն աշխարհ շուրջ յ֊ն֊." — ՁՋ, 40, 26 "Ադբիւրք" անուան վրայ՝ տես վերն էջ 189, Ծ. 6. Նոյնպէս Պ֊թ, 47, 33 "զօրաժողով արարեալ հզօր" խօսքին վրայ՝ էջ 60, Ծ. 2: — ՃԺՊ, 57, 18 "Արարեալ հանդէպ սոցա ղ֊բ֊ն կողմն" փխ. "ղ֊բ֊էն." (A : τῶν Περσῶν κτη.) — ՃԺՋ, 58, 24 "Ա-

---

անդրոս եւ ամաչեացէ յերեսաց մերոց. զէ՞ յանդիման զա-մենեսին զմեզ թշնամանեաց" եւն: Այս տեղն այսպէս կի-սատրուած՝ հակասական է. այլ պէտք էր այսպէս բաժնել. "Այժմ երկնչի՞ս պատերազմիլ ընդ Աղեքսանդրի: (Ա֊ր֊-կ֊ն.) Ա֊ե ե֊ղիներ. "պատկառեացի ի մէնջ . . . յերե-սաց մերոց:" (պ֊ռ֊ս֊ն) զէ՞ յանդիման զամենեսին զմեզ թշնամանեաց" եւն: — ՃԼԶ, 84, 14 "Աղեքսանդրի՝ ֊ղ֊-ռէ֊" փխ. "֊ղ֊ռ է֊:" — ՃՁ, 101, 1 "Բազում լռու-թիւն եղեալ, Աղե֊ռանդրոս յիչեաց եւ ի միտ էառ յամե-նեցունց ի նոցանէ: (Հմմ նոր հոգւոյ՝ ՃՁՈ) պ֊ր֊ռանդե-ոմն իշխան եւն": պէտք է բաժնել "Բազում լռութիւն եղեալ՝ զԱղեքսանդրոս յիչեաց եւ ի միտ էառ՝ յամենե-ցունց ինոցանէ պ֊ր֊ռանդե֊ ո՞ն...:" — ՄԼԳ, 153, 9 "Հրա-մայեաց Աղեքսանդրոս կոչել ի ներ֊ ղկանդ֊ղե֊: թո-ղ֊ռ մեծ զօրութեամբ եւ առաւ հրաման ասել ձեզ" եւն: Պիտի ըլլայ. "Հրամայեաց Աղեքսանդրոս գոչել ի ներքս (ի ֊ղ֊ն) թէ կանգաւղէս է թագաւոր մեծ զօրութեամբ" եւն: — ՄԾԱ, 161, 30 "Առեալ հարկ ի նոցանէ քարչ֊. ղ֊ղ֊ յիւրեանց տեղիս կալ ձեալ" փխ. ". . . քարչ֊ ղ֊ն": Հմմտ. ՄԹ, 127, 10 եւն եւն:

ղեքսանդրոս առաւել ֆ-ի-ղի-ն վ-ր-ե-ւ.„ անշուշտ "քաջուղե-մբ վա-եալ·„ (յոյնը՝ φιλοτιμούμενος.) — ՃԺԲ, 59, 10, 11· "Եւ անկելոց Մակեդոնացւոցն էր յոյժ. հետեւակք հինգհարիւր եւ յիսուն, եւ հեծեալք հ-ր-ր ե- վ-ռ-ն, եւ վիրաւորք յոլովակի քան չհ-ր-ր ե- վ-ռ-ն·„ Յայտնի է որ վերջին 160 թիւը շփոթմամբ կրկնուեր է. քան B վիրաւորեալք են 300, C: 350, V: 2000: — ՃԻԸ, 65, 13 "զԹեբայեցիան կոչանեալ . . . եւ զամենայն հ-ի-ա- սատակեալ·„ կ'երեւայ թէ պէտք է կարդալ "զամենայն հ-ա-·„ (յոյն է՝ πᾶσαν ἡλικίαν.) — ՃԻԹ, 67, 22 "զքո անդաստանս մի առանց հասանելոյ է վ-ր՝ աւերեր„ փխ. "հասանելոյ է վ-ր-„ (յոյնն է՝ ἀκρίτως, անխորհրդաբար·) — ՃԻԹ, 68, 16 "Աստանօր է ն- վազեալ անկաւ յանդնդային ալիս„ փխ. "Ն-„ անուն. (յոյնը՝ Ἰνὼ.) — ՃԻԹ, 68, 27 "Ա յս վտակ է ֆարշեցելոց ե-ի-ց„ փխ. "Դե-ի-ց„ (Δίρκη) անուն գետոյ. նաեւ "գարշեցելոց„ աղաւաղութիւն է եւ գոնէ աւելի լաւ է Թ. 424ի "ֆարշեցելոց„ ըսելն, թէեւ նաեւ ասով որոշ իմաստ մը չ'ելլեր: Հոս Գ եւ Պ, Ջ եւ Ց, Ք եւ Վ շփոթուեր են: Յաջորդ (էջ 68, 29) "Մեփինքս„ անուան մէջ պէտք ենք "Սփինքս„ կարդալ· (յոյնը՝ εἰσφηξ. M կ'ուզղէ ἡ Σφίγξ.) (69, 3) "Ա յս աստուածոց աղբիւրն է . . . . յորմէ բզխեն գեղեցիկ ն-հ-ն-ֆ-„ փխ. "ն-հ-ն-ֆ-„ (յոյնը՝ ἀναβλύζουσιν . . . νύμφαι.) բայց ասոր կից "ե- վ-ֆ-„ չի յարմարիր (յոյնը՝ εἰς τὰ λιβάδια կ'ըսէ), ինչպէս որ քիչ մ'ետքը (69, 4) "-- --ր Ա-ք-ե-ն„ սխալ է՝ փխ. "-ն--ր Ա-ք-ե-ն (յոյնը՝ ὁ δὲ δύσαγνος Ἀχταίων.) — ՃԼԳ, 72, 21 "մի ոմն ի մարտիկ քուշտրնագրացն՝ -յր չ-հ--ր„ փխ. " . . . այր ն-ն--ր„ (παράδοξος ἀνὴρ) եւ (73, 19) "ի պատիւ երեք աստուածոցն՝ Հերմեայ, Հերակլեայ եւ Լ-պ-ի-յ„ փխ. "..պ-պ-ի-յ·„ (εἰς τιμὴν θεῶν τριῶν Ἑρμοῦ, Ἡρακλέους, Πολυδεύκους.) — ՃԽԸ, 85, 6 "Ուսեալ Աղեքսանդրի ղ-ր-ն-ի-ն նոցա առ պատերազմ„ փխ. "..ղ-ր-ր--ր--ի-ն..„ նոյնպէս նաեւ (85, 10) "զինչ ի-ն- ունիք ի նախնեաց՝ ամբողջ պահել„ պիտի ըլլայ "... ֆ--ր-„ կամ նման բան մը (յոյնը՝ φήμη.) — ՃՂ, 107, 6 "Արամազդ իսկ զքեզ ն-ֆ-ր-ի-ց·„ փխ. "ն-ֆ -ր--ց·„ (միայն A: Ζεύς σε ποιείτο μέγαν.) — ՄԸ, 122, 5 "Երկիր պագէք ամենայականողին Ե-ն-ե-յ Ե-ր-ի-յ·„ պիտի ըլլայ՝ "... Նե-ն-ե-յ ե- Դ-ի-յ·„ (BC: προσκυνεῖται τὴν παντέποπτον Νέμεσιν καὶ Λίκην.) — ՄԹ, 125, 11 "Հ-ի-ր մարդիկ„ փխ. "հ-ի-ր ..„ (B: τῶν Μηλοφάγων.) միջին-մեսրոպեան գրութեանց Մ եւ

Տ շատ դիւրաւ կը շփոթուին: — Աւելի դժուարաւ կը մեկնուի (125, 16) "Լրբաբար հ-ՓԷՐ ընդ մեզ" փխ. "... հ-յԷր ..," (κατώπτευσε.) այսպէս է նաեւ (128, 6) "Ի-ՄՈՅ-Ի էշ մատակ" (տես վերը՝ էջ 37 եւ Ծ. 2.) զոր պէտք ենք ուղղել "ԸՆԴՐԷՅ-Ի," (ἐπίλεξον κτλ.) — ՄԾԸ, 169, 13 "Գ-Ա-Ի արուեստն յարմարական- ՈՐ ...," Ասոր վրայ տես վերը՝ էջ 141—142, Ծ. 3: — ՄԿԱ, 172, 20 "Եւ ղԷՅՏ-Ա-Լ Աննախպատրէս զՀնարան Աղեքսանդրի" փխ. "... ղԷ-ՅՏ-Ա-Լ ...," նաեւ Ա եւ Ե կրնան շփոթուիլ միջին-մեսրոպեան գրութեանց մէջ: — ՄՀԸ, 182, 27 "Արդ բնկալ գիս Հերակլէ եւ Աթենա եւ գուք ՈՐԻ ՈՆՆ-Ի ՈՐ-Յ-Ի ՎԷՐ-Ի," Դժբախտաբար այս կտորը չունին այլ բնագիրք. բայց՝ որչափ կ'երեւայ՝ պէտք է ուղղել. "ՈՐԻ ՈՆՆ-Ի ՈՐ-Ր-Ի (կամ ԷՐԻ) Է ՎԵՐ-Յ Է-." եւն եւն:

Այս քանի մ'օրինակները կը բաւեն ցուցընելու՝ թէ մեր ցայժմ ունեցած ամենէն ընտիր ձեռագիրն անգամ սրչափ աղաւաղ է: Մեր այս տեղ դրած ցանկն եւս Հարիւրին մէկն է՝ կրնանք բսել. բայց աստի շատ բան ալ յընթացս գրութեան յիշեցինք եւ պիտի յիշենք յաջորդ Համեմատութեան մէջ: Նաեւ աւելի մեծ կամ ամբողջ Հատածներ գրեթէ բոլորովին կամ շատ խիտ ու խիտ աղաւաղութեամբ խճողուած են, մանաւանդ քանի մը կտորներ, որոնց յոյն բնագիրն ալ նոյն բախտն ունեցած է: Այսպէս են օրինակի Համար ՃԻԹ, ՃԼՔ եւն Հատածները: Այս եւ այլ այսպիսի կտորները ծայրէ ի ծայր ուղղելու եւ բուն բնագիրը վերականգնելու Համար նոր անկախ ձեռագրաց պէտք կայ:

Այս ընդարձակ աղաւաղութեանց քով մանր ինդրական կամ աղաւաղական ամբողջ նախադասութիւնները կարելի է գրեթէ ամէն էջի մէջ գտնել: Մենք կը դնենք Հոս միայն մի քանին: Փիլիպպոս, կ'ըսէ Կալիսթենէս[1], լսելով՝ որ զուարակագլուխ ձին մարդակեր է, ըսաւ. "ՃՇմարիտ է այս որ յԵլլենացիքն էրԻ եղեն. դէ ի մօտ ի բարիս Ե- է ՂԷՒ- բնաւորեցաւ:" Այս խօսքը դժուարաւ կը Հասկցուի

[1] Պամ. Աղեքս. ԼԱ, 16, 14:

իւր այժմու աղաւաղ ձեւին մէջ. բայց ըստ յունին դիւրըմբռնելի է. (ABC: Ἀληθῶς ἐν τούτῳ πληροῦται τὸ ἐν τοῖς Ἕλλησι παροίμιον [BC: προοίμιον], ὅτι ἐγγὺς ἀγαθοῦ πέφυκε κακόν [B: ἀγαθῶν . . . καλόν]. այսինքն՝ "ճշմարիտ է յայսմ առաձն հելլենացւոց թէ մօտ ի բարիս եւ չարիք բնաւորեցան:" Գոնէ այսպէս կամ նման ըլլալու էր նախնաբար հայերէնին այս մասը: — Աղեքսանդր յիշեցընելով Նիկողայոսի բախտի փոփոխական ըլլալը կ'ըսէ[1]". "զի յեղյեղումն փոփոխէ միշտ, եւ ղայլանդակն ընդունելի է:" Այս կտորն առանց նոր ձեռագրի օգնութեան ուղղել շատ դժուար է: Ըստ BC պէտք էր ըլլալ "Զի միտումն (բախտի) անարգ է զհպարտացեալս." իսկ ըստ A "զի միտումն (բախտի) փոփոխէ զհպարտացեալս [եւ] ապականէ." (BC: ῥοπὴ δὲ τοὺς ἀλαζόνας κατευτελίζει. A: ῥοπὴ δὲ μεταβάλλει τοὺς ἀλαζόνας [καὶ] αὐχενίζει.) — Փիլիպպոսի թագման համար կ'ըսուի.[2] "եւ ընդէ՞լ եղեւ Փիլիպպոս ընդա՞ն եւ զսա հանել ընդէ՞ն ողմպիա՞ս:" Այս ոչ այնչափ յարմար խօսքն ուղղելու ենք թերեւս այսպէս. "եւ ընդ՞ել եղեւ Փիլիպպոս ընդա՞րձէն." (այսպէս է յոյնը՝ διάπτεται οὖν βασιλικῶς, եւ այսպէս ունին երկբայականք, որ պահած են "թագաւորօրէն" բառը:) Բայց "եւ զսա հանեալ" եւն կտորը կամ աւելորդ պէտք է ըսել կամ պլազդ ուղել: — Աղեքսանդր բագին մը գտնելով "հարցեալ ուսանէր ո՞ յաղթ բնակչացն աստուած է:" պէտք է ուղղել. "հարցեալ ուսանէր յանտի բնակչացն թէ ո՞ այն աստուած է:"[3] — Եգիպտացւոց երկրին բերրի ըլլալը յիշեցընելով կ'ըսէ անանց Աղեքսանդր. "քանզի թէ հանդերձ այսպիսք, զոր ո՞նէիւ պարգեւս, եւ ընդ՞ւ մեռա-

---

[1] Անդ, ԾԱ, 25, 11:
[2] Անդ, կթ, 32, 23:
[3] Պտմ. Աղեքս. Ղ, 42, 21: Ցոյն է. Ἐπυνθάνετο οὖν τῶν ἐκεῖσε κατοικούτων τίς ἄρα ὁ ἐνταῦθα θεὸς τυγχάνει.

նին խուժադուժքն, որ զայս ոչ ունէին ստացեալք։" Յունին համեմատ պէտք է այս անիմաստ խօսքն ուղղել այսպէս. "քանզի թէ հանդերձ այսոքիւք՝ զոր ունիք պարգեւս՝ եւ ընթաւորէիք, մեռանէին խուժադուժքն" եւն[1]։ — Դարեհի մէկ նամակը կը սկսի[2]. "Թագաւոր Դարեհ՝ յայնկոյս Տաւրոսի խնդալ։" Պակաս է "ընդ[ա]վրաց որ յայնկոյս" եւն։ — Դեմոսթենէսի ճառին մէջ կ'ըսուի.[3] "Քան զնձայն գործ սկիզբն փութով եղեալ՝ փոխայայտ է. արդ եւ կատարածն վաղվաղակի ի տեսումն գայ։" — Դարեհի զգեսան ստորագրելով կը գրուի՝ թէ "էր յղկեալ կազմ կերպարանացն ձեւ, եւ ի զիջն ժամանակն անցեալ[4]։" Այս անյարիր եւ անիմաստ կտորը չունին ուրիշ բնագիրք։ — Աղեքսանդր կը հրամայէ զօրաց հանգչել, "զի . . . կազդուրեսցին սակաւիկ մի զօրականքն՝ ակնկալով զհասկեր հարկին[5]։" Ըսինք վերն (էջ 217) "հասկեր" բառին

---

[1] Անդ, ՂԷ, 47, 17—19։ Ցոյնն է. *Αἰ γὰρ μετὰ τούτων ὧν ἔχετε δωρεῶν καὶ βασιλεύετε, ἔθνησκον ἄν οἱ βάρβαροι ταῦτα μὴ κεκτημένοι.* Վ այլագր է։

[2] Անդ, ՃԹ, 54, 20։ Ցոյնն է. . . . *τοῖς ἐπέκεινα τοῦ Ταύρου στρατηγοῖς χαίρειν.* Սուր կից խօսքին "Ապաքէն ինչ յորոյեալ խաղացեալ Աղեքսանդրոս" նոյնպէս թերի է սկիզբը, եւ պիտի ըլայ "Ապաքէն ինձ ոդ որոյին՝ յարուցեալ" եւն. (*ἐπιστέλλουσί μοι ἐπαναστάντα Ἀλέξανδρον.*) — Շատ աւելի աղաւաղ է ամբողջ ճԻՆ հատածը, որ է Դարեհի նամակն առ Վ չտասպեւ Սպանդիատաւ։ Հայը այս կտորին մէջ աղաւաղութեամբն պրեթէ անիմանալի եղած է։ Նաեւ յիշեալ նախարարաց նամակին սկիզբը (55, 13) նոյն բախտն ունեցած է, վասն զի կը կարդանք. "Այոհն ոչին է վերայ ձեր, զարմանամք՝ թէ զիարդ քեզ յանգէտս եղեւ" եւն։ Հոս պէտք է բառ մը միայն յաւելուլ. "այսքան ապին ի վերայ մեր յորոյեցի՝ զարմանամք" եւն, (ինչպէս է յոյնը. *Τοσούτου ἔθνους ἐπανελθόντος ἡμῖν.*)

[3] Անդ, ՃԽԴ, 81, 31։

[4] ՃՀԷ, 99, 1։

[5] ՍԲ, 125, 11։ Ցոյնն է *B*: *καὶ ἤλθομεν ἕως τῶν Μηλοφάγων.* Հմմտ. վերը՝ էջ 217։ — Այսպէս կրնանք

սխալ ընթերցուն ըլլալը: Նաեւ ամբողջ "յիշելով" եւն անկապ կտորը պիտի ըլլայ նոր նախադասութիւն մը. "Եւ գնացաք առ Հօտակեր մարդիկն." ինչպէս է յոյնը. եւն եւն:

Այս քանի մ'ըստ կամի ընտրուած կտորներէն, ինչպէս նաեւ ցայս վայր մեր բսածներէն՝ կըրնանք գոնէ դատաստան մ'ընել հայ բնագրին աղաւաղութեանց վրայ: Եթէ ապագային փորձուի վերակազմել անարատ հայ բնագիրը, միայն բազմաթիւ ձեռագրաց ընթերցուածոց խիստ համեմատութեամբ կրնանք փորձ մ'ընել՝ միշտ մտադիր ըլլալով յոյն բնագրաց, ի մասնաւորի AV խմբին: Թէ նաեւ շատ բան կրնանք օգտուիլ ասորիէն՝ յայտնի է, թէեւ վերջինս ուղղակի գործք մը չունի հայոյն հետ, ըստ որում պահլաւիկ բնագրէ թարգմանուած կ'երեւայ: Այս իսկ պատճառաւ մեր գրութեան եւ նաեւ յաջորդ համեմատութեան մէջ չենք առած զայն համեմատութեան. թէեւ հայ բնագիրն իւր նախկին անարատութեան վերածել ձեռնարկողը պէտք չէ մոռնալ օգնութեան առնուլ նաեւ զայն: Բաց աստի Կալիսթենեայ պատմութեան ասորւոյն միւս բնագրաց նկատմամբ ունեցած աղերսը կրնայ տեսնուիլ նաեւ Ներսէսեան գրութեան մէջ[1], որ իւր համեմատութեան մէջ շատ տեղ յիշած է նաեւ հայերէն բնագիրը:

յիշել նաեւ յաջորդ կտորները: Աղեքսանդր կը քաջալերէ իւր զօրքն ըսելով. (ՃԴ, 51, 15). "ուսոյց մեզ . . . ոմն վրիժառել զդուրս՝ որ ոչ մոռանի եւ ընդունի զչոգի:" BC լոկ "զի մի պարտեալ՝ յամօթ եղիցուք" կ'ըսեն, իսկ A "զի մի յանկարծակի ընդունի՝ ի պարտութիւն մատնեալ լիցուք." (ἵνα μὴ ἀπροσδόκητα ληφθέντες ἡττῶμεν.) — Դեմոսթենէս կ'ըսէ Ամենացւոց (ՃԽՐ, 79, 10) "Արք քաղաքացիք. ոչ ասեմ ամենացիս ոն ընէ չէր օտար է— ոչ զղջոյն, պարտէի արդեօք ասել արք ամենացիք": Ցայտնի է որ պէտք է կարդալ. "քանզի ընէ չէ օտար էի է— ոչ զղջոյն." (A: εἰ γὰρ ἦν ὑμῶν ξένος κτλ.) Այսպիսի կտորներ անթիւ են մեր բնագրին մէջ:

[1] Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans, pp. 18—24:

Ա՝երուսաւմնասիրութիւնը չաւարտած՝ պէտք ենք տեսնել նաեւ թէ ինչ աղերս ունի հայն յունին հետ, այսինքն՝ թէ հայ թարգմանութեան հիմն եղող յոյն բնագիրը այժմու գտնուած ABC խմբագրութեանց ո՛ր կարգէն է, եւ որուն աւելի նման: Ճշդիւ խօսելով այս խնդրին լիուլի պատասխանն աւելի եւրոպական գիտնոց համար յարգ ունի, ուրանք հայ բնագրին ընթերցուածովքը յոյն բնագիրը կ՛ուզեն ուղղել կամ վերահաստատել, ինչպէս ալ կարելի է շատ տեղ: Բարեբախտաբար եւրոպական գիտնոց այս իրաւացի խնդիրքը լիովին կատարուելու մօտ է: Ինչպէս "Հանդէս„ խմբագրութեան ուղղեալ նամակներէն կ՛իմանանք՝ Մեծ. Պանայեանց թարգմանած է բովանդակ հայ բնագիրը գերմաներէն, եւ որ ըլլա պիտի տեսնէ հանդերձ ծանօթութեամբք եւ ներածութեամբ: Ասով մեր այս մտան ըստ կարելւոյն համառօտ պիտի ըլլայ. վասն զի մեր նպատակն է միայն մեծ տարբերութիւնքն նշանակել հայ բնագրին, եւ այն՝ ի հարկէ առանց երկար մանրամասնութեանց մէջ մտնելու: Այսչափն ալ հայ ընթերցողին լոյս կուտայ ճանչնալու հայոյն ունեցած դիրքը ABCV բնագրաց համեմատ: Լատինական թուանշանով նշանակուած են յոյն բնագրին գրոց ու գլխոց թիւն:

1. (I, 1—16=Ա–ԼՀ:) Պատմութեանս սկիզբը կը սկսի հայն "Իմաստունք Եգիպտացւոց„ են, ուստի ALV ծեռագրաց համեմատ, ուր BC երկար նախընթացք ունին: Սակայն յընթացս այս մասին Հ շատ անգամ Ե բնագրին աւելի մերձաւոր է: Այսպէս ԺԹ հատուածն, ուր նեքտանեբայ հնութիւնը մանրամասն կը պատմուի ըստ B (A շատ կարճ է.) նոյնպէս չունի A ամբողջ ԺԹ հատուածը, որ շարունակութիւն է նախընթացին, ինչպէս նաեւ ԼԵ, ուր նեքտանեբայ եւ Աղեքսանդրի թաղման պարագայք կը համեմատուին:

Ա, 2, 1 "առնելով զքէնոտիրլիա." ըստ B: ἐποίει λεχανομαντείαν. իսկ դիմա-

թեան ջրոյն "աղբերային" բլուրն B կը հաստատէ, ուր A անձրեւի ջուր կ'ըսէ. իսկ (2, 4) "շնչաւոր լինէին մարդիկքն" միայն V ունի, որ շատ աւելինման է նաեւ 2, 5—10 կտորներուն մէջ, զոր օր. 2, 8 "զերկրային չաստուածս եւ զօդային դեւսն". = V deos superos inferosque, այլ A: ἀγγέλους καὶ θεὸν Λιβύης Ἄμμωνα կ'ըսէ: — Բ, 2, 22—24 ազգայ անուանքը շատ տարբեր են ամէնուն մէջ, զորոնք յիշել աւելորդ կը համարինք: — 2, 26—29 Հոմերոսի երկու տողերը միայն L ունի=Հ, որ կ'ըսէ "Անկոյի ի սիրտ քո Հոմերական երկու տունքն. ոչ է պարտ եւ արժան գդիշերն ամենայն ի քուն կալ առնխորհրդաբերի (βουληφόρον, ուստի բառական), որում ժողովուրդք յանձին են եւ այսքան հոգք." (ᾧ λαοὶ ἐπιτετραφαται κτλ.) — Դ, 3, 14 "հրաման — գնալ." եւ 3, 16 "կառուցեալ զակնն ի լականին՝ տեսանէր" ունի լոկ A (L վերջինը.) իսկ 3, 19 եւ 20 "այր սովրեալ" եւն լոկ BC. իսկ թէ նեքտանեբոս պելլէս փախած "կտաւիս գգեցեալ" կը նստէր, համեմատ է A V բնագրաց: — Ե, 4, 2 եգիպտացիք փնտռեցին իրենց թագաւորը, եւ պատգամ տուաւ "որ ի սանդարամետան Սինոպէայ աստուածան էր." Հոս "Սինոպայ" = (BC ὁ δ'ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ Σεραπείου (Սերապեայ,) ուր AL: πρὸς τὸν ἀόρατον τοῦ Σινωπίου, թէեւ ամբողջ խօսքը հայուն մէջ աւելի նման է BC բնագրաց. իսկ V չունի Ե հատածը: — Զ, 4, 11—25 աւելի համեմատ է A, այսպէս (4, 23) թէ նեքտանեբոս արժանի չըրաւ զՈղոմպիադա թագուհի անուանել՝ յիշելով իւր թագաւոր բլուրը: — Է հատածին, ի մանաւանդ 5, 1—5 կտորին համար՝ հմմտ. վերը, էջ 128, եւ Ծ. 1: — Ը հատածին մէջ AVBC անել խառնակութիւն մ'ունին ընթերցուածոց, իսկ Հ շատ տեղ ուրոյն ընթերցումն ունի: Հմմտ. էջ 207, Ծ. 1: Թ. հատուածն, ուր Ողոմպիադա եւ նեքտանեբայ խօսակցութիւնը գրուած են, ընդ-

հանրապէս BC բնագրոց համեմատ է, A շատ տեղ թերի. բայց տեղ տեղ ալ Հ սեպհական կերպարանք ունի. այսպէս՝ 5, 23 "ընդ աստեղայց աքանչելի տեսութիւն". 6, 7 եւ 8 "եւ եթէ (ընկեցեալ) լիցիս, գոյես որ խնդրեսցէ զվրէժ քո." 5, 16 Ոզմպիադա երած Յարցումն Ամանի Հասակին վրայ բնդարձակ է ի Հ, ուր ABCV լոկ կ'ըսեն Ποταπὸς ἄρα ἔστιν ὁ θεὸς. — ժ=BC ընդհանրապէս՝ նեբտանեբոս իր Հմայութեանց համար "առնու բանջար կոպակեաց՝ զոր գիտէր առ երազափորձութիւն ի ձահ՝ յառապարէն քաղեալ," Բոլոր բնագիրք հոս պարզ "բոյս" կ'ըսեն (ABC βοτάνας, V herbas, իսկ "երազափորձութիւն" BC ὀνειροπολία, A ὀνειροπομπία, V somniorum imperia.)

Յաջորդ ԺԱ—ԺԶ հատածները, ուր նեբտանեբայ շնութիւնքը մանրամասն կը պատմուին, բատ BC բնագրոյ է. A շատ համառօտ է։ Այսպէս չունի A կամ համառօտ կը լմնցընէ՝ ԺԹ, 7, 31—8, 13, ամբողջ ԺԹ, այսինքն՝ 8, 21—9, 11. ԺԶ, 9, 22–29, այսինքն՝ նեբտանեբոսի բազէի մը ձեռք զՓիլիպպոս կախարդելու փորձը, ուր A քանի մը խօսքով կը լմնցընէ։ — ԺԶ, 9, 27 "Եւ կոչեցեալ առ ինքն զերազոյ մեկնիչն զԲաբելոնիոս" այն քիչ տեղերէն է, ուր Հ=C է (C: ἀποστείλας εὐθέως ἤγαγεν ὀνειροπόλον τινὰ Βαβυλώνιον ἐπίσημον ὄντα.) Հայոյն 10, 9 "եւ ապեղ ինչ ոչ" անիմաստ կտորը չունին ABC, ինչպէս նաեւ յետոյ ԻԱ, 12, 9 "իսկ թէ ուր չոքաւ, աւելորդ է ինձ ասել" խօսքը, նոյնպէս Ի, 11, 21 "Լսէր զայն Նեբտանեբոս՝ զոր ասէին" եւն։ Այս կտորներն ալ (ԺԷ—ԻԲ) Հ աւելի=BCV, իսկ A տեղ տեղ թերի է. այսպէս չունի A՝ ԻԲ, 12, 11—18 կտորը։ — ԻԴ, 13, 4 "Փիլիպպոս . . . յղեալ կոչեաց զԱնտիֆոնոս" նշանակոյցը։ Այս կտորը BC անուն չեն տար, այլ ունին AV (A: τὸν . . . ἐπίσημον σημειολύτην Ἀντιφῶντα, V: Antiphontem. ուստի Հայն

վինչեւ անգամ յունարէնի վերջաւորութիւնը պահած է։) — ԻԵ, 13, 21 — ԻԵ, 14, 22 A *այլաձեւ է եւ աղաւաղ, այնպէս որ բան* M "*առանց ուրիշ ձեռագրի մ'օգնութեան ուղղել անհնար է։*" V *ալ պակասորդ է, զոր օր.* 13, 24—14, 16, *զոր* M *ուրիշ ձեռագրէ մը* (Bibl. Regiae Paris. Cod. 8519, fol. 7.) *կը լրացնէ* — ԻԸ, 15, 11 "*քաջայայտ — մանուկն*" *լոկ* A; — ԻԹ, 15, 15 *հմմտ. վերր՝ էջ* 17։ *Ցաջորդները բան* A (*որ աղաւաղ է*). BCV *բնագրաց է, միայն* 15, 18 "*վարդապետ երէց*" γραμμάτων, V: literaturae. 15, 19 "*հռետորական բանից Անաքսիմենոս Աբիտոկլէս Լամփսակենացի.*" *վերջինը ունի լոկ* V (. . . Aristocles Lampsacenus.) *նաև* 15, 22 "*Արիստոտելէս Նիկոմախոյ Պաէրացի.*" *վերջինը չկան* VBCV *բնագրաց մէջ։ Շատ կարեւոր կտոր մըն է* 15, 29—25 "*Բայց յիշեաց եւ պատմութեան յաղագս այսոցիկ ի շարադրութեան՝ թէ՛ յումեքէ յամենայն հնարագէտ պատմութեանց*". *ունի միայն* V (. . . graecum Favorini librum, qui Omni genere historiae superscribitur.) — ԼԱ, 16, 6 "*մատկապանք*" *չեն բան* A, *այլ οἱ τῆς Καππαδοκίας ἄοχοντες* (*իշխանք Գամրաց*) *որ Փիլիպպոսին բերին ցլագլուխ ձին* ("*ձի*" *լոկ* C, *այլք՝* "*մտրուկ.*") *ուստի հաս Հ=*B: *Իսկ թէ այս ձին "գեղեցկութեամբ եւ արագութեամբ առաւել քան զպեգասիոսեան. զի եւ ի Լաոմեդոնտոյ բերեալ մատուցանեմք քեզ.*" *բան մասին միայն ունին* BV. (*առաջինը՝ χάλλει διαφέροντα τοῦ Πηγάσου, եւ* pedibus ad Pegasi fabulam opinabilem, et si quis fuisse Laomedonti ejusmodi praedicatur.) *Հարկաւ հայը աղաւաղ բլլալով՝ "Լամեդոնտեայ" ուրիշ դիրք առած է։ Իսկ* 16, 12 "*գեղեցիկ է, երգուեալ յիմ փրկութիւն*" *չունին* ABCV. — ԼԲ, 16, 26 "*ի ձի աշտանակէր*" *խօսքէն ետքը* ABCV *կը յաւելուն՝ թէ Փիլիպպոս բռաւ. Որդեակ Ալեքսանդրէ, կը սիրեմ քու ծնունդդ,*

բայց «Նկարագիրդ», վասն զի անունման եա ինձ եւն։ Այս խօսքերը կր կրկնուին նաեւ յետոյ I, 16, ուստի հոս Հ իրաւամբ չունի։ — ԼԳ, 17, 14 "ի շիշան" եւ 17, 22՝ էջ 50, ծ. 5 եւ 210, 1։ — ԼԳ, 18, 6 "մտեալ առաջի մօրն" խօսքէն յառաջ՝ BC կր յաւելուն թէ Ողմպիադա հարցուց. "Ջինչ է այն, որդեակ։ Եւ նա ասէ. Նոր ինէաս զԱնքիսէ կրեմ." (Νέος Αἰνείας τὸν Ἀγχίσην βαστάζω.) Այս անճաշ կատրր չունին AV եւ Հ։ — Ամբողջ Լե (18, 14—19) չունի A. — ԼԶ, 18, 28 "Որ ի գլագլուխ ձին Հեծեալ՝ ընդ մէջ եւրոպ անցյէ." ABC: διὰ μέσης τῆς πόλεως. V: medimu Pellae. — Լէ, 19, 1 "Աղեքսանդրոս Արիստոտէլեաւ պատճառ-ով միայն վարժէր" BC յոկ Ἀριστοτέλει (A յաւ. τῷ Μιλησίῳ) . . . ἐχέχρητο. Նոյնպէս V: Aristotele Milesio uteretur. Ուստի "ստագիրացի" հայոյն սեպհական, եւ գուցէ յետամուտ, ինչպէս նաեւ ԻԹ, 15, 22։ — Յայս վայր Հ գլխաւորաբար = B եւ նաեւ = V քան A, իսկ C ունի շատ յաւելուածներ։

2. (I, 16=ԼԹ—ԽԶ։) Կը յաջորդեն ութ նամակ. 1. Զեւքսիսի առ Փիլիպպոս. 2. Ծնողաց Աղեքսանդրի առ Արիստոտէլ. 3. Արիստոտէլի պատասխան. 4. Ծնողացն առ Զեւքսիս. 5. Արիստոտէլի առ Աղէքսանդր. 6. Աղեքսանդրի պատասխան. 7. Ծնողաց առ Աղեքսանդր եւ 8. Աղեքսանդրի պատասխան։ ABC չունին այս նամակները, այլ լոկ V։ — Ուստի Հ=V.

Նամակաց մանրամասնութեանց մէջ V բաւական տարբեր է, եւ ընդհանրապէս՝ համառօտ։ Օրինակի ազագաւ բոլոր այս վերջաւորութիւնք չկան. ԼԹ, 20, 5 "Ողջ լինել ձեզ ըղձամ." ԽԳ, 21, 5 "Ողջ լեր ինձ որդի ւոպ-ենէ." ԽԳ, 21, 12 "Ողջ լինել քեզ ազաչեմ." Խե, 21, 21 "Ողջ լեր ամէն, քաղցր եւ իմաստուն որդեակ". եւն եւն։

3. (I, 17—25=ԽԸ—ՀԲ։) Ամէն սկսեալ Հ գլխաւորաբար AV բնագրաց հետ խնամութիւն ունի, մինչ B. եւ աւելի C շատ տեղեր այլազգ են եւ աւելի յաւե-

լուածնեը ունին: Ասոր փոխարէն A չունի ծթ հատածը, այսինքն՝ Յուշկապարկաց կողոյ յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ կբ կտորը. որ Լիւսեայ անուան վրայ է: Բաց աստի կը—կթ հատածներն, որ Փիլիպպեայ սպանութիւը կը պատմեն, աւելի նման են B քնագրին, ուր A երկար եւ տարբեր է հոս: Ուստի չ աւելի = V (A) է:

Խէ, 22, 11 "Ջ՞նչ է ձայնս, խրխնջի՞ն ձիոյ է եթէ գոչիւն առիծու." Հարցումն բաց AV բնագրաց է, նոյնպէս յաջորդ խօսքին մէջ պաղտեայ "Փրկիչ" (Σωτὴρ, Soter) կոչուիլը: — Խթ, 23, 11 Աղեքսանդրի "Հնգետասանամեայ" ի պիտաս ուղղափառական խաղերու երթալը կը պատմեն նաեւ AV, ինչպէս նաեւ այս առթիւ եղած խօսակցութիւնը (23, 14 24, 2 եւն.) C ինչպէս ի սկզբան այս հատածին, նոյնպէս մէջն ալ տեղ տեղ տարբեր է ամէնէն: Զարմանք է որ "պիտաս" անուան տեղ (ծ. 24, 22), զոր ունին ABC, հոս քանի մը հայ օրինակ "Մելին" անունը կը դնեն, որուն արձագանգ կու տայ նաեւ V: secunda admodum tempestate Elim appellitur. — ծև, 25, 21 նիկոպոլիս կը թշնամանէ զԱղեքսանդր ըսելով. "Մի բարի լեր քեզ, պատանեակ աղջիկ:" Այս վերջին բնիկ հայ անէծքը չունին ABCV. իսկ 25, 26 Աղեքսանդրի երդումը՝ թէ երդնում "յանգէտ հայրն իմ եւ յօրսվայն մօրն ի սքանչելին ոչ կրեցաղէ." միայն A ունի, եւ նման մ'ալ V. վերջինը ("որ կրեաց գիս") չունին նաեւ առնք. — ծբ, 26, 7 "եդաւ սափորն, վիճակեցան առնթեր աղոթ." խնդրական է. (A լսկ ἐχληρώτη, BC ἡ χάμπη ἐχληρώτη. V չունի 26, 3—6:) Յաջորդ ըմբշամարտից անուանց մէջ կան տարբերութիւնք. զոր օր. 26, 9 "Հորմոդ՝ Կլիտոմաքոս բուկեղ." A: Κλεινόμαχος. (BC լաւ եւս Κλειτόμαχος) Ἀχαιὸς. միայն V ունի "բալկեցի", բայց իբրեւ ուրոյն ըմբշի անուն. (V: Balcheus quinto). "Վեցերորդ՝ պիէրով" = V: Pierus, այլ ABC Περίερος,

եւ "իններորդ՝ Նէոմատոս." AB: Κλινόμαχος, իսկ "եօթներորդ՝ Կէտն Լակոնացի." AB: Λάχων Λύδιος ուստի բոլորովին ուրիշ է: Միայն V ունի իբրեւ ութերորդ "Alcan" անուն մը: Ցաջորդ ԾԳ կատրին մէջ C երկար յաւելուած մ'ունի՝ 26, 23էն ետքը: — ԾԳ, 27, 3 առակը չունի V. — ԾԵ, 27, 11 Նիկողայոս անուան բառախաղին վրայ՝ տես էջ 184: — ԾԶ (I, 20) C ի սկզբան երկար յաւելուած մը եւ Ոտանաւոր օրհնութիւն մ'ի պատիւ ըմբշական յաղթութեան Ալեքսանդրի եւն: ԾԶ—ԾԻ Փիլիպպոսի զԱտտալայ դուստր կին առնելու եւ Լիւսիասայ սպաննելուն վրայ՝ տես էջ 45, եւ Ծ. 4 եւ 5: Նշանաւոր է որ Լիւսիասայ խօսքը (28, 3) "Անձնայն փաղաքոյ հղոյ . . . մանկունս հարուածս արացես անշնայեալս" AC միայն ունին. A: Φίλιππε βασιλεῦ (C յաւելու πάσης πόλεως δυνάστα) . . . ἀμοιχευτοὺς (A սխալմամբ՝ . . . ἀμευχεσίους.) միաբան է եւ V վերջնոյս:

Կարեւոր է յաջորդ ԾԹ հատուածը, ուր յիշատակութիւն կ'ըլլայ Յունիպարիկաց կռուոյն, եւ Ոգիսեւսի կը նմանցուի Ալեքսանդր: A չունի, այլ BCV. սակայն թէ կար նախնաբար՝ վկայ է նաեւ Խորենացի, որ օրինակած է հայոյն այս մասն, որ քիչ մ'ալ աւելի ընդարձակուած է: Տես վերը՝ էջ 46: Խնդրական կը մնայ (28, 28) այն խօսքը՝ թէ զինուորները զՓիլիպպոս "ընկողմեցուցին ի վերայ գահոյիցն ղվերջնոյն վէրսն." (BC: κατέκλιναν αὐτὸν . . . κακῶς [C: ἐσχάτως] ἔχοντα.) — ԿՒ հատուածը, այսինքն այն խօսքը՝ թէ Լիւսիայ անունը հարսանեաց ժամանակ կը ջանան չյիշել, վախնալով որ հարսանեաց լուծում չըլլայ, չունի A, բայց ունին BCV. — ԿԳ հատածին կամ Մոմթոլնի առման եւ այս տեղոյ ունեցած վերնագրոյն վրայ՝ տես էջ 98—99: — (ԿԴ) Դարեհի հրեշտակաց Փիլիպպոսէն հարկ պահանջելու կտորն քիչ մ'ընդարձակ է, ի մասնաւորի 30, 25—30, 29, բայց գոնէ ըստ A է

յէականս: B աւելի հարցում մ'ունի Աղեքսանդրի՝ թէ ինչ կ'ուզեն այն հարկապահանջները, եւ կը պատմեն՝ թէ "Ձ-- --ից հարիւր ի քսան լտերյ ոսկւոյ" պէտք է որ հարկ տրուին. զոր V չունի: Ի վերջոյ B կը յաւելու թէ սոյն պարսիկք նկարել տուին Աղեքսանդրի նկարն եւ Դարեհի տարին ի Բաբելոն: — Կէ հատուածին վերջերն, այսինքն՝ պատանիսյ զՈղոմպիադա յափշտակելու պատմութեան մէջ A շատ անճահ յաւելուածներ ունի, նոյնպէս նաեւ ամբողջ ԿԸ—ԿԹ հատուածներուն մէջ, որ պատանիսյ Աղեքսանդրէ ապանութիւնը կը պատմեն: Այս ամէն տեղ Հ=B, իսկ V շատ տեղ համաձայն է: Բայց (32, 10) Ողոմպիադայ յորդորը՝ թէ "Ձգեա, որդեակ, զաշտէդ, զի ինձ Ամն օգնէ" V ունի միայն: Հայոյն ըսելը թէ (32, 11) Աղեքսանդր աշուէն նետեց եւ "սպառ զպատանիսյ" պրչի-սեալ պիտի ըլլայ, ինչպէս յետոյ կ'ըսուի՝ որ Փիլիպպոս անձամբ սպաննեց զանի: Ամբողջ այս կտորն պլատպ է ի C, որ պատանիսյ եւ Անպարագրելոյ գնդով յափշտակած կ'ըսէ զՈղոմպիադա: Փիլիպպոս գնդով կը հալածէ, կը հասնի նաեւ Աղեքսանդր, եւ ճակատ տրուելով՝ Փիլիպպոս կը վիրաւորուի. բայց Աղեքսանդր կը յաղթէ եւ կը բռնէ զանոնք, զորանք Փիլիպպոս կիսամահ՝ կը սպաննէ: — ՀՒ հատուածին մնացեալ վերջերը շատ մեծին եւ յունաբան կտորներով լի են: Իսկ 34, 6 "յաղագս խոչտիճն յաղթել"՝ յոյնն է "հայրենեաց" (ὑπὲρ τῆς πατρίδος νικῆσαι) եւն:

4. (I, 26—36 = ՀԳ—ՃԲ:) Այս կտորն ամէնէն խառնաշփոթն է այլեւայլ քնագրաց մէջ: Աղեքսանդրի գօրաժողովէն ետքը (ՀԳ) BC անմիջապէս կ'անցնին ուրիշ պատմութեանց, այսինքն՝ Աղեքսանդրու պատերազմաց ընդդէմ Հելլենաց եւ Յունիականաց: AV այս պատերազմները յետոյ կը յիշեն, իսկ հոս կը պատմեն անմիջապէս Սիկիլիա, Իտալիա երթալն եւ Ափրիկէ արշաւելն, Աղեքսանդրիայի շինութիւնը, ապա ծուրայ

առումն: Այս պատմութիւնքն ունին նաեւ BC, բայց վերոյիշեալ կտորներէն ետքը. այնպէս որ բոլոր ծեռագիրքը կը միանան I. 29 (= ՀԳ. 35, 6) տեղը: Այս կարգի տեղափոխութեան, եւ ընդհանրապէս այս ամէն կտորներուն մէջ Հ=AV է, ուր BC շատ տեղեր չունին, զոր օր ՀՓ (մասերը), ՁԳ, ՁԴ եւն:

Ի սկզբան (ՀԳ հատուածին) B կը յաւելու՝ թէ Աղեքսանդր ԺԸ ամայ թագաւորեց, եւ Փիլիպպոսի մահուան առթիւ ծագած աղմուկը խաղաղցուց Անտիպատրոս. իսկ C հոս կը նկարագրէ Դարեհի հրեշտակաց գալն, որ "ոսկի հաւկիթ" հարկ կ'ուզէին, այլ Աղեքսանդր մերժեց եւ նոյն թուղթը պատռեց: Ոսկիյ ետքը կ'անցնին Աղեքսանդրի բանակին հաշուին, ուր Հ շատ ուրոյն բնաթերցուածներ ունի, եւ կ'երեւայ թէ նաեւ կրկնութիւններ. Համմ. 34, 16ff եւ 19ff: Դաեւ ABC թուերու մէջ հոս անմիաբան են մանրամասնութեանց մէջ, իսկ V շատ աւելի այլազգ է հոս. Հ շատ տեղ աւելի ուղղագոյն կ'երեւայ: — AVՀ անվիջապէս կը կցեն այս թուերէն ետքը՝ թէ Աղեքսանդր անցաւ "Մագոն" — (որ գրի սխալ կ'երեւայ. A: διὰ τοῦ Θερμώδοντος —) գետը եւ Լիկաւնիա գնաց: Այսպէս է եւ Հ (ՀԴ. 35, 1—6:) Բայց B կը պատմէ (I, 27) հոս՝ թէ Համբաւ ելլելով որ Աղեքսանդր մեռած է՝ Թեբացիք ոտք կ'ելլեն: Աղեքսանդր կ'արշաւէ հոն եւ կը կործանէ զայն, ուրուն կործանման նշանները կ'երեւան նախ, զոր օր. Դիրկեայ ջուրը կ'երեւայ արիւնագոյն եւն: (Համմ. AVՀ յետոյ ՃԻԶ—ՃԼԴ:) Ոսկէ եղջր (I, 28) կու գայ Թրակիոյ կողմերն երթալը (=ՀԴ. 35, 1—6:) Անկէ կ'անցնի Աղեքսանդր Լիսիա, եւ կը ցցէ իւր նիզակը իբր նշան տիրելու Ասիոյ (Diodor. XVII, 17, Հ: Համմ. նաեւ Խորենացւոյ նման պատմութիւնը Արշակայ նկատմամբ:) Գրանիկոն գետը կու գայ, ուր ճակատ կը տուի Դարեհի սատրապաց դէմ. ապա կ'առնուին Ցոնիա, Կարիա, Լիւդիա եւն:

Զարմանալիք մ՚ալ կ՚ըլլայ. վասն զի Աղեքսանդր նաւ չունէր, բայց ծովը տեղի տուաւ, եւ այնպէս կրցաւ անցնիլ: Իսկ C այս կարդաւ, բայց ուրիշ բաներ կը պատմէ. վասն զի Թեբայէ եւ Խաալկիսէ արշաւանքէն ետքը՝ Արեւմտից աշխարհները, կ՚ըսէ, տուաւ Աղեքսանդր, եւ ապա մինչեւ Ովկիանոս գնացի, եւ աշխարհքը շրջելով դարձաւ Մակեդոնիա: Ապա կրկին անգամ կը պատմէ Խաալկիս եւն երթալը, եւ այն՝ այս անգամ I, 28 բնագրին պէս: Ուստի առաջին անգամ պատմուածն ուրիշ գրքէ մրն է: — Ամէնքը կը միանան Սիկիլիա եւն արշաւելը պատմելու յաջորդ գլուխն մէջ (I, 29=ՀԴ, 35, 6:) Հռոմայեցւոց հիւպատին "Մարկոս Եմիլիոս" կոչուիլն ունին միայն ՀAV, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ այն պահուն՝ որով պսակեցին զԱղեքսանդր, "Արամազդայ Կապիտոլեայ" էր. (կամ A: τὸν τοῦ Καπιτωλίου Διὸς στέφανον.) — ՀԷ, 36, 1 Աղեքսանդր նաւեց Աֆրիկէ եւ հրամայեց զօրայ մնալ "Փորիտիս" կղզին: Կամ A հոս ունի այն անունը՝ τὴν Φαρίτιδα (C: Πρωτηίδα) νῆσον. B "ի կղզի ինչ" կ՚ըսէ: Աղեքսանդրին երապի մէջ տեսնուած Ամմոնի պատգամը (36, 14 – 21) "Ով թագաւոր" եւն յունին մէջ չափական է, բայց նաեւ յայն բնագրայ մէջ շատ խառնակ: Տես վերը՝ էջ 41 եւ ծ. 1: Յաջորդ հատուածին (36, 24) "Պրոտէոս" անունը յայնին ազգեցութիւնն է. (τὴν Πρωτηίδα, V. Proteiam:) — Իսկ "Պարատոնիոն" եւ "Տապսիրիս" անուանց (37, 2 եւ 5) բառախաղին վրայ՝ տես նաեւ վերը՝ էջ 184, ծ. 1 եւ 185, ծ. 2:

Շատ կարեւոր է ՀԹ հատուածն, որ է Աղեքսանդրիայի այլեւայլ կողմանց ստորագրութիւնը: Համաձայն ABC բնագրայ "երկոտասան" գիւղ կը գնէ հայն Աղեքսանդրիայի (V "վեշտասան" կ՚ըսէ:) Բայց գիւղերու անուններն չունին BCV, այլ կամ A. ականջն թէ Հ եւ թէ A շատ ազատ են այս տեղ: Ըստ հայոյն գիւղերն են. "Սաերամփիս (Στειραμ-

φεῖς,) Փրանէոեէ (A: Φανέτι καί.) Եւդիմաս (տպ. սխալմամբ "Եւ Եգմիոաս. A: καὶ Εὔδημας), Ախանէ (A: Ἀχάμης), Եպիւրոս (Ἀπύρος), Տեարակովախս (Ταραχώτης. M կ'ուղէ τε Ῥαχώτης, այսինքն Ῥαχῶτις. ասկայն արդէն Ե դարուն հայը կ'արդայեր է այն սխալը.) Եգիոս (Ἡγιῶσα, տպ. սխալմամբ "Եչիոս„.) Ափաւնիս (Ὑπονῆς), Կամբեաք (Καμβεῖτε, M կ'առաջարկէ Κράμβουτις. Հ սխալմամբ տպուեր է "Սկամբեաք.„ A կը յաւելու Հոս՝ Κραπαθεις καὶ Λυϊδίας, Παύσας, Τέρεσις τῷ [τε?]) Նեփելեաք (Νεφέλη τε), Մեմնէս (Λημνία τε vel Μημνία τε, վերջինս=Հ), Տիաոք (ուստի Հ թերեւս րլալու է "Մեմնէաոիաոք=Μημνία τε աղաւաղութեան), Պելասոս (Πέλασος): Ապա կ'ըսուի թէ երկոտասան պետականեր կային քաղաքին մէջ, որոնց "մինչեւ յայժմ ելք ընթացիկն խոչոր ի՞նչ,„ Իմաստն հակառակը կը պահանջէ. ասկայն այն սխալն արդէն Ե դարուն կար, ինչպէս վկայ է եւ A: αἱ διεξόδομαι [supple καίπερ] πεφραγμέναι ἐστίν. M կը յաւելու թէ պէտք էր րլար՝ δῆλαι vel φανεραί εἰσι = "յայտնի են„. V: sicut nunc etiam . . . datur visere): Ինչպէս այս՝ նոյնպէս յաջորդ մասերն ալ շատ աղաւաղ են թէ Հ եւ թէ A բնագրին մէջ. զոր օր. "Հռոկովատացին գետ՝ որ այժմ ընդունայ, մեծին Սարապեայ ասումեծոյ է, (ὁ ὁρόμος τοῦ μεγάλου θεοῦ Σαράπιδος), ապա Քրադարձն որ վճռոի է վրաքէոըցոցն (εἶτα διορύσσε [M: διερρύη] τοῦ Ἀγορίου [M կ'ուղէ Ἀγοραίου]), մեծ գետն որ այժմ անուանի Քուղերաս (A: ξυλέρῳ անհեթեթ գրչութիւն մը), . . . ապա Քրադարձն նորա որ է քոխոի պոշ (εἶτα διορύει [διερρύη] τῷ Τυχέῳ [աղ. τοῦ T.]. Հոս յայտնապէս հայը τύχη բառը կարդացեր է.) եւ մեծ գետն որ կոպոնէոյն է ե- է Քրաքոցն ձեզ ե- (առնք չունի A) գետն Նեփրուտայի որ այժմ որպոտս գէրշն են (յայնն ալ՝ τὰ νῦν Ἐχθέματα

οὗ ἐστίν եւն), . . . Արգեոս որ կոչի Արգեօյն (պէտք է յաւելուլ "սիւն„. A: Ἀργέου στύλος), ապա Հրաքլէոտիոյն Արեայ (A չունի), . . . ի տեղւոջէն որ կոչի պանդիտա (ἀπὸ τοῦ Μενδίου) մինչեւ յայն տեղի՝ որ կոչի Հերակլեովտական բերան.„ (յոյնը՝ "Հերմուպոլեայ . . .„) եւն եւն: Ա.յս ամբողջը չունին BC, իսկ V վերջին մասը՝ 37, 20 ff. վերջին կտորը (38, 1 ff), ունին եւ մասամբ համեմատ հայոյն, զոր օր. ἀπὸ τῆς Πανδύσεως (= Հ "պանդիտա„) անունը, զոր M ἀπὸ Πλινθίνης եւն կ'առաջարկէ գրել. նոյնպէս նաեւ "Հերակլէովտականի բերան„ = B: Ἡρακλεωτικοῦ στόματος [B: στύλου], A քիչ մ'աւելի յառաջացած էր [ἕως τοῦ] Ἡρακλείου στόματος. V "պանդիտա„ անուան տեղը՝ Interdidium կը գրէ:

Յաջորդ կտորին (2) "Հերմուպոլիս„ եւն անուանց բառախաղին նկատմամբ՝ տես էջ 185, նոյնպէս նաեւ (38, 14) "ցամաքք„ բառին վրայ՝ էջ 194: — 28, 39, 3 "եւ էին նոցա միշտ ճշմարիտ գիտից եւ իմաստ եւն„ խօսքին նկատմամբ A ἀρχέφοδοι, B ἀρχέποδες, C ἀρχιτέκτονες: "Եւրիքոս„ անունը հոս լաւ է, բայց վերը (38. 28) "Եղիւրեքոս„ եղած էր (τοῦ Εὐρυλόχου, B Εὐρυλόφου.) իսկ նոյն տեղւոյ 38, 27 "որ առ կանոբաւն է„ խօսքին մէջ գրի սխալով մը "կանոբաւ„ եղած է անունը, փխ. "կանոքաւ.„ (V ունի միայն "a Canopo usque„ etc.) Հեպանիմոսի գործքին եւ Ջրամշահոսայ վրայ՝ տես 185—6: — Յաջորդ (29) հատուածն չափ պակասալ մեծ քաղաքներու հին աշխարհքին, զոր չունին BC, պակ միայն AV: Հոյոյն մէջ կայ նաեւ Ասորւոց Անտիոք քաղաքին չափը (8 ասպարէզ եւ 72 ոտք.) զոր չունին պակք. բայց վերջինք ալ Հռոմայ չափն ալ ունին, զոր չունի Հ: — Ինչպէս այս, նոյնպէս յաջորդը՝ (29), որ Պրոտեայ շիրմին հինութիւնը կը պատմէ, ունին միայն AV: (տես՝ 47, ծ. 2:) V կը յաւելու հոս վերջը. Exinque civitas Pharos est; ejusque mos ad nos usque

prolapsus Sacrum inter nostros Heroon dicitur. Հոս կը սպառի BC բնագրոյ պակասը: — 2b ունին ամէնքը, բայց արդէն 2Զ ունին դարձեալ միայն AV: Այս հատածը կը պատմէ Աղեքսանդրիայի հինութեան ժամանակ վիշապի մ'երեւեալն ու գործքը խափանելն եւն: V շատ աւելի մասեր ալ ունի. եւ այն խօսքէն՝ թէ Աղեքսանդրիա սկսաւ հինուիլ "ի մէջ-ցե գաղթին" (ἀπὸ μέσου πεδίου), ուստի ալ իւր անուանակոչումն առաւ, կը յօրինէ V: Mesonpondio անուն մը, որ յունարէն յիշեալ բառերուն բնագօրինակութիւնն է: Այս մասին մէջ "Յարկ" եւ "Աղբեւք" անուանց եւ յաջորդ հատածին (2է) Ա. Բ. Գ. Դ. ե տառերով բառախաղին վրայ՝ տես էջ 187 եւ 189, ծ. 6: 2է հատածին, այսինքն՝ Աղեքսանդրիոյ "լսրտու" պաշտելուն վրայ գրուածը՝ տես վերը, էջ 47—48 եւն:

Կարեւոր է այն՝ որ հինգ բարձրաւանդակայ վրայ գտաւ Աղեքսանդր զերկիրն, "որ է արեգական եւ ելից-ծոյ սիւնք". (41, 23:) Հոս բնագիրք շփոթեալ են. A է. Ἥλιος καὶ ἡλίου στῦλοι (C σίλωνος στύλους, B σιρήνους πόρους.) — Յաջորդ կտորին (2Թ) մէջ, որ ազօթք է Աղեքսանդրի "դիւցազնին տաճարի" բացման առջեւ, յոյն բնագիրը չափական է. Գ, 42, 28 կտորին վրայ՝ տես էջ 141, ծ. 3: — Աղեքսանդրի գտած մեհենագիր արձանագիրն (Գ, 42, 34 եւն) է ըստ Հ. "...Աեանդրուսիս աշխարհակալ՝ նախ էշե-եցէը-ՏՀ աշխարհիս աստուծոյ Ս-ր-պե-յնուիրեալ կանգնեցի:" Յոյնն աղաւաղ է (A: Σεσύγχωσις τῷ προστάτῃ [cod. το προφανῆ] τοῦ κόσμου ἀνέθηκε.) բայց V համաձայն է հայոյն գոնէ մասամբ. Praesuli mundi totius deo Serapi consecrat). — Սոյն գիծ Աղեքսանդրի տուած երկար պատգամը (ԳԳ) չափական է յոյնին մէջ: Կարեւորն հոս այն է՝ որ հինգ բնագրի հետք ունի հոս հայն, այնպէս որ 44, 33—45, 6 էին-ՐՒ-Ն է նախընթացին (միայն աւելի

=A, միւսը՝ B)։ Տես վերը՝ էջ 213։ Իսկ վերջին կտորին, այսինքն՝ Սարապիս անուան բառախաղին վրայ՝ տես վերը՝ 186։ — Հոմերոսի կտորին վրայ (ՂԴ, 45, 27 եւն)՝ տես էջ 29։ Այս հատուածին հետ կը լմննայ նաեւ BC բնագրաց պակասը, որոնք քիչ ընդհատութեամբ Ղ, 42, 28 — ՂԴ, 46, 3 կտորը չունին, եւ ի մանուածոյ այս Հոմերոսի կտորը։ BC այս կտորներուն տեղ համառօտ կտորով մը միայն կը շատանան, եւ որ զարմանալի եղանակաւ հայ բնագրին հինգերորդ կտորին (44, 33—45, 6) բառական նման, այնպէս որ կարծես AB խմբագրութեանց ձուլածոն ունէր հայն իր առջեւ։ — Վերջապէս ՂԷ կտորէն բառական մաս մը (47, 8—20) BC շատ համառօտիւ միայն ունին։ Նմանապէս AV ունին միայն վերջին դիտողութիւնը (47, 30 եւ 31) թէ Աղեքսանդր գունդն առնելով սկսաւ Ասորիք արշաւել։

Ամէն եռքը կու գան Ծուրայոց պարսպաց մէջ փակուիլն ու թղթակցութիւնն եւն։ Ա-ոնք մանրամասն համեմատութեամբ դրինք վերը՝ խորենացւոյ փոխառութեանց առթիւ։ (Հմմտ. վերը՝ էջ 60—63։) Ծուրայոց պատմութիւնը կը փակի առ այժմ երկու նոր հատուած ալ աւելցուելով (ճԱ—ճԲ։) Առաջինը կը պատմէ Ծուրայոց թրքթաբերայ տանջուիլն, իր տեսած երազը եւ Սատիրոսի մեկնութիւնը. (Հմմտ. նաեւ այս կտորներէն մի քանին՝ յէջն 141, Ծ. 3 եւ 186) իսկ երկրորդը՝ Ծուրայ առումն ու Աղեքսանդրի արշաւելն ի "Ծուրաստան." (Հմմտ. ասոր վրայ՝ էջ 195։)

5. (I, 36—42=ճԳ—ճԺԹ։) Այս մասն է Աղեքսանդրի եւ Դարեհի կռուոց առաջին մասը։ Բնագիրը սովորաբար համեմատ է A ն բնագրաց. այսպէս չունին BC ի մանուածոյ ճԺԴ հատուածը։ Ասոր փոխարէն A բնագրէն թուղթ մը պակսած է (ճԺԼ եւն։)

ճԳ, 49, 31 եւ այլուր "աթոռակից արեգականն աստուծոյ Միհրէ-ոյ" (Μίθρα.) այս կտորը

լոկ AV ունին, որ "արեգական„ առումբիւնը չունին հոս: Դարեհի դեսպանաց աղաչանքն՝ որ չարամահ չընէ զիրենք Աղեքսանդր "Ծուրացւոց նախանձեալ՝ որ ի խաչ հանին զդեսպանսն քո. զայդ մի ուսուցաներ ամենայն աշխարհի„ (ճե, 51, 22—24) չունին ABCV: Ամբողջ այս հատուածը V համառօտած է: — ճԸ, 54, 14 եւն "Եւ Աղեքսանդրի զգօրականան առեալ զամենայն, եւ զԱսորիս զընաւ հնազանդեալ՝ անցանէր գնայր յԱսիա:„ Այս խօսքն լոկ բատ A է. (հոս տպագրութեան մէջ սխալմամբ է "եւ զԱսորիս Ե- զընաւ հնազանդեալն անցանէր„ եւն: — ճժ, 55, 12 Դարեհի նախարարաց գրած թղթին սկիզբը "Վշտասպ եւ Սպանդիատար„ անուանքն բատ AV բնագրաց են միայն (A: Ὑδάσπης καὶ Σπίγχθηρ [Σπινθηρ] V: Hystaspes et Spinther.) BC անուն չունին հոս: Այս կտորին (55, 16) "Իշն արս երկաթով եւ անդմայիւք կապեալս„ լոկ AV ունին. (A թիւ մը չունի հոս. Ἄνδρας σιδήρῳ καὶ χόραξι δεδεμένους, V "Հինգ„ կ'ըսէ:) — Դարեհի պատասխանն առ Վշտասպ (ճժԱ) շատ պլատ է հայոյն մէջ, բայց կարելի է վերակազմել մասամբ բատ A եւ մասամբ բատ B բնագրայ: Օրինակի աղագաւ (55, 32) "Զիմ թագաւորութիւնս յամօթ արարիք՝ պապծաս տալով առն աւազակի„ խօսքն աւելի բատ B է (πρόφασιν δίδοτε, A: ἄνεσιν δεδωκότες) — "Պինդարոս„ գետ (ճժԲ, 56, 2) գրչի սխալ կ'երեւայ. յոյնն է τῷ Πινάρῳ (A սխալմամբ՝ Τινάργῳ, BC: Πιναρίῳ) Այս կտորին մէջ եղած Դարեհի թուղթն առ Աղեքսանդր՝ պանէ սկիզբները (56, 6 "Քեզ„ — 17 "Ինոգանէ.„ համա. նաեւ 56, 24—26) բատ A է, ուր BC քիչ մ'այլազգ ունին, V հոս համառօտութեան օրինակ կրնայ ըլլալ: Ասոր հակառակ ճԺԳ հատուածին մէջ BC երկար են: Այլ հ=AV է այս տեղ, որ Պալիսթենեայ գեղեցկագոյն կտորներէն է, եւ է նկարագիր առաջին ճակատամարտին Դարեհի: Այս

նկարագրութեան երկրորդ մասը (ՃԺԳ) չունին BC, այլ լոկ AV (վերջինս համառօտ:) BC կը սկսին 57, 29 "Որ եւ աստանօր„ տեղէն. իսկ ի սկզբան նկարագրութեան երկայն բարակ կը տառապրեն Դաբեհի զօրութիւնը, Աղեքսանդրի Կիլիկեան Տարսոն անցնելով Տարսոն գալն, Կիւդնոսի մէջ լուացուելով հիւանդանալը եւն: Այս ամէնն ունին AV՝, բայց յետոյ (II, 8=ՃԾԴ ձեն) ուր BC նոյնը կը կրկնեն երկրորդ անգամ: — ՃԺԶ, այսինքն՝ Աղեքսանդրի հոս գԴարեհ հալածելու կտորը՝ տես էջ 48—49: Այս կտորէն վերջը (59, 2) A բնագրէն ընդ՝ մ՚ինչև ըլլալով՝ պակաս է: — Դարեհի երկրորդ արշաւանաց պատրաստութիւնը (ՃԺԸ) հայոյն մէջ նոյն է V ի հետ. BC երկայն բարակ գնդերու զօրութեան թուերը կը նշանակեն: — Ի վերջոյ Աղեքսանդր փոքր նամակ մը գրէ առ "Սկամանդրոս:„ V իսկ միշտ նամակի ձեւով չէ հոս. ABC: Κάσσανδρος կը գրեն այս անունն բուս M ի. այլ բուն ձեռագրին մէջ էր Χαμάνδρῳ տրականը, ուսti եւ հայը այնպէս տեսեր է եւ գարուն:

6. (I, 42—57=ՃԻ—ՃԼԴ:) Այս մասը կը պատմէ Աղեքսանդրի Յունիացւոց, Թեբայեցւոց եւն հետ ունեցած կռիւները: A թուղթ պակսելով չունի սկիզբները եւ հազիւ ՃԻԴ տատածէն կը սկսի: Յաջորդ (ՃԻԵ) կտորէն կը սկսի մեծ տարբերութիւն մը, վասն զի սկսեալ (I, 45=ՃԻԵ) մինչեւ երկրորդ գրոց սկիզբները (II, 6=ՃԼԹ) չունին հոս BC, որ նոյնները այլուր կը պատմեն եւ տեղ տեղ ալ այլազգ: Չէ աստ=AV:

ՃԻ, 59, 33 "կերպասն„ անուանակատմամբ՝ տես 195—6: — Յաջորդ (ՃԻԲ) հատած մէջ՝ եբուրի յիշատակութենէ եռքը՝ V ոտանաւոր մը կը յաւելու: Սկամանդրոսի վրայէն ցատկելը՝ տես էջ 25: Հոս գետին անունը BCV ունին, բայց ինչ ինչ բան լոկ B, զոր օր "զվահան Իանդեայ ընդ՚Ինդիացւոն„ խօսքին մէջ B միայն կ՚ըսէ τὸ ἑπταβόειον: "Իանդաս„ անունը չունի եւ ոչ մէկը: — Այս տեղ (61,

1—63, 6) բոլոր հայ ընդարձակ օրինակաց մէջ պակաս է, որով չկան հայոյն մէջ Աղեքսանդրի Արդեբա, Ոզինթոս եւն արշաւելն, բանակին մէջ կերակրոյ պակասելով՝ ձիեր ուտելն եւն։ Համմա. վերը՝ էջ 140 եւ 176, թ. 6 եւ ծ. 4։ — Յաջորդ կտորէն սկսեալ (ՃԻԵ) չունին BC, այլ լոկ AV։ Հոս (63, 11) կ'ըսուի թէ Աղեքսանդր "եկն յԱկրաֆանիկացիս.„ A կ'ըսէ ἐπὶ τοῦ Ἀχραγαντινοῦ, V: Agragantum. այլ լատինականին ուրիշ երկու ձեռագիրք Tragacinthes կամ Traganes կը գրեն, եւ M կ'առաջարկէ ուղղել Tegyra, քանի որում կարելի է որ, կ'ըսէ, յոյնն բլուր նախնաբար ἐπὶ τοῦ Τεγύρας μαντείου. Բայց Հ արդէն հինգերորդ դարուն այլազգ տեսեր էր, այսինքն՝ համեմատ այժմու AV բնագրաց։ Իսկ "Ամբծախօս„ (63, 13 եւն) տես՝ էջ 178, ծ. 1։ "Եղիւրէացւոց„ յոյնը "Լիւրացւոց.„ (Λυδῶν.)

Ամբողջ ՃԻԶ—ՃԻԷ հատածները մանրամասն համեմատութեամբ տես՝ էջ 63—69։ — Կը յաջորդէ Իամենեայ նուագը։ "Ի ձեռն այլոց Համուրեան„ խօսքն (65, 15) եւ նուագին վերնագրութիւնն՝ տես էջ 195 եւ էջ 99։ Իամենեայ այս երգն թէպէտ համեմատ է A բնագրին, բայց վերջինս այնպէս աղաւաղ է որ "առանց ուրիշ ձեռագրաց վերականգնել անհնար է.„ ինչպէս M կը վկայէ։ Նաեւ սկիզբն A այլազգ կը սկսի, իսկ Հ ալ անհամատաղաւաղութեան կոյտ մ'եղած է։ Իսկ V շատ կարճ կարեր է՝ դրեւով ի վերջոյ՝ ի թէ Իամենիոս շատ մը դիցաբանական վէպեր աւելցուց իւր երգին մէջ (Addedat et fabulas, quaecumque Thebanae sunt etc.) Ուրիշ բախտի չեն արժանացած նաեւ յաջորդ կտորները (ՃԼԱ—ՃԼԲ), որ Աղեքսանդրի պատմախանն է առ Իամենիոս եւ նկարագրութիւն քանդման Թեբացւոց՝ դարձեալ չափական, եւ նոյնպէս աղաւաղ A եւ Հ բնագրաց մէջ։ Այս մասերուն այլեւայլ կտորները յիշեցինք շատ անգամ։ Վերջինը (ՃԼԲ) ամենեւին չունի V բնագիրը։ — ՃԼԳ

եւ ՃԼԴ կը պատմեն Խմբ մեանց խաղերը, որոնց մէջ յաղթող բլլալով թեբայեցի մը խնդրեց Աղեքսանդրէ չինել զթեբաս, որ եւ եղաւ: Համմ. վերը՝ էջ 31. իսկ այս մասին վերջաւորութեան վրայ (73, 24 եւն) տես 6, 13 եւ 93: Այս տեղ կը լմննայ առաջին գիրքը:

7. (II, 1—6=ՃԼԵ—ՃԼԹ:) Այս ամբողջ հատուածը, որ Աղեքսանդրի Աթենացւոց հետ ունեցած խնդիրը կը պատմէ, չունին հոս BC, այլ լոկ AV:

ՃԻՀԴ ՃԼԵ Հատուածով կը սկսին AV "երկրորդ գիրքը" կալխմեներէն: — ՃԼԷ, 75, 29 "եանաիկին գրեմ ձեզ . . . համառօտ ասեմ զլուխն" խօսքը՝ տես էջ 193, նոյնպէս նաեւ (76, 16) "առաքեցի զՊրոտեոյ զմեր" կատրին վրայ՝ էջ 196: — ՃԼԹ, 76, 24 պատմութեան մէջ քիչ մը տարբերութիւն կայ: Ըստ Համենայնիք առին Աղեքսանդրի թուղթը եւ "էրէցքն է նեբէոյ՝ ոչ առնեմք, եւ առաքեցին". ուստի նոյն թուղթը յետս խաւրեցին: A լոկ կ'ըսէ οἱ δὲ ἀντέγραφον. „Οὐ ποιοῦμεν." (Արարին պատասխանի. "Ոչ առնեմք:") — ՃԽԱ, 78, 1 "շէիպ-ըռս, կ'ըսէ Դեմոսթէս, զժողովոյս մերոյ զմիջնաժին անդ կացոյց զօրավար:" A այս անունը չունի, այլ Κιθάωντα[M: Κηφισοφῶτα?] կ'ըսէ. իսկ V անուն չունի հոս, եւ ընդհանրապէս շատ աւելի ընդարձակ է այս տեղ: Այս կատրիս մէջ եւ թէ յետոյ (80, 1 եւն) Քսերքսէսի վրայ եղած յիշատակութեանց քիչ մը փոփոխութիւն կրած բլլալը՝ տես էջ 191: — ՃԽԲ, 79, 7 "իսկ Դեմոսթենէս յոտն կացեալ ե- -ին-բի-ըն-մբ յե-ին ի-րոյ զբ-զա-մ-մբ-ին ին-ջոյին պ-պ-բե-ց-ե-լ առաց ոյ-պէ-." փետագիր կատրները չունին AV: Այս կատրիս 79, 21—26 մասը լոկ == A: — ՃԽԳ, 81, 5 "գովութիւն եղեւ -մֆի-փին-ց-ց" համեմատ է լոկ V բնագրին (acclamatio protinus nimia Amphictyonum erat.) A "Աթենացւոց" կ'ըսէ. (πολὺς ἔπαινος παρ᾽ Ἀθηναίοις ἐγένετο.) — ՃԽԴ,

81, 16 եւն անիմաստ եւ խառնակ եղած է հայն՝ քանի մը բառ դուրս ինկալով: Արդեամբք ալ AV հոս քանի մը տող աւելի ունին: Այս տեղ նաեւ ապաշրական սխալ բաժանում եղած է հայ բնագրի մէկ երկու նախադասութեանց մէջ: Միայն V ունի 82, 18—21 կտորը "Եւ թէ զոր կամի, տայ. թէ յորեան պահանջէ, ունի տալ առ ի յապեցուցանել. ոսկի կամի ի հարկս, առնու.„ զոր կ'ըսէ Դեմոսթենէս Եգիպտոսի համար: Ըստ 83, 1 Աթենացւոց հրեշտակք գնացին ի Պղատիա եւ տուին Աղեքսանդրի "գվարկ յանձնակալութեան թագաւորութեանն„. AV միայն "գհրամանան„ մատուցին՝ կ'ըսեն. (*A*: τὰ ψηφίσματα, V: mandata.) — ՃԽԷ, 85, 3 կտորն այնպէս անիմաստ գտեր է հայն. համմ. վերը՝ էջ 215: — ՃԽԸ Աղեքսանդրի նամակն առ Լակեդեմոնացիս շատ աղաւաղած է հայոյն մէջ. իսկ V նամակի ձեւով չէ, այլ արձակ: — ՃԽԹ, 85, 21 եւն Լակեդեմոնացիք, կ'ըսէ, այնպէս ուժգին յարձակումն ըրին, "մինչեւ որ ի պարսպին զինեալք էին՝ ի վայր անկանել. եւ զայն որ ի նաւուն՝ հրկէզս առնել. եւ հուրբ այրեցեալ նաւէն, որ ճնայեալքն եղեն„ եւն: Այսպէս "Եւ հուրբ այրեցեալ նաւքն„ խօսքն օտարօտի է: AV այստեղ կատր մը կը յաւելուն, այսինքն՝ թէ երբ Լակեդեմոնացիք սպաշեցին ներել՝ Աղեքսանդր փոքրիկ յանդիմանութիւն մը տուաւ անոնց:

8. II, 7—13=ՃԾ—ՃՀԴ:) Այս մասը կը պատմէ Աղեքսանդրի արշաւելը Դարեհի վրայ շատ մը մանրամասնութեամբ մինչեւ այն տեղ ուր Աղեքսանդր ծպտեալ դես-

*պան գնաց Դարեհի: Հ ընդհանրապէս =*AV, *զոր օր. ճծթ հատածն ունին միայն* ՀA. *բայց նաեւ տեղ տեղ միաբան է աւելի* BC *ընագրաց:*

ճ'ծ *հատած ով կը միանան* ABCV *բնագիրք։ Այն հատած իս մէկ կտորը* (86, 10 "*մի անգամնեալով*" — 86, 14 "*ըմբռնեալ լինուք*") *չունի* A, *այլ* BC. *իսկ* 86, 21 "*Զայս Դարեհի ասացեալ*" *ունի միայն* V. — **ճ'ծԱ**, 86, 22 "*Ոքսիդարկէս*" *անունը* = BC: *Ὀξυδέρκης, այլ* A: *Ὀξυάθρης,* V: Oxyathrus. — **ճ'ծԲ**, 87, 16 "*զի ազինք շատ են քո*" *լոկ* C *ունի* (*ἔστι γὰρ ὑπὸ τὴν χεῖρα σου ἔθνη πολλά.*) *բայց ատի լաւ եւս է Հ., երբ Դարեհի հպատակ ազգաց կարգին մէջ "Լիբէացւոց" կ'բսէ քան* A *որ καὶ τὴν Ἰλλυρίαν կ'բսէ. V չունի այս անունն եւ ոչ* BC. — **ճ'ծԳ**, 87, 53 *կը յիշուի Սկիւթիոյ մէջ "գետ մի որ կոչի Ոկէանոս։" Այսպէս ալ ունին AB: Ὠκεανὸν, զոր* M *կ'առաջարկէ Κύδνον* (Կիւդնոս) *կարդալ։ Ուրեմն հայն արդէն ե դարու տեսեր է այն անյարմար անունը։ Բայց Դարեհի դատեր "Գաֆիփարատա" անունը գրի սխալ մըն է* (**ճ'ծԵ**, 88, 21 *եւ* **ճ'ծԷ**, 89, 20.) AC *միայն ունին այս անունը.* (*A: Δαδιφάρταν,* C: *Δαδηφάρταν.*)

ճ'ծԷ, 89, 16 *տես վերը՝ էջ* 198։ — **ճ'ծԸ** *կտորին ի սկզբան եղած յաւելուածն՝ ուր կը յիշէ թարգմանիչը ծաղկաւէտ լերինքն Անգղայ, յիշեցինք. տես վերը՝* 43, 78—79 *եւ* 187, **ծ**. 3: *Մնա դնելու է որ նաեւ այս խօսքին մէջ* (89, 29. "*գնաց շատ աւուրս ընդ անջրդի տեղիս եւ ընդ խորաձոր օձոտս եւ ընդ Արիակէ.*") *հայոյն սեպհական է "օձաձուտ" բառը, որ նշանակութիւն կրնայ ունենալ.* V *եւ ոչ "Արիակէ" անունն ունի.* (per deserta regonis emensus est.) *այլ* ABC *ունին* (*διὰ τῆς Ἀρειανῆς*), *բայց "Արիանէ" ձեւով։*

Կարեւորագոյն է յաջորդ (**ճ'ծԹ**) *հատածը։ Հոս կ'բսուի թէ մեծ գետ են Դկղաթ եւ Արածանի, որոնք նեղոս կը թափին. վասն երբ նեղոս*

կը զեղուս, սառնք թափուր կ'ըլլան, եւ երբ սառնք կը զեղուն՝ նեղոս կը նուազի։ Այս կտորը ունի միայն A. զոր M կը կարծէր թէ ի սկզբան անդ A բնագրի լուսանցքին վրայ գտեր էր այս անհեթեթ կտորը։ Զխարդ եւ իղէ՝ Հայն արդէն եւ դարուն գտեր է սոյն կտորն իւր բնագրին մէջ։ Հայոյն ըսելը նեղոսի համար՝ թէ "աշխարհաբոյծ" է, չունի հոս A. ("Դկղաթ" = Τίγρις.) — ՃԿԲ, 91, 16 ծպտեալ պարսիկ մը, կ'ըսէ, զարկաւ Ալեքսանդրի թագն եւ "ջախեաց ը֊ղ֊ա֊ր֊ի նորա". այսպէս է նաեւ A (τὴν χορυφήν.) իսկ B անհեթեթութեամբ "գլուխ" կ'ըսէ (τὴν κεφαλήν.) Այս հատածին վերջն (91, 33) եւ այլուր ալ կը գործածուի "Ս֊ան֊դ֊ր֊ն անց մնաց" եւն անունը փխ. "Ալեքսանդր", ինչպէս որ յոյնը միշտ Ἀλέξανδρος կ'ըսէ։ Այս աղաւաղ "Ադանդար" անունը չեմ գիտեր ե՛րբ մտած է հայ բնագրին մէջ։ — ՃԿԳ, 92, 10 "Ա՛ռ այդմ շնորհակալ եմ." ընտանեկան բացատրութիւնը չունին ABCV. — ՃԿԵ, 92, 30 "Անկուբանի" կտորը տես վերը՝ էջ 198։ — Ալեքսանդրի իւր սատրապաց գրած հրովարտակին մէջ (ՃԿԸ) հայը քանի մ'աւելի կտորներ ունի. զոր օր. այն՝ թէ ամէն սատկող անասնոց կաշին Անտիոք պիտի խաւրուի (94, 10) եւ բացի երեք հազար ուղտերէն (94, 15) հրաման կը տրուի գործել նաեւ "այլ եւս երից հազարաց ուղտուցն՝ որ են յԱնտիոք." որով 6000 կ'ըլլայ ուղտուց թիւը։ — Գարեհի նախատրին "Նոտարեսայ" անունը (ՃԿԸ, 94, 24) չունին BCV, այլ ւոկ A եւ այն ալ՝ այլապէս. (A: Οἰμητάδης կ'ըսէ։) Նոյն կտորին մէջ "կովսարէս" անունն ալ գրի սխալներով աղաւաղած է. A: Κωμάρξης (կոմմարքսէս) կ'ըսէ. հայոյն մէջ Ս եւ Մ դիւրաւ կրնան շփոթուիլ։ Ասոր կից "Աննիաս" անունն ալ "Նոնիաս" կը կարդայ A (Ναυίας), բայց քիչ մ'եառքը (94, 33) հայոյն "Միհրդատ" անունն ուղղագոյն է քան յունին τοῦ Θριδάτου (Թրիդատ) ըսելը, ինչ-

պէս Θρ տառերը կը ցուցընեն: «Պիտակաց այլ» անուան վրայ (ՃԿԹ, 95, 3) տես վերը՝ էջ 198: — Վերջին կտորին մէջ Դարեհ կը գրէ՝ թէ (95, 9) «Հրամայեցի այնոցիկ որ ի կո՝ գալ.» A որ միայն ունի այն նախադասութիւնն, ուրիշ բան կ'ըսէ. (προσέταξεν δὲ καὶ τοῖς περὶ Κοβάρζην ὁδεύειν χτλ. այսինքն՝ «Հրամայեաց այնոյիկ՝ որ ղկոբարզեսա էին՝ յուղի անկանել» եւն:) — ՃՀԳ Հատածին վրայ, որ Աղեքսանդրի այծերու եղջերայց վրայ լոյս կապելով եւն պարսիկները վախցընելը կը պատմէ, խօսեցանք արդէն. տես վերը՝ էջ 81—82 եւ 167—168: — Յաջորդ կտորը (ՃՀԴ) կը նկարագրէ Աղեքսանդրի երազը, որով յորդորուեցաւ անձամբ դեսպան երթալ Դարեհի:

9. (II, 14—22=ՃՀԵ—ՄԸ:) Այս մասը կը պատմէ Աղեքսանդրի ծպտեալ դեսպան ըլլալը, Դարեհի վերջնականապէս յաղթելն ու տիրելն Ասիոյ եւն: Հ ընդհանրապէս = ABCV, բայց շատ տեղ ուրոյն ընթերցուածներ ունի եւ կարեւոր կտորներ ալ միայն = A, զոր օր. ՃՂԹ հատածին վերջերը՝ գրեթէ երկու ամբողջ էջ. եւն:

ՃՀԵ, 97, 26 «Մեղդէոս» անուներ գրի սխալ մ'ունի գանէ սկիզբն. (յունարէնն է Εὔμηλος, V նախ Eumedus, այլ յետոյ՝ Eumelus:) Երկու վերնագրաց վրայ (97, 24 եւ 98, 1) տես վերը՝ էջ 99: — ՃՀԶ, 98, 7 Աղեքսանդր ծպտեալ «հեծեալ ի ձի» գնաց առ Դարեհ. այսպէս ալ V, բայց ABC անճահ եղանակաւ «ցլապլուխ ձին» կը դնեն հոս: — ՃՀԻ հատածին վերջը Դարեհի զգեստուց ստորագրութեան տեղը շատ այլեւայլութիւն կայ այլեւայլ բնագրաց եւ նաեւ հայոյն մէջ, ուր կայ նաեւ «սեպաստանոն» խնդրական բառը. (տես վերը՝ էջ 207 ծ.:) — Յաջորդ (ՃՀԹ) կտորը, որ Դարեհի Աղեքսանդրի ըրած խնջոյքը կը նկարագրէ, կարեւոր է այնու որ հայը բազմութիւն մ'անուանց կը դնէ ամենայն որ ներկայ էին հոն: BCV չունին այս-

պիսի անուանց (100, 4—13) հետքն իսկ, այլ ըստ A. բայց թէ Հ եւ թէ A շատ աղաւաղած եւ յատճախ աննման են իրարու: Նախ, կ'ըսէ Հ, բազմեցաւ Դարեհ, ապա իւր եղբայրը՝ "Ոքսիդարկէս„ (A: Ὀξυάθρης), "երրորդ՝ Ովէոս նախապար Ոքսիդարկեայ (A կ'ըսէ՝ τρίτος δὲ ὁ σατράπης Ὀξυδράχης[αν], ապա Ա-դո-լիդե- որ ի վերայ Շուշայ (A աղաւաղ՝ εἶτα πάλιν Δουρίτης ὁ ἐχπισσύσης. Հոս վերջին աղաւաղ բառին ՄՀ ἐπὶ եւ Σουσα բառերը կը ճանչցուին, իսկ Δουρίτης Հայերէնի "Ա-դո-լիդե„ անուան վերջին մասին հետ նոյն է.) եւ Փա-ղա-դե- (A: Φαλάρτης) եւ զինի նորա Միհրդաս (A: Μιθριάδης ἕκτος κατεκλίθη), անդէն բազմեցաւ եւ Տրդաս (A: Γεδιδάνης τοξοτῶν πρῶτος = աղեղնաւորացն պետ), ապա կանդաւղէս Եղո-վղա-ց-ց Նաֆա-ւրն եւ Պա-լիա-դէս իշխան (Κανδαύλης ὁ νυκτίχωρος [= "գիշերերկրեայն„] ἔχειτο, Μένωπος ἐπανέχειτο Αἰθιόπων ἄναξ πολυάρης, ուրեմն ըստ յունին կանդաւղէս այլ անձ է հոս եւ այլ Եթովպացւոց թագաւորն, որոնց մէջ մտած է "Մենոպոս„ անուն մ'ալ. վերջինը՝ πολυάρης կը համեմատի հայոյն "պաւլիադրէս„ անուան.) յորս էր եւ Առնիփատաս (A: Ὀρνίφατος) եւ Դիմախոս (A: Ὀδιώνης, ուր հայն Ὀ սկզբնատառ մը չէ տեսած,) Կարդերոմիէդե- (A: Καρτερόφωτος) եւ Ադիդէս (A երկու անուն ունի հոս՝ Συναρίτης Δελεάχλιδες) եւն: — ՃՀԱ, 101, 12 "եւ ի կերպարանաց„ — "շրջից„ ունին միայն BC. հմմտ. վերը՝ էջ 203 ծ.: C շատ երկայն կը պատմէ այս դէպքը. V համառօտ: Այս փախչելու դիպաց առթիւ բառածը (102, 6)՝ թէ "գիշեր էր խոր խաւար յԱլոմպեսին„ ունի միայն C (καὶ σκότος κατ' Ὀλύμπου πρὸς ὄρθρον:) Այս տեղւոյն յաջորդող տողերը (102, 7—14) շատ խառնակ վիճակի մէջ են: — ՃՀԲ, 103, 15 այն խօսքը թէ Աղեքսանդր իւր զօրաց մէջ էր "որպէս

Արամազդ յերկնի„ լոկ A ունի: Այլք հոս իրարմէ տարբեր են. մանաւանդ Աղեքսանդրի քաջալերական խօսակցութիւնը հայր քիչ մ'աւելի ճախութեամբ կը պատմէ եւ է տեղ տեղ = L. — ՃՀԷ հատածին պատերազմի ատորագրութեան մէջ հայոյն շատ ճոխ բլլալը՝ տես վերը էջ 190. ինչպէս նաեւ յիշեցինք յաջորդ կատներէն քանի մ'այսպիսի ճոխ կատներ (ՃՀԹ, 105, 20—25, 106, 8—9 եւ 10—14 եւն):

ՃՂ հատածին մէջ, ուր Դարեհ աղերսանոց թուղթ կ'ուղղէ առ Աղեքսանդր, հայր տեղ տեղ չէ նման A բնագրին, որ նաեւ աղաւաղեալ է տեղ տեղ· զոր օր· (106, 25) Քսերքսէսի համար ըսելը թէ "մեծ ցանկութիւն ունէր յԵլլադա զօրս երթալ„ միայն է BC բնագրոց (μέγαν ἔρωτα ἔσχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα στρατεύσασθαι, ուր A է μεγάλως ἔρωτα ἔσχεν εἰς τὴν ἐλπίδα, որ կապ չունի:) Հայոյն սեպհական է Դարեհի խոստման այս խօսքը (107, 2) "խոստանամ ցուցանել քեզ զդանձն որ ի Մինա գաւառին է եւ ի Շ"շ„ եւն: "Մինա„ անուան տեղ A: ἐν Μυνυάδι կ'ըսէ, B: ἐν Μηδίᾳ. CL: ἐν Μυσιάδι. V չունի անուն: Համմ. էջ 154, ծ· 4: — ՃՂԱ, 107, 31 Աղեքսանդր հրամայեց Դարեհի դեսպանաց՝ պատմել Դարեհի իւր խօսքերը· "բայց, կը յաւելու, թուղթ ոչ գրեաց:„ Այս կէտը չունին AC, այլ միայն B. — ՃՂԲ հատածն է նկարագրութիւն կործանման Քսերքսէսի արքունեաց եւ Կիւրոսի գերեզմանին նկարագրութիւնը: V յամենայնի նոյն է հայոյն հետ, մինչդեռ ABC կը յիշեն նախ "զգեղեզման նաբոնասարայ, որ կոչի յունարէն նաբուքոդոնոսոր· (εἶδε καὶ τὸν Ναβονασάρου [L ունի պայս] τάφον τοῦ κεκλημένου Ναβουχοδονόσωρ κατὰ τὴν Ἑλλάδοι φωνήν.) եւ զնուէրս (ἀναθήματα) Հրէից որ անդն էին:„ Հայը (եւ V) շատ աւելի լաւ է հոս· բայց դժբախտաբար ճշդիւ հոս է

11 տող պակասը հայ ձեռագրին, զոր յիշեցինք այլուր. հմմտ. վերը՝ էջ 141, 162, ծ. 4 եւն։ Աղեքսանդրի հրամանը՝ տալու "եղինս իւրաքանչիւր ումեք մեն վեց„, ունին միայն AC (βόας ἑκάστῳ ἓξ.) Հոս (109, 15) կասբիական աշխարհին "անասնիկ„ կոչուելուն վրայ՝ տես էջ 188. իսկ (109, 17) իւրաքանչիւր "առն հարստի„ տրուելիք դրամին վրայ՝ էջ 192։ Յաջորդ խօսքին մէջ (109, 22), ուր Դարեհ կը խոստանայ Պովրոսի "եւ զայնս որ ի Շուշ հարճքն են հարիւր եւ ութսուն„ եւ գիւղեր, BC չունին ոչ Շուշայ յիշատակութիւնն եւ ոչ հարճերու թիւը. V համեմատ հայոյն 180 կը դնէ հարճերը, բայց Շուշ չի յիշեր. միայն A բնագրի մէջ Շուշի աղաւաղութիւնը կարելի է նշմարել, բայց հարճերու թիւը A կը դնէ 108. (A է. καὶ τὰς ἐνούσας [ἐν եւ Σουσα հոս կը զանազանուին] τούτοις παλλακὰς ρη΄.) — ՃԿԴ, 110, 3—5 Թալիշ եւ Գիլան անուանց կտորին վրայ՝ տես վերը էջ 187։ Հոս (109, 31—110, 5) "բայց ոչ կարճեաց„ կտորէն մինչ "մտանել„ միայն AV ունին. BC պակաս են հոս։ Իսկ "Գիատանեայ„ ներքինւոյ (110, 6) անունը չունի A, այլ միայն V, որ Bazanus կ'անուանէ։ "Առիվարդանայ„ (տես էջ 189) "զեղխեալ մեռեալնաս„ կոչուիլը՝ տես վերը էջ 199, եւ սոնց համար "բերին ի վրայ նորա սրաւորեալ զձեռս„ բառածը՝ էջ 192, ինչպէս նաեւ "սրով իւրեանց վնեցին„ խօսքը՝ էջ 204, ծ. 1։

ՃՂԶ հատած ին մէջ՝ որ կը պատմէ Աղեքսանդրի ողբն՝ երբ կխտամա հդտաւ զԴարեհ, երկար խօսք մը կը դրուի Աղեքսանդրի բերանը. այս խօսքէն մաս մը (112, 1 "քանզի քեզ„ — 112, 12 "պանծայ„) չունին BCV. միայն A ունէր, զոր չէ հրատարակած M (որ A բնագրին համար կ'ըսէ A . . . pluribus etiam verbis haec persequitur.) Դարեհի ալ այս առթիւ խօսած ին վերջին մասը (112, 25 "բայց տես„ — 113, 14) շատ աւելի ճոխ եւ բնդարձակ է հայոյն

քան ABC բնագրոց մէջ։ — ՃՂԸ, 113, 18 Աղեքսանդր հրամայեց Դարեհի դին "ընծով բառնալ եւ թաղել։" Այս բառն է ուամկօրէն (ճշդիւ եւս՝ արաբերէն) "թափուր" որ դագաղ կը նշանակէ։ Բուսական հին աղաւաղութիւն մըն է այս, այնպէս որ նաեւ քիչ մ'ետքը (1։3, ։3) ուր Թ. 424 "ղէն" կ'ըսէ, ջրոս օրինակը կը կրկնեն "թապուր" բառը։ Ցոյնը հոս "զմարմինն" կ'ըսէ (AB տող մը պակաս են հոս՝ 113, 18. ուստի միայն C ունի՝ ἐκέλευσε τὸ σῶμα αὐτοῦ βαστάζεσθαι.) — ՃՂԹ հատածին սկիզբը, որ հրովարտակ մըն է Աղեքսանդրի առ ամենայն ազգս Պարսից, հայը քիչ մը փոխեր է. հմմտ. վերը՝ էջ 188։ Մտադրութեան արժանի է (114, 9) այն խօսքը՝ թէ "դեւկամ քաջ ինչ արար զիս հակառակ Պարսից յաղթութիւն տանել։" Այս տեղ A պարզ εὐδαιμονία (յաջողութիւն) կ'ըսէ։ Հայոյն աստուածեան կերպը Պարսից եւ Հայոց հեթանոսաց գաղափարաց համեմատ է։ Այս հրովարտակին շատ մասերը աղաւաղուած են յոյն բնագրին, ինչպէս նաեւ հայոյն մէջ (հմմտ. օրինակի աղագաւ՝ 115, 18 "զճանապարհս Պարսից զվաճառ առնել" խօսքը՝ էջ 192։) Վերջին մասը՝ զրեթէ երկու էջ՝ միայն A համեմատ է հ բնագրին (115, 21—117, 10). BC քիչ մը բան միայն ունին այս կտորէն։ Նոյնպէս Մ հատածը լոկ A ունի (= հ։) — Էջ 118, 5 վերնագրին վրայ՝ տես էջ 99—100։ — ՄԳ հատածին մէջ, ուր կը դրուի թուղթն Աղեքսանդրոս առ Սատափրա եւ Հոդոգունէ, կայ կտոր մը, զոր միայն L ունի (119, 31 "բայց բարիոք" — 120, 2 "ի տրտմութենէ.") ինչպէս ասոր ճիշդ նախընթացը (119, 17—28) հ ասելի = A էր, իսկ BC քիչ մը համառօտած։ Նամակիս վերջերը (զոր օր. 120, 11 եւն) հ աղաւաղ կ'երեւայ։ — ՄԵ, 121, 2—19 հատածին վրայ՝ տես վերը էջ 213։ — ՄԶ, 121, 20 Սատափրայ եւ Հոդոգունեայ առ Աղեքսանդր գրած նա-

մակը սպառած ատեն կը գրէ կալնթենէս՝ թէ Ա-
ղեքսանդր "քառն հրթռել չքառէն՝ անդէն ասաց
պատմել.„ եւ կը յաջորդէ նամակ մը։ BC ասոր
տեղ շատ աւելի լաւ կը գրեն՝ թէ "առեալ
զմուղմեան՝ գրեաց պատասխանի։„ Բայց Հ արդէն
հինգերորդ գարուն տեսած կ'երեւայնոյնպէս. (Al
կ'ըսէ հոս նոյնը. Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος μεταλαβὼν
εἶπεν.) BC այս նամակն ալ երկու երեք խօսքով
լմնցուցեր են, նոյնպէս MI (երկու տող) միայն A
ունի։ — Հոս (122, 14) երբ նամակը կը լմնայ,
AV կ'անցնին Հնդկական արշաւանաց եւ կը լմնայ
Բ գիրքն այս տողերով "զոհս մատուցեալ գաւա-
ռային աստուածոց՝ գնայր ի Հնդիկս, ուսեալ
զՊաւրոսէ թէ մարտակից օգնական գայ լինել Դա-
րեհի.„ (որ է Հ էջ 128, 27—31։) Այսպէս կը
լմնայ նաեւ V այս տեղ, որոնք կը սկսին Հազիւ III,
1 գլխով։

10. (II, 23—43=MP միայն։) Այս կարեւոր հա-
տուածը (էջ 122, 15—128, 27), որ Աղեքսանդրի նամակ
մըն է առ իւր մայրն ու Արիստոտէլ եւ իւր ճամբորդու-
թիւնը կը պատմէ առասպելախառն, չունին AV. այլ
միայն BCL. սակայն առնք՝ ի մանաւանդ C՝ բազմաթիւ
գլուխներ յաւելուած ունին ուրիշ դէպքեր պատմելով։

MP, 122, 16 "զգեաստ ամբարհաւաճ„. տես
վերը՝ էջ 193. նոյնպէս "Այծք„ եւ "կատիսան„ ա-
նուանք (123, 2—3)՝ էջ 189 եւ 196, եւ վերջապէս
"անտեսիսան„ անուան վրայ էջ 207 ծ.։ Էջ 123,
26 "բաս սայլից չրջանի„ (κατὰ τὴν ἅμαξαν τοῦ
πόλου)։ — Էջ 123, 24 C երկար՝ իբր ութ գլուխ՝
յաւելուած մ'ունի, որուն օտար ըլլալն՝ բաց յայլոց՝
յայտնի է նաեւ անով որ ցայս վայր ---ջն դէմ-
քով էր խօսքը, (վասն զի նամակը Աղեքսանդրի
բերնէն էր,) իսկ C ասկէ սկսեալ երրորդ դէմքի կը
փոխէ։ C կը պատմէ Աղեքսանդրի արշաւելն ի
Հրէաստան (II, 24), յԵգիպտոս՝ ուր պաղ ջրով
լողացուելով կը հիւանդանայ եւ Փիլիպպոսի դե-

պովը կ'առողջանայ (II, 25. Համմա. II, 8). Եգիպտացւոց Հնազանդին՝ երբ կը յիշեցընէ իւր Նեկտանեբայ ցեղէն բլլալը (II, 26,) արքունի դղեկին մէջ Նեկտանեբայ արձանը գտնելն, (II, 27), Աղեքսանդրիայի շինութիւնը (II, 28), անբնակ տեղեր արշաւելն եւ այլեւայլ հրէշներ տեսնելն, եւ "երեքօրեայ" լայնութեամբ գետը հասնիլն (II, 29) այս գետէն անցնիլն կամրուրջ մը շինելով Ἀμμοφόρος (աւազաբեր) անուամբ, վասն զի գետն երեք օր ջուր եւ երեք օր աւազ կը հոսէր (II, 30), տաս օրէն ամայի տեղ մը հասնիլն, ուր կը գտնէ Սեսոնքոսի արձանագրութիւնը, եւ ուր երեք օր կեցաւ (II, 31) եւն: — BC կը միանան եւ հայոյն հետ կը սկսին շարունակել "Եւ անտիպ առեալ" խօսքով (123, 24), բայց C՝ թէեւ նիւթով նոյն՝ բոլորովին ուրիշ ոճով թեանոյ կերպովն (այսպէս ամբողջ գլուխ մը՝ II, 33 = էջ 124, 17 եւն) եւ յետոյ գարձեալ յաւելուած ունի: "Սպետրիագա" անուան (125, 1) վրայ՝ տես վերը էջ 196, նոյնպէս "կանամինիտով" (124, 4) եւ "դանդակէս" (125, 4) բառերուն վրայ՝ էջ 207 ծ.: Նշանաւոր է այս խօսքը (125, 6) "տեսաք եւ լու՝ որպէս առ մեզ կրիայքդ են, ազգ էխէոպեսակ եւ խովաբար:" B այս լուերը կը համեմատէ "ցատկող գորտերու" հետ. (εἴδομεν δὲ ἐχεῖ φύλλας ὡς τοὺς παρ' ἡμῖν βατράχους πηδῶντας.) "Համակերայ" վրայ՝ տես վերը՝ էջ 217: — C այս ամէնը շատ տեղ այլայլած եւ ընդարձակած կը պատմէ, նաեւ երկար յաւելուածներով: Այսպէս (ըստ C) Աղեքսանդր 5 օր ճամբայ ընելով կը հասնի երկուսակիէ սիւնարձանայ "Հերակղեայ եւ Ջամիրամայ" (Համմա. III, 27 = ՄԾԸ եւն), կը բնակի Ջամիրամայ տան մէջ, ապա 13 օր կը ճամբորդէ այլեւայլ հրէշներ տեսնելով եւ վերջապէս դեռ եւս 10 օր անցնելով Ջանապհայց երկիրը՝ կը հասնի ծովափ մը (II, 34:) պաղալից ծովափնեայ երկիր մը գալով՝ կը տեսնէ ցամաքէն 6 ասպարէզ հեռու կղզի մը

"Բրաքմանաց:„ Եգիպտացիք նաւ մը կը շինեն իւր հրամանաւ եւ Փիլոն նախ կ'երթայ կզզին եւ յու- նախօս մարդիկ կը տեսնէ (Համմ. III, 17 = ՄԻՊ։) Ասկէ ետքը Հռո կը պատմէ C Բրաքմանաց հետ տեսնուիլն, զոր յետոյ ունին այլք՝ ինչպէս եւ Հ. որուն վրայ քիչ մ'ետքը։

BC կը միանան Հայոյն հետ՝ էջ 125, 29 "եւ անդուստ խաղացեալ։„ Այս մասերուն վրայ արդէն շատ անգամ խօսեցանք. այսպէս՝ 126, 2—16 կտորը մանրամասն համեմատութեամբ տես վերը՝ էջ 33—35. — անգլուխ, վեցոտնեայ, շնագլուխ եւն մարդկան վրայ (126, 30—127, 9) տես վերը՝ էջ 80—81. "գերերի„ յաղելու կտորը (127, 10—11)՝ էջ 83—84, եւ վերջապէս գրեթէ ամբողջ յաջորդ մասը (127, 14—128, 18) մանրամասն համեմա- տութեամբ՝ էջ 35—40։ Ինչպէս այս վերջին էջե- րուս մէջ շատ տեղ յիշեցուած է՝ C մէջ ընդ մէջ ուրիշ կտորներ հիւսած է հոս։ Օրինակի համար 127, 30 տեղէն ետքը կը դնէ Աղեքսանդրի ծովա- խորքն իջնալը տակառով, եւ ձկան մը բերնէն ցա- մաքնետուիլն, որմէ ետքը դաշտ մը գալով կամուրջ կը շինէ եւ քանդակել կու տայ արձանագիր մը հելլէն, պարսիկ եւ եգիպտական լեզուաւ։ "Եր- ջանկաց վայր„ մնալու կտորը (մանաւանդ՝ էջ 128, 6—8) C երկար խօսակցութեամբք եւ նկարագրու- թեամբք կը զարդարէ, իսկ բուն մնալու պատմու- թեան մէջ (128, 8 եւն.) ոչ միայն C, այլեւ BC աւելի ընդարձակ են քան Հ. այսպէս թէ "Անդրէաս„ անուն խոհակեր մը նոյն մթութեան մէջ գտնուած աղբեր ջրով կը լուայ ձուկ մ'որ կը կենդանանայ եւն։ — Նամակն՝ ինչպէս եւ այս հատածը կը լինայ B բնագրին մէջ՝ դոյզն տարբերութեամբ՝ Հայոյն հետ միաբան, որով եւ Բ գիրքը B բնագրի հա- մար։ Սակայն C դեռ շատ գլուխ ալ կը շարունակէ նոյնը։ — II, 41 կը պատմեն CL նոյն մթին տե- ղէն դուրս գալն, եւ տեսնելն որ բոլոր առածնին

մարգարիտ է եւն: Խոհարարը պատմելով իւր դէպքը՝ կը պատժուի, բայց չի յայտներ որ նոյն ջրէն բերեր է, զոր խոհարարը խմցընել կու տայ կալի անուն աղջկան: Աղեքսանդր նախանձելով նոյն աղջկան անմահութեան վրայ՝ կը մերժէ զանի, որ ծովադիցուհի կ'ըլլայ (Νηρεΐς), իսկ խոհակերը ծով ձգել կու տայ, որ նոյնպէս դիք (δαίμων) կ'ըլլայ եւ իւր բնակած տեղը Ἀνδρεαντικός կը կոչուի: Երկու թռչուն լծակով կառքի մը կապէ եւ յօդս կը վերանայ, բայց մարդադեմ թռչնէ մը կը խրատուի՝ երկիր դառնալ: (Հոս կը լմննայ Լի մէջ նամակը:) — II, 42 Մեղրահամ լիճ մը կը հանդի եւ լուսատուքար մ'ունեցող ձուկ մը կ'որսան. այս քարը գիշերները լոյս կու տար: Լճէն կանայք կ'ելլեն ու կ'երգեն. եւ վերջապէս կը հանդի նեռատաճիգ ձիամարդոց երկիրը եւ կռիւ կ'ըլլայ, ապա 16 օր կը ճամբորդեն՝ եւ բնակեալ երկիր կը հանդին: — II, 43 Կրկնութիւն նամակի մը, յորում նոյն բաները դարձեալ կը պատմուին, որ կայնն արդէն II, 23—42 գլուխներուն մէջ: — II, 44 Աղեքսանդր հնդկաց դէմ կ'արշաւէ եւ "Հեղիոսի" քաղաքին մէջ պատգամ կ'առնու իւր մահուան եւն. (Հմմտ. III, 17=ՄԻԳ) ապա անապատ մը կը հանդի, ուր գաճաճներ կը տեսնէ միոտանի եւ ոչխարագի եւն: Ասով կը փակի Բ գիրքը:

11. III, (1—15=ՄԺ—ՄԻԳ:) ՄԺ հատուածով, որ Աղեքսանդրի Պաւրոսի դէմ ըրած արշաւանքը կը պատմէ, կը սկսին միաբան ABCVՀ: Պաւրոսի եւ հնդկաց դէպքերէն ետքը՝ կու գայ Մերկիմաստուհիաց կտորը: Բնագիրք շատ այլեւայլութիւն ունին՝ մանաւանդ BC, զորոնք նշանակել աւելորդ էր: Միայն AV վերջէն կը յաւելուած քանի մը գլուխ ալ, զոր չունին BC—Հ:

ՄԺԳ, 132, 23 Աղեքսանդր զարմացաւ փղերուն վրայ, "քանզի տեսեալ զնորոգ եւ զքանչելի գործ գազանացն. զի ընդ մարդկան ունէին սովորութիւն կռուել եւ ոչ ընդ գազանս": A չունի

զայս. այլ նախ C, ապա BC. (սկիզբը C: Θεωρήσας γὰρ τὸ ξένον τῶν θηρίων ἐθαύμασεν. BC: ἀνθρώποις γὰρ εἶχεν ἔθος μάχεσθαι, οὐ θηρίοις.) Աղեքսանդրի առ Պաւրոս ծպտեալ երթալն (132, 26—34) չունի A, այլ BC, որոնք հարկաւ աւելի ընդարձակ են։ — ՄԾԻ, 133, 17—22 կտորը, որ զուարակագլուխ ձիուն պատերազմի մէջ իյնալը կը պատմէ, աւելի համեմատ է A բնագրին. իսկ C ընդարձակ յաւելուած մ'ունի, որուն մէջ դեռ եւս կը յիշուի "զուարկագլուխ ձին"։ — ՄԻՍ հատածն = B է. (C քանի մը տող յաւելուած)։ Հայոյն (135, 7) Մերկիմաստասիրաց համար ըսելը՝ թէ "է ՆԷՓՆոպոՆա բնակեալ էին" չէ յարմար. B "յանձաւս" կ'ըսէ (σπήλαια οἰκοῦντες)· իսկ A այս տեղ ընդարձակ յաւելուած մ'ունի, զոր չունին BCV Հ։ Ըստ A՝ Աղեքսանդր Հնդկաց ուրիշ երկիրներն ալ կ'առնու եւ Պաւսանիասի իշխանութեան տակ եղող Հնդիկները, եւ ամուր քաղաք մ'առած աւեն կեանքը վտանգի մէջ կ'իյնայ, որմէ կ'ազատեն պեւկեստէս եւ Պտղոմէոս։ — ՄԻԲ, որ Մերկիմաստասիրաց առ Աղեքսանդր գրած թուղթն է (135, 13—20), հոս չունի C, իսկ յաջորդը՝ Բրաքմանաց հետ տեսակցիլը՝ այլուր կը պատմէ (հմմտ. վերը՝ II, 35.) "Մերկիմաստասէր" անուան համար՝ հմմտ. էջ 82—83, նոյնպէս նաեւ "Մերկաւերտարկու" բառին համար՝ էջ 208, ծ. 1։ — ՄԻԳ, 136, 8 "եւ նա ասէ. մարդ" խօսքին կը կցէ A սա խօսքերը "Գարձեալ այլուամ ասաց" եւն. այսինքն՝ 136, 20 – 23, զոր BC Հ յետոյ ունին։ Բրաքմանին բառը (136, 25)՝ թէ "արեգակն ծագէ յահեկին կողմանէ յաջակողմն կոյս" միայն V ի հետ համեմատ է. (sol etiam oriens ex laevo dextorsum curriculum exsequatur.) իսկ յոյնը՝ "աջէն ձախ" կ'ըսէ. (ὁ ἥλιος τοῖς δεξιοῖς ἀνατέλλων τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ οὐρανοῦ περιπολεύει.) — էջ 136, 29 "դիեցուցանէ" — 137, 6 "առելութիւն" հա-

տածը չունին ABC (V միայն սկիզբն ունի,) որոնք ասոր տեղ Բրաքմանաց Դանդամէս պետին հետ խօսակցութիւն մը կը դնեն. (այս Դանդամէսի կտորը չունի հաս C.) — Մերկիմաստասիրաց կտորին վերջը կը յաւելուն BL՝ թէ Աղեքսանդր ուզեց ոսկի, զգեստ, գինի եւ ձէթ պարգեւել, բայց Դանդամէս չառաւ. միայն ձէթ առաւ եւ փայտակարկառ ըրաւ եւ վառեց՝ ձէթն ալ կրակին մէջ հեղլով: — Հաս (138, 3) AV ընդարձակ յաւելուած մ'ունին, որ կը գրաւէ III, 7—16 գլուխները: Առաջին (7 եւ 8) գլուխներուն մէջ կը պատմուի թէ ինչպէս հեղինակը թեբացիէ մը, որ մինչեւ Հնդկաստան գացած էր, Բրաքմանաց վրայ այլեւայլ տեղեկութիւն առած է, եւ ապա (գլուխ՝ 9 եւ 10) այլեւայլ տեղեկութիւն կու տայ նոյն երկրին վրայ եւն, եւ վերջապէս կը յաջորդէ երկար բարոյական խօսակցութիւն մը (գլուխ՝ 11—16) Աղեքսանդրի եւ Դանդամէսի մէջ: Գլուխ 11էն սկսեալ ունի նաեւ C, թէեւ այլազգ ընդհանրապէս: Այս ներմուծեալ կտորը՝ զոր չունին B2 (C մասամբ) առանձին գրքոյկ մըն է Պաղլադեայ անուամբ (τοῦ Παλλαδίου περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἐθνῶν καὶ τῶν Βραχμάνων.) եւ այլեւայլ անգամ լոյս տեսած Յերոպա: V այս յաւելուածոյ մասերուն մէջ բաւական տարբեր է:

12. (III, 16—17=ՄԻԴ:) Այս ընդարձակ հատուածը՝ նամակ Աղեքսանդրու առ Արիստոտէլ՝ կը քովանդակէ ի հնդիկս տեսած առասպելահրաւն զարմանալիքներու պատմութիւնը: Ամբողջն ունին միայն AV այս տեղ եւ այլուէս:

A կը սկսի առանձին վերնագրով՝ Ἐπιστολὴ Ἀλεξάνδρου Ἀριστοτέλει. իսկ BC ունին այս նամակին շատ մը կտորները, բայց ոչ թէ հաս նամակի ձեւով, այլ պատմութեան մէջ խառն հիւսուած, միայն Հնդկաստանի գազանաց վրայ եղածները ամենեւին չունին BC. (V թէ եւ շատ տեղ համա-

ռօտեր է, տեղ տեղ աւելի լաւ է քան A:) — էջ 138, 25 Ալեքսանդրի բարեկամին անունն, որ իր կեանքը զոհեց, "Փիդոն" է նաեւ ըստ Հայոյն, ինչպէս ունի եւ A (Φείδωνος սեռական), զոր M Φίλωνος կը փոխէ, ինչպէս ունէր C (որ այլուր կը պատմէ զայս. Համմո. II, 35:) Ա յանուանակի ընկղմելուն մանրամասնութիւնք (139, 5—16) չկան յAV, որոնք շատ համառօտ են այս կէտերուն նկատմամբ: — էջ 139, 19 կ'բսուի. "կայեալ մնայաք աւուրս ութ ի վերայ սարաւանդակին. տեսաք յեօթնեղբօրդո-ս---ն զգազանն ի ձի-ը ո-նէր ի վեր-յ ի-ր." այլ նշանաւոր են հոս AV, վասն զի A է՝ καὶ εἴδομεν ἑβδομαδάριον τὸ θηρίον (cod. καὶ δάμεν εὐδόμενον τὸ θηρίον) այսինքն՝ . . . տեսաք զգազանն եօթնեղբօ-ն (հերդոմադարիան). այսպէս նաեւ V: bestiam quoque vidimus, . . . quam Hebdomadarion vocant, adeo immensae potentiae, ut illi perfaciie insistentes etiam super dorsum elephantos cerneremus. Հայը չունի ուրեմն այս նորանշան անասնոյ անունն (անուան տեղ՝ "յեօթնեղբօրդ աւուր" թարգմանած կ'երեւայ Հայը՝ ձայնից նմանութեամբ, քան որում ἑβδομὰς է "եօթնեակ.") իսկ Հայոյն բսելը՝ թէ այն անասնոյ վրայ փղեր կային, ունի միայն V: — էջ 140, 5 Ալեքսանդր թակոյիներ գտաւ այնպէս մեծ՝ որ "տանէր մի մի թակոյկ բ-ծ-ակ ի-ն-ո-ն:" Ուրիշ օրինակներ "վեց" բաժակ կ'բսեն, իսկ Թ. 424 գրուած է բուն "բաժի'ննաուն": Նոյնպէս ալաւաղ է եւ բնագիրը. A է ὡς χωρεῖν ἕκαστον κρατῆρα ἕνα ἥμυσι, ἄλλον ὀκτὼ. (V չունի:) — էջ 140, 26 կը տեսնէ Ալեքսանդր եղեգնակերտ քաղաք մ'ուր "եղէգն կանգնոց էբ-ո-ն շրջափակ չափաւորութիւն" ունէր: Այսպէս է եւ V: castrum consitum undique arundinibus, quae ad triginta cubitorum spatia supercrescerent. A: κάλαμοι πηχῶν δ' περίμετρον ἔχοντες կ'բսէ: — էջ 142, 9 տես վերը՝ էջ 81.

նոյնպէս նաեւ (142, 11) "եւ էր ան՛ն եւ երկիւղն՝ որ ոչ ունէր գյապաղումն." տես էջ 194: — ճիշդ հա՛ն՝ ուր "քառնաքանէ" անաանոյ վրայ կը խօսի (142, 16—31), չունի A, որով "բանաժանուց" այս հատածն ունի միայն V: Այն բառին վրայ՝ տես էջ 51: — Էջ 143, 9—14 չունի A, այլ միայն V. — "բանութեան ճանապարհ" խօսքին վրայ՝ տես էջ 194, ծ. 4:

Օգոյ նորանշան տեսլեան (143, 23 եւն) ժամանակ կ'ըսէ հայն "յամենայն ն՛ա՛ս՛ո՛ւ՛ր՛ է՛ որ օր երեք էր ամոյն." յոյնը՝ μηναίᾳ τρίτῃ կ'ըսէ: — Էջ 143, 28 "եւ վաղվաղակի" — 144, 13 "կանգունս երիս" հատածը չունի A, այլ միայն V (որ մանրամասնութեանց մէջ ատութեանց այլեւայլութեամբ կը տարբերի հայէն:) — Էջ 144, 21 կը սկսին BC նոյն դէպքերը պատմել՝ այլակերպ եղանակաւ. Համմտ. քիչ մը վերը: — Էջ 145, 5—11 չունի A, իսկ V համառօտ: "Հանգէտ երկնեայ" (145, 16) բառին վրայ՝ տես վերն էջ 188: — Էջ 145, 21 պատգամատու երկու ծառերը տեղացիք "կոչէին զարուսկանն՝ արեւոյ խորհրդոյ, եւ զկիպկանն՝ լուսոյ. եւ անուն էր արուսկանին արեգակն, եւ լին՝ լուսին, զորս նոքա ասէին իբրեանց ձայնիւ՝ ն՛ո՛ւ՛ռ՛ա՛մ ա՛ն՛ա՛ա՛մ:" Բառական թարգմանութիւն է խօսքիս առաջին մասը. յոյնը ճշդիւ՝ προσηγόρευον δὲ . . . τὸ μὲν ἀρρενικὸν ἀρρένων λογισμῷ, τὸ δὲ θηλυκὸν θυλικῷ λογισμῳ (A չունի այս վերջին բառին կրկնութիւնը, ինչպէս եւ ոչ Հ:) Իսկ "մուխթուամ ամուաա" բաս A է գրի մը տարբերութեամբ. A: μουθοῦ ἐμαῦσαι, B: μουθεὰ μαθούς, C չունի եւ ոչ V: — Էջ 146, 13—15 անուանց մէջ "Ուզըն" (որ կը կրկնուի եւ այլուր) է = Ἰόλλας [cod. Ἰουλον = Հ). "Թրասիլէոնտա" տես վերը՝ էջ 190. Յոյնն ու լատինը կը յիշեն նաեւ "Դիմիդըն" անուն մ'ալ. իսկ "Սաքայումնա" սխալ մըն է ինչ. "Մաքայումնա", զոր ունի միայն V

(Machaona). — Է 148, 12 "ապա անդուստ„ — 148, 30 "յիսուն„ չունին ABCV: Հայը կը նկարագրէ պրասխական քաղաքն երթալու դէպքն եւ այլեւայլ զարմանալիքներ տեսնելն, զոր օր "ուզմուբենայ,„ "յուղիպաս„, "գղաւկը„ եւն: Ա յս բառերուն վրայ՝ տես վերն Է 207, ծ. 1:

13. (III, 18—25=ՄԻԵ—ՄԾ:) *Այս կտորը կը պատմէ կանդակէ դշխոյին դէպքերն, Աղեքսանդրի ծպտեալ երթալն անոր արքունիքն ու տեսնելն այն ապարանից շքեղութիւնն եւն: Հ ընդհանրապէս = A. բայց նաեւ շատ ազատութեամբ:*

ՄԻԵ, 149, 8—14 "չինեալ էր„ չունին ABC, այլ V. "ինքնաբոյս քար„ առումները՝ տես Է 199. *ինչպէս նաեւ* "սկիւտաղ„ "Հորմայ„ եւ "յուպբսեաւք հնդիկք„ *բառից համար՝* Է 207 *եւն:* — **ՄԻԹ**, 151, 19 "իւզագլխութիւն„ *բառինառումը՝ հմմտ. վերը* Է 211: *Նոյնպէս* (**ՄԼԳ**, 153, 6) "արտաքոյ ապարանք„ *բառին համար՝ տես վերը* Է 197: (III, 20 *գլուխը* C *թէեւ նոյն իրը կը պատմէ, բայց այնպէս տարբեր որ* M *առանձին դրեր է զայն:*) — **ՄԼԵ** *նկարագրութիւն է Աղեքսանդրի՝ իբրեւ Անտիգոնոս ծպտեալ՝ ճամբորդելուն դէպ ի կանդակէի երկիրն: Երկրին բերքերը կը նկարագրուին շատ ճոխութեամբ: Բայց շատ նշանաւոր է այս կտորը* (154, 15 *եւն*). "Խնձորենիք էին ոսկեգոյնք՝ որ խանձումն պաղոյն ունէին որպէս առ Հեսպերացիս վարուձք են. իսկ ողկոյզ՝ զոր ոչ կարէ իւրաքանչիւր գրկել ի ձեռն. եւ նուռն՝ որ քան զմեզրատապուղ մեծ էին:„ Հոս ABC են. Μηλέαι γὰρ ἦσαν χρυσίζουσαι, τὸν ὄγκον τῆς ὀπώρας ἔχουσαι ὡς τὰ παρ᾽ Ἕλλησι κίτρα, καὶ βοτρύων σταφυλαὶ παμμεγέθεις (A: β. στ. ὡς μὴ δύνασθαι ὥρακον ἐγχωρῆσαι, զոր M կ'ուզէ ῥᾶγα τὸ στόμα ἐγχ.,) κάρυα [δὲ] τὸ βαλάνων ἔχοντα περίμετρον [BC κάρυα δὲ ἔχοντα περίμτερον πεπόνων], *այսինքն է՝ "խնձորենիք . . . որ զխայծումն պաղոյ աշնան ունէին՝ որ-*

պէս առ Հելլենացիս կիրթոն են (Հ "վարունգք". բայց կայ դդմոյ տեսակ մը citrium անուամբ) եւ խաղողք ողկուզոյ մեծամեծք (A յաւ. ըստ Mի՝ "որպէս զի ոչ կարէ տանել բերան." Հ "ոչ կարէ կիրճ ընդ գոնել է բէր.") եւ ընկոյզք ունէին զշրջափակ մեծութիւն կաղնեաց." (BC "մեղրապոպայ" = Հ:) Հ "ընկոյզի" տեղ "նռունք" կ'ըսէ: V ալ կ'ըսէ. Poma . . . ad magnitudinem ferme quae apud nos est citri excrescentia. Uvae ponderis et densitatis immensae prorsus ut singulis acinis vel implearis si majoris [oris] hiatibus non occursas. Granatis vero . . ., non minus pepone. — Քիչ մ'եառքը (154, 19) "մողէզք քան զվիշապս մեծ էին" խօսքին մէջ "վիշապ" գրուած է փխ. "հեւտահան" (A: σαῦροι ἴχνευμόνων μείζονας.) թերեւս թարգմանիչը չէր գտած առժամի յարմարագոյն բառ մը:

Յաջորդ (ՄԼԻ) հատուածն ալ է ճոխ նկարագրութիւն կանդակէի արքունեաց: "Ունիմիկնայց եւ բիւրղայց" խօսքերուն համար՝ տես էջ 208 ծ., նոյնպէսն առեւ "հնդիկ փայտ սեւաթոյր" ասութեան համար՝ էջ 202, ծ. 2: — ՄԽԲ, 158, 6 "Մարպէոգա" անուն է կանդակէի դստեր: A: ματέρσα կ'ըսէ, B: ἅρπουσα ἢ ἁρπαγεῖσα; C (զոր կ'ընտրէ հոս M) Ἅρπυσσα; V: Margia: Իսկ կանդակէի երկրորդ որդւոյն "կարաբովս" (158, 12) անունը՝ զոր չունին հոս ABC, գրի սխալ է փխ. "կարագով" (հմմտ. ՄԽԴ, 159, 3), ինչպէս ունի նաեւ V: Charogos. — ՄԽԶ, 159, 31 կտորը ("յունիսովնայց" եւն)՝ տես վերը էջ 208 ծ.: — ՄԽԷ նկարագրութիւն է Աղեքսանդրի՝ Դից անձաւին այց ելլելուն, զոր C այլեւս ունի: BC այս տեղեր շատ թերի կտորներ ունին: Էջ 160, 3 "զատուածս գնալ շրջել" խօսքին համար՝ հմմտ. վերը էջ 209 ծ.: Ասոր կը յաջորդէ սա խօսքը. "արտաքուստն երեսոյթք դիւաց, եւ ընդ[illegible] լուսնեամբ ձուլեալ:"

Այսպէս գտած է հայն իւր բնագիրը, վասն զի ABC կ'բաեն. ἔξωθεν δὲ [A ունի գաւառք] φαντασίαν εἰδώλων, καὶ θρυόην [θορύβην?] σιγὴν (l. σιγῇ) δεδουλωμένην. ուրեմն ճշդիւ նոյնպէս՝ ինչպէս հայը. V է՝ et cum his una crescit turba formarum, et murmur praesentium usurpatur. — ՄԽԷ, 160, 16 "եւ ասեմ„ — 161, 4 հատածի վերջը՝ չունին ABC. իսկ V այլով ձեւով՝ անանուն: Այսպէս ի մասնաւորի (160, 21) պատգամի մէջ բաւած քաղաքներու անուանք, զոր Աղեքսանդր պիտի շինէր, այսինքն՝ "Աքանդարիա (Աղեքսանդրիա), Ա-պպոյ, Իլէն, Դբա-ղ, Ղ-տալ.„ իրենդրական անուանք, զորոնք նաեւ V չունի: — ՄԽԹ հատածին շատ մասերը՝ կրկնութիւն են նախընթացներուն. (հմմտ. I, 33=ՂԳ:)

14. (III, 25—30=ՄԾԱ—ՄԿ:) Այս մասն է Ամազոնաց հետ ունեցած թղթակցութիւնը, նամակ առ Ողոմպիադա՝ իւր ճամբորդութեանց վրայ, եւ ի Բաբելոն եղած ցուցանքին վրայ: BC շատ տեղ տարբեր ու յաւելուածներ ունին: ՄԾԵ (164, 35) — ՄԾԼ (166, 18) չունին ABC, այլ միայն V: Ողոմպիադայ նամակին սկիզբը (166, 26—167, 20) ունին միայն AV, պակաս են BC, որ չունին նաեւ ՄԿ հատուածը:

ՄԾԲ, 162, 23 Ամազոնք ունէին տարեւոր "կացուրդս, ոչնս ամէնժողովս (յոյնը լոկ՝ ἄγομεν πανήγυριν), ձիաապանութիւնս՝ զեղլով Արամազդայ եւն„ (ἱπποφανίαν): Այս դից անուանց մէջ յոյնը՝ "Արէս„ ալ կը յաւելու, զոր չունի Հ: — ՄԾԴ, 164, 28 Ամազոնք կը գրեն Աղեքսանդրի՝ թէ "հաւանիմք քեզ դէմ յանդիման եւ ի քաջեայ.„ այսինքն՝ թէ ներկայ ըլլաս եւ թէ բացակայ. (πειθαρχοῦμεν δέ σοι καὶ παρόντι καὶ ἀπόντι.) — Ս այս ՄԾԴ նամակին բոլորովին ուրիշ եղանակաւ կը պատմէ: C կը յաւելու ուրիշ կտորներ ալ, զոր AV չունին, իսկ B առ Ողոմպիադա գրած նամակին մէջ կը հիւսէ, Աղեքսանդր կ'արշաւէ Եւրի-

մլթրտս ուրքային դէմ եւ անկէ կ'անցնի Հիւսիսի Սոինք կոչուած լերանց, ուր կը փակէ Երկաթի դրան մէջ պիղծ ազգերը: Համմտ. վերը՝ էջ 169—172: — Մ'Ծ'Ե, 164, 35 — Մ'Ծ'Ի, 166, 18 մեծ կտորը միայն Հ V ունին. չունին ABC: Այս հատուածը կը պատմէ նախ "պարսաւանդացւոց աշխարհն" երթալը ու կը դնէ Արիստոտէլի գրած նամակը: Հայոյն սեպհական խօսք մըն է. (165, 1 - 5) "Եւ յոյժ ի հեղգութիւն պղերգութեան եկին զինուորքն պ-ր-ք-ե-ին ջլոցելոց. Ար-ղ-պ-ղ ոչ դադարեաց տեղալով աւուրս Խ." լատինն է՝ Nam aestatis ferme jam medio (ուրեմն "ամառն ջլոցելոյ"), repentini imbres fluxere etc., որով "Արտաշազդ" անունը չունի: Ասոր հակառակ (165, 10) "ձայնք այսր անդր ընթանային յաղագս այնոցիկ՝ որ ի գնդին" չունի այն իմաստը, զոր V կու տայ, այսինքն՝ թէ փայլատականց հետ "անորոշ ձայներ" կը լսուէին. (voces incertas resonantes audierant.) էջ 165, 12 "անյանել ընդ գետ" կ'ըսուի առանց անուան. V: Hypanimque flumen կը կոչէ (Միլանու ձեռագիրը՝ Trypanim, B: πρὸς τὸν Πρύτανιν:) Հայն ըսած է թէ "են նորա փիղք ֆ-ք-մ-ո-փ-." (165, 16.) V չունի "մերամուտ" բառին համապատասխանող մը: Նոյնպէս քիչ մ'ետքը (165, 20) "Ը-ա-ը- ի ձեռն իւրոյ զօրուն զՀա-մատուցանէր". V լոկ sacrificia . . . facit.

Բառական մաս մը (165, 31 "քանզի ի Հնդկաց" — 166, 14) աննման է V բնագրին: Մ'Ծ'Ի յիշատակութիւն է Աղեքսանդրի Բաբելոն երթալուն եւ "մերկակրթութեան" հանդէս կատարելուն: — Մ'Ծ'Ը, որ նամակ է Աղեքսանդի առ Ողմպիադա, կը միանան ABCVՀ: AV ճշդիւ = Հ, բայց B կը կցէ նամակիս մէջ նաեւ "Հիւպանիս" գետն երթալու ուղին, չունի Հերակղեայ արձանագ վրայ պատմուածն եւ վերջերը կը պատմէ Երկաթի դրան դէպքը: C նոյն կարգաւ կը պատմէ Bի հետ,

բայց ոչ նամակի ձեւով, այլ արձակ եւ ի վերջոյ կը յաւելու նամակ մը։ — Ուսոի Հերակղեայ արձանին դէպքը (166, 26—167, 20) միայն AV ունին հոս։ "Պարասանգա" անուան վրայ՝ տես էջ 199։ Նոյնպէս նաեւ (167, 13) "մաղալ" բառին յիշուած կտորը՝ էջ 142, ծ. 1։ — "Թերմադոն" (Θερμώδον) գետը "ելանէ եւ մտանէ ի պա—պո" (165, 19.) այս անունը չունին A (որ հոս աղաւաղ է) եւ V: Այս տեղ կը սկսի B նամակը (եւ C) եւ կը պատմէ Պրիւտանիս գետ գալն ու օդոյ յանկարծ մթագնիլն եւն։ — Էջ 167, 32 բառը՝ թէ "գնացք ի կարմիր ծով կոյս ի ձեղ փեղէ" համեմատ է Aի (ἐπὶ τὸν στενὸν τόπον, BC անուն ունին նմանահնչիւն՝ εἰς τὸν Τένοντα ποταμόν. V չունի հոս, ինչպէս չունի "Ատլաս" գետի անունն ալ։) — Էջ 168, 5—9 "անգլուխ" եւն մարդկան կտորը՝ տես էջ 81։ Նոյնպէս (168, 10, 11) "Արեգ" քաղաքին հետ "պղնձի քաղաքի" յիշատակութիւնը՝ էջ 142, ծն. 1։ — Թէ Արեգ քաղաքն "վաթսուն" աստիճանաւ ոսկիէ եւ զմրխտէ աշտարակներ ունէր (168, 14), գիտէ միայն C (AB "եօթն" կ'ըսեն։) — Տանայիս գետին յիշատակութենէն սկսեալ ութը տող (168, 21—28) AV ունին։ BC հոս երկար խօսակցութիւններ կը յաւելուն եւ կը պատմեն Նիւսայեան դաշտն (BC: Λύσου λιμένα. Zacher կ'ուղղէ՝ εἰς τὸν Νυσαῖον կամ Νῦσον λειμῶνα) հասնիլն, բարձր լեռ մը գտնելն շափիւղեայ պարսպով վրան եւ դիւցազանց արձաններով, արծաթով լի տներ եւն։ Վանդակի մէջ աղաւնւոյ մեծութեամբ թռչուն մը կար. երբ վանդակն ուզեց առնուլ, անկողնոյ մը վրայ սառած ծերը սկսաւ շարժիլ։ Երբ ճաշի նստան, որոտումի հնչեց ծնծղանեբու, փողերու, թմբուկներու, եւ լեռը սկսաւ ծխել եւն։ — Էջ 169, 4 "յարքունիան եւս ի Շ—ը գտաք թակոյկ արծաթի որ տանէր սափորս ՁԿ։" Այս անունը չունին այլք. իսկ սափորներու թիւն

այլեւայլ է. (M կ'ընտրէ 60, B:7, C:160, AV:360 = Հ:) — ԷՀ 169, 13 "գ—ի—յ . . ." եւն՝ տես էՀ 141—142, ծ. 1: — նամակիս վերջը (169, 24) C ՀՒՆ անգամ կը պատմէ նոյնեբն՝ այս անգամ նամակի ձեւով. այսպէս կաւկասի երկաթի դրան շինուելիւնը եւն: — ՄԾԹ, որ Աղեքսանդրի մահը գուշակող յուցանքի դէպքն է, B նամակի ձեւով ունի: ԷՀ 170, 18 "զծնեալ Հրշն" յուցանք իմաստով է. (յոյնը նոյնպէս՝ τέρας): "Զընթերցանութիւն առնել" (170, 22) ասուելեան վրայ՝ տես էՀ 189: Առաջին նշանակայծնեբուն բսածը (170, 24—171, 3) չունի V: "Թափեցան ի նմանէ" ասուելեան համար՝ տես էՀ 203, ծ. 1: — ՄԿ, 172, 1 "Ո՛Արամազդ, զդաւանան՝ ի վախճան ածեալ վասն իմ. վասն որոյ եթէ այդպէս քեզ կամ եղեւ, ապա ընկալ եւ զիս զայսպիսի մահկանացու." այսպէս ճշդիւ գտեր է Հ բնագիրը, վասն ճիշդ այսպէս է նաեւ A (ὦ Ζεῦ, τὴν μὲν ἐπιβουλὴν δι' ἧς ἡμᾶς ἐπὶ τέλος ἄγειν * * δυὸ οὕτως σοι ἔδοξεν, δέχου χἀμὲ τοιοῦτον ὄντα θνητόν. V այլազգ· „Pro bene, Juppiter, quam bona res est ignoratio metuendorum!") Ա յս (ՄԿ) հատածն ամենեւին չունին BC:

15. (III, 31—32=ՄԿԱ—ՄՀԱ:) Այս մասը կը նկարագրէ Աղեքսանդրի թունաւորուելու պարագաները: Բնագիրը շատ այլայլութիւն ունին: V մեծամեծ կտորներ չունի. BC երկար յաւելուածներ, իսկ ՄԿԶ—ՄԿԸ ունի միայն A:

ՄԿԱ, 172, 16 "յամբաւ ցամաք" եւն կտորին համար՝ տես վերը՝ էՀ 195: ԷՀ 172, 27 Աղեքսանդրի տրուելի թոյնին համար կ'բսուի. "Բերեալ ընծայեսցեն դեղն՝ զորոյ զօրութիւնն գիտեր թէ յոյժ դժնդակ է, եւ արկեալ ի ջուր (°) ընկղմանի (°) [այլք՝ "ի ջրոյ" եւ "դեղ յամանի" եւն) խարշեալ առ կարել ողջ պահել զբազմութիւն դեղին:" ABCV այսպիսի մանրամասնութիւնք չու-

նին. (*յոյնը պարզապէս φάρμακον δηλητήριον կ'ըսէ.* V:venenum Antipater laborat curiosum admodum efficaxque etc.) — **Մ***տադրութեան արժանի է որ* V *մեծ պակաս մ'ունի հոս, վասն զի էջ* 173, 1—183, 26 *բայ ի կատակէն շատ մաեր չունի:* — **ՄԿԳ** *եւ* **ՄԿԴ** *չունին* ABC, *բայց եթէ քանի մը տողով:* — **ՄԿԵ**, 174, 1—7 *Աղեքսանդրի սեղանակցաց անուններն միայն* A *ունի, որ ապաւաղ է: Ըստ Հ ներկայ էին «պերդիկկաս,* **Մելետրոս** (A *աստր տեղ Δι . . . ανος*), **Փիլոտաչն**, **Լեոմեդոս**, **Կոռանդրոս** (A *լսկ՝ Κα . . .*), **Պոխեստես** (A: *Πύθεστος, զոր* M *կ'ուղղէ Πευχέστης = Հ*), . . . **Փիլիպպոս**, **Ողկիաս**, **Եւմենէս** (*երեքն ալ չունի* A), . . . **Նեարխոս կրետացի** (A *երկու անուն՝ Νέαρχος, Κρητίας, եւ կը յաւելու . . . άνωρ անուան մը վերջաւորութիւնը*), **Հերակղիտես**, **Եւրոպոս** (A: *Εὐρ . . πιος*) **Արիստոն**, **Փարսաղիոս**, **Փիլոպոտ** *մենքենայից հմուտ* (A: *Φιλ . . . μηχανικός*), **Փիլոտաս** (*Φιλώτας*), **Մենանդրէս**, **Դորդոնաս** (A *երեք անունէն առաջինն ունէր, վասն զի* M *կ'ըսէ* alia 3 nomina, quae legi jam nequeunt.) — **ՄԿԶ**, 174, 18 "*բան արկին ի ներքս*" *խօսքին վրայ՝ տես* 204 ծ.։ — **ՄԿԶ**, 174, 26—176, 9՝ *ամբողջ հատածներ՝ չունին* BC. *այլ միայն քանի մը խօսքով կը բացատրեն Հռոքսանէի դէպքը* (**ՄԿԸ**) *եւն:* V *առհնեւ ին չունի. իսկ* A *ունէր թէեւ նախնաբար, բայց* A *ալ ի սկզբան էջ մ'անընթեռնլի է. իսկ ընթեռնլի մասը կը սկսի էջ* 175, 23 "*Եփրաստեան*" *տեղէն:* "*Թեւ*" *խնդրելուն* (174, 27) *վրայ՝ տես էջ* 30: — **ՄԿԹ**, 176, 17 "*եւ նոքա*" — 176, 30 *չունին* BC *հոս այսպէս:* "*Կոմբափան*" *անունը* "*Կոմբաբան*" *պիտի ըլլայ ըստ* A (*Κομβάρην, հայցական.*) *հայոյն մէջ* 176, 23—24 *տպագրութեան մէջ կիտադրութեան սխալով՝ իմաստն այլայլեր է:* Էջ 176, 28 "*Ղուկիաս*" *է* "*Ողկիաս* (*Ὀλχίας*), *որ շատ անգամ կը յիշուի:* Իսկ էջ 177, 6 "*պերդիկկաս*" *հայն ունի.*

նոյնպէս AB. C "Անտիոքոս„ կ'ըսէ, զոր M "Անտիգոնոս„ կ'ուղղէ: "Պեւկաղաւոս„ գեղջուկին (177, 16) անունն ունի միայն A: "Պեւկաւոս„ (Πευχῶος.)

16. (III, 33—ՄՀԲ—ՄՀԴ:) Այս մասն է Աղեքսանդրի կտաւին, որ կարեւոր կտոր մըն է: BC ամենեւին չունին այս մասն, այլ միայն AV. որոնք ընթերցուածոց անհաւատալի տարբերութիւններ ունին:

Կտաւին A շատ թերի պահած է. աղաւաղ է նաեւ Հ, համառօտ է V, որ ուրիշ տեղ դրեր է զայն: BC չունին. այլ միայն կը յիշեցընեն՝ թէ Աղեքսանդր հրամայեց, որ եթէ արու ծնանի Հռոքսիանէ՝ թագաւոր դնեն, իսկ թէ էգ՝ զով կ'ուզեն զայն ընտրեն. ապա կ'անցնին Աղեքսանդրի մահուան ժամուն երկնից երեւոյթները, աստղ երեւեալն եւն նկարագրելու: A կտակը կը սկսի նոր վերնագրով մը՝ Διαθήκη Ἀλεξάνδρου. — ԷՀ 178, 31 Թերացուց տրուելի քանքարներն 300 են ըստ Հ, ըստ A 305. պատերազմական նաւուց թիւը՝ զոր 40 կ'ըսէ Հ, թերի է A բնագրին մէջ. իսկ Եգիպտոսէ տրուելիցուրենի չափը Հ "գրիւ սերկուսէ-ը-„ կ'ըսէ, A միայն 2000: — ԷՀ 179, 4 "իսկ Պտղոմէոս„ կտորէն յառաջ A կը դնէ քանի մը տող՝ բաժանում տէրութեան Կրատերեայ, Պտղոմէոսի, Պերդիկկայ, Անտիգոնեայ եւ Ոլկիասի մէջ: Այս մասն աւելորդ կրկնո-ր-ն է հոս, զոր իրաւամբք չունի Հ: — կտակն ի սկզբան մինչեւ 179, 10 (ամբողջ ՄՀԲ) չունի V, այլ կը սկսի յաջորդով՝ ՄՀԳ: — ՄՀԳ, 179, 21 "Իսկ այն՝ որ ընտրեալն լիցի (թագաւոր), պահեցէ զԱրէ-ց-ց իշխանութիւնն, եւ հարկ տայցեն Մակեդոնացիք Արէ-ց-ց հանդերձ թագաւորաւն ըզկարգեալ սովորականս. եւ առանձինն եղիցի Ոլոմպիադայ մօրն Աղեքսանդրի բնակել ի Հռոմգոսէ Ր-ն-վէ-ց-ց:„ A թերի է հոս. Ὁ δὲ αἱρεθεὶς, διαφυλαττέτω τὴν . . . αδων ἀρχὴν, καὶ συντελείτωσιν Μακεδόνες ἀργ . . . μετὰ τοῦ βασιλέως τὰ νομιζόμενα. ἐ . . . ἔσται Ὀλυμπιάδι

τῇ μητρὶ Ἀλεξάνδρου κατοικεῖν ἐν Ῥόδῳ, ἐὰν Ῥόδιοι συνδοκήσωσιν. ուրեմն "ընկալեցաւ" անհեթեթ բառն ազատաղութիւն է փխ. "թէ հոպտացաւ էր էղեն."

ՄՀԴ, 179, 30 "կիւանէ" անուան վրայ՝ տես էջ 197: — Այս տեղ Հ պակաս մ'ունի մեծ, ման զի AV ուրիշ շատ մը կարգադրութիւններ ալ ունին. այսպէս թէ Լիւսիմաքոս ըլլայ պետ Թրակիոյ եւ իւր կինը Թեսաղոնիկիա դուստր Փիլիպպոսի. Հեղեսպոնտեայ պետ ըլլայ Լէոնատոս (անուանքս ազատագած են յA. V Փիլոտաս կ'անուանէ պետը), որուն կին կը տրուի Ողկեայ Կղէոնիկէ քոյրը: Եւմենէս կ'առնու Պափլագոնիա եւ Գամիրք. կղզիներն անկախ կ'ըլլան, որոնց խնամածու կ'ըլլան Հոդոպիք (V չունի վերջինս.) Անտիգոնոս կ'առնու Պամփիւլիա, Կիլիկիա եւ Կարիա (միայն վերջինս կը յիշէ V, որ կը յաւելու՝ թէ կասանդրոս ալ Բէոլտիան կը ժառանգէ, եւ ասոնց աւագ պետը կ'ըլլայ Անտիպատրոս:) Սելեւկոս կ'ըլլայ տէր Բաբելոնի եւ շրջակայից եւ Մելէագրոս՝ Փիւնիկիոյ եւ Կղեսուրի եւն: Հոս կու գայ Պտղոմէոսի յիշատակութիւնը, զոր ունի նաեւ Հ (179, 31:) — Էջ 179, 31—180, 2 տարբերութիւնը մեծ է: Հ "Եգիպտոսի" պետ կ'ըսէ զՊտղոմէոս, AV Պերդիկկաս կ'ըսեն նոյնին տէրն (Համմտ. Հ էջ 180, 15), ու զՊտղոմէոս՝ "Լիբիոյ:" Բաբելոնական աշխարհէն անդին եղող երկրին հայը "Պերդիկաս" կը դնէ տէր եւ անոր կին՝ զՀոդոպիանէ, ուր AV "Փանակրատէս" կը կոչեն վերջինս, որուն տրուեցաւ Հոդոպիանէ: — Էջ 180, 4 եւն Աղեքսանդրի դագաղն 200 քանքար ոսկի պիտի կշռէր (= A), ուր V "Քէյ տաղանդ" կ'ըսէ. իսկ Մակեդոնացւոց ծեր զինուորաց տրուելիքը Հ անորոշ կը թողու "իւրաքանչիւր ինչս ըստ արժանւոյ" գրելով. Հոս A "երեք տաղանդ" կ'որոշէ, (V:tria milia drachmarum.) AV չեն յիշեր Ամէնքի տրուելիք "տեսա եւ ոսկի

աթոռ Աթենայ, որ ի գեղեցիկն ի վեր ի կուսաւոյն„. (180, 8—10։) — Էջ 180, 10 Աղեքսանդրի սպառազինութիւնը "Արգոս„ պիտի երթայ (= V), այլ A "Եգաս„ (Αἰγὰς, զոր Հ "Այծք„ թարգմանած էր.) նոյն քաղաքին տրուելիք 150 քանքարը չունի A (որ անընթեռնլի է հոս), իսկ V միայն 50 կ'ըսէ: AV կը յաւելուն նաեւ որ Միլեսացւոց ալ 108 (V:150) տաղանդ տրուի եւն. ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրիայի յիշատակութեան առեն (180, 15—20) սահմաններ կը դրուին տօնախմբութեանց եւ քրմապետին նկատմամբ, զորոնք չունի հոս Հ:

Էջ 180, 22 "պիթոն„ անուանտեղ A: Πῶρον կ'ըսէ, V: Apoctronum, զոր Հուքսիանէի հօրեղբայր կը դնէ. բայց AՀ հօրեղբօր անունը կը դնեն "Ոքսիդարկէս„ (A: Ὀξυδράχην), որուն իշխանութեան տակ կը դրուի բատ Հ "Պոտոպլենէոտոյ„ աշխարհը, (A է՝ ἐπὶ δαλιδῶν, զոր M Παροπαμίσῳ կը դրէ.) Փիլիպպոսի կը տրուի "Արաքովիա (A: Δραχουσῖαν, զոր M Ἀραχωσίαν կ'ուղղէ. V: Racusiam . . . regionem), Բակտրիա եւ "Շուշանոն„ (V: Susiam, A: Σουσιανὴν, զոր M կ'ուղղէ Σογδιανὴν ոչ նման հայոյն:) — Հայը "Շուշանաստան„ անուան կը կցէ (180, 26) "եւ զՊարթեւաց աշխարհն զառ ի հարաւոյ կոյս„ խօսք մ'առանց անուան: AV կը յաւելուն բաց ի Պարթեւաց աշխարհէն (A: παρουδίαν, զոր M կ'ուղղէ Παρθυαίαν, V չի յիշեր զայս) նաեւ Հիւրկանիան (A: Συρταμίαν կը գրէ, զոր կ'ուղղէ M Ὑρχανίαν = V), որոնց վրայ տէր կը դրուի Ատրաֆերնէս (A: Ἀτραφέρνην, V:... Atraphernae. M զA կ'ուղղէ Φρατα-φερνῆ.) Կարմանայ (A: χαρδανίαν, M Καρμανίαν) վրայ տէր կը դրուի Տղիպողեմոս, (զոր V չի յիշեր), եւ Պարսից՝ Պեւկեստէս. A միայն կը յաւելու՝ որ Մարաց վրայ ալ Ոքսիւնտոս (A: Ὀξύντην, M: Ὀξυδάτην) եղաւ: Հ չունի զատնէք: — Էջ 180, 27 "Ի

Լիւրիա„ պէտք է “Իլլիւրիայ„ կարդալ (A:τῆς Ἰλλυρίδος), որուն արքայն էր “Ոկղիաս„ (A:...Ὀλχίαν, V:Orciam.) — **ՄՀԴ** հատածին վերջը հ քանի մը տող թերի ունի. (հմմտ. էջ 181, ծ. 1։) կտակը կը լմնայ V բնագրի մէջ այս խօսքով Haec quidem summa voluntatis Alexandri est acceptio. իսկ A կտակ լմննալուն կից կը դնէ անմիջապէս ամենավերջին կտորը՝ **ՄՃե**։

17. (III, 33—35=ՄՀԵ—ՄՃԲ։) Այս վերջին մասն, ուր Աղեքսանդրի մահն ու թաղումը կը պատմուի, շատ այլայլութիւն կրած է բնագրաց մէջ։ A, ինչպէս ըսինք, չունի ՄՀԵ—ՄՃԴ (181, 6—185, 24) հատուածները. BC երկար յաւելուածներուն փոխարէն քաց կը թողուն ՄՀԵ—ՄՃ հատուածները. նոյնպէս V.

ՄՀԵ, 181, 6։ Այս տեղ L ունի այն նամակը, զոր միայն Համառօտք ունին։ Տես վերը՝ էջ 168։ — C, որ կտակը չունէր, հոս երկար յաւելուած մ’ունի եւ կը պատմէ՝ թէ զուարթակագլուխ ձին եկաւ արտասուեց։ Աղեքսանդր նամակ կը գրէ մօր, որուն մէջ կը պատմէ իւր տեսած նորանշան իրերը եւն։ Նամակէն ետքը կը բաժնէ Աղեքսանդր երկիրն իւր զօրավարաց, եւ երբ մահամերձ էր՝ կ’ըսէ ոզը մը (8 տող։) Երբ դեղատուն ներս կը մտնէ՝ զուարթակագլուխ ձին կը մեռցընէ զայն։ Այսպէսով չունին ABCV ամբողջ թղթէ մ’աւելի, այսինքն՝ **ՄՀԵ—ՄՃ** հատուածները էջ 181, 6—183, 25։) — **ՄՃԱ** (183, 26 “Իսկ„ — 184, 10) հատուածն, որ Աղեքսանդրի մահուան առթիւ օգոյ երեւոյթները կը նկարագրէ, ունին BCV: V համեմատ Aհ շարունակութեամբ մինչեւ **ՄԿԶ**, 174, 25, կը սկսի **ՄՃԱ**, 184, 1—9 օդի երեւոյթները պատմել, առ որ անմիջապէս կից կը յաջորդէ **Մ՚Օ**՝ Աղեքսանդրի թաղման խնդիրը եւ կը հասնի մինչեւ **ՄՃԳ**, 185, 25։ Ասկէ ետքը կու գայ կտակը (**ՄՀԳ**, 179, 11 — **ՄՀԳ**, 181, 5։) Ի վերջոյ կը գրուի վերջին հատուածը (էջ 185—186։) — **ՄՃԲ**, 184, 11 —

Մ2Գ, 185, 25 հատուածները՝ որ Աղեքսանդրի թաղման մանրամասնութիւնը կը բովանդակեն, չունի A, այլ միայն BCV:

Մ2Ե, 184, 17—23 Աղեքսանդրի թաղման համար որուած պատգամն աղաւաղութեան օրինակ կրնայ ըլլալ. BC շատ կարճ են, միայն V նման է շատ տեղ հոյոյն: Այս խնդրական կտորն է. (184, 18) "Ի քաղաք ի նիլե- ու ՈՀՒՆՈՒՒ յորձանան, (V: Urbs colitur Nili propter umbrosa fluenta. ուստի "նիլե„ աղաւաղութիւն է "նեղոս„ անուան.) ՀՒՆԴ ԳՈՂՔ թագաւորական ՈՒՆՈՂ բազմափարթամ ՄԵՐՁ ի յերկիրն Ամազոնեայ՝ անուն Մեմփիս. (Հ հոս շատ խնդրական է. V: Aequoris in gremio, cereali dives anona, Nomine Amazonidos quae dicitur inclita Memphis. այսինքն՝ "ի միջի դաշտին, բազմափարթամ բերովք յորենոյ„ եւն) ... զինքն թագաւոր ԵՂՔ-Ը-ՈՒ խնդութեան պատճառ.„ (V: cornigero genitus etc.) եւն: — Մ2Գ, որ Աղեքսանդրի մարմնով զմռսուիլը կը նկարագրէ, միայն Համառօտ ունին. տես վերը էջ 141: "Մեղր ՃԵ-Ի-ՎԳ-Ւ- եւ հալուէ ԻՊ-ՓԻ-ՀԵ- „ առաքեանց վրայ՝ տես էջ 208 ծ.: ՁԻՀԻ այս տողը՝ ուստի սոյն բառերու համապատասխանող մասերը չունին BCV: Թէ Աղեքսանդրի մարմինը դրուած էր "ի վերայ կառայ ՔՐ-Ոյ„ (185, 3) հոյոյն սեպհական է. (յոյնը պարզ՝ ἐπὶ ἅμαξαν կ'ըսէ. V: vehiculoque regali.) նոյնպէս նաեւ "ի- բրեւ հասին ի պԵԼՈ-„ նախադասութիւնը միայն V ունի (ad Pelusium), իսկ "ՃՈ-ՅՒ+„ կը նշանակէ Մեմփիսի բնակիչք (οἱ Μεμφῖται). — Մ2Գ, 185, 13 "եւ անդ„ — 25 հատուածը չունին հոս ABCV. այլ ամկայն այս կտորը AV ունէին ուրիշ տեղ՝ Աղեքսանդրի ԿՈ-ՂԻՆ ՄԷՋ, եւ հոն պակաս էր Հ. (Համմա. Մ2Գ, 180, 15–20. տես վերը՝ 265:) Միայն խնդրական է (185, 19) քրմին համար բառածը՝ թէ պիտի առնու "ՊՈ-ՐՄՈ-ՒՆ, որ է քանքար մի.„

յոյնը կ'ըսէ "առյէ ամ բատ ամէ փոշընդ մի." (λαμβάνων ἐνιαύσιον τάλαντον. Թերեւս այս τάλαντον բառէն "տարեթոշական" աղաւաղած է։)

Մշե, 185, 26 կը սկսին ամէն բնագիրք. բայց դեռ սկիզբները (մինչեւ՝ 185, 33) լոկ AV ունին. BC կարճ խօսքով լմնցուցած են։ Աղեքսանդրի 33 տարի ապրիլն (ABC՝ 32) եւ 18 տարեկան պատերազմելու սկսիլը (A:15 տարեկանէն կ'ըսէ. Հ համեմատ V բնագրի.) բայց Հայոյն սեպհական է ըսելը՝ թէ 7 տարի պատերազմեցաւ մինչեւ որ 25 տարուան եղաւ, ապա խաղաղ թագաւորեց 8 տարի. բստ A պատերազմեցաւ 17 տարի եւ 12 տարի խաղաղ մնաց (= BC). V մինչեւ 25 երորդ տարին պատերազմեցաւ կ'ըսէ (= Հ)։ Հ բնագիրն Աղեքսանդրի նուաճած ազգաց թիւը 22 բարբարոս (= ABCV) եւ 12 հելլենական (BC:14, A:10, V:16)։ — Էջ 186, 2—13 Աղեքսանդրի շինած 12 քաղաքաց անուններըը չունի B. իսկ ACV բաւական տարբերութիւն ունին։ Այս կետն՝ որ Հայ բնագրին աղաւաղմանց օրինակ կրնայ ըլլալ, այսպէս է. Աղեքսանդր կանգնեց "զԱղեքսանդրիա որ է ը--ր-ւ-ե-ք ՅՆ շինեալ (Հ չունի սոյնը. Համմա. էջ 186, ծ. 2. A: Ἀλεξάνδρειαν τὴν ἐπὶ Βουκεφάλῳ ἵππῳ = V. այլ C իբր իններորդ. իսկ հոս՝ Ἀλεξ. τὴν κατ' Αἴγυπτον = Հ, որ առջինէն վերջը կը դնէ "զԱղեքսանդրիա զառ ի յԱգիպտոս." զոր A դարձեալ ունի առջինէն վերջը եւ V այլուր.) զԱղեքսանդրիա զԿ-ո-փ-ո-ն (Ունի միայն իբրեւ երորդ՝ Ἀλεξ. τὴν εἰς Κράτιστον ձեւավ, մինչ իբրեւ երկրորդ՝ Ἀλεξ. τὴν ἐν Ὀρπῇ οὖσαν կ'ըսէ, զոր չունին ՀA, միայն V շատ եաքը Alexandria apud Origala կ'ըսէ. V այս տեղ "կատիան" անուան տեղ Alexandria montuosa ունի.) զԱղեքսանդրիա զ'Ի Պ-ո-ր-ա (A: Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ Πώρῳ, զոր C իբրեւ տասներորդ ունի, V: Al. apud Porum.) զԸ-ն-ե-ր-ն-ի-ա զԱղեքսանդրիա (միայն V: Al. apud

Granicum, *ուրեմն գրի սխալ մ'ունի հայը եւ պիտի ըլլայ* "ընդ Գրանիկոյ զԱղեքսանդրիա„. = *ἐν Γρανίκῳ)* զԱղեքսանդրիա զԱսիւրիոյ (*A: Ἀλεξ. τὴν ἐν Σκυθίᾳ,* = C, V: Al. in Scythia.) զՄիջագետաց զԱղեքսանդրիա (*զայս չուներն այլք. բայց ասոր տեղ ուրիշ անուններ ունին, զոր օր. A իբրեւ երկրորդ կը յիշէ* "զԹրակիոյ Աղեքսանդրիա.„ *Ἀλεξ. τὴν πρὸς Πέρσας* = C *իբրեւ ութերորդ. եւ* C *իբրեւ հինգերորդ՝ Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ Κρηπίδος ποταμοῦ, զորոնք չուներն այլք.*) զԱղեքսանդրիա զ'ի վերոյ Դիկղեցւոյ (*A: Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ τοῦ Τίγριδος ποταμοῦ.* = C *իբրեւ մեսոսաներորդ.* V: Al. apud Tigridem fluvium.) զԱղեքսանդրիա զԲաբելոնի (*A: Ἀλ. τὴν ἐπὶ Βαβυλῶνος,* = C *իբրեւ եօթներորդ.* V: Al. Babylonis.) զԱղեքսանդրիա զՏրովադեացն (*A: Ἀλεξ. τὴν πρὸς Τροίδα,* = C *իբրեւ վեցերորդ.* V: Al. apud Troadem.) զԱղեքսանդրիա զ'ի Մասսագետս (A *չուներ.* C *իբրեւ երկոտասաներորդ՝ Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ Μεσεγγίστα, որ աղաւաղութիւն է.* V: Al. apud Massagetas. *ուստի Հ գրի սխալ մ'ունի եւ պիտի ըլլայ* "զ'ի Մասսագետս.„) զԱղեքսանդրիա զոր ի քովն Սանկտոյ.„ (A *չունի, այլ իբրեւ վերջընթեր ունի ուրիշ մը՝* "Ճշմարիտ Աղեքսանդրիա.„ *Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ Σούσοις.* *միայն* V *ունի* Al. apud Sanctum.) զԱղեքսանդրիա զոր ի Եգիպտոս.„ (*զոր այլուր ունին այլք, եւ միայն* A *հոս վերջը:*) — *Ինչպէս տեսանուեցաւ քաղաքաց անուանց կարգը բաւական տարբերութիւն ունէր:*

ՄԶԲ *վերջին հատուածը թէեւ ունին* ABC. *այլ* A *միայն այսչափ՝ թէ* Աղեքսանդր *ծնաւ* "յամսեան փոքիէլ յառաջնումբ աւուր՝ յարեւելս„ (= *A: . . . Τυβίου τῇ νεομηνίᾳ* χτλ. BC: . . . *μηνὸς Ἰαννουαρίου νεομηνίᾳ* χτλ.) *եւ թէ մեռաւ* "ի պատուիրէն որ օր ընդ էր՝ յարեւմուտս կոյս„ (= *A: ἐντελεύτησε δὲ Φαρμοῦθι τετράδι, δυσίας.*

կը պակսի Ծնացեալը, որով հոս կը լինիայ A. իսկ հոս BC: . . . μηνὸς Ἀπριλλίου νεομηνία կ'ըսեն:) V ամբողջ այս հատուածին տեղ կ'ըսէ պարզապէս այս խօսքը. Obitus autem ejus diem etiam nunc Alexandriae sacratissimum habent. որ բան իմիք կրնանք ըսել հայոյն այս խօսքին տեղն է. "եւ կոչեայ զօրն զայն Նուէրաց (հմմտ. վերը՝ էջ 197) վասն զԱղեքսանդրոս որ մանուկ վախճանեցաւ." (հմմտ. վերը՝ էջ 209 ծ:) Հայոյն մէջ այս խօսքէն ետքը միայն վերջաւորութիւն մը կայ. ("Եւ այս է կատարումն . . . կենաց նորա եւ ծննդեանն եւ յառաջադիմութեան" եւն:) Իսկ BC կը յաւելուն թէ Ադեքսանդր 113դ ողիմպիադին վերջը մեռաւ, եւ թէ իւր մահուանէն մինչեւ Քրիստոսի ծնունդն անցաւ 324 տարի: — Ամենէն վերջը C բնագրէն առեալ դրեր է M քանի մը տող ալ: Նախ հաշիւ մը կայ ժամանակագրական, որուն համեմատ՝ աշխարհքիս ստեղծմանէն մինչեւ Ադեքսանդրի մահն անցած է 5217 տարի, եւ անկէ մինչեւ Քրիստոսի մարդեղութիւնը՝ 299, ամբողջը՝ 5508 տարի: — Անկէ ետքը կու գայ 27 տող ստանաւոր մ'Ադեքսանդրի վրայ, եւ ի վերջոյ Յիշատակարան մը C բնագրին, ուր Եւստաթէոս անուն եկեղեցականը կ'իմացընէ՝ թէ գիրքը գրուած է 7075 թուին, այսինքն՝ 1567 Յ. Ք:

ՅԱՆԿ

1. Ստոյն-կաւիսթենեայ գիրքն ընդհանրապէս: — Նեռածուխիւն: — Մատենախօսական տեղեկութիւնք հայ թարգմանութեան: — Ցոյն քնագրին նկատմամբ լոյս տեսած գրութիւնք: — Գրութեան տեղինակը, ժամանակն եւ աղբիւրները: — Ցոյն ձեռագրաց խմբերը եւ այլ թարգմանութիւնք . . . . . Էջք՝ 1—19:

2. Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը նախ քան ԺԳ դար: — Կեչառուեցւոյ գործքն եւ Ստոյ օրինակին խնդիրը: — Այլեւայլ ակնարկութիւնք Ցովհ. Կաթուղիկոսի, Շնորհալւոյ, Հեթմոյ եւն: — Գր. Մագիստրոս եւ Ասողիկ: — Թովմայ Արծրունւոյ հատուածորք . . . . Էջք՝ 20—42:

3. Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը յԵ. դարուն եւ թարգմանիչը: — Ակնարկութիւնք Սեբէոսի: — Նոր գիտնոց կարծիք Խորենացւոյ եւ կաւիսթենեայ աղերսին վրայ: — Խորենացւոյ պահած հատուածորք: — Տիգրանակերտի առումն եւ գիտնոց կարծիք: — Խորենացի թարգմանիչ: — Թարգմանութեան ժամանակը եւ քնագրական խորհրդածութիւնք . . . . Էջք՝ 42—84:

4. Ղ. Կեչառուեցւոյ եւ այլոց խմբագրութիւնք եւ յաւելմունք: — Ձեռագիրք եւ Ցիշատակարան Կեչառուեցւոյ: — Խնդիր կեչառուեան եւ զաքարեան խմբագրութեանց: — Կեչառուեցւոյ գործքն եւ վերնագիրք, յառաջաբան եւ վերջաբան ձեռագրաց: — Բարեառնութիւնք յԱղեքսանդր: — Ոտանաւոր Պատմութիւն Կեչառուեցւոյ եւ ձեռագիրք: — Կենսագրական եւ մատենագրական տեղեկութիւնք Կեչառուեցւոյ վրայ: — Զաքարեան եւ Գրիգորիսեան խմբագրութիւնք: Էջք՝ 85—137:

5. Հայկական ձեռագիրք եւ իրենց կրած այլայլութիւնք: — Ընդհանուր դիտողութիւնք: — Ընդարձակ օրինակք: — Երկբայականք: — Կրաւորութեան ձեռագիրն եւ Զաքարիա: — Համառօտ օրինակք: — Համառօտ օրինակաց ազդեցութիւնն հայ մատենագրութեան մէջ եւ այլեւայլ մանրամասնք Աղեքսանդրի վրայ: — Դիտողութիւն . . . . . Էջք՝ 138—183:

6. Թարգմանութեան նպատքին արժէքն ու լեզուն: — Ցոյն քնագրի հետքեր, բառախաղք եւն: — Մանր փոփոխութիւնք թարգմանչին: — Բառական եւ ստրուկ թարգմանութիւնք: — Սխալմունք կամ շփոթութիւնք եւ խնդրականք: — Լեզու հայ թարգմանութեան. նորաբանութիւնք եւ յունախօսութիւնք: — Դոյզն նմանութիւնք լեզուի գրոցս եւ այլ քանի մը գրոց . . . . Էջք՝ 183—212:

7. Հայ քնագրին յոյն օրինակաց հետ ունեցած համեմատութիւնը: — Հետք կրկին խմբագրութեան ի հայ թարգմանութեան: — Ուղուղումնք Ե. դարու յոյն քնագրին: — Ընթերցման սխալմունք հայ քնագրին եւ այլ աղաւաղութիւնք: — Մանրամասն համեմատութիւն հայ թարգմանութեան յոյն քնագրին հետ. (§§ 1—17:) Էջք՝ 212—270:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼԵՀԱՀԱՑՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ . . . . . ֆր. 1.25

Բ. ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՋԱՐՄԻՆ ՏԻՒՋԱՆՑ . . . . . ֆր. 1.—

Գ. ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ . . . . . ֆր. 1.25

Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՑՔ Ի ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ ֆր. —.85

Ե. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ՍՏՈՑՆ-ԿԱՆ ԼՈՒՍԹԵՆԵԱՑ ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ . . . . . ֆր. 3.—